

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
Алексе Шантића 1, Пале
Телефон: 057 223479
Е-пошта: filozof@paleol.net
<http://www.ffuis.edu.ba/radovi>

За издавача:

Проф. др Миланка Бабић

Редакција:

Проф др. Бабић Миланка, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Јовић Горан, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Hrvatska
Доц. др Кнежевић Саша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Ковачевић Милош, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Крнета Драгољуб, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Кулић Мишо, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Кулић Рајко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Лаушевић Саво, Универзитет Црне Горе
Проф. др Милисављевић Владимир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Милошевић Божо, Универзитет у Новом Саду, Србија
Проф. др Павловић Златко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Печенцов Александар, Државни универзитет Ломоносов, Русија
Проф. др Пикун Миленко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, Francuska

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Владимир Милисављевић

Секретар редакције:

Доц. др Саша Кнежевић

Технички уредник:

Властимир Пантић

Лектура и коректура:

Доц. др Сања Куљанин
Јадранка Регоје

Превод на енглески:

Доц. др Марија Летић

Компјутерски слог:

Властимир Пантић

Штампа:

„DIS-Companу“ д.о.о. Пале

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2012.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
ФИЛОЗОФСКЕ И ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ
НАУКЕ

БРОЈ
14
књига 2

Пале,
2012

Publisher:

Faculty of Philosophy
University of East Sarajevo
Alekse Šantića 1, Pale
Phone: 057 223479
E-mail: filozof@paleol.net
<http://www.ffuis.edu.ba/radovi>

General Editor:

Milanka Babić

Editorial Board:

Babić Milanka, University of East Sarajevo, BiH
Jović Goran, University of East Sarajevo, BiH
Kadum Vladimir, Juraj Dobrila University of Pula, Croatia
Knežević Saša, University of East Sarajevo, BiH
Kovačević Miloš, University of East Sarajevo, BiH
Krnetić Dragoljub, University of East Sarajevo, BiH
Kulić Mišo, University of East Sarajevo, BiH
Kuljić Rajko, University of East Sarajevo, BiH
Laušević Savo, University of Montenegro
Milisavljević Vladimir, University of East Sarajevo, BiH
Milošević Božo, University of Novi Sad, Serbia
Pavlović Zlatko, University of East Sarajevo, BiH
Pečencov Aleksandar, Lomonosov State University, Russia
Pikula Milenko, University of East Sarajevo, BiH
François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, France

Editor-in-Chief:

Vladimir Milisavljević

Editorial Board Secretary:

Saša Knežević

Technical Editor:

Vlastimir Pantić

Language Editing and Proofreading:

Sanja Kuljanin
Jadranka Regoje

English Translation:

Marija Letić

Desktop Publishing:

Vlastimir Pantić

Printed by:

„DIS-Company“ d.o.o. Pale

Circulation:

300 copies

Pale, 2012.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
FACULTY OF PHILOSOPHY PALE

FACULTY OF PHILOSOPHY
COLLECTION OF PAPERS

PHILOSOPHY, MATHEMATICS AND
NATURAL SCIENCES

ISSUE

14

volume 2

Pale,
2012

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Аврамовић Зоран, Филозофски факултет Пале
Проф. др Антонић Слободан, Филозофски факултет Београд
Проф. др Бањанин Милорад, Филозофски факултет Пале
Проф. др Бундало Златко, ЕТФ Бања Лука
Проф. др Вукашиновић Желимир, Филозофски факултет Пале
Проф. др Вуковић Мирјана, ПМФ Сарајево
Доц. др Вулић Татјана, Филозофски факултет Ниш
Доц. др Ђурић Весна, ФПН Бања Лука
Доц. др Зубер Љубомир, Филозофски факултет Пале
Доц. др Јоргић Драженко, Филозофски факултет Бања Лука
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurgja Dobrile u Puli
Проф. др Кецмановић Ненад, ФПН Бања Лука
Доц. др Ковић Милош, Филозофски факултет Београд
Доц. др Коледин Горјана, Филозофски факултет Пале
Доц. др Кошарац Бисерка, Филозофски факултет Пале
Проф. др Крнета Драгољуб, Филозофски факултет Пале
Проф. др Кулић Мишо, Филозофски факултет Пале
Проф. др Лаушевић Саво, Филозофски факултет Никшић
Проф. др Љешевић Милутин, Географски факултет Београд
Доц. др Максимовић Јелена, Филозофски факултет Ниш
Проф. др Милисављевић Владимир, Филозофски факултет Пале
Проф. др Милошевић Божо, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Мучибабић Милимир, Филозофски факултет Пале
Доц. др Опсеница Сања, Педагошки факултет Бијељина
Проф. др Павловић Златко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Пејић Ратко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Перић Славиша, Филозофски факултет Пале
Проф. др Пикула Миленко, Филозофски факултет Пале
Проф. др Радић Радивој, Филозофски факултет Београд
Доц. др Сладоје-Бошњак Биљана, Филозофски факултет Пале
Проф. др Софтић Ферид, ЕТФ Бања Лука
Доц. др Стаматовић Александар, Филозофски факултет Пале
Доц. др Тахировић Сенија, Интернационални универзитет Сарајево
Академик Тошић Ђуро, Филозофски факултет Пале
Проф. др Ћеранић Спасенија, Филозофски факултет Пале
Доц. др Хасанагић Анела, ИПФ Зеница
Проф. др Цветковић Соња, Факултет уметности Ниш
Проф. др Црногорац Чедомир, ПМФ Бања Лука
Проф. др Чокорило Радован, Факултет физичког васпитања и спорта Пале
Доц. др Чолаковић Радомир, Филозофски факултет Пале

Часопис је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Расправе и чланци

CONFIRMATION GRANT OF KING ALFONSO V OF ARAGON TO LEONARDO III TOCCO (JULY 16 1452): AN AUTHENTIC CHARTER WITH A FAKE JUSTIFICATION?

Abstract: Confirmation grant issued by King Alfonso of Aragon to Leonardo III Tocco on July 16, 1452 is examined here for its authenticity and account validity. Although it contains authentic paleographic and diplomatic elements applied by the Aragon chancery of Naples, a chronological inconsistency in the grant's exposition shows that its justification was not based upon a real condition but, rather, upon the immediate political needs of the Tocco domain exposed to the Ottoman and Venetian aspirations. Despite this inconsistency, the grant remains a valuable piece of evidence on the Tocco prosopography and the family's feudal practices, as well as on King Alfonso's policy in the East.

Keywords: confirmation grant, Leonardo III Tocco, Alfonso V of Aragon, Aragon chancery practices, Carlo II Tocco, Ionian islands, Epiros, paleography, diplomatic practices, prosopography.

The confirmation grant issued on July 16, 1452 by King of Naples and Sicily, Alfonso V of Aragon (1442–1458), to Leonardo III Tocco, the lord of the Ionian islands (r. c. 1449–1479), is a part of the Tocco family legate kept nowadays in the Neapolitan *Archivio di Stato* (Grant). The document is of the so called status confirmation nature, which, under a *de novo* condition (Rady 2000: 100 – originally, a 14th century Angevin term in which lands were re-granted under a new title of ownership that usually resulted in excluding from inheritance one's kinsmen except direct male offspring) stipulates the territorial and titular assets Leonardo III Tocco inherited as the eldest son of Carlo II Tocco (r. c. 1429–d. before March 1449) and his legitimate heir in Greece. Allegedly, Leonardo's father had these assets originally invested by King Alfonso's predecessor at the throne in Naples, Queen Joan II of Anjou-Durazzo (1414–1435), whose ancestors had been traditional Tocco suzerains (Talbot 1990: vol. 3, 2090–1; *PLP* 1994: vol. 12, 1–5).¹

More specifically, the territories confirmed to Leonardo Tocco by this grant comprised the original core of the Tocco domain in Greece (Ionian islands Leukas, Kefalonia, Zakynthos and Ithaka), as well as the territories in the Greek mainland acquired by Leonardo's ancestors, namely the Despotate of Romania (=Epiros), Angelocastro, Neopanto, and Achaya (=Latin Principate of Achaia established in the western part of the Peloponnese following the Fourth Crusa-

* zecevicnada@yahoo.com

¹ For the Neapolitan branch of the family, cf. Bénéiteau 1997.

de). Consequently, the King's confirmation involved the titles associated with these territories, as well as the pertaining rights and subjects under the Tocco jurisdiction in the mentioned regions.

At first sight, the conditions of the confirmation grant are general and do not require any special vassal obligation from Leonardo, apart from to continue serving the throne in Naples now governed by the Aragon dynasty. This general request makes the grant formally different from a number of other acts issued by King Alfonso V 1444–1458 to several territorial lords of the Eastern Adriatic and Greece, in which specific terms of vassal subjection were specified in order to align these lords to a campaign the Aragon ruler was planning against the Ottomans in the Byzantine East (Cerone 1902: 3–93; 380–456; 555–634; 774–852; Cerone 1903: 154–212; Thallóczy 1914: 359–363; Spremić 1974: 455–469).² Yet, the grant's reference that Leonardo too was expected to defend his domain against the "Turks" and "other enemies of the Catholic faith" "as had been done by his late father" (Grant: Ins. 15–16) makes it clear that this document was a tool through which the Tocco lord was involved in the Balkan Aragon anti-Ottoman web.

In its paleography, the confirmation grant of 1452 is an authentic exemplar of the Aragon chancery practice (Vilar-Berrogain 1936: 272–294). Its parchment is of a light yellow color (a la Italiana) and contains traces of horizontal and vertical folding (once/three times). The central part of the grant's bottom section has two seal ribbon holes made for a pendent seal; the upper left part of the document's bottom section also shows traces of another seal, an impressum of a smaller size, the inscription of which is currently illegible from the remaining impression.³

The script of the document is a cursive minuscule, with very small letters of a regular and neat duct. The text opens with an initial "A" and the King's intitulation that is commonly seen in other documents issued by his chancery of the time. Above the reference to Alfonso's royal prerogative of Valencia, his in-

² Most notably, the King negotiated with Herzeg Stephen Vukčić Kosača, Scanderbey and Demetrios Palaiologos, but he was also in contact with Thomas Palaiologos, "Arianiti Comnenno (Golem) conte in Albania" (later called "Aranito Cononovili conte in Albania") and Mattheus Asanes. To Cerone, Alfonso's politics in the East developed in two stages, the "preparatory" one 1444–1455 and the second one, more dynamic 1455–1458. Thallóczy 1914 and Spremić 1974 analyzed some aspects of these agreements. Considering King Alfonso's policy, Cerone 1903 and Cerone 1904 did not specifically analyze the Tocco position in this constellation, namely because his work was based on the materials from the Archivio de la Corona da Aragon of Barcelona, while the evidence presented here was not accessible to him (the Tocco archive was donated to the Neapolitan State Archive by the family in 1949). Cerone, though, knew of some documentary links between King Alfonso and Leonardo III Tocco, but these were of a later period (1458), around the same time when the King intensively followed Thomas and Demetrios Palaiologoi.

³ For a multiple sealing of documents that was a usual practice in the Middle Ages, see Bascapé 1969: vol. 1, 260–261.

titulation contains a pictorial representation of a trident. Occasionally, names of people, titles and places are capitalized (e.g. Giovanna, Gaieta, Sicilia), however, this practice does not seem consistent throughout the entire text (e.g. hierusalem, leukate). Like in many other medieval western chanceries, minuscule “t” is often mixed with “c”, capital “I” with “J”, “s” resembles “f”, “v” and “u” are mixed, while capital “N” is the same as its minuscule sign. Punctualization is not consistent, and full stops are applied to denote a semantic break, but not in all situations, while commas are not used. The text contains a number of usual dignitary and general abbreviations, with consistent forms for domina (dna), -tur, -cum, -rum, nostro (nro), omne (oie), quod, per and pro. The beginning of each new line is marked with a cross. Occasionally, ink stains can be seen throughout the text. Some of these are obviously the result of the scribe’s immediate correction and/or the document’s folding, which makes a few words difficult to read, like in lns. 15 and 22, or ln. 24 where the text is totally illegible and can be partly reconstructed only through a comparison of the formulae to other similar charters issued by the Aragon chancery of Naples. The grant’s scribe was Arnaldo Fonolleda, an Aragon officer active in the 1440s and 1450s, well-known to the modern historiography as a (proto)-notary who was actively involved in the King’s correspondence and vassalage agreements with the feudal lords in the Eastern Adriatic and Greece.⁴

The grant’s authenticity can be additionally verified by several diplomatic elements. One of them is the initial intitulation of King Alfonso, largely similar to several others he used in this period, and the same applies to a formula with which King Alfonso referred to his son and successor Ferrante (Colafemmina 2012: 183 [a concession by King Alfonso on March 10, 1445]; *Miscel lània Puig* 1947: 298 [a document issued by King Alfonso in Tivoli, June 15, 1447]: “carissimo filio nostro primogenito et locumtenenti generali in hoc citra farum Sicilie regno Ferdinando de Aragonia duci Calabrie postque nostros felices dies indubitato heredi et successor”).⁵ Another typical diplomatic formula is the King’s reference to his Angevin predecessor at the throne, Queen Joan II, who officially adopted him and whose throne Alfonso took following a clash with René of Anjou after the Queen’s death in 1435. In this reference, Queen Joan is mentioned as the “[...] Jlluistrissima dna Joanna hungarie hierosolimi Si-

⁴ Arnaldo Fonolleda was mentioned in Alfonso’s documents as his notary or proto-notary, e.g. the one of March 1445, in Colafemmina: 183; *Miscel lània Puig* 1947: vol. 1, 305 (December 8, 1450); 34 (May 26, 1452); 307 (September, 1452); 303 (May 27, 1453). His activities with the Balkan lords covered the King’s agreement with Scanderbey (March 26, 1451), as from Cerone 1903: vol. 28, 172–178, as well as the documentation on the King’s contacts with Demetrios, as in Cerone 1903: vol. 28, 187–188. O’Callaghan 1897: 36, considers him to have been also the King’s private secretary.

⁵ Cf. his intitulation in 1426 as “Alphonsus Dei gratia rex Aragonum Siciliae Athenarum et Neopatriae dux. Vicerex in dicto regno Siciliae,” as from Mortillaro 1854: 281, that lacks the titular attributes connected to Naples, Jerusalem, and Sicily, which, at the time, were held by Queen Joan II.

cilie et nostra Regina matre nostra carissima memorie recolende” (Grant: Ins. 5–6)⁶, obviously implying Alfonso’s attempts to link himself to the Angevin royal tradition in Naples and present his power as a natural outcome of this connection. Similarly, a few corroboration formulae openly imitated the uses of the Angevin chancery in Naples (Grant: Ins. 2–3), alleging, again, a justified link between the Aragon and Angevin rulerships in Naples.⁷

The privilege’s *datatio* also corresponds to the usual Aragon chancery practice of the time, where *data topica* were quoted first (Grant: ln. 30: “datum in castello Ciuitatis nostri Neapolis”), then followed the date per day/month/indiction/year calculated from the birth of Jesus Christ, as well as an additional chronological indication of King Alfonso’s rule at the throne of Sicily and at the throne in Spain (Grant: Ins. 30–31).⁸

Finally, the confirmation grant contains King Alfonso’s personal signature (Grant: ln. 31), simply written as Rex Alphonsus, which largely corresponds to the known examples of the King’s original autographs.⁹

In terms of prosopography, King Alfonso’s grant of 1452 reveals several important details of the Tocco genealogy. The document is explicit about Leonardo as the son of Carlo II, which clarifies any potential confusion that may arise due to the fact that the names of Carlo and Leonardo appear in a dynastic manner across several vertical generations of the Greek Tocco (Hopf 1873: 530; Nicol 1984: Genealogical Table no. 5.). The document also mentions Giovanni Ventimiglia, Marquise of Gerace as Leonardo’s maternal grand-father. The detail that Ventimiglia recommended Leonardo to the King is an interesting example of the effectiveness of the family alliances, but, even more importantly, it is one of rare explicit documentary confirmations that Leonardo’s mother was indeed Ventimiglia’s daughter (Zečević 2005: 227).¹⁰

From the point of feudal institutions mentioned in the grant, several interesting concepts can be found there. One of them is the so called *adoha* (*ad-*

⁶ As from Colafemmina 2012: 183, Alfonso referred to Queen Joan II in the same manner (“per serenissimam reginam Iohannam Secundam matrem nostram colendisimam memorie recolende”).

⁷ Cf. “Sed ut confirmantis finem benignitas clareat et[3] rei geste cautele robur habundantioris accedat,” as was used in Hungary under King Ladislas, Fejer 1841: tome X, volume 4, no. CDVIII, p. 827.

⁸ Cf. the concession by King Alfonso on March 10, 1445, as from Colafemmina 2012: 183: “Datum in castro nostro civitatis Cusencie die decimo mensis martii octave indictionis, anno a nativitate Domini mo.qadringentessimo quadragesimo quinto, huiusque nostril citra farum Sicilie regni anno undecimo, aliorum vero regnorum nostrorum XXXo. Rex Alfonsus.”

⁹ Cf. one of his more elaborate signatures as from a document of the Heritage auctions 2006: no. 626/lot 26640.

¹⁰ Usually, she is referred to as Raymunda or Remondina. The Ventimiglia were a family of Liguria, originally formed through an alliance of the houses of Altavilla and Candia, also claiming ancestral connections with Grand Count of Sicily Roger and the Lascaris family of Nicea.

hoa) (Grant: Ins. 12–13).¹¹ Usually, this institution was considered a form of an *adohamentum*, or a *redemptio bostenditiarum*, where poor vassals who did not hold an entire *feudum* conjoined their resources in order to form one feudal unit that could contribute with one armed soldier. Judging from the term's context stated in the grant, it seems that *adoha* here meant something different, namely Leonardo's life-time feudal and military service to his Aragon suzerain (Grant: In. 13 "in perpetuum feudale seu militare seruicium vel adoha"). Then, the formula *immediate et in capite tenebatur* (Grant: Ins. 13–14)¹² infers that the grant pertained to Leonardo in person and, even though it technically allowed the inheritance transfer of his privileges vertically to his heirs and successors, it could not be transferred horizontally, to any of Leonardo's dependants and lieges.

From the point of its chronology, the grant of 1452 throws additional light on Leonardo's rule and life. By directly addressing only Leonardo and no other addressee, the grant shows that on July 16, 1452 he was of a mature age, which was not the case in Summer 1449, when a Venetian evidence mentioned the Tocco domain as being governed by the widow of Carlo II and a group of Leonardo's tutors (Tsitseles 1904: vol. 1, 94–5).¹³ Based on this, it can be concluded that Leonardo celebrated his maturity (13 years of age) sometime between 1449 and 1452. Consequently, this would imply that he must have been born between 1436 and July 16, 1439.

While the above-presented evidence confirms the document's authenticity, one, at first sight, minor chronological detail challenges the authenticity of Leonardo's claim that substantiated the entire grant. The justification formula in the grant's exposition stated that the King's decision to confer the grant to Leonardo was based upon a privilege Queen Joan II had issued to his father, Carlo II Tocco, in Gaeta on June 30, 1422.¹⁴ Leonardo's father, however, could not receive any such grant, because in 1422 he was a minor child and the family domain

¹¹ *Adoha (adhoa)* was studied in the past by Cocceii 1798: 6. Cf. Niermeyer 1976: 18, who interprets this institution as a feudal 'relief' in the context of southern Italy and Sicily. Cf. Sicilia 2010, who accepts *adoha*'s general definition ("In feudum et naturam veri et puri feudi et sub servitio feudali seu adhoa unis ensis muniti valoris unce unus de carlenis argenti ponderis generalis nostris"[...]).

¹² A tenant who held lands *in capite* was subjected to his king without any intermediate feudal supervisors, thus the one holding by virtue a direct grant given by the crown to him or his ancestor. If a tenant *in capite* made an enfeoffment, it would imply that he was an immediate lord of his fief, or a tenant in chief, as from Delaborde 1916: tome 1, no. 376, p. 465.

¹³ The names of Leonardo's tutors were mentioned in a document of September 12 1449 published by Tsitseles 1904: vol. 1, 94–5 as "Jacobus Rosso, Andreas de Guido de Strione, Gaetius de Santa Columba et Marinus Miliaries."

¹⁴ Gaglione 2009: 696, is detailed about a tension that grew between the Queen and Muzio Sforza in Summer of 1422, as well as a plague that broke out in this period, for which reason the Queen and her entourage left Naples and stayed in Gaeta during June and July. If Queen Joan ever indeed made any grant to the Tocco in 1422, then it was surely issued under the pressure of these tense conditions.

was governed by his paternal uncle, also called Carlo (Carlo I Tocco, independently ruling from 1390 until his death in c. July 1429). A probability that the justification's reference might have mixed the two Tocco and that Queen Joan, in fact, invested Carlo I, cannot stand either, namely because in this period Carlo I was not in good terms with his suzerain in Naples. In 1422, the Angevin Kingdom there was in turmoil resulting from the Queen's favor to a couple of her courtly officers against the claims of Pope Martin V (1417–1431); this dispute facilitated one other rivalry, the one between Louis III of Anjou and Alfonso of Aragon who both expected to be the Queen's successors at the throne. Some local barons of the Italian South also participated in the turmoil, and among those who opposed the Queen were several Tocco of the family's Neapolitan branch. Between 1418 and 1425, two of them – Algasio and Nardo, the grandsons of Carlo's paternal uncle Pietro – were sheltered by Carlo I in his Greek domain. The royal pardon to the Neapolitan Tocco came only in 1425 (Zečević 2001–2002: 245, n. 36), after the Queen settled her chief disputes, so it is hard to believe that she would have granted anything to Carlo I while his renegade relatives lived under his protection. Besides, by 1422, Carlo I had already become independent ruler in every sense of this term – since 1418, he entitled himself as *Despotus Romaniae*, which is the very same title his Angevin suzerains had used themselves since the end of the 13th century in order to denote their own claims to Epiros and Achaia (Nicol 1984²: 56–61; 81–108; Lock 1995: 129; Asonites 1992: 119–54; Kiesewetter 1994: 177–213; Kiesewetter 2001: 53–100).¹⁵ Thus, confirming to Carlo I all the territories and assets he factually held in Greece in 1422 would mean that Queen Joan abstained from her own claims there.

A few other details also challenge the grant's justification. The original document allegedly issued by Queen Joan in 1422 does not exist in the family archival legate, nor can it be found in any official record of the royal archive that has been preserved until nowadays. Even more importantly, Queen Joan's donation of 1422 did not exist in 1452 as King Alfonso's grant makes it clear that Leonardo's reference to the chronology of 1422 was not precise (there was no reference to the indiction of 1422) and that his own confirmation grant was based upon Leonardo's verbal allegations and an additional recommendation that came from his maternal grand-father, Giovanni Ventimiglia (Grant: Ins. 15–17). The final conclusion that an account forgery stood behind the justification of the 1452 grant issued by King Alfonso to Leonardo III is, eventually, supported by the regional politics of the time. The death of Carlo II, as well as the fact that his domain was inherited by his minor son and provisionally governed by his widow, encouraged the Ottomans to take all family land in Epiros and the Peloponnese. Thus by the time Leonardo and his maternal grand-father alleged these possessions to King Alfonso, the young Tocco lord truly ruled only the Ionian islands and had no power over the mainland. The weakness of the family's po-

¹⁵ Carlo also claimed the Byzantine imperial prerogatives associated with the title *Despotus Romeorum*.

wer in the region served well also the Venetians, who, having obtained Leonardo's formal subjection through his tutors on September 12, 1449 (Tsitseles 1960: vol. 2, p. 94–95) were impatient to directly establish their administration on the Tocco islands (*AAV*: tome 3, vol. 20, no. 5469, 111–112; *AAV*: tome 3: 20 no. 5482 122–124; no. 5486, 126–127; *AAV* 3: 20, no. 5478, 127–130). When the Ottoman and the Venetian pressures are put along the rivalry that grew between Venice and the Aragon King of Naples, as well as the hostility King Alfonso had towards the Ottomans, it seems most probable that the confirmation grant did not imply the recognition of some previous or actual status to Leonardo III, but, first and foremost, the disposition of the young Tocco lord to the Aragon plans and the King's protection to his power in Greece.

TEXT

Edition criteria:

The orthography of the names and transcription in general follow original forms quoted in the grant; “...” letters that exist but are illegible; “abc” less legible letters; “+...+” editor's corrections; || the beginning of a new line (with a number of each subsequent line between the verticals, except for the first line).

Alfonsus Dei gratia Rex Aragonum Siciliae citra et ultra farum valentie hierusalem hungaria+e+ Maioricarum Sardinie et Corsice Comes Barchinone dux Athenarum et Neopatrie ac etiam Comes Rossilionis et Ceritanie. Vniuersis et singulis presentium|2| litteris inspecturis tam presentibus quam futuris. Licet adiectum plenitudo non egeat nec firmitatem exigueat quod est firmum Confirmatur tamen interdum non quod neessitas id exposuit. Sed ut confirmantis finem benignitas clareat et|3| rei geste cautele robur habundantioris accedat. Sane pro parte Jllustris spectabilis et Magnifici Adelfontis Leonardi de Tocco despoti romeorum et Angeli castri principis Acaye ducisque Leucate ac Comitis Cephalonie et pa|4| latini pertinentiarum Regni huius ulterioris Sicilie, filij quondam Karoli secundi despoti Romeorum Angli castri ac predictorum pertinentiarum et comitatus principis et Comitis fidelis deuoti nobis plurimum dilecti sunt nobis verum expositum|5| et humiliter supplicatum vt non superioribus annis dum serui- ret nos pro Regente vicerege Gubernatore et vicario generale in huiusmodi Regno pro Jllustrissima dna Joanna hungarie hierosolimi Sicilie et Regina matre nostra carissima memorie|6| recolende gereremus confirmauerimus ratificauerimus et acceptauerimus et nostre potetatis et auctoritatis munitione corborauerimus donationem et concessionem praedictam Serenissimam Reginam matrem nostram dicto quodam Karolo pueri expositis|7| predicti tunc uiuenti et Suis utroque sexus heredibus et ex suo corpora legitime descendentibus natis et nascituris in perpetuum et eis descendentibus nepotibus carnalibus illis utriusque sexus filijs legitimis et naturalibus quo vivo Magnifici leonardi|8| dicti quondam Karoli germani natis iam et postea nascituris in perpetuum sexus et etatis prerogatiua Beata. ita quod maior natu succederet et masculis femine preferretur ex et de

principatu Acaye et terra Neopacti ad reginalem⁹ maternam Curiam rationaliter et legitime deuolutas et ad eius et per consequens nostrum directum dominium perueniens et spectantes cum prouincijs ciuitatibus terris Castris villis et locis ac capitibus vassallis vassallorumque redditibus¹⁰ feudis feudatarijs subfeudatarijs tenimentis territorijs alijsque Juribus Jurisdictionibus honoribus dignitatibus preheminencijs Potestatibus auctoritatibus et arbitrijs rationibus actionibus actibusque dominio et pertinecijs omnibus¹¹ ad dictos principatum et terras in integrum spectantibus et pertinentibus quouis modo ac eis modo et forma quibus aliquo dicti principatus et terre per Achaye principes qui fuerunt pro tempore teneri consuerunt in ligium et feudum¹² nobile ac suo contingenti proinde feudali seruicio in adoha Et insuprum honore principatus Achaye predicti Et insuper confirmauerimus et ratificauerimus licentiam et potestatem plenariam per dictam Reginam matrem nostram cadetur ¹³ quondam Karolo et suis heredibusque opportunis litteris vt fertur concessam in perpetuum feudale seu militare seruicium vel adoha pro dicto Comitatus Cephalonie qui per illum tunc ab ipsa quondam Regina immediate et ¹⁴ in capite tenebatur prout etiam in presentia per dictum Jllustrem Leonardum exponentem a nobis immediate et in capite tenetur debitum et debitam suo tempore conuertendi prestandi et exponendi suis maioribusque quotiens fertur et quando ¹⁵ datum debetur seruicium siue in defensionem prefati Comitatusque Cephalonie et eius pertinentiarum siue in defensionem Insularum ducatus Leucate predicti contra turcos et alios catholice fidei inimicos sicut ipsi quondam Karolo [...] ¹⁶ ¹⁶ et suis heredibus predictis pro statu reipublice et suo magis expediens uideretur sunt in ipsis confirmationis et ratificationis litteris et alijs in eis mentionatis Ad quas nos referimus Latius asseruntur continentia que ¹⁷ vt fertur datum fuerunt Gaiete ultima die mensis Junij Anno a natiuitate domini Millesimoquatingentessimovicessimosecundo Attento quod ipse Jllustris Leonardus exponens in predictis omnibus et singulis vt supra dictum¹⁸ confirmatis tanquam filius legitimus et heres dicti quondam patris sui successit et ad ipsam successionem a nobis hesterno die alijs nostris locis admissus fuit nouamque Inuestituram obtinuit dignaremur omnia predicta vt supra conside¹⁹ rata suo quondam Genitori confirmata et ratificata sibi etiam denuo confirmare et ratificare et si fuerit opus pro cautela ulterior de nouo concedere. At quos habentes respectum ad preclaram indolem dicti Jllustris ²⁰ Leonardi et ad seruicia memoratu digna dicti sui Genitoris in nos et ad ea etiam que Jllustris et Magnus Joannes de uigintimilijs miles Marchio Geracij consiliaris nobis plurimum dilectis huiusmodi exponentis²¹ auus maternus pariter nobis prestitit et que prestat ad presens qui pro eo humillimas ad hoc habuit supplicationes sperantesque eundem ipsum exponentem fore suorum progenitorum sedulum Genitorem²² supplicationem ipsam cum propter hecque discimus tam etiam quam gratie principum firme et stabiles esse omni tempore benigne contendimus Tenoreque presentium scienter deliberate [...] ¹⁷ ¹⁷ expresso²³ donationem concessi-

¹⁶ This place seems to have been originally crossed by the scribe.

¹⁷ Illegible due to an ink stain.

onem ac licenciam et potestatem per dictam quondam Serenissimam Reginam Joannam matrem nostram iamdicto quondam Karolo et [hered]ibus et Successoribusque vt perfertur factam dictam et singolam in[24] memoratis regi+s+ fidelibus tunc ibi presentibus or tam presentibus quam futuris inter ... ipse Jllustri Leonardo et suis perpetuo heredibus approbamus confirmamus et ratificamus nostreque laudationis approbationis ratificationisque munitione[25] roboramus Et ad cautelam ulteriorem qualem opus est cum omnibus illis clausulis rationibus et condicionibus in proxime datis internis contentis ad quas omnino nos referimus de nouo concendimus et donamus [26] Illustrisimis propterea et carissimo filio nostro primogenito Ferdinando de Aragonia duci Calabrie et in hoc nostro Siciliae citra farum Regno locumtenenti generali postquam annos felices dies legitimo successori [27] in eodem hoc Regno Intentum nostrum declaramus ac etiam dicimus et hortamur Vniuersisque et singulis officialibus et subditis nostris maioribus et minoribus in supradicto Regno constitutis et constituendis ut dictorum offi[28] cialium locatenentibus Presentibus et futuris precipimus et mandamus firmiter et expresse sub ire et Indignationis iure incursum quibus factis presentis ipsis ab ipsis et vnoquoque ipsorum diligenter inspecta Illa reuerant [29] et obseruent teneri et obseruari ab alijs mandatis. Nec contrafaciant aut aliquem contrahenire permatat quauis causa In quorum testimonium fieri presentes iussimus magno Maiestatis [30] nostre sigillo pendenti munimus. Datum in castello Ciuitatis nostri Neapolis die sexto decimo Julij XV indictionis Anno a natiuitate domini Millesimo quatringscentessimoquintessimosecundo Regnique huiusque Siciliae citerioris [31] anno decimo octauo Aliorum vero Regnorum nostrorum anno trecessimo septimo. Rex Alfonsus

Vidit P. Conyonalis

.....

Soluat t. Xij

Dominus Rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda ut viderem notum ante colocutem magni Camerarii et regis patrimonij generalis conferri

[...] per viliifortem dominum Camerarium

Sources

Unpublished

Grant: Confirmation grant of King Alfonso V of Aragon to Leonardo III Tocco (July 16 1452), in: *Archivio di Stato di Napoli, Archivio di Tocco di Montemiletto, Privilegi*, busta 1, perg. no. 54.

Heritage auctions, as from 2006 February Dallas Books, Autographs and Manuscripts Auction (NYC) no. 626/lot 26640, at <<http://historical.ha.com/item.zx?saleNo=626&lotIDNo=96020>> 24. 09. 2012.

Published

- AAV 1967–75: J. Valentini ed., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, 3 tomes in 25 volumes, Palermo, Centro Internazionale di Studi Albanesi.
- Delaborde 1916: M. H. F. Delaborde, ed., *Recueil des Actes de Phillipe Auguste Roi de France*, tome 1, Paris, Klincksieck.
- Fejer 1841: G. Fejer ed., *Codex diplomaticus Hvmgariae ecclesiasticvs ac civilis*, tome X, volume 4, Budae.
- Tsitseles 1904: E. Tsitseles, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, vol. 1, Athens: Λεῶνη.
- Tsitseles 1904: E. Tsitseles, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, vol. 2, Athens: Μυρτίδη.

Literature

- Asonites 1992: Sp. Asonites, Ο δεσπότης Ρωμανίας Φίλιππος και οι αξιώσεις των Ταραντίνων κυρίων της Κέρκυρας επί των ηπειρωτικών κτήσεων των Orsini (1318–1331), *Byzantiaka* 12, Thessaloniki, 119–54.
- Bascapé 1969: G. C. Bascapé, *Sigillografia: il sigillo nella diplomatica, nell' diritto, nella storia, nell' arte*, vol. 1, Milano.
- Bénaiteau 1997: M. Bénaiteau, *Vassalli e cittadini: la signoria rurale nel Regno di Napoli attraverso lo studio dei feudi dei Tocco di Montemilleto (XI–XVIII secolo)*, Bari, Edipuglia.
- Cerone 1902: F. Cerone, La politica orientale di Alfonso di Aragona, *Archivio Storico per le province Napoletane* vol. 27, Napoli, 3–93; 380–456; 555–634; 774–852.
- Cerone 1903: F. Cerone, La politica orientale di Alfonso di Aragona, *Archivio Storico per le province Napoletane* vol. 28, Napoli, 154–212.
- Cocceii 1798: Henrici Cocceii, *Dissertatio iuris feudalís, de adoha*, Lipsiae, Stopfffelivm.
- Colafemmina 2012: C. Colafemmina, *The Jews in Calabria*, Leiden, Brill.
- Gaglione 2009: M. Gaglione, *Converà ti que Aptengas la flor profili di sovrani Angioini, da Carlo I a Renato (1266–1442)*, Milano, Lampi.
- Hopf 1873: Genealogical table of the Tocco, in: K. Hopf, ed. *Chroniques gréco-romanes inédits ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, Weidmann, 530.
- Kiesewetter 1994: A. Kiesewetter, Il trattato del 18 ottobre 1305 fra Philipo di Taranto e Giovanni Orsini di Cefalonia per la conquista dell'Epiro, *Archivio storico Pugliese* 47, Bari, 177–213.
- Kiesewetter 2001: A. Kiesewetter, I principi di Taranto e la Grecia (1294–1373/83), *Archivio storico Pugliese* 64, Bari, 53–100.
- Lock 1995: P. Lock, *The Franks in the Aegean*, London, Longman.

- Miscel lània Puig 1947: Miscel lània Puig I Cadafalch: recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art I d'història oferts a Josep Puig I Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Mortillaro 1854: Vincenzo Mortillaro, *Opere*, Palermo, Pensante.
- Nicol 1984²: D. M. G. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479*, Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Niermeyer 1976: V. J. F. Niermeyer, *Medieae Latinitatis Lexicon Minus*, vol. 1, Leiden: Brill.
- O'Callaghan 1897: T. R. O'Callaghan, *Los Codices de la Catedral de Tortosa*, Tortosa, Foguet.
- PLP 1994: *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit (=PLP)*, ed. gen. E. Trapp, vol. 12, Vienna, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1–5.
- Rady 2000: M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Basingstoke, Palgrave.
- Sicilia 2010: R. Sicilia, *Un consiglio di spade e di toga: il Collaterale napoletano dal 1443 al 1542*, Napoli, Guida.
- Spremić 1974: М. Спремић, Вазали краља Алфонса Арагонског, *Зборник Филозофског факултета XII-1* (=Споменица Георгија Острогорског), Београд, 455–469.
- Talbot 1990: A. M. Talbot, Tocco, in: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, Oxford, Oxford University Press, 2090–1.
- Thallóczy 1914: L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig, Dunker–Humboldt, 359–363.
- Vilar-Berrogain 1936: G. Vilar-Berrogain, Administration intérieure du Royaume d'Aragon, *Bulletin Hispanique*, 38, Bordeaux, 272–294.
- Zečević 2005: Н. Зечевић, Брачни уговор Леонарда III Токо и Милице Бранковић, *Стари српски архив* 4, Београд–Бања Лука, 227.
- Zečević 2001–2002: N. Zečević, The Italian Kin of the Tocco Despot: some notes about the relatives of Carlo I Tocco, *Зборник радова византолошког института XXXIX*, Београд, 237–47.

Нада Б. Зечевић

ПОТВРДА ДОНАЦИЈЕ КРАЉА АЛФОНСА V АРАГОНСКОГ ЛЕОНАРДУ III ТОКО (16. ЈУЛИ 1452): АУТЕНТИЧНА ИСПРАВА СА ЛАЖНОМ ЈУСТИФИКАЦИЈОМ?

Резиме

Потврда поседа, титула и права коју је краљ Алфонсо V Арагонски издао Леонарду III Токо 16. јула 1452. разматра се са становишта њене аутентичности и валидности исказа. Мада концесија садржи све аутентичне елементе арагонске канцеларије у Напуљу, хронолошка неподударност у *justificatio* њене експозиције показује да њено оправдање није имало упоришта у околностима из прошлости на које се позивала, већ, пре свега, у тренутним политичким потребама Токо домена, изложеног притисцима Османлија и Млетачке републике. Упркос овој неподударности, повеља ипак представља драгоцену сведочанство о просопографији породице Токо, њеним феудалним праксама, те политици коју је краљ Алфонсо водио према Истоку.

ВАШЕ ДИЈЕТЕ ВАСПИТАВАТЕ ВИ, НАСТАВНИЦИ И ВЕЛИКИ БРАТ

Апстракт: У раду се анализирају неке промјене у области васпитања карактеристичне за савремено друштво. Полази се од става да значајне друштвене промјене доводе до промјена и у преовлађујућим концепцијама васпитања, након чега се разматрају неке класификације васпитних концепција. Посебна је пажња посвећена подјели концепција васпитања коју разрађује руски педагог Луков, са нагласком на концепцију индивидуалног преживљавања (или васпитну парадигму индивидуалног преживљавања у друштву ризика, како је он именује) пошто она описује основне промјене васпитања у данашњем друштву.

Кључне ријечи: друштво ризика, глобализација, концепције васпитања, ријалити шоу.

Увод

Свима је јасно да се друштво у којем живимо мијења темпом који тешко можемо пратити. Информатичко друштво, глобално друштво, пост-капиталистичко друштво, постмодерно друштво; толико су промјене динамичне да се нисмо стигли усагласити ни око тога како именовати то ново друштво које се формира. Јасно нам је на шта се оно надовезује (јасно нам је да је оно „пост“), али нам је много мање јасно ка чему оно тачно води. Велике промјене се дешавају у свим сферама живота. Тако је и са васпитањем. Упоредимо ли начин рада у школи прије педесетак година и данас, констатоваћемо значајне разлике. Слично је и са васпитањем у породици. Када упореде начин на који су их њихови родитељи васпитавали са начином како они васпитавају своју дјецу, велика већина данашњих родитеља посвједочиће о значајним разликама. Једна мајка је, упола у шали, то искуство сажела у сљедећи опис: „Када је моја мајка васпитавала мене, нисам се смјела противити њеној вољи, морала сам ћутати. Сада када ја васпитавам своју кћерку, не смијем се противити њеној вољи, јер тиме гушим њену слободу и права, спутавам њену креативност, јер то данас није педагошки. Опет морам ћутати. Како се то десило да ја никад не могу говорити?“ Шта се заправо десило? Шта се то промијенило па је васпитање данас другачије и како, којим средствима, описати те промјене? Појам који може бити од користи у описивању и објашњавању ових промјена јесте појам *концепција васпитања*.

* zlatkopa@yahoo.com

Концепције васпитања

Васпитавати се може на различите начине. У различитим историјским епохама доминирали су различити начини васпитања. Нешто што је васпитачу прије неколико стотина година било нормална васпитна пракса, данашњим васпитачима је незамисливо. У једном историјским тренутку различито се васпитава у различитим поднебљима, у различитим културама. У оквиру исте културе, различити васпитачи не васпитавају на исти начин. Пошто људи настоје да схвате и објасне појаве око себе, па тако и васпитање, поменуте разлике не испољавају се само у практичној васпитној дјелатности, него и у начину на који су васпитање сагледавали, разумијевали и објашњавали. За означавање свих ових разлика у васпитању, користе се различити термини. Говори се о начинима васпитања, стиловима васпитања, васпитним концепцијама, педагошким теоријама и правцима. Неки од ових појмова односе се више на разлике у практичној васпитној дјелатности, а неки више на разлике у промишљању и објашњавању васпитног феномена. Намјену овог рада би увелико превазилазило анализирање значења тих термина и њихових односа. За потребе теме о којој расправљамо највише ће нам одговарати термин *концепција васпитања*, па ћемо се задржати на њему. Будући да појам *концепција* значи разумијевање нечега и замисао о нечему, али и планирање потребних активности и ресурса за остваривање неког циља, *концепција васпитања* се односи, са једне стране на разумијевање и објашњавање феномена васпитања, а са друге на замисли о практичној реализацији које су, експлицитно или имплицитно, засноване на неком од објашњења васпитања.

Због сложености васпитања постоји мноштво различитих концепција васпитања, тако да није нимало једноставно класификовати их. Било је доста, мање или више успјешних, покушаја да се то уради. Суходолски је пошао од тога шта људи третирају као основне вриједности достојне да се за њих живи и ради и сматра да постоје двије врсте ових схватања (Suhodolski 1974). Према првом схватању, стварност се посматра као поље у којем човјек организује и реализује свој живот, па ће основно питање овдје бити како дјеловати у материјално-друштвеном свијету. Према другом схватању, стварност се третира као извор најразличитијих захтјева које човјек мора да реализује, на основу чега се он сједињује с том стварношћу, тако да овдје у први план избија сопствени унутрашњи живот појединца. У првом случају стварност је за човјека поље живота и дјеловања, па се он пита *шта треба да радим*, а у другом је стварност за њега поље вриједности и обавеза, па се пита *какав треба да будем*. Ова два схватања изњедрила су двије концепције васпитања. Прво схватање рефлектовало се у концепцији која у центар поставља припремање за живот (Суходолски је назива педагогија егзистенције), а друго у концепцији која у центар поставља формирање личности (педагогија есенције према Суходолском). Сви различити педагошки погледи, идеје, теорије и правци могу се разврстати у јед-

ну од ове двије концепције. Суходолски је вјеровао у могућност превазилажења једностраности ових двију концепција и формирања треће педагогије која би интегрисала педагогију есенције и педагогију егзистенције.

Према Игану, постоје три базичне идеје о васпитању на којима почивају три посебне концепције васпитања (Egan 1997). Прва каже да младе треба васпитавати тако да их обликујемо према постојећим нормама и правилима у заједници у којој живе. За нормално функционисање друштва неопходно је да оно буде у одређеној мјери хомогено, да његови чланови имају нека заједничка знања, вјештине и вриједности. Ово се обезбеђује социјализирајућим аспектом васпитања (васпитање као социјализација). Друга концепција полази од тога да је функција васпитања пренос знања која ће младима обезбиједити да њихово мишљење буде у складу са стварношћу и истинама у свијету. Иган као примјер за ову концепцију наводи Платоново гледање на васпитање. Платон је сматрао да добро социјализована особа уклопљена у калуп просјечног грађанина не само да не може бити васпитни идеал него је на неки начин достојна презрења. Умјесто тога, Платон се залагао за такво васпитање које ће младима обезбиједити да усвоје реалистичан и рационалан поглед на свијет, да спознају истине које не зависе од тренутних друштвених норми и обичаја. Трећа концепција наглашава да је основна функција васпитања да сваком дјетету омогући да реализује своје потенцијале. Као примјер Иган узима Русоа и његове идеје о васпитању. Русо је истицао да се не може полазити само од тога шта би дјеца требало да науче, него од тога што су дјеца на одређеном узрасту у стању да науче и како се учење може одвијати што ефикасније. Због тога је кључно схватити унутрашње процесе развоја личности, па се у овој концепцији инсистира на проучавање природе дјететовог развоја, а од васпитања захтијева да буде усклађено с том природом. Иган наглашава да су све три ове концепције данас присутне. Социјализирајући аспект васпитања по природи ствари мора, у већој или мањој мјери, бити присутан и у данашњој васпитној пракси. Платонистичка концепција васпитања среће се код неоконзервативаца чији слоган је *изврсност у образовању*. Русоова концепција данас се манифестује у различитим комбинацијама Дјуијевог прагматизма са Пијажеовим развојним приступом (*ibidem*). У реалним васпитним условима имамо истовремено присутне све три ове концепције, при чему је нека од њих више наглашена. Будући да су ове концепције међусобно некомпатибилне, трајно постоје проблеми у области васпитања, а посебно унутар школских система.

Богојевић наглашава два педагошка концепта и у оквиру њих четири стила васпитања (Богојевић 2002). Концепт експлицитне педагогије почива на отвореној репресији понашања кроз контролу положаја, али он истовремено дозвољава слободу мишљења засновану на његовој приватности. Концепт имплицитне педагогије почива на слободи понашања уз губитак слободе мишљења, које мора бити јавно експонирано и усаглашено са референтном групом. Док у експлицитној педагогији постоји контрола по-

ложаја, у имлицитној је на сцени контрола личности, јер је укидањем приватности мишљења укинута његова слобода, што води контроли личности. Димензију контрола (положаја или личности) аутор комбинује са димензијом толерантност – нетолерантност и тако добија четири стила васпитања који коегзистирају у истом времену и регулишу начин испољавања генеричких одлика човјека на којима почива његов однос према свијету, а које се огледају у његовој специјализованости за неспецијализованост. Та четири стила васпитања су: ауторитарни (контрола положаја – нетолерантност), ауторитативни (контрола положаја – толерантност), манипулативни (контрола личност – нетолерантност) и конгруентни (контрола личност – толерантност).

Луков сматра да се све различите идеје о васпитању, теорије и концепције могу подвести под једну од сљедеће четири парадигме васпитања: парадигма ауторитарног васпитања, парадигма васпитања у складу са природом, парадигма васпитања у колективу вршњака и парадигма индивидуалног преживљавања у друштву ризика (Луков 2005; Луков, Луков 2007).

Парадигма ауторитарног васпитања је најстарија. Она одражава природу васпитања у традиционалним друштвима у којима се функција васпитања првенствено огледа у преносу на нова покољења акумулираног знања, друштвених вриједности и животног искуства. Концепције васпитања које припадају овој парадигми одликују се неприкосновеном доминацијом васпитача и потчињеношћу васпитаника који је дужан увијек се покоравати васпитачевој вољи. Васпитање се овдје третира као кроћење дивље природе дјетета и његово цивилизовање. Као примјер концепције која припада овој парадигми, Луков наводи Хербартов педагошки систем.

Као реакција на претходну парадигму, појавила се парадигма васпитања у складу са природом. Луков зачетке ове парадигме види у идејама Коменског, а њихов пуни израз код Русоа. Русо је „открио“ свијету да дијете није умањени одрасли, да је дјетињство посебан животни период и да васпитање мора бити прилагођено рјешавању задатака различитих на различитим узрасним и развојним периодима. Постоји природни развојни ток, а задатак васпитача је да само потпомаже тај природни ток, уклања сметње и препреке, не натурајући ништа вјештачки. Најбољи васпитач је онај који остаје што мање наметљив. Унутар ове парадигме јављао се велики број идеја и праваца. Ту су многи представници теорије и праксе природног васпитања међу којима Луков наводи Песталоција и Елен, Кеј, затим представнике слободног васпитања као што је Марија Монтесори и други. Парадигма васпитања у складу са природом управљена је против ауторитарности и базира се на „[...] ослобођењу дјетета од чврсте контроле, стварању ситуација у којима ће оно само научити да поступа исправно“ (Луков 2005: 143). Луков истиче да су многи представници и ауторитарног и природног васпитања били свјесни значаја који у васпитању имају вршњаци, дјечији колектив, али да та спознаја код њих није постала парадигмалном.

То се догодило са наредном парадигмом, са парадигмом васпитања у колективу вршњака.

Да би отклонио могуће недоумице, аутор упозорава да је појам колективизам био толико употребљаван у совјетском систему васпитања да је изгубио научни смисао кроз стереотип: „Колективизам – значи социјализам и свијетлу будућност, индивидуализам – значи капитализам и пријетњу човјечанству“. Луков подсјећа да је значај колективизма за васпитање био уочен прије појаве социјализма као друштвеног уређења и као примјер за то наводи скаутски покрет (*ibidem*).

Парадигма васпитања у колективу вршњака полази од чињенице да је резултат дјелатности колектива као цјелине већи од простог збира појединачних дјелатности чланова тог колектива. Овај принцип да је *цјелина нешто више од суме дијелова* јавља се и кад је ријеч о васпитној дјелатности. Ради се о искориштавању васпитних ресурса који произлазе из групних односа и групне динамике у дјечијем колективу. Када ради са колективом, рад васпитача није збир његових појединачних васпитних активности усмјерених ка појединачним васпитаницима, него нешто више од тога. На ово *нешто више од тога* нагласак ставља парадигма васпитања у колективу и васпитне концепције које су се у њеном окриљу развиле. Луков као представнике из ове групе наводи концепције педагога Јануша Корчака и Антона Семјоновича Макаренка.

Четврта васпитна парадигма, парадигма индивидуалног преживљавања у друштву ризика, израз је актуелне епохе обиљежене глобализацијом. Ова парадигма је у процесу обликовања, тако да њене карактеристике нису још довољно искристалисане. Ипак се основне димензије дуж којих се она формира могу скицирати, што Луков и чини. Будући да нам је концепција васпитања која је израз ове васпитне парадигме посебно интересантна, њом ћемо се позабавити детаљније.

Васпитање у друштву ризика

Савремено посткапиталистичко, глобалистичко друштво неки социолози називају и друштвом ризика (Beck 1992). У најширем смислу се овим појмом указује на начин на који се модерно друштво организује да би одговорило на бројне ризике којих постаје свјесно. Опасности које се надијају над човјечанством пријете катастрофом, али катастрофа није исто што и ризик. Урлих Бек наглашава ту разлику и каже да: „Ризик подразумева антиципацију катастрофе. Ризици су у сталном стању виртуелности и постају 'актуелни' само у мјери у којој су антиципирани“ (Beck 2006: 332). Друштво ризика је друштво које почиње тамо гдје престаје традиционално друштво и традиционални оквири регулације друштвених односа. Заједнице у којима епидемија заразне белести или разоран земљотрес однесе хиљаде живота јесу друштва у којима се дешавају катастрофе, али нису друштва ризика, све док људи имају традиционалне матрице којим обја-

шњавају катастрофе (божија воља нпр.). Губитак стабилних тачака ослонца, као што су традиција, религија или ауторитет вође, ставља појединца у ситуацију да потпуно сам изналази начине борбе са опасностима, ставља га у позицију да живи у друштву ризика и излази на крај са новим страховима. Управо се у тим страховима новог доба може трагати за узроцима популарности ријалити шоуа као што је Велики Брат. У тој констатацији Луков се позива на Баумана и Великог Брата узима као примјер на којем је најлакше објаснити четврту парадигму васпитања према раније наведеној класификацији (Луков 2005).

Губитак или слабљење регулационе улоге традиције, религије, идеологије и других културних кодова, што је карактеристично за савремено друштво, одражава се директно и на васпитање. Главне црте тог васпитања новог доба илистрију принципи на којима почива и обрасци понашања које протезира Велики Брат. Луков то сажима у синтагму *игра за преживљавање* (ibidem). Феномен ријалити шоуа јавља се у посљедњој четвртини 20. вијека у земљама западног културног круга, одакле се, захваљујући глобализацији свјетске привреде и уклањању идеолошких баријера, брзо шири на остатак свијета. Велики Брат је само једна, најпознатија, верзија овог телевизијског спектакла који почива на константној доступности публици свега што се догађа са групом људи изолованих од спољашњег свијета у једном ограниченом простору. Све активности су под надзором свеприсутног Великог Брата, који се јавља у облику заповиједничког гласа. Протагонисти морају испуњавати задатке које поставља Велики Брат, покушавајући да сарађују са другима, али имајући увијек на уму да су им ти други директни конкуренти у борби за побједу и освајање велике новчане награде. Гласови гледалаца утичу на остајање протагониста у даљем току игре или њихово избацивање.

Оно што је педагошки занимљиво јесте основни принцип око којег се све у овој представи врти: опстанак појединца (његово остајање у игри и задржавање шансе да се домогне награде) могућ је једино на рачун других, једино тако што ће уклонити друге не дозвољавајући им да уклоне њега. У односима међу протагонистима влада потпуни цинизам. Тренутни савези, и одмах након тога издајства, нормални су и у функцији крајњег циља: опстанка и награде. Преживљава само један. На врху мјеста има само за једног. „[...] свијет је суров, незамјењивих људи нема, свако игра сам за себе“ (ibidem: 149). Луков подсјећа да овакав систем односа није нешто ново. Људи су се на такав начин понашали вјероватно од када постоји људски род, али су то радили кршећи моралне норме, постојала је макар и елементарна свијест да то није у реду. Због тога су често улагали толико напора да се оправдају и пред другима и нарочито сами пред собом. У данашње вријеме се људи понашају на такав начин без јасног осјећаја да чине нешто што није добро и без потребе да се правдају. Ако нема кривице, не може бити ни кајања, јер се немају за шта кајати. Нестајање традиционалних друштава води слабљењу и нестајању јасних оријентира понашања који су

у тим друштвима постојали, тако да је на сцени социјална аномија. Кад се изгубе стари путокази, оријентир може постати било шта.

Опис образаца понашања из Великог Брата може се готово без икаквих корекција примијенити и на неку велику свјетску компанију и односе који владају међу њеним менаџерима са различитих нивоа управљачке структуре, на политичаре, естрадне умјетнике, бизнисмене савременог свијета. Може се примијенити на готово све структуре савременог друштва. Дјеца која одрастају у таквом друштву усвајају напријед описани модел понашања и односа према другима. Телевизијски Велики Брат само је израз стања у друштву, то је само екранизација овог великог шоуа који се одвија са ове стране телевизијског стакла, у којем сви учествујемо. Ипак, нису сви дијелови друштва једнако прожети духом Великог Брата. Медији, као посебно добар показатељ стања у друштву, и овдје предњаче. Од када постоје, информативни медији су обликовали јавно мњење, пласирали одређени систем вриједности и имали значајну васпитну улогу. Да није тако, не би се говорило о медијском васпитању (Stanisavljević-Petrović 2011) и о медијској педагогији (Tolić 2009). Зар и ситуација са Великим Братом није само наставак тога? Разлика ипак постоји. Поповић истиче да се Велики Брат битно разликује од осталих телевизијских емисија, јер гледаоца поставља у другачију позицију. Велики Брат отвара позорницу према гледаоцу тако да релативизује дистанцу између њега и онога што посматра (Поповић 2009). Гледалац више није само неко ко може да саосјећа са ликовима на екрану и идентификује се с њима, он овдје постаје неко ко се директно уплиће у ток догађаја путем гласања и избора протагониста који ће бити удаљени из куће Великог Брата. Ово значи да је степен „уношења“ гледаоца у оно што посматра већи него код класичних телевизијских програма, напросто због чињенице да више није само пасивни посматрач. Други разлог за поменути осјећај веће укључености гледалаца јесте то што су у могућности да посматрају активности и односе међу протагонистима шоуа који се иначе сматрају за нешто што спада у зону приватног и интимног. Друге телевизијске емисије обично не приказују такве ствари. Овај осјећај смањене дистанце значи да ће вриједносни обрасци пласирани путем ријалити шоуа налазити директнији пут до гледалаца и лакше се уграђивати у њихов вриједносни систем.

Луков прецизира четири постулата нове концепције васпитања у друштву ризика и глобализације (Луков 2005). Први и најважнији јесте *ослањати се на себе и преживјети по сваку цијену*. Појединац се може ослањати само на себе, јер једино себи може вјеровати. Знајући да ће без двоумљења издати сарадника ако му то буде од користи, зна да ће и сарадник из истог разлога издати њега. Сва средства постају оправдана ако су потребна за преживљавање, при чему овдје преживљавање не значи само буквално биолошко преживљавање, него и чување престижног радног мјеста, могућност за напредовање у каријери, друштвени углед и статус, популарност у групи вршњака итд.

Други постулат гласи: *живот је игра*. Овдје се не ради о игри у смислу активности путем које се човјек враћа својим изворним креативним потенцијалима, него о игри као утакмици у којој се појединац труди да што боље одигра (могло би се рећи и одглуми) како би се нашао у групи награђених, привилегованих, оних који преживљавају.

Трећи постулат каже да *планирање живота нема смисла*. У тако хаотичном и непредвидивом друштву, какво је друштво ризика, планирање на дуже стазе је несврсисходно. Живи се у садашњем тренутку. Опет треба добро подвући разлику у односу на способност човјека да проживљава садашњи тренутак у пуној мјери потпуно се предајући доживљају свијета и постајући једно са њим. Не ради се о овој способности човјека да спријечи мисли о прошлости или будућности да блокирају доживљавање садашњости. Човјеку који је у стању да се неком врстом мистичног доживљаја преда садашњем тренутку и доживи га у потпуности, није ускраћена способност планирања будућности. Он је само у стању да у датом тренутку планове за будућност склону у страну, како би се потпуно посветио тренутној активности у садашњости. Одсуство перспективе и живот само за актуелни тренутак, као карактеристика васпитне парадигме о којој расправљамо, није израз богатства доживљаја садашњег тренутка, него његовог сиромаштва. Попут наркомана којем претходна доза више не може произвести једнако јак доживљај па је мора повећавати, тако и човјек у друштву ризика осјећа празнину свог доживљаја, па тражи све више, све јаче и све хитније подстицаја, баш овдје и баш сада, без икаквог одлагања.

Четврти постулат произлази из трећег и тиче се питања шта је то што усмјерава животни ток појединца, ако већ нема мјесте пројекцијама и животним плановима. Луков сматра да одговор на ово питање у духу друштва ризика гласи: животни ток усмјерава Велики Брат (*ibidem*). Велики Брат је свеприсутан, непристрасан, свезнајући, о његовим захтјевима нема сврхе расправљати и најбољи начин да се преживи јесте подвргнути се његовој вољи. Може се уочити сличност парадигме индивидуалног преживљавања у друштву ризика, како је описује Луков, са манипулативним стилем васпитања у раније поменутој Богојевићевој класификацији васпитних стилова.

Лако је наћи примјере који показују како савремено друштво подстиче младе да преживе (можда би боље било рећи *да успију*) по сваку цијену. Неуспјешни су достојни презрења, они су *лузери*. Мјерило успјеха су моћ, популарност, гламур и наравно новац који је у директној вези са свим тим. На просторима некадашње Југославије дјеца су сакупљала сличице фудбалера. Прије коју деценију су на сличицама осим лика спортисте стајали његово име и клуб за који игра. На истом простору се дјеца и данас занимају сакупљањем таквих сличица, само што данас можете видјети сличице на којима осим лика фудбалера, његовог имена и клуба за који игра, стоји и цифра која значи износ у еврима на који је он потписао уговор са клубом за посљедњу сезону. Да би се одредио идентитет човјека, није више

довољан само лик и име, потребна је и назнака о његовој успјешности, о његовој тржишној вриједности. Што је успјешнији, то је сума на његовом уговору већа, то се скупле продао. Циљ је што већа сума, управо највећа, циљ је главна награда, а остали играчи у клубу су супарници, иако играју у једном тиму, баш као у ријалити шоуу Велики Брат. Подсјећамо, албуми са самољепљивим сличицама су производи намијењени дјеци.

Примјера за експанзију нове васпитне концепције може се наводити доста. Могу се узети примјери из дешавања везаних за регулисање васпитног законодавства. „Европеизација“ долази и на наше балканске просторе, а то се дешава и у области правне регулативе која се тиче васпитања. Приједлози и нацрти закона о правима дјетета покрећу дискусију која на махове поприма жустар ток. Како се догађа то да једна добра намјера заштите дјеце од могућег неадекватног понашања родитеља, и одраслих уопште, изазове такве полемике? Зашто се родитељи осјећају изиграним и деградираним, зашто осјећају да се поткопава њихов родитељски ауторитет? Родитељи као сумњива лица у погледу васпитања своје дјеце! Дјеца као доушници који властима цинкаре своје родитеље! Сличних наслова има у медијима у периодима када се актуализује нека од етапа у доношењу оваквих закона. Ко је то писао предложене законе? Колико је већина родитеља (реално, а не формално) у прилици да презентује своје ставове о томе? Зар то није примјер да нека магловита, моћна рука под параваном владе, министарстава, стручних и иних других тијела, управља стварима од суштинске важности за породично васпитање, стварима у које раније није било тако директног мијешања? Ко заправо повлачи конце? Опет Велики Брат?

Све четири наведене васпитне парадигме присутне су у савременом свијету. У мјери у којој јачају или слабе главни носиоци одређене васпитне парадигме, у тој мјери дата парадигма одузима или уступа простор другим васпитним парадигмама. Борба која се међу њима одвија рефлектује се и у борби њима припадајућих тезауруса (Луков 2007). Може се то регистровати и у педагошком појмовном систему наше педагогије. Зашто се нпр. све чешће срећу појмови едукација, едуцирати, едукатор умјесто васпитање, васпитавати, васпитач? Овакво „загађивање“ десило се организовано и систематски крајем 20. и почетком 21. вијека (Поткоњак 2011), дакле, у вријеме када се интензивира процес глобализације. Уз појмове из ове двије групе имамо различите асоцијације. Када чујете ријеч *васпитач*, посмислићете на неко конкретно људско биће које са позитивним емоционалним односом приступа другом људском бићу подупирући га у његовом личном развоју. С друге стране, *едукатор* може бити и неки неодређени, хладни, апстрактни ентитет који не васпитава него едукује. Може то бити и Велики Брат.

Васпитна парадигма индивидуалног преживљавања је у офанзиви и на разним друштвеним фронтовима потискује остале три парадигме. Оно што ову парадигму чини другачијом од осталих јесте то што остале почивају на неком релативно јасном и одређеном систему норми и правила по-

нашања. Парадигма индивидуалног преживљавања формира се у простору социјалне аномије. Тешко је навести неку вриједност, неку норму понашања која је неупитна и општеприхваћена у друштву ризика. Постоји једна: преживјети и успјети по сваку цијену.

Закључак

У савременом друштву на сцени је неколико концепција васпитања које почивају на различитим поставкама и које се боре за примат. Нестајање елемената карактеристичних за традиционална друштва и њихове системе вриједности доводи до слабљења васпитних концепција насталих у тим друштвима и до јачања нове концепције која се формира у савременом глобалном друштву, у друштву ризика. Ова васпитна концепција (концепција индивидуалног преживљавања) обликује се у вакууму насталом напуштањем старих традиционалних вриједности. Постулати на којима ова концепција почива добро се слажу са принципима око којих је организован популарни телевизијски ријалити шоу Велики Брат, а који добро одражава неке од битних карактеристика савременог друштва и односа у њему. Луков поставља питање: ко заправо данас васпитава дјецу? Родитељи? Наставници у школи? Или Велики Брат? (Луков 2005). Ако сте родитељ, ово вас свакако занима. Одговор је да васпитавате и ви и наставници и Велики Брат. С тим да је то за вас и наставнике све мање сигурно.

Литература

- Богојевић 2002: С. Богојевић, *Стилови васпитања*, Бања Лука: Филозофски факултет.
- Луков 2005: В. А. Луков, Парадигмы воспитания, Москва: *Знание, Понимание, Умение*, 3, Москва, 139–151.
- Луков, Луков 2007: В. А. Луков, Вл. А. Луков, Парадигмы воспитания: от „войны тезаурусов“ к „диалогу тезаурусов“, Москва: *Вестник Международной академии наук (Русская секция)*, 1, Москва, 68–72.
- Иган 1997: К. Egan, *Educated Mind: How Cognitive Tolls Shape Our Understanding*, Chicago: University of Chicago Press.
- Поповић 2009: Р. Поповић, Серијал Велики Брат и инферналност поново стеченог раја, Београд: *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, 128, Београд, 21–29.
- Поткоњак 2011: Н. Поткоњак, *Чувајмо и поштујмо српску педагошку терминологију*, Београд: Српска академија образовања.
- Станисављевић-Потровић 2011: Z. Stanisavljević-Petrović, *Medijsko vaspitanje u vrtiću*. Београд: *Kultura*, 133, Београд, 382–397.
- Суходолски 1974: В. Suhodolski, *Tri pedagogije*, Beograd: BIGZ.

- Толић 2009: М. Тolić, Temeljni pojmovi suvremen medijske pedagogije, Osijek: *Život i škola*, 22, Osijek, 97–103.
- Bek 1992: U. Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity*, New Delhi: Sage.
- Bek 2006: U. Beck, Living in the world risk society, London: *Economy and Society*, V35, London, 329–345.

Zlatko M. Pavlović

YOUR CHILD IS EDUCATED BY YOURSELF, TEACHERS AND “BIG BROTHER”

Summary

The dynamic changes are happening in every sphere of contemporary society. This is related to education as well. The old educational concepts based on the traditional values of the previous societies, easily yield before the new concepts of the global society trends. This new educational concept is in the process of formation so its characteristics have not been clarified yet. Some pedagogues call this concept the concept of the individual survival defining its features by the example of the famous reality show “Big Brother”.

STOLZ-KARAMATA THEOREMS, PART II

In memory of Jovan Karamata

Abstract: This paper is an extension of paper [13]. In this paper Mercerian theorems of several authors (Mercer, Karamata, Hardy, Čaklov – Aljančić, Vijayraghavan, Izumi, Davidov, and Polya) are all systematically developed from the basic Theorem 2.3. (of Karamata) and Theorem 2.4. (of Martić).

Key words: Stolz-Karamata theorem; Abelian, Tauberian, Mercerian theorems
AMS Classifications: 40A05, 40D05, 40E05, 41A27, 43A50.

4. Mercerian Theorems

The original theorem of Mercer [10] was:

Theorem 4.1. From

$$s_n + c \frac{s_1 + s_2 + \dots + s_n}{n} \rightarrow (1+c)s \quad (4.1)$$

it follows that

$$s_n \rightarrow s \quad (4.2)$$

whenever

$$c > -1 \blacksquare$$

This theorem is contained in the more general Theorem 4.3. Here, we are interested in its interpretation as a method of summability. (4.1) can be written in the form

$$A \quad s_n = \sum_{k=1}^{n-1} \frac{c}{n(1+c)} s_k + \frac{1+c/n}{1+c} s_n \rightarrow s \quad (4.3)$$

which shows that (4.1) defines a method of summability A , with the triangular matrix a_{nk} , where $a_{11} = 1$ and for $n \geq 2$

$$a_{nk} = \frac{c}{n(1+c)}, \text{ for } k \leq n-1 \text{ and } a_{nn} = \frac{1+c/n}{1+c}. \quad (4.4)$$

Trivially, the method A is regular; thus, it is equivalent with convergence, obviously only in the case $c > -1$.

* mirvuk48@gmail.com

In case $c = -1$, the example of the sequence $s_n = 1$ shows that (4.1) will not necessarily imply (4.2), even for convergent sequences. It is obvious that the case $c < -1$ should be worse. Hardy [4] has established the following theorem for that case.

Theorem 4.2. If $c < -1$ then (4.1) implies

$$\sum_{k=1}^n s_k = K \frac{\Gamma(n+1)}{\Gamma(n+1+c)} + s_n + o(n), \quad (4.5)$$

where K is a constant and Γ denotes the Gamma-function ■

Proof. We write $u_n = s_1 + s_2 + \cdots + s_n$ so that (4.1) becomes

$$u_n - u_{n-1} + c \frac{u_n}{n} \rightarrow (1+c)s. \quad (4.6)$$

Without loss of generality we may suppose $s = 0$. Set now

$$f_n = \frac{\Gamma(n+1)}{\Gamma(n+1+c)} \text{ and } u_n = f_n F_n.$$

By the Stirling formula, $f_n \sim n^{-c}$. Also, as easily checked,

$$f_n - f_{n-1} + c \frac{f_n}{n} = 0.$$

In this way, we have

$$\begin{aligned} f_{n-1}(F_n - F_{n-1}) &= f_n F_n - f_{n-1} F_{n-1} - (f_n - f_{n-1}) F_n \\ &= u_n - u_{n-1} + c \frac{u_n}{n} = o(1). \end{aligned}$$

This gives

$$F_n - F_{n-1} = o(n^c).$$

Since $c < -1$, the series $\sum_{k=1}^{\infty} (F_k - F_{k-1})$ is convergent (even absolutely). Let its sum be K . Then

$$F_n = K - \sum_{k=n+1}^{\infty} (F_k - F_{k-1}) = K + \sum_{k=n}^{\infty} o(k^c) = K + o(n^{1+c}),$$

and, since $f_n \sim n^{-c}$, we obtain

$$u_n = f_n F_n = f_n (K + o(n^{1+c})) = K f_n + o(n),$$

what had to be proved.

Corrolary 4.2.1. If $c < -1$ then (4.1) implies

$$s_n = K \frac{\Gamma(n)}{\Gamma(n+1+c)} + s + o(1) \blacksquare \quad (4.7)$$

We shall now, following Karamata [6] prove a general Mercerian theorem of Hardy ([3]) which contains Theorem 4.1. as a special case.

Theorem 4.3. Let $c > -1$, and let $v_n \uparrow \infty$. Then for any sequence u_n , from

$$\frac{u_n - u_{n-1}}{v_n - v_{n-1}} + c \frac{u_n}{v_n} \rightarrow (1+c)\alpha \quad (4.8)$$

it follows that

$$\frac{u_n}{v_n} \rightarrow \alpha \blacksquare \quad (4.9)$$

Proof. In Theorem 2.3. set $q_n = c$ (see our paper [13]); then (2.8) becomes (4.8) and we have only to prove that w_n , defined by (2.6), with $q_n = c$, satisfies the conditions (2.7). If we set $a = c + 1$ (then $a > 0$) and $(v_n - v_{n+1})/v_{n-1} = d_n > 0$, the sequence w_n becomes

$$w_n = \prod_{k=1}^n (1 + ad_k).$$

This is, obviously an increasing sequence. If we prove that it tends to infinity the conditions (2.7) will be satisfied at once. For this we have only to prove that the series $\sum d_k$ is divergent. Let

$$D_{nm} = d_n + d_{n+1} + \cdots + d_{n+m+1}.$$

Then

$$\begin{aligned} D_{nm} &\geq \frac{1}{v_{n+m}} (v_n - v_{n-1}) + \cdots + (v_{n+m+1} - v_{n+m}) \\ &\geq \frac{v_{n+m+1} - v_{n-1}}{v_{n+m}} \geq 1 - \frac{v_{n-1}}{v_{n+m}}. \end{aligned}$$

Since $v_n \uparrow \infty$, we can chose m_0 so that $v_{n-1}/v_{n+m} < \frac{1}{2}$, for $m > m_0$.

This implies that $D_{nm} > \frac{1}{2}$, for all $m > m_0$, which, by Cauchy's principle of convergence, proves the divergence of the series $\sum d_k$. Now, Theorem 4.3. follows at once from Theorem 2.3. (in [13]).

Remark. The divergence of the series $\sum d_k$ is contained in some well known theorems of Abel and Pringsheim (see, for example, [7], pp. 290–291).

Corrolary 4.3.1. Let $p_n \geq 0$ and $P_n = p_1 + \dots + p_n \uparrow \infty$. Then, for $c > -1$, from

$$s_n + \frac{c}{P_n} \sum_{k=1}^n p_k s_k \rightarrow (1+c)s$$

it follows that

$$s_n \rightarrow s \quad \blacksquare \tag{4.10}$$

Proof. In Theorem 4.3. set $v_n = P_n$ and $u_n = \sum_{k=1}^n p_k s_k$.

Corrolary 4.3.1. was proved, independently from Theorem 4.3. by Čakalov ([2]) and Aljančić [1]. Aljančić established also the necessity of the condition $c > -1$ (which is almost obvious from Theorem 4.2.)

In order to obtain further generalizations of the Mercer's Theorem 4.1. we go back to Theorem 2.1. (see again [13]). In this theorem set

$$u_n = p_n(s_1 + \dots + s_n), \quad v_n = np_n \quad i \quad n(p_n - p_{n-1}) = p_{n-1} q_n,$$

i.e.

$$p_n = \prod_{k=1}^n \left(1 + \frac{q_k}{k}\right).$$

Then, Theorem 2.1. takes the form of Karamata's ([6]).

Theorem 4.4. From

$$s_n + \frac{1}{n} q_n (s_1 + \dots + s_n) \sim (1 + q_n)s \tag{4.11}$$

It follows that

$$\frac{1}{n} (s_1 + \dots + s_n) \rightarrow s, \tag{4.12}$$

whenever the sequence q_n satisfies the condition

$$n|p_n| \rightarrow \infty \quad and \quad \sum_{k=1}^n |p_{k-1}| |1 + q_k| = \mathcal{O} \, n|p_n|, \tag{4.13}$$

where

$$p_n = \prod_{k=1}^n \left(1 + \frac{q_k}{k}\right) \quad \blacksquare \tag{4.14}$$

Suppose now that the sequence q_n from (4.11) satisfies condition $\underline{\lim} q_n > 1$. Then, without loss of generality, we can suppose that $q_k \geq d > 1$ for all k . This implies $p_n \uparrow \infty$ and then

$$\begin{aligned} \sum_{k=1}^n |p_{k-1}| |1 + q_k| &= \sum_{k=1}^n p_{k-1} + \sum_{k=1}^n k(p_k - p_{k-1}) \\ &= \sum_{k=1}^{n-1} p_k + \sum_{k=1}^n k p_k - \sum_{k=1}^{n-1} (k+1) p_k \\ &= \sum_{k=1}^n p_k + n p_n - \sum_{k=1}^n p_k = n p_n, \end{aligned}$$

i.e. both conditions (4.13) are satisfied. This gives the following theorem of Vijayaraghavan [12]:

Theorem 4.5. From (4.11) and $\underline{\lim} q_n > 1$ it follows that (4.12) ■

Proof. Now, suppose that the sequence q_n from (4.11) satisfies the conditions

$$\underline{\lim} q_n > -1 \quad \text{and} \quad q_n = \mathcal{O}(1).$$

In almost the same way as in the proof of Theorem 4.4. we obtain $(s_1 + \dots + s_n)/n \rightarrow s$, and then from (4.11) that $s_n \rightarrow s$.

This yields another theorem of Vijayaraghavan [12]:

Theorem 4.5'. From (4.11) and $\underline{\lim} q_n > -1$ and $q_n = \mathcal{O}(1)$ it follows that $s_n \rightarrow s$ ■

With the same method we can prove that following interesting theorem of Izumi [5]:

Teorema 4.6. From

$$(a_n - q_n)t_n - a_{n-1}t_{n-1} = o(q_n) \tag{4.15}$$

it follows that

$$t_n \rightarrow 0, \tag{4.16}$$

whenever

$$\frac{q_n}{a_n} > 0, \quad \text{and series} \quad \sum \frac{q_k}{a_k} \quad \text{diverges} \quad \blacksquare \tag{4.17}$$

Proof. Again, we apply Theorem 2.1. where we set

$$\begin{cases} u_n = v_n t_n, & \frac{v_{n-1}}{v_n - v_{n-1}} = \frac{a_n}{q_n} \\ \frac{v_n}{v_n - v_{n-1}} = 1 + \frac{a_n}{q_n} . \end{cases} \quad (4.18)$$

With this, (2.2) becomes (4.15), with $\alpha = 0$. Also, the second relation in (4.18) gives

$$v_n = \prod_{k=1}^n \left(1 + \frac{q_k}{a_k} \right)$$

from where it follows easily that the relation (2.1) will be satisfied - whenever the sequence q_n/a_n satisfies the relations (4.17).

As a last theorem in this, seemingly unending sequence of applications of Karamata's theorems from section 2 (see [13]) we shall prove following Martić's ([9]) and one theorem of Davidov [3], the proof of which involves both Theorem 2.4. and Theorem 2.3. (see [13]).

Teorema 4.7. Let α_n and β_n be real sequences such that $\alpha_n + \beta_n \rightarrow 1$ and let

$$t_n = \alpha_n \beta_n + \beta_n \frac{s_0 + s_1 + \dots + s_n}{n+1}. \quad (4.19)$$

Then:

a) from $0 < \alpha < \alpha_n$, for all $n \geq n_0$ and $t_n = \mathcal{O}(1)$ it follows that $s_n = \mathcal{O}(1)$.

b) from $0 < \alpha \leq \alpha_n \leq \beta_n < \infty$, for all $n \geq n_0$, $s \neq \infty$ and $t_n \rightarrow s$ it follows that $s_n \rightarrow s$ ■

Proof. a) In Theorem 2.4. and Theorem 2.3. (see [13]) set

Without loss of generality we may suppose that $n_0 = 0$. Then

$$w_n = \prod_{k=1}^n \left\{ 1 + \frac{\alpha_k + \beta_k}{k\alpha_k} \right\}.$$

There are two possibilities (due to the nature of the sequence β_n): either we have $w_n > w_{n-1}$, for all $n \geq N$, or $w_n < w_{n-1}$, for all n , where N is a fixed number.

In the first case

$$\begin{aligned} \sum_{k=1}^n |w_k - w_{k-1}| &= \sum_{k=1}^{N-1} |w_k - w_{k-1}| + \sum_{k=N}^n |w_k - w_{k-1}| \\ &= \text{const.} + \mathcal{O} |w_n| = \mathcal{O} |w_n|, \end{aligned}$$

since the first sum has a finite number of members. Now, since

$$\xi_n = \frac{u_n - u_{n-1}}{v_n - v_{n-1}} + q_n \frac{u_n}{v_n} = s_n + \frac{\beta_n}{\alpha_n} \frac{s_0 + s_1 + \dots + s_n}{n+1}$$

we have

$$\frac{\xi_n}{1+q_n} = \frac{\alpha_n}{\alpha_n + \beta_n} \xi_n = \frac{t_n}{\alpha_n + \beta_n},$$

and so, from $t_n = \mathcal{O}(1)$ and $\alpha_n + \beta_n \rightarrow 1$ we conclude that $\xi_n = \mathcal{O}(1+q_n)$. By Theorem 2.4. (see again [13]) we obtain $(s_0 + s_1 + \dots + s_n)/(n+1) = \mathcal{O}(1)$, and this, with $t_n = \mathcal{O}(1)$, immediately gives $s_n = \mathcal{O}(1)$.

This is similarly getting when $w_n < w_{n-1}$, for all $n \geq N$. This case can be excluded taking into account the conditions that meet the sequences α_n and β_n meet.

b) Suppose now that $0 < \alpha \leq \alpha_n \leq \beta_n < \infty$. Then

$$w_n \geq \prod_{k=1}^n \left(1 + \frac{2}{k}\right) \uparrow \infty.$$

The assumption $t_n \rightarrow s \neq \infty$, gives

$$\frac{\xi_n}{1+q_n} = \frac{t_n}{\alpha_n + \beta_n} \rightarrow s, \text{ i.e. } \xi_n \sim 1+q_n s.$$

By Theorem 2.3. it first follows that

$$\frac{s_0 + s_1 + \dots + s_n}{n+1} \rightarrow s \text{ and, since } t_n \rightarrow s, \text{ we obtain at once that}$$

$$s_n \rightarrow s.$$

There is another kind of Mercerian theorem, introduced by Pólya (see [11]):

Teorema 4.8. From

$$\sigma_n = a_1 + a_2 + \cdots + a_{n-1} + ca_n \rightarrow s \quad (4.20)$$

it follows that

$$a_1 + a_2 + \cdots + a_n \rightarrow s, \text{ if } c = 0, \text{ or } c > 1/2. \quad (4.21)$$

Proof. This Theorem can be handled also by Karamata's method, remarking that, $s_n = a_1 + a_2 + \cdots + a_n$, the right side of (4.20) becomes

$$\sigma_n = (1-c)s_{n-1} + cs_n,$$

or

$$\sigma_n = \frac{s_n a^{n+1} - s_{n-1} a^n}{a^{n+1} - a^n},$$

where $a = c/(c-1)$. We shall consider only non-trivial case when $c \notin 0, 1$. Now, by Karamata's theorem 2.1., from

$$\frac{u_n v_n - u_{n-1} v_{n-1}}{v_n - v_{n-1}} \rightarrow \alpha,$$

it follows that

$$u_n \rightarrow \alpha, \text{ whenever } v_n \text{ satisfies condition (2.1).}$$

We see that those conditions will be satisfied for $v_n = a^{n+1}$ whenever

$$|a| > 1, \text{ i.e. } |c/(c-1)| > 1, \text{ i.e. } c > 1/2.$$

It is obvious now that a development similar to the whole content of this section can be applied to Mercerian theorems of Pólya type.

To be continued.

Literatura

- Aljančić 1975: S. Aljančić, Sur le Théorème Mercerien de Čakalov, *Publ. Inst. Math.*, 19 (33), 9–15.
 Čakalov 1954: L. Čakalov, Généralisation d'un Théorème de Mercer sur la Convergence, *Izvestija Mat. Inst. Acad. Bulgare des Sci.*, (1), 85–88.
 Davidov 1965: N. Davidov, A Generalization of the Theorem of Mercer, *Uspehi Matem. Nauk*, 20, (6), 73–77.
 Hardy 1912: G. Hardy, Generalizations of a Limit Theorem of Mr. Mercer, *Quarterly Journal of Math.* 5, (43), 14–150.

- Izumi 1931: S. Izumi, A Theorem on Limits and its Applications, *Tôhoku Math. Journal*, (33), 131–186.
- Karamata 1933: J. Karamata, Sur Quelques Inversions d'une Proposition de Cauchy et leurs Généralisation, *Tôhoku Math. J.*, (36), 22–28.
- Knopp 1963: K. Knopp, Theory and Application of Infinite Series, *Blackie and Son, London*.
- Martić 1967: B. Martić, On a Mercerian Theorem, *Glasnik Mat.* 2 (22), 181–186.
- Martić, Vuković: B. Martić, M. Vuković, Granične teoreme Stolz-Karamatinog tipa i njihove primjene,
- Martić, Vuković: B. Martić, M. Vuković, Stolz-Karamata's theorems, Dio I.
- Mercer 1906: J. Mercer, On the Limits of Real Variants, *Proc. London Math. Soc.*, 2, (5), 206–224.
- Pólya 1916: G. Pólya, Aufgabe, *Arch. d. Math. und Phys. Serie 3*, (24), (Solution by Sidon S. 1917, *ibid.* 26), 68.

Мирјана С. Вуковић

ШТОЛЦ-КАРАМАТИНЕ ТЕОРЕМЕ, ДИО II

Резиме

Овај чланак је наставак чланка [10]. У њему су Мерцерове теореме разних аутора (Мерцер, Карамата, Харди, Чаклов-Аљанчић, Вијајарагхан, Изуми, Давидов и Полиа) обрађиване систематски из основне теореме 2.3 и теореме 2.4 (Карамата и Мартић [10]).

RAZVOJ PROSTORNIH SPOSOBNOSTI UČENIKA OSMOGODIŠNJE ŠKOLE

Apstrakt: U radu se daju podaci longitudinalnog ispitivanja razvoja prostornih sposobnosti učenika od trećeg do osmog razreda osmogodišnje škole. Pored utvrđivanja trenda razvoja prostornih sposobnosti u ovom periodu ispitivani su i efekti eksperimentalnog programa koji su učenici dobili u trećem razredu. Za merenje prostornih sposobnosti korišćeni su testovi: a) test vizuelizacije (test rolni), b) prostorno zamišljanje (rotacija figura) i c) prostorno rezonovanje („Ciglice“). Sva tri testa imaju zadovoljavajuće metrijske karakteristike.

Analizom rezultata istraživanja utvrđeno je da: 1) prostorne sposobnosti u ovom razvojnem periodu imaju uzlazni trend razvoja koji zavisi od godina učenika i donekle od same prirode testa kojim se procenjuju (mere) ove sposobnosti, 2) pod uticajem eksperimentalnog programa prostorne sposobnosti se razvijaju znatno bržim tempom, a efekti programa su i trajnije prirode, 3) istraživanje je pokazalo da su članovi eksperimentalne grupe bolje napredovali i u periodima po završetku eksperimentalnog programa, i to u narednom periodu od godinu dana, periodu od četiri godine i periodu od pet godina. Ovo ukazuje na novi kvalitet transfernih promena u ovim sposobnostima, a to su tzv. naknadne transferne promene.

Ključne reči: prostorne sposobnosti, transferne promene, trajne transferne promene, naknadne transferne promene.

Uvod u problem

1. Značaj prostornih sposobnosti

Kreativnost u nauci, matematici i umetnosti često se povezuje sa visokorazvijenim prostornim sposobnostima. Veliki umovi čovečanstva kao što su: Albert Einstein, Michael Faraday, Herman Von Helmholtz, Nikola Tesla, Benjamin Franklin, Francis Galton i drugi izjavljivali su da je prostorna sposobnost igrala važnu ulogu u njihovim najkreativnijim postignućima. Uopšte, visoki nivo prostornih sposobnosti imaju ljudi koji se bave nekim posebnim zanimanjima kao što su sva tehnička i građevinska zanimanja (arhitekte, mašinci, građevinari, mehaničari), potom dizajneri, vazduhoplovna zanimanja, moreplovstvo (piloti, kapetani brodova, kontrolori letenja, plovidbe), te razna umetnička zanimanja.

Uprkos ogromnom značaju ovih sposobnosti za uspeh u mnogobrojnim zanimanjima, prodor i nagla ekspanzija kompjuterske tehnologije u nastavni proces dovela je do opadanja sposobnosti prostorne vizualizacije studenata. Sprovedena su mnoga istraživanja u svetu koja pokazuju da su prostorne sposobnosti

* blagojenesis@yahoo.com

ključne za uspešno bavljenje inženjerstvom, a posebno arhitekturom i građevinarstvom. Zato se zadnjih godina postavlja pitanje kako poboljšati ovu sposobnost kod studenata. Interesantno je primetiti da gotovo sva istraživanja sprovedena u vezi sa razvojem prostornih sposobnosti (Štulić i Dovniković 2002) dokazuju da je nacrtna geometrija vodeća disciplina u razvoju ovih sposobnosti. Naime, rad na grafičkom predstavljanju i simultanom čitanju dvodimenzionalnih grafičkih zapisa – vizualizaciji trodimenzionalnog prostora iz dvodimenzionalnih slika, počev od elementarnih geometrijskih pojmova pa sve do složenih trodimenzionalnih formi, uspešno razvija sposobnost vizualizacije. Osim ovoga, nije teško zamisliti od kolikog su značaja prostorne sposobnosti i u nastavi drugih predmeta kao što su geografija, istorija, fizika, hemija i dr. Naime, sve ove nauke podrazumevaju pored drugih intelektualnih sposobnosti i visoko razvijene prostorne sposobnosti, jer se mnoge pojave ne mogu uspešno opisati, objasniti i razumeti bez dobro razvijene sposobnosti prostornog zamišljanja, prostorne orijentacije, prostornog uviđanja, prostorne transformacije i prostornog rezonovanja. Posebno treba podvući značaj ovih sposobnosti u trodimenzionalnom prostoru i vremenu kao posebnoj dimenziji koja je veoma bitna za objašnjenje mnogih pojava. Recimo, proučavanje istorijskih događaja i njihovo razumevanje, potom, objašnjenje i razumevanje mnogobrojnih psihičkih pojava, te raznovrsna umetnička dela, pre svega u muzici, nemoguće je objasniti i razumeti bez uključivanja vremenske dimenzije.

2. Status prostornih sposobnosti u modelima strukture intelekta

U modelu strukture intelekta Spirmana (Spearman, prema: Bukvić 1974) prostorne sposobnosti su, u stvari, jedan od specifičnih mehanizama koji može biti aktiviran opštom mentalnom energijom. Ova sposobnost je u okviru Spirmanovog S faktora. Pored ovoga, Spirman je u definisanju psiholoških relacija, u nizu od deset relacija, kao posebnu izdvojio *prostornu* koja obuhvata pored primitivne sposobnosti razlikovanja dveju taktilnih tačaka, poređenje dužina linija, snalaženje u lavirint situacijama i sposobnost zamišljanja predmeta u prostoru.

U hijerarhijskim modelima strukture intelekta prostorne sposobnosti su važne komponente u definisanju pojedinih nivoa u hijerarhiji. Tako u modelu koji predlaže Bert (Burt, prema: Bukvić 1974) prostorne sposobnosti se nalaze na perceptivnom nivou, a u modelu Vernona (Vernon, prema: ibidem) ove sposobnosti su nešto određenije jer, pored mehaničkog faktora, čine poseban faktor u definisanju širokog „k:m“ faktora.

Terston (Thurstone 1938) je razvio teoriju primarnih mentalnih sposobnosti (faktora). Ti faktori obuhvataju: fluentnost reči (W), verbalni faktor (V), prostorni faktor (S), numerički faktor (N), faktor pamćenja (M), faktor rezonovanja (R) i perceptivni faktor (P). U ovom radu analiziraće se prostorni faktor koji se određuje kao sposobnost koja se ispoljava u zadacima manipulacije predmetima u dve ili tri dimenzije.

Za razliku od Terstona, koji je otkrio jedan prostorni faktor, Frenč i saradnici (French 1963) na osnovu sistematizacije različitih studija koje ispituju strukturu intelekta utvrđuju 24 bazična faktora od kojih su dva prostorna. Ovo su faktori u kojima se registruju složeniji vidovi percepcije, uglavnom percepcije u trodimenzionalnom prostoru. Frenč posebno definiše faktor S ili faktor prostorne orijentacije i faktor Vz, tj. vizualizacije. Prostornu orijentaciju određuje kao sposobnost opažanja prostornih konfiguracija ili održavanja orijentacije u odnosu na objekte u prostoru. Faktor vizualizacije, prema Frenčevom mišljenju označava sposobnost manipulisanja objektima u prostoru i transformacije zamišljenih prostornih odnosa u druge vizuelne aranžmane.

U modelu Katela i Horna o fluidnoj i kristalizovanoj inteligenciji, pod uticajem novih studija u kojima je primenjena faktorska analiza višeg reda, pokazalo se da postoji više od dva faktora na drugom redu. Pored *Gf* i *Gc* faktora jedan od faktora drugog reda je i faktor opšte vizualizacije (*Gv*). Ovaj faktor obuhvata sve zadatke u kojima se od ispitanika traži da vizualizuje, zamišlja promene u položaju predmeta ili da nađe neki predmet sakriven među drugima. Svi perceptivni faktori spadaju u ovu oblast vizualizacije.

Volf (1980), primenivši trideset jedan test za procenu različitih vidova intelektualne aktivnosti faktorskom analizom, izdvojio je četiri faktora koje je nazvao izolovanim faktorima, a jedan od tih faktora je generalni perceptivni faktor koji je definisan kao sposobnost perceptivne identifikacije, strukturisanja ili distinkcije figuralnog materijala.

Nešić (1989) primenjuje 22 testa za procenu različitih vidova intelektualnih aktivnosti i faktorskom analizom utvrđuje razlike u strukturi mentalnih sposobnosti između učenika trećeg, petog i sedmog razreda. Na uzrastu učenika trećeg razreda uglavnom se primenjeni testovi grupišu oko jednog faktora (po svemu sudeći opšte inteligencije), u petom razredu izdvaja se nekoliko zasebnih faktora, ali za ovaj rad posebno je važan jedan koji je definisan testovima prostornih sposobnosti, te smo ga iz tog razloga i imenovali kao prostorno rezonovanje, što pokazuje da se ova sposobnost upravo u punoj meri konstituiše ili „izranja“ iz opšte sposobnosti upravo u jedanaestoj-dvanaestoj godini. U sedmom razredu, pored testova koji su definisali ovu sposobnost, pojavilo se na istom faktoru i nekoliko drugih testova koji uglavnom registruju psihološke relacije.

Carroll je 1993. godine (Sternberg 1994) savremenim faktorsko-analitičkim metodama izdvojio 5 glavnih specijalnih faktora: vizualizacija, brzinska rotacija, brzina uobličavanja, fleksibilnost uobličavanja i brzina percepcije. Faktor vizualizacije ima značajnu ulogu u prostorno-vremenskom zaključivanju jer predstavlja sposobnost manipulisanja ili transformisanja predloženog prostornog sklopa u druge vizualne rasporede. Ovaj faktor zahteva mentalnu rotaciju prostornog sklopa u kratkoročnom vizuelnom pamćenju i dodatnu komponentu izvođenja serijalnih operacija, tvrdi Carroll (Ekstrom 1976). Neki istraživači smatraju da je vizualizacija teža, složenija i manje brza forma prostorne orijentacije (Ekstrom 1976). Neki od testova koji obuhvataju faktor vizualizacije su: test sla-

ganja oblika (*Form Board Test*), test savijanja papira (*Paper Folding Test*), test otkrivanja površina (*Surface Development Test*) (Ekstrom i French 1976) .

Devedesetih godina dvadesetog veka pojavila se teorija viševrsnih inteligencija koju je razvio Gardner (1993). Prema ovoj teoriji, prostorne sposobnosti su posebna vrsta inteligencije. Gardner smatra da ljudska bića imaju potencijale da razviju relativno autonomne intelektualne sposobnosti, takozvane multiple inteligencije. Različite sposobnosti se mogu nazvati inteligencijama dokle god se mogu naći dokazi da imaju odvojene razvojne puteve, organizaciju u različitim specifičnim regijama nervnog sistema, te da se pojavljuju u različitim kulturama. Gardner (1983) navodi postojanje 7 različitih inteligencija: lingvistička inteligencija, logičko-matematička, muzička, prostorna (spacijalna) inteligencija, telesno-kinestetička, interpersonalna i intrapersonalna inteligencija. Nama je za ovaj rad zanimljiva prostorna inteligencija. *Prostorna inteligencija* odnosi se na sposobnost zapažanja perceptivnih i prostornih informacija, mogućnost njihovog preobražaja i uobličavanja, te mogućnost vizualizacije bez pomoći spoljašnjih vidnih stimulusa. Prostorna inteligencija ne zavisi od vidnih oseta jer je poznato da je dobro koriste i slepe osobe. Ključne sposobnosti za ovu vrstu inteligencije su sposobnost zamišljanja slika u tri dimenzije i sposobnost transformacije i rotacije tih slika. Neurološka istraživanja podržavaju zamisao o autonomiji prostorne inteligencije. Prostorna inteligencija zahteva neometano funkcionisanje desnog parijetalnog i temporalnog režnja i uspostavljanje veza sa ostalim delovima mozga (Zarevski 2000). Čuda od deteta u slikarstvu (poput Pikasa), kao i u igranju šaha, govore u prilog Gardnerovoj pretpostavci o nezavisnosti prostorne inteligencije.

Pokazalo se, takođe, da prostorne sposobnosti nisu jedinstvena kategorija, već se sastoje od više komponenti.

Prema Stenbergu (Stenberg 1982), spacijalna ili prostorna sposobnost se može definisati kao sposobnost uopštavanja, zadržavanja i transformisanja mentalnih reprezentacija predmeta u prostoru, te njihovog odnosa s drugim predmetima i položajima u tom prostoru.

3. Neka od istraživanja prostornih sposobnosti

U prvim decenijama dvadesetog veka Terston (Thurstone 1926) je na osnovu ispitivanja velikog broja dece od pet do devetnaest godina došao do zanimljivih podataka o tome na kom uzrastu se kod dece razvije 50, odnosno 80 posto određene primarne mentalne sposobnosti (tabela 1.)

Tabela 1: Postotak razvoja primarnih mentalnih sposobnosti i uzrast

Faktor	Stupanj razvoja u godini	
	50%	80%
P – brzina percipiranja	7;3 god.	12 god.
R – logičko zaključivanje	7;1 god.	14 god.
S – prostorno predstavljanje	9;1 god.	14 god.
N – numerički faktor	9;5 god.	16 god.
M – pamćenje	10;0 god.	16 god.
V – sposobnost verbalnog rezon.	10;0 god.	18 god.
W – verbalna fluentnost	13;3 god.	posle 20 god.

Rezultati iz tabele 1 jasno pokazuju da se razvoj pojedinih primarnih sposobnosti ne završava u ranom detinjstvu, već se produžava i u periodu srednjeg i kasnog detinjstva. Posebno je za naš rad interesantno što se S faktor ili prostorno predstavljanje oko 50% razvije u prvih devet godina života, a u prvih 14 godina oko 80%. Ovaj rezultat pokazuje da su ovo godine intenzivnog razvoja prostornih sposobnosti dece i mladih. Međutim, i u narednim godinama se ova sposobnost razvija, ali smanjenim tempom.

Levinson (1971) sprovodi eksperimentalnu studiju u kojoj poredi kognitivni razvoj tri grupe, dve eksperimentalne i jednu kontrolnu. Prva grupa je imala posebne verbalne vežbe (vežbanje u verbalizaciji pojmova i definisanju reči), druga posebne spacijalne (trening u perceptivno-spacijalnim veštinama), a treća je bila bez posebnog vežbanja (kontrolna). Efekti na kognitivni razvoj su mereni preko količnika inteligencije i rečničkog fonda. Na osnovu poređenja rezultata pokazalo se da je prva grupa uspešnija od ostalih. Takođe, grupa sa posebnim spacijalnim vežbama bila je bolja od kontrolne grupe. Autor ističe da efekti nisu bili posebno izraženi, ali su značajni.

Roušer i saradnici (Rauscher, Gordon, Ky 1993) u časopisu *Nature* objavljuju članak o uticaju muzike na rešavanje prostornih (spacijalnih) zadataka. Pre nego što su testirane njihove veštine prostornog zaključivanja, 36 studenata je 10 minuta slušalo: 1) Mocartovu sonatu za dva klavira u D-duru, K448; 2) muziku za relaksaciju i 3) tišinu. Prostorno zaključivanje mereno je sa 3 supresta Stanford-Bineove skale inteligencije. Analiza kovarijance je pokazala da su ispitanici nakon slušanja Mocartove muzike znatno bolje (15%) rešavali jedan od primenjenih testova (test savijanja i rezanja papira, eng. *paper folding and cutting test*) nego nakon kasete za opuštanje ili tišine. Dobijeno je povećanje od 8 do 9 bodova za Mocarta u odnosu na situaciju relaksacije i tišine. Puls, kao mera uzbuđenosti, izmeren je pre i posle svake situacije. Pošto se analizom varijance nije pokazao značajan glavni efekat niti značajna interakcija, autori su isključili uzbuđenost kao uzrok poboljšanja u spacijalnim testovima. Iako je navedeno poboljšanje kratkotrajno (samo 10–15 minuta nakon izloženosti muzici), problem je zainteresovao mnoge istraživače pa je tako i nastao termin „Mocartov efekat“ (eng. *The Mozart effect*).

Inspirisana rezultatima prethodnog istraživanja, Svetličić (2008) je ispitala uticaj Mocartove sonate K448, ritmičkog bubnjanja i kreativnog testa na prostorno zaključivanje. Glavni cilj istraživanja bio je ispitati da li može izloženost kompleksnom ritmičkom bubnjanju izazvati slično poboljšanje u rješavanju prostornih zadataka kao i Mocartova sonata. Obavljena su dva merenja na 158 studenata psihologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U prvom delu istraživanja svi učesnici proveli su 10 minuta u tišini zatvorenih očiju, nakon čega im je mereno prostorno zaključivanje testom otkrivanja površina (French i Ekstrom 1976). U drugom delu istraživanja ispitanici su podeljeni u 4 grupe. Nakon izlaganja grupa ispitanika Mocartovoj sonati, ritmičkom bubnjanju, kreativnom testu ili tišini primenjena je paralelna forma testa otkrivanja površina. Dobijeni rezultati (obrađeni analizom varijance sa ponovljenim merenjima) pokazali su da su dve grupe nakon izloženosti Mocartovoj sonati i ritmičkom bubnjanju postigle statistički značajno više rezultate u testu otkrivanja površina od kontrolne grupe tišine i grupe koja je rešavala kreativni test. Ovo istraživanje ukazuje na to da pasivna izloženost ritmičkom bubnjanju može izazvati učinak koji je dosad pripisivan uglavnom Mocartovoj sonati.

U transferzalno-longitudinalnom Nešićevom istraživanju (1997) tražen je odgovor na više pitanja od kojih izdvajamo dva značajna za ovaj rad: 1. da li postoje značajne promene u prostornim i perceptivnim sposobnostima pod uticajem vežbanja i 2. da li postoje efekti eksperimentalnog programa na razvoj ovih sposobnosti u periodu (godini) po završetku programa. Istraživanje je izvedeno na uzorku od 542 učenika od trećeg do osmog razreda osnovne škole. Analiza podataka, koja je obuhvatila analizu kovarijanse, testiranje značajnosti promena i razlike između promena, pokazala je da se prostorne i perceptivne sposobnosti učenika od trećeg do osmog razreda mogu značajno i trajnije razvijati i menjati pod uticajem vežbanja algoritama kognitivnih funkcija i logičkih perceptivnih igara. Potom, efekti eksperimentalnog programa bili su trajnije prirode na svim testovima i u svim razredima. Na kraju, nađeni su samo kod učenika trećeg i četvrtog razreda „produženi transferni efekti“ eksperimentalnog programa. Transferno dejstvo programa pokazalo se kako u godini izvođenja tako i u godini po završetku programa.

Problemi istraživanja

Imajući u vidu rezultate istraživanja iz kojih se vidi da je prvenstveno predškolski i osnovnoškolski uzrast vreme kada se odvija intenzivan razvoj različitih intelektualnih sposobnosti, kao i rezultate transferzalno-longitudinalnog istraživanja prostornih i perceptivnih sposobnosti, organizovano je longitudinalno istraživanje u kome su traženi odgovori na pitanje kakav je trend razvoja prostornih sposobnosti, potom da li se u ovim sposobnostima dešavaju značajne promene pod uticajem eksperimentalnog programa i da li te promene imaju trajniji karakter. Na kraju, da li postoje efekti eksperimentalnog programa u ovim sposobnostima i po prestanku programa.

Plan istraživanja i eksperimentalni program

Istraživanje je započeto na uzorku od 121 učenika, i to 54 u kontrolnoj i 67 u eksperimentalnoj grupi, ali je tokom šestogodišnjeg trajanja istraživanja došlo do osipanja uzorka (promena škole zbog učenja željenog stranog jezika, preseljenja učenika, nekompletnost rezultata) tako da je posle šest godina za analizu ostalo 66 učenika, i to 33 iz eksperimentalne i 33 iz kontrolne grupe.

Tabela 2: Eksperimentalni plan longitudinalnog ispitivanja

Gr.	Početno merenje	Eksper. Aktivn.	Završno merenje1	Eksper. Aktivn.	Završno Merenje2	Eksper. Aktivn.	Završno Merenje 3
E	A1	Vežba	A2	-	A3	-	A4
K	A1	-	A2	-	A3	-	A4

Legenda:

Početno merenje: početak III razreda

Završno merenje 1: završetak III razreda

Završno merenje 2: završetak IV razreda

Završno merenje 3: završetak VIII razreda

U ovom periodu izvršena su četiri ispitivanja prostornih sposobnosti učenika, i to na početku trećeg, na kraju trećeg, na kraju četvrtog i na kraju osmog razreda osnovne škole. Između prvog i drugog ispitivanja (treći razred) u eksperimentalnoj grupi realizovan je eksperimentalni program. Plan longitudinalnog istraživanja ilustruje tabela 1. Eksperimentalni program je trajao 20 časova i imao je četiri celine:

1. *Vežbanje vizuelne percepcije učenika.* Ovaj deo programa konkretizovan je kroz sledeće konkretne vežbe: a) vežbanje brzine i tačnosti označavanja datog elementa i b) precizno preslikavanje uzora (modela). Cilj ovog dela programa bio je razvijati mehanizme perceptivne diskriminacije, preciznog i tačnog preslikavanja modela, neke motorne mehanizme i neke osobine ličnosti (pedantnost, smirenost, radoznalost, postignuće...). Ovaj deo programa je zasnovan na Gibsonovoj hipotezi o razvoju percepcije – razvoj percepcije predstavlja neprestani proces diferencijacije elemenata u perceptivnom polju (Gibson 1963). Ovo vežbanje je trajalo 4 školska časa i realizovano je uz upotrebu nastavnih listića.

2. *Vežbanje algoritama u percepciji.* Cilj ovog dela programa bio je formirati i uvežbavati kod učenika algoritme (sisteme pravila) za: a) otkrivanje odnosa između figura, b) prepoznavanje i upoređivanje figura i c) podudarnost između figura. Ovim postupkom su kod učenika razvijani određeni mehanizmi percepcije i mišljenja (složenije klasifikacije, mehanizmi eliminacije, upoređivanja, izvođenja relacija, pronalaženja novih elemenata, analize, sinteze, procenjivanja i slično). Osim ovoga, vežbe su imale i određenu edukativnu vrednost, uticale su na razvijanje nekih osobina ličnosti (tačnost, urednost, disciplinovanost, postupnost, smirenost, samopouzdanost) i nekih unutrašnjih motiva (postignuće, perceptivna radoznalost, doživljaj uspeha, kompetentnosti, takmičenja sa samim

sobom). Teorijsku osnovu ovog dela programa predstavlja hipoteza sovjetskog psihologa Lande o tome da učenje algoritama nije samo sredstvo upravljanja mišljenjem učenika već i način da oni nauče da samostalno upravljaju svojim mišljenjem. U oblasti percepcije Landa kaže da bismo nekoga naučili da *vidi* ne treba ga učiti u bukvalnom smislu reči već ga treba učiti radnjama izdvajanja i upoređivanja (Landa 1975). Za ovu vežbu utrošeno je 8 časova.

3. *Vizuelno pamćenje sadržaja u prostoru i grafička realizacija*. Cilj ove vežbe bio je razvijanje vizuelno-motornih mehanizama kao što su: vizuelno prostorno identifikovanje, vizuelno razlikovanje, vizuelno izdvajanje, vizuelno upoređivanje, vizuelno osmišljavanje, vizuelno premeštanje, vizuelno transformisanje. Takođe, ovom vežbom razvijani su određeni mehanizmi pamćenja kao i osobine ličnosti (fleksibilnost, koncentracija, preciznost, radoznalost). Vežba je realizovana uz upotrebu grafofolija. Uvežbavani su veoma jednostavni algoritmi kao što su: algoritam za prostorno osmišljavanje, premeštanje, klasifikovanje i transformaciju. Teorijski okvir vežbanja čini Pijažev stav o tome da je perceptivna aktivnost deteta kao unutrašnja aktivnost neophodan uslov opažanja. Za odgovarajuće opažanje predmeta potrebna je takva perceptivna aktivnost kao prenos fiksacije sa jedne na drugu tačku, kretanje oka po figuri, promena vidnog ugla, prostorno premeštanje, prostorno izjednačavanje, vremenska i prostorna transpozicija, asimilovanje objekta u perceptivne sheme (Piaget, Inhelder 1978). Za ovu vežbu utrošena su 3 časa.

4. *Logičko-perceptivne igre*. Ovaj deo programa imao je 30 elemenata (figura od kartona) sa iscrtanim kvadratićima različite boje i veličine na jednoj strani i na drugoj trouglovima različite veličine. Upotrebom ovih elemenata realizovane su sledeće igre: klasifikacija elemenata, podudarnost oblika, sastavljanje kvadrata, dopunjavanje praznina i novi oblici. Cilj je bio razvijati određene veštine identifikovanja, klasifikovanja, sparivanja, analitičko-sintetičke veštine, veštine divergentne produkcije, potom veštine edukcije odnosa. Osim toga, ovaj deo programa je uticao i na neke motive kao što su: motiv radoznalosti, takmičenje sa samim sobom, motiv postignuća i doživljaj uspeha. Ove igre su zasnovane na Pijaževnoj teoriji razvoja kognitivnih funkcija i Brunerovoj metodi učenja putem otkrića (Bruner 1966). Za realizaciju ovog dela programa bilo je potrebno 5 časova. Napominjemo da je ovaj deo programa u prerađenoj i dopunjenoj formi odštampan kao posebna publikacija pod nasovom *Misaone igre*.

Prema tome, iako eksperimentalni program ima četiri celine, zajedničko je to što je usmeren na razvijanje mehanizama saznavnih funkcija (prvenstveno percepcije, memorije i mišljenja). Primarno, vežbama su razvijani i uvežbavani algoritmi saznavnih funkcija, ali i neke veštine otkrivanja, te osobine ličnosti i neki unutrašnji motivi. Vežbanja su uglavnom indirektnog karaktera, ali je jedan deo programa i direktnog tipa. U ovom eksperimentu nisu upoređivani efekti direktnog i indirektnog vežbanja jer smo se ovim pitanjem bavili u prethodnom eksperimentu (Nešić 1999). Teorijsku osnovu programa čini nekoliko hipoteza o razvoju saznavnih funkcija. Najpre, hipoteza Gibsona o tome da se u osnovi razvoja percepcije nalaze mehanizmi diferencijacije, potom stav Pijažea o tome da

su različiti vidovi perceptivne aktivnosti dece neophodan uslov razvoja njihove percepcije i na kraju, hipoteza Lande o tome da razvoj percepcije i mišljenja zavisi prvenstveno od toga kako se opaža i misli. Sternbergov komponentalni pristup proučavanju inteligencije je, takođe, polazno stanovište za ovo istraživanje. Eksperimentalnim programom se mogu razvijati određene komponente inteligencije, ali ne i inteligencija u celini. U slučaju ovog dela projekta, to su prostorne sposobnosti ili, rečima Gardnera, prostorna inteligencija. Da je izbor sadržaja i ciljeva eksperimentalnog programa bio dobar, potvrđuje i Sternbergov zaključak o uzajamnoj uslovljenosti kognitivnih procesa i inteligencije, na šta ukazuje sledeći citat: „Na kraju, ono što činimo da bismo ljudima pomogli da postanu inteligentniji jeste da im pomognemo da bolje percipiraju, uče, pamte, reprezentuju informacije, rezonuju, odlučuju i rešavaju problem. Drugim rečima, pomažemo im da poprave kognitivne funkcije. Povezanost između poboljšanja inteligencije i poboljšanja kognicije nije slučajna. Baš suprotno, ljudska kognicija čini srž ljudske inteligencije, te je inteligencija konstrukt koji nam pomaže ujediniti sve različite aspekte kognicije“ (Sternberg 2003: 522). U skladu s ovim stavom, verujemo da će vežbanja učenika u mehanizmima i operacijama saznavnih funkcija znatno uticati na prostorne sposobnosti učenika.

Instrumenti i statističke tehnike

Polazeći od definicija Berta (Burt), Vernona (Vernon), Terstona (Thurstone), Frenča (French), Katela i Horna (Cattel, Horn), Gardnera (Gardner), Kerola (Carroll) i Sternberga (Sternberg) u ovom istraživanju prostorne sposobnosti su definisane kao: *sposobnost identifikacije elemenata u prostoru, sposobnost zamišljanja i transformacije elemenata u prostoru i sposobnost prostornog zaključivanja*. U skladu s prethodnom definicijom odabrani su testovi:

1. *Test vizualizacije (S1)*. Ovaj test popularno se zove „test rolne“. Preuzet je iz Instituta za psihologiju u Beogradu, a korišćen je i u nekim ranijim istraživanjima (na primer u doktorskoj disertaciji Dragana Krstića). Test sadrži 24 zadatka. Od ispitanika se traži da odredi koja se od ponuđene četiri slike dobija kada se razvije rolna. U ovom istraživanju ovaj test je zadavan kao test brzine, a zadaci u testu su različite težine. Svaki tačan odgovor ocenjivan je jednim bodom. U istraživanju (Nešić 2006) koje je prethodilo ovom, koristeći rezultate članova kontrolne grupe, dobili smo sledeće koeficijente pouzdanosti: kod učenika trećeg razreda 0,75, petog razreda 0,51 i sedmog razreda 0,75. Treba istaći da ovaj test ima i dobre prediktivne vrednosti školskog uspeha učenika (Nešić 2003) kao i objektivnost zadavanja i ocenjivanja.

2. *Test prostorne transformacije (S2)*. Test je preuzet iz Instituta za psihologiju u Beogradu. Ispitanik treba da od četiri rotirane figure pronade one koje se poklapaju sa zadatom. Test ima 18 zadataka i zadavan je kao test brzine, s napomenom da su zadaci različite težine. Ocenjivan je tako što je od broja tačnih odbijan broj netačnih odgovora. U jednom istraživanju (Nešić 2006) koje je prethodilo ovom, koristeći rezultate članova kontrolne grupe izračunali smo sledeće

koeficijente pouzdanosti: kod učenika trećeg razreda 0,78, petog razreda 0,64 i sedmog razreda 0,65. Treba istaći da ovaj test ima i dobre prediktivne vrednosti školskog uspeha učenika (Nešić 2003) i objektivan je.

3. *Test prostornog rezonovanja (S3)*. Test je, takođe, preuzet iz Instituta za psihologiju u Beogradu, a uobličio ga je A. Bukvić. Test sadrži 30 zadataka. Ispitanik treba da pronade, uvidi, sa koliko se drugih (neoznačenih) dodiruju bilo kojom stranom označene ciglice. I ovo je test brzine, ali su zadaci različite težine. Test je ocenjivan tako što je svaki tačan odgovor dobijao jedan bod. U istraživanju (Nešić 2006) koje je prethodilo ovom, koristeći rezultate članova kontrolne grupe, izračunali smo sledeće koeficijente pouzdanosti: kod učenika trećeg razreda 0,71, petog razreda 0,68 i sedmog razreda 0,77. „Vredno je istaći da i ovaj test ima dobre prediktivne vrednosti školskog uspeha učenika“ (Nešić 2003: 39) i solidan je u pogledu objektivnosti.

Dakle, odabir testova je u skladu sa definicijom od koje smo pošli u ovom istraživanju, te se u značajnoj meri podudara i sa testovima koji su korišćeni u navedenim istraživanjima. U pogledu metrijskih karakteristika se takođe može reći da su testovi objektivni, pouzdani, a u pogledu valjanosti i diskriminativnosti solidni. Osim toga, testovi su primenjivani u brojnim istraživanjima. Autor je svestan da se ovom grupom testova ne mogu ispitati prostorne sposobnosti ili prostorna inteligencija u potpunosti, ali veruje da se njima registruju značajne komponente ove veoma složene i praktične inteligencije.

Rezultati istraživanja

1) Trend razvoja prostornih sposobnosti

Trend razvoja pratili smo preko prosečnih postignuća članova kontrolne i eksperimentalne grupe. Ove rezultate prikazali smo tabelama. U tabelama koje slede prikazan je trend razvoja prostornih sposobnosti, a istovremeno su prikazane vrednosti za kontrolnu i eksperimentalnu grupu. Ovo je učinjeno da bi se što slikovitije uočio ne samo trend razvoja ovih sposobnosti nego i razlike u razvoju ovih sposobnosti između eksperimentalne i kontrolne grupe.

Za procenu prostornih sposobnosti u ovom istraživanju korišćena su tri testa. Rezultati četiri merenja, koje prikazuju tabele 2, 3 i 4 i grafikoni 1, 2 i 3, očigledno govore o uzlaznom trendu razvoja prostornih sposobnosti učenika od devete do petnaeste godine. Takođe, rezultati pokazuju da je napredovanje eksperimentalne grupe znatno bolje od napredovanja kontrolne grupe. Dakle, na ovom uzrasnom periodu u prostornim sposobnostima postoje značajne razvojne (prirodne) i razvojne (transferne) promene.

Tabela 3: Aritmetičke sredine, standardne devijacije i standardne greške eksperimentalne i kontrolne grupe na testu vizualizacije („razvijanje površine“ – S1)

Testovi	Merenja	Eksperimentalna grupa			KONTROLNA GRUPA		
		M	σ_m	σ_{dm}	M	σ_m	σ_{dm}
S ₁ Razvijanje površine	Prvo	5.0303	3.0894	0.5461	4.5454	2.6295	0.4648
	Drugo	9.7878	3.9829	0.7040	6.9393	2.6961	0.4766
	Treće	12.2727	3.7195	0.6575	9.3636	3.7664	0.6654
	Četvrto	16.3333	2.9507	0.5216	12.5757	4.2854	0.7575

Grafikon 1: Trend rasta prosečnih napredovanja eksperimentalne i kontrolne grupe na testu vizualizacije („razvijanje površine“ – S1)

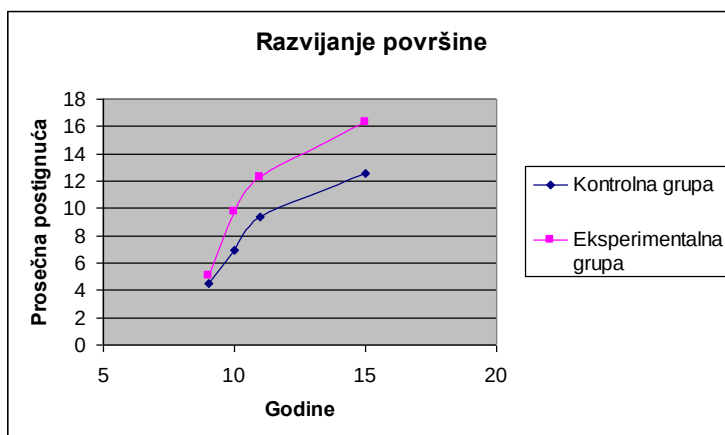

Tabela 4: Aritmetičke sredine, standardne devijacije i standardne greške eksperimentalne i kontrolne grupe na testu prostorne transformacije („rotacija figure“ – S2)

Testovi	Merenja	Eksperimentalna grupa			KONTROLNA GRUPA		
		M	σ_m	σ_{dm}	M	σ_m	σ_{dm}
S2 Rotacija figure	Prvo	4.8181	6.5340	1.1550	4.3939	5.3876	0.9524
	Drugo	9.8484	8.6203	1.5238	5.1515	6.1206	1.0819
	Treće	13.8484	8.4247	1.4893	8.2424	7.2196	1.2762
	Četvrto	21.7878	9.7755	1.7280	13.2727	8.0086	1.4157

Grafikon 2: Trend rasta prosečnih napredovanja eksperimentalne i kontrolne grupe na testu prostorne transformacije („rotacija figura“ – S2)

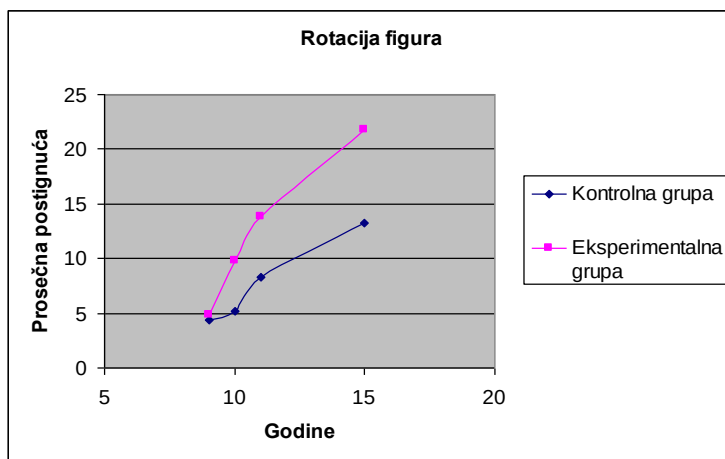
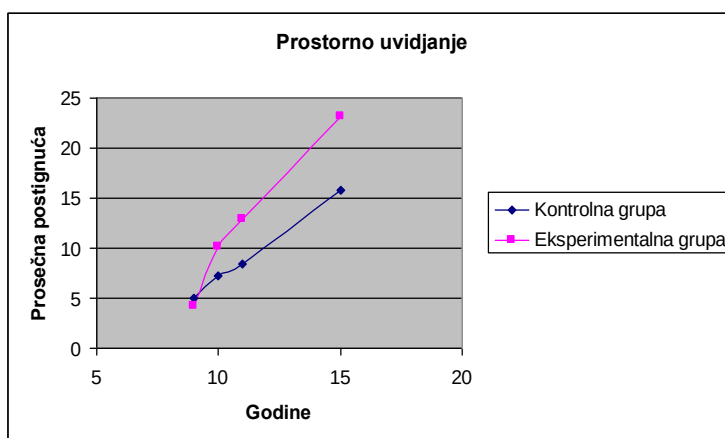

Tabela 5: Aritmetičke sredine, standardne devijacije i standardne greške eksperimentalne i kontrolne grupe na testu prostorno uviđanje („ciglice“ – S3)

Testovi	Merenja	Eksperimentalna grupa			Kontrolna grupa		
		M	σ_m	σ_{dm}	M	σ_m	σ_{dm}
S3 Prostorno uviđanje	Prvo	4.1515	3.9628	0.7005	5.0606	4.1042	0.7255
	Drugo	10.1515	5.6842	1.0048	7.2727	5.2873	0.9346
	Treće	12.8787	5.8968	1.0424	8.3636	6.0393	1.0676
	Četvrto	23.1515	6.0308	1.0661	15.8181	6.4076	1.1327

Grafikon 3: Trend rasta prosečnih napredovanja eksperimentalne i kontrolne grupe na testu prostorno uviđanje („ciglice“ – S2)

Transferne promene i trajnost

Daljom analizom podataka utvrđeno je ne samo znatno bolje nego i trajnije napredovanje eksperimentalne u odnosu na kontrolnu grupu na testovima prostornih sposobnosti. Ovo pokazuje tabela 4, u kojoj su prikazana napredovanja eksperimentalne i kontrolne grupe. Ova tabela čitaocu sugeriše bolje napredovanje eksperimentalne grupe jer su prosečna napredovanja članova eksperimentalne grupe mnogo veća. Međutim, u pogledu značajnosti napredovanja, dobijeno je da su i napredovanja kontrolne grupe značajna, i to kada se prate razlike između trećeg i prvog merenja čak u 7 testova, ali kada se prate razlike između četvrtog i prvog merenja, onda su napredovanja kontrolne grupe kao i napredovanja eksperimentalne, značajna u svim testovima. S ciljem jasnijeg zaključka o trajnosti transfernih promena pristupljeno je testiranju značajnosti razlika između napredovanja grupa. Ove rezultate prikazuje tabela 5. Upravo ovakvim upoređivanjem, dakle upoređivanjem razlike razlika, može se sasvim objektivno zaključiti o onome što se može nazvati čistim iznosom transfera. I zaista, tabela 5 jasno pokazuje da su razlike u napredovanju na testovima prostornih i perceptivnih sposobnosti u korist eksperimentalne grupe i u svim testovima statistički značajne.

Tabela 6: Longitudinalno ispitivanje značajnosti napredovanja eksperimentalne i kontrolne grupe u oblasti prostornih sposobnosti (S1 – S3)

Testovi	Transfer eksperimentalnog programa				Trajnost transfera eksperimentalnog programa				Trajnost transfera eksperimentalnog programa			
	K (II-I)		E (II-I)		K (III-I)		E (III-I)		K (IV-I)		E (IV-I)	
<i>S₁</i> -Razvijanje površina	2.374	.01	4.757	.01	4.818	.01	7.242	.01	8.030	.01	11.303	.01
<i>S₂</i> rotacija figura	0.7576	-	5.030	.01	3.848	.05	9.030	.01	8.878	.01	16.969	.01
<i>S₃</i>	2.2121	-	6.000	.01	3.303	.05	8.727	.01	10.757	.01	19.000	.01

Tabela 7: Longitudinalno ispitivanje značajnosti razlika u napredovanjima eksperimentalne i kontrolne grupe u prostornim sposobnostima (s1 – s3)

Testovi	Transfer (razlike razlika): DE – DK)		Trajnost transfera: 2 godine (razlike razlika) DE – DK)		Trajnost transfera: 6 godina (razlike razlika): DE – DK)	
S₁	2.3836	.01	2.4242	.01	3.2727	.01
S₂	4.2727	.01	5.1818	.01	8.0910	.01
S₃	3.7879	.01	5.4242	.01	8.2525	.01

Naknadne transferne promene

Eksperimentalna grupa je pokazala bolje napredovanje i u periodima po završetku eksperimentalnog programa, i to u periodu od pet godina, gde su i najveće razlike između napredovanja eksperimentalne i kontrolne grupe, potom, u periodu od četiri godine, gde su te razlike manje, u jednom broju testova i nisu značajne, i na kraju, u periodu od godinu dana po prestanku programa, gde su razlike još manje i u većini testova nisu značajne. Ovo pokazuje tabela 6.

Tabela 8: Poređenje napredovanja grupa u prostornim (s1 – s3) sposobnostima (produženi transfer) u periodima po okončanju E programa

Testovi	Produženi transfer (period od godinu dana)				Produženi transfer (period od 4 godine)				Produženi transfer (period od 5 godina)			
	K (III–II)		E (III–II)		K (IV–III)		E (IV–III)		K (IV–II)		E (IV–II)	
S ₁	2.4243	.01	2.4849	.01	3.2121	.01	4.0606	.01	5.6364	.01	6.5455	.01
S ₂	3.0909	-	4.0000	-	5.0303	.01	7.9394	.01	8.1212	.01	11.9394	.01
S ₃	1.0909	-	2.7272	-	7.4545	.01	10.2728	.01	8.5454	.01	13.0000	.01

Zaključak je još objektivniji kada se uporede razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe (tabela 8). Ako se pažljivo pogleda tabela, onda se može uočiti da su razlike između napredovanja ispitivanih grupa u svim periodima po okončanju programa u korist eksperimentalne grupe. Ove razlike su najmanje u periodu od godinu dana po završetku programa, veće su u narednom periodu od četiri godine, a najveće i u većini testova i značajne u periodu od pet godina po okončanju programa.

Tabela 9: Longitudinalno ispitivanje razvoja prostornih (s1 – s3) sposobnosti (produženi transfer)

Testovi	Razlike između napredovanja za period od godinu dana		Razlike između napredovanja za period od 4 godine		Razlike u napredovanju za period od 5 godina	
S ₁	0.3939	-	1.8788	-	2.2727	.05
S ₂	0.8788	-	2.5757	.05	3.4545	.05
S ₃	1.0909	-	2.5758	.05	3.6667	.01

Zaključci i diskusija

Prostorne sposobnosti ili prostorna inteligencija (Gardnerov pojam) veoma je značajna mentalna struktura čoveka. Reč je o složenoj vrsti mentalne sposobnosti, koja ima visoku prediktivnu vrednost školskog uspeha, i ne samo uspeha u pojedinim nastavnim predmetima već uspeha u različitim poslovima, zanimanjima ljudi i uopšte u životu. Ove sposobnosti su veoma složene i kompleksne. Uvereni smo da sposobnost snalaženja u prostoru, posebno trodimenzi-

onalnom, spada u najsloženije sposobnosti čoveka. Naše istraživanje ovih sposobnosti je ograničenog karaktera jer se svodi na poimanje ovih sposobnosti na onim mentalnim strukturama koje registruju primenjeni testovi. Verujemo da ovim testovima nismo izmerili prostorne sposobnosti u celini, ali smo bitne komponente ovih sposobnosti. Svesni manjkavosti ovog, pa i sličnih istraživanja možemo izvesti sledeće zaključke:

1. Postoji uzlazni trend razvoja prostornih sposobnosti u periodu od devete do petnaeste godine. Ovo se pokazalo kako kod članova kontrolne tako i kod članova eksperimentalne grupe. Dakle, u ovom periodu dešavaju se ne samo pozitivne razvojne nego i transferne promene.

2. Promene koje su se desile u prostornim sposobnostima trajnije su prirode.

3. Eksperimentalni program je uticao da E-grupa ima napredovanje i u periodima po njegovom završetku, i to u periodu od godinu dana, periodu od četiri godine i periodu od pet godina. Ovo ukazuje na tendenciju postojanja ne samo značajnih, trajnijih nego i naknadnih transfernih efekata eksperimentalnog programa.

U skladu s ovim stavom, verujemo da su vežbanja učenika u mehanizmima i operacijama saznavnih funkcija znatno popravila njihovu percepciju, memoriju i mišljenje što je dovelo do transfernih promena na oblast prostornih sposobnosti učenika.

Literatura

- Ozbel 1968: D.P. Ausubel, *Educational Psychology. A cognitive view*, New York: Holt, Rinehart, Winston.
- Bukvić 1980: A. Bukvić, *Merenje intelektualnih sposobnosti*, Beograd: Psihološka istraživanja 2, Institut za psihologiju, 128-222.
- Bruner 1966: J. Bruner, *Process of Education*, Cambridge: Harvard University Press.
- Екстрoм, Френч 1976: R.B. Ekstrom, J.W. French, *Manual for Kit of Factor-referenced Cognitive Tests 1976*, New Jersey: Educational Testing Service, Princeton.
- Ferguson 1956: G. Ferguson, *On transfer and the abilities of man*, Canadian Journal of Psychology N 10, 121-1
- Gajanović 1982: N. Gajanović, *Psihički razvoj deteta i vaspitanje*, Sarajevo: IGRO Svjetlost.
- Gardner 1993: H. Gardner, *Multiple intelligences: The theory and practice*, New York: Basic Books.
- Gibson 1963: J. Gibson, *Development of perception: Discrimination of depth compared with discrimination of graphic symbols*, Society for research in Child Development, Monograph 28 (2) 5-24.

- Zarevski 2000: P. Zarevski, *Struktura i priroda inteligencije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Kamenov 1979: E. Kamenov, *Iskustva programa za podsticanje intelektualnog razvoja zasnovanog na igri*, Predškolsko dete 3-4, 478-483.
- Landa 1975: N. Landa, *Kibernetika i pedagogija*, Tom I i II, Beograd: BIGZ.
- Leontjev 1960: A. H. Леонтьев, *О формировании способностей*, Москва: Вопросы психологии.
- Љејтес 1971: Н. С. Лейтес, *Умственные способности и возраст*, Москва: Педагогика.
- Loson, Kirbi 1981: B. Lawson, and J. Kirby, J. *Training in information processing algorithms*, Journal Educational Psychology, 51. 321-335.
- Levinson 1971: E. J. Levinson, *The modification of intelligence by training in the verbalization of word definitions and simple concepts*, Child development, vol. 42, 1361-1380.
- Nešić 1989: B. Nešić, Faktorska i logičko psihološka analiza jedne grupe testova prostorno-perceptivnih i verbalnih sposobnosti učenika trećeg, petog i sedmog razreda, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu*, knjiga 12, 63-79.
- Nešić 1988: B. Nešić, *Doktorska disertacija*, Beograd: Filozofski fakultet Beograd.
- Nešić 1995: B. Nešić, *Misaone igre*, Niš: Studentski kulturni centar Niš.
- Nešić 1997: B. Nešić, *Mogućnosti vežbanja prostornih i perceptivnih sposobnosti učenika*, Psihologija 1-2, Beograd: SDPS, 77-92.
- Nešić 2003: B. Nešić, *Prediction of success in the school by using the primary mental abilities tests*, Godišnjak, godina II, br. 2, Niš: Filozofski fakultet, 35-44.
- Nešić 1998: B. Nešić, *Nivo razvijenosti prostornih, perceptivnih i verbalnih sposobnosti učenika iz gradske i seoske populacije*, Pedagogija 2, Društvo pedagoga. 55-64.
- Nešić 1998: B. Nešić, *Produženi transferni efekti – metodološki koncept i empirijski dokazi*, Psihologija br. 3, 33-46.
- Nešić 2010: B. Nešić, *Ciljevi nastave u svetlu novijih teorija transfera i reforme osnovnog obrazovanja*, Pedagogija, Forum pedagoga Srbije i Crne Gore.
- Pijaže, Inhelder 1978: Ž. Pijaže, B. Inhelder, *Intelektualni razvoj deteta*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rošer i dr. 1993: F. H. Rauscher, et al., *Music and spatial task performance*, Nature, Vol. 365, 611.
- Spirman 1923: Ch. Spearman, *The Nature of intelligence and Principles of Cognition*, London: Macmillan.
- Sternberg 1982: R.J. Sternberg, *Handbook of Human Intelligence*, Cambridge University Press, 139-144.
- Sternberg 2003: R. Sternberg, *Cognitive Psychology*, Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. 3th edition. 520-522.

- Svetličić 2008: L. Svetličić, *Uticaj muzike na prostorno zaključivanje*, Zagreb: Filozofski fakultet, Odjel psihologija.
- Terston 1938: L.L. Thurstone, *Primary mental abilities*, Chicago: University of Chicago Press.
- Štulić, Dovniković 2002. P. Štulić, L. Dovniković, *The Importance of Proper Graphics Education for Engineering Students*, Proceedings of the 6th International Symposium, Interdisciplinary Regional Research, Novi Sad.

Blagoje V. Nešić

DEVELOPMENT OF SPATIAL INTELLIGENCE OF THE PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Summary

This paper is a part of a larger research the study of primary school students' mental capabilities. We analysed the students from nine to fifteen years of age in order to answer the following questions:

1. What is the trend in the development of spatial intelligence in this period? 2. What changes occur in natural conditions and in the conditions of experimental programme? 3. What are the effects of experimental programme after the end of the programme; Are there so-called subsequent transfer effects of the programme?

By the analysis of the results of the research the following was determined:

1. There is a growing trend in the development of spatial intelligence, both in the control and in the experimental situation, which means that in this period occur both positive developmental and transfer changes.

2. The experimental programme enhanced significantly better and longer lasting progress of the experimental group in the tests of spatial intelligence as compared to the control group.

3. The members of the experimental group showed better progress in the periods after the ending of the experimental programme. They showed the progress in the periods of four, one and five years. This indicates the new quality of the transfer changes, and those are the so-called transfer changes.

ПОСТУРАЛНИ СТАТУС И СВАКОДНЕВНА КРЕТНА АКТИВНОСТ СТУДЕНТКИЊА РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ

Апстракт: Деформитети постуралног става трајно обиљежавају човјека, како физичким изгледом, тако и посебним психичким стањем, од психотраума до дубоких психичких криза. Због тога је примарни задатак култивисати постурални став у свим животним добима, превентивним мјерама здравог начина живљења предуприједити његово нарушавање. Предмет овог истраживања је постурални статус и свакодневна кретна активност студенткиња разредне наставе. Проблем овог истраживања усмјерен је на утврђивање постуралног статуса студенткиња Филозофског факултета Пале и утицај свакодневне кретне активности и начина живота на њихово настајање. Циљ овог истраживања је добијање и сумирање резултата о заступљености постуралних поремећаја код студенткиња прве и четврте године Филозофског факултета Пале као и утврђивање утицаја седентарног начина живота на постуралне поремећаје испитаника. Постурални став је кретна навика која се његује цијелог живота, однос културе, однос начина живота и индивидуалног здравља. Основни је елемент личне тјелесне културе експресије своје личности и односа других. Проведеним истраживањем постуралног статуса студенткиња прве и четврте године Филозофског факултета Универзитета Источно Сарајево потврђена је основна хипотеза о међузависности постуралног статуса студенткиња од обима и структуре свакодневних физичких активности и односа до индивидуалне културе здравља. Посебне хипотезе: нарушеност постуралног статуса је углавном функционалног карактера; узрок настајања деформитета постуралног статуса су: неадекватна обућа, недовољна и нефункционална свакодневна кретна активност условљена прекомјерном седентарном пасивношћу, нерегулисани однос до провођења свакодневне хигијенске гимнастике. Општи узрок је неразвијени однос до културе постуралног става као личног израза и ексцесије карактера властите личности, недовољне организоваости квалитетног садржајног режима рада и одмора.

Кључне ријечи: постурални статус, кретна активност, студенткиња разредне наставе.

Увод

Садашњи услови живота, експоненцијалног темпа техничко-технолошког развоја, у све већој мјери човјекову радну дјелатност чине физички мање захтјевом, сводећи је на седентарну, управљајућенадзорну, а

* grujomak@teol.net

провођење слободног времена, посебно у урбаним срединама, преоптерећују визуелним и аудитивним програмским понудама пасивног праћења у односу на рекреативне програме свих видова физичке активности.

Савремени начин живота и организација дневних обавеза рада и одмора довели су до израженог присуства хиподинамије у нашој високошколској студентској популацији.

Негативне последице хипокинезије неповољно су се одразиле на функције органских система, имунолошки статус и коштано-мишићни систем.

Хипокинезија, условљена сниженим физиолошким прагом недјелног фонда физичких активности са преовлађујућим седентарним радним и пасивним одмором угрожава психичко здравље, умањује радни потенцијал, доводи до стресних стања, до нарушавања постуралног става и коштано-зглобног апарата.

Постурални став као основни аксиом индивидуалне културе здравља и кретне дјелатности додатно се нарушава неогворним односом до фактора ризика: непотпуна исхрана, ускраћени одмор и сан, неадекватна одећа и обућа, непридржавање хигијенских мјера, неприступање годишњим здравственим контролама. Последица тога је нарушеност постуралног става који прераста у деформитете.

Деформитети постуралног става трајно обиљежавају човјека, како физичким изгледом, тако и посебним психичким стањем, од психотраума до дубоких психичких криза. Због тога је примарни задатак култивисати постурални став у свим животним добима, превентивним мјерама здравог начина живљења предуприједити његово нарушавање.

Постурални став је битан показатељ здравља, културе личности, њене експресије од себе према другима, оствареног стила и квалитета живљења.

Сврха овог истраживачког рада је презентација опште слике о постуралном статусу студенткиња прве и четврте године студија на Филозофском факултета Универзитета Источно Сарајево.

Предмет и проблем истраживања

Предмет овог истраживања је постурални статус и свакодневна кретна активност студенткиња разредне наставе.

Проблем овог истраживања усмјерен је на утврђивање постуралног статуса студенткиња Филозофског факултета Пале и утицај свакодневне кретне активности и начина живота на настајање истих.

Циљ и задаци истраживања

Како би истраживање било што успјешније, неопходно је прецизно поставити и дефинисати циљ истраживања. Током истраживања веома је битно задовољити захтјеве циља којем се тежи.

Циљ овог истраживања је добијање и сумирање резултата о заступљености постуралних поремећаја код студенткиња прве и четврте године Филозофског факултета Пале као и утврђивање утицаја седентарног начина живота на постуралне поремећаје испитаника.

Како би се циљ што успјешније остварио, неопходно је било обавити сљедеће задатке:

- добити општу слику о конституцији испитаника,
- утврдити деформитете кичменог стуба у сагиталној равни,
- утврдити ранг и величину деформитета,
- утврдити стандардну девијацију деформитета,
- утврдити узроке, односно факторе који су довели до постуралних поремећаја,
- представити резултате истраживања.

Хипотезе истраживања

Основна хипотеза овог истраживања је коресподентна са циљем истраживања, док остале хипотезе проистичу из задатка које је обухватило ово истраживање.

X_1 – процентуално гледано, постурални статус кичменог стуба код студенткиња је у појединим елементима знатно нарушен.

X_2 – радиће се углавном о функционалним одступањима елемената постуралног статуса.

X_3 – најчешћи узрок настанка деформитета постуралног става су лоше навике у свакодневном животу.

Методологија истраживања

Истраживање је спроведено на Филозофском факултету у Источном Сарајеву. *Узорак испитаника* чинило је 39 студенткиња прве и четврте године студија. Мјерења су се спроводила у просторијама факултета у току редовних предавања из физичке културе.

Варијабле за процјену постуралног статуса испитаника чиниле су: држање рамена – ДРЗРАМ, свод стопала – СТОПАЛО, нагиб карлице – КУКОВИ, положај главе – ПОЛГЛА, положај лопатица – ПОЛЛОП, положај рамена – ПОЛРАМ, положај карлице – ПОЛКАРЛ, положај кољена – ПОЛКОЉ, положај трбуха – ПОЛТРБ. У картоне су се уписивале оцјене по Наполеону Воланском. Значење тих оцјена је сљедеће:

0 – ова оцјена се даје уколико нема одступања од правилног положаја тијела,

1 – оцјена се даје уколико постоји знатно одступање у случајевима функционалних стадијума деформитета,

2 – ова оцјена се даје уколико постоји знатно одступање.

За процјену фонда кретних активности и начина живота коришћен је *упитник*, док су се тјелесна маса – ТЈМАСА, мјерена дигиталном вагом, и тјелесна висина, мјерена антропометром по Мартину, користили за израчунавање масе висинског индекса.

Да бисмо одредили учесталост варијабли постуралног статуса испитаница, користили смо фреквенцију. За анализирање типолошких одлика постуралног става коришћена је таксономска анализа. За сврставање испитиваних студенткиња у таксономске групе према варијаблама користили смо униваријантни Ф-тест.

Резултати и дискусија

Варијабле постуралног става испитиваних студенткиња којима су предочена функционална одступања од нормалног, вреднована су тростепеном скалом распона 1 до 3 по методу Наполеона Воланског. На основу утврђених вриједности одступања предочени су индивидуални профили постуралног става испитиваних студенткиња и приказани на табели 1. Сврха предочавања је упознавање испитиваних студенткиња са карактеристикама њиховог постуралног става и мјерама које треба предузети ради отклањања функционалних одступања (величине 1 и 2) и упућивања на ортопедску консултацију у дом здравља студенткиња којима су оступања појединих елемената постуралног става оцијењена (величином 3) као евентуални деформитети.

Табела 1: Индивидуални профили постуралног става испитиваних студенткиња

RED- BR.	DR- ZRAM	STOPA- LO	KUKO- VI	POL- GLA	POL- LOP	POL- RAM	POL- KARL	POL- KOLJ	POLTR BU
1	1	1	3	0	1	1	0	0	0
2	1	1	1	0	0	0	0	0	0
3	1	1	2	0	2	1	0	0	0
4	0	0	1	0	1	1	0	0	1
5	0	0	1	0	1	1	0	0	1
6	1	1	3	0	0	1	0	0	1
7	0	0	3	0	0	1	0	0	0
8	0	0	3	0	1	1	0	2	0
9	0	0	3	0	0	0	0	0	0
10	1	1	2	0	0	0	0	0	0
11	1	1	3	0	1	1	0	0	0
12	0	0	3	0	0	1	0	0	1
13	0	0	3	0	1	1	0	0	0
14	1	1	3	0	0	1	0	0	0
15	1	1	3	0	0	1	0	0	0
16	0	0	3	0	0	1	0	0	0
17	1	1	3	0	0	1	0	0	0
18	1	1	3	0	0	1	0	0	0
19	0	0	3	0	0	1	0	0	0
20	0	0	1	0	0	2	0	0	0
21	0	0	3	0	0	1	0	0	0
22	0	0	3	0	0	1	0	0	0
23	0	1	3	0	0	1	0	0	1
24	0	0	2	0	0	2	1	0	0
25	1	0	3	0	0	1	1	0	0
26	1	1	3	0	0	1	0	0	0
27	0	0	1	0	0	1	0	0	0
28	1	1	1	0	0	1	0	1	0
29	0	0	3	0	0	1	0	0	0
30	1	0	3	0	0	1	1	0	0
31	0	0	3	0	0	1	1	0	0
32	0	0	3	0	0	1	1	0	0
33	0	0	3	0	0	1	0	0	0
34	0	0	3	0	0	1	0	0	0
35	1	1	3	0	0	1	0	0	0
36	0	0	3	0	0	1	0	0	0
37	0	0	3	0	0	1	0	0	0
38	0	0	3	0	0	1	0	0	0
39	0	0	3	0	0	1	0	0	0

*I** odstupanja pojedinih elemenata posturalnog stava ocijenjena (veličinom 3) kao eventualni deformitet

Табеле 2–10: Учесталост (фреквенције) варијабли постуралног статуса испитиваних студенткиња

Варијабла: Држање рамена (ДРЗРАМ)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	24	61.5	61.5
1	25	38.5	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Свод стопала (СТОПАЛО)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	25	64.1	64.1
1	14	35.9	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Нагиб карлице (КУКОВИ)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
1	6	15.4	15.4
2	3	7.7	7.7
3	30	76.9	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Положај главе (ПОЛГЛА)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	39	100.0	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Положај лопатица (ПОЛЛОП)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	32	82.1	82.1
1	6	15.4	97.4
2	1	2.6	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Положај рамена (ПОЛРАМ)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	3	7.7	7.7
1	34	87.2	94.9
2	2	5.1	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Положај карлице (ПОЛКАРЛ)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	34	87.2	87.2
1	5	12.8	100.0
Total	39	100.0	

Варијабла: Положај кољена (ПОЛКОЉ)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	37	94.9	94.9
1	1	2.6	97.4
2	1	2.6	100.0
Total	39	100.0	

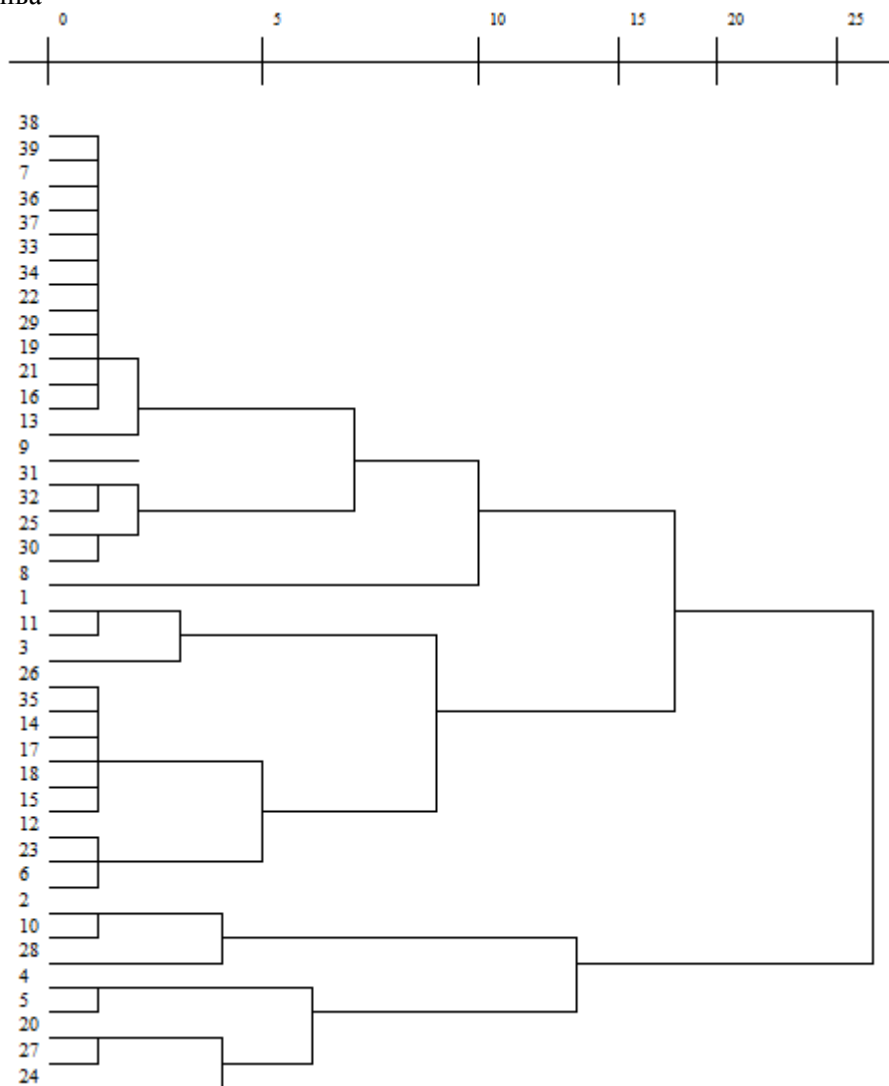
Варијабла: Положај трбуха (ПОЛТРБ)

Value	Frequency	Valid Percent	Cum Percent
0	34	87.2	87.2
1	5	12.8	100.0
Total	39	100.0	

Најкритичнији параметар постуралног статуса испитиваних студенткиња је угао нагиба карлице изражене величине одступања +3, што указује на последице ношења неадекватне обуће, у првом реду високих потпетица. Оптерећење слабинског дијела кичменог стуба је превелико и временом може доћи до узгредних патолошких промјена.

Типолошка структурираност постуралног става испитиваних студенткиња проведена је њиховим састављањем у типске таксоне. У ту сврху примијењен је метод кластер анализе, метод Вард (дендограм 1).

Дендограм 1: Варијабле постуралног статуса испитиваних студенткиња

Испитиване студенткиње су сврстане у три карактеристична таксона на нивоу дванаестог подио кареферентне скале удаљености издвојености кластера.

С циљем анализирања типолошких одлика постуралног састава студенткиње су сврстане према припадности у издвојене таксономске групе (1–3) уз предочавање особености њихових индивидуалних профила постуралног става (табеле 11, 12 и 13).

Табела 11: Параметри индивидуалних профила постуралног става студенткиња припадница прве типске таксономске групе

РЕДБР	ДРЗРАМ	СТОПАЛО	КУКОВИ	ПОЛГЛА	ПОЛЛОП	ПОЛРАМ	ПОЛКАРЛ	ПОЛ-КОЉ	ПОЛ-ТРБ	ТЈ.МА-СА	ПОТ-ПЕТИ-ЦЕ	МА-СВИС
1	1	1	3	0	1	1	0	0	0	53	1	18.34
3	1	1	2	0	2	1	0	0	0	53	1	20.96
6	1	1	3	0	0	1	0	0	1	55	1	20.70
11	1	1	3	0	1	1	0	0	0	69	1	21.53
12	0	0	3	0	0	1	0	0	1	45	1	17.15
14	1	3	3	0	0	1	0	0	0	70	1	23.39
15	1	1	3	0	0	1	0	0	0	62	1	21.71
17	1	1	3	0	0	1	0	0	0	74	1	23.89
19	1	1	3	0	0	1	0	0	0	49	0	18.67
23	0	1	3	0	0	1	0	0	1	64	1	23.23
26	1	1	3	0	0	1	0	0	0	72	1	25.82
35	1	1	3	0	0	1	0	0	0	54	1	17.63
Number of ceases read=12 Number of ceases listed=12												

Табела 12: Параметри индивидуалних профила постуралног става студенткиња припадница друге типске таксономске групе

РЕДБР	ДРЗРАМ	СТОПАЛО	КУКОВИ	ПОЛГЛА	ПОЛЛОП	ПОЛРАМ	ПОЛКАРЛ	ПОЛ-КОЉ	ПОЛ-ТРБ	ТЈ.МА-СА	ПОТПЕ-ТИЦЕ	МА-СВИС
2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	54	0	19.60
4	0	0	1	0	1	1	0	0	1	66	0	23.11
5	0	0	1	0	1	1	0	0	1	82	1	28.71
10	1	1	2	0	0	0	0	0	0	71	1	23.18
20	0	0	1	0	0	2	0	0	0	62	1	23.92
24	0	0	2	0	0	2	1	0	0	65	1	20.52
27	0	0	1	0	0	1	0	0	0	69	0	21.30
28	1	1	1	0	0	1	0	1	0	65	1	23.31
Number of ceases read=8 Number of ceases listed=8												

Табела 13: Параметри индивидуалних профила постуралног става студенткиња припадница треће типске таксономске групе

РЕДБР	ДРЗРАМ	СТОПАЛО	КУКОВИ	ПОЛГЛА	ПОЛЛОП	ПОЛРАМ	ПОЛКАРЛ	ПОЛ-КОЉ	ПОЛ-ТРБ	ТЈ.МА-СА	ПОТ-ПЕТИ-ЦЕ	МА-СВИС
7	0	0	3	0	0	1	0	0	0	53	1	21.67
8	0	0	3	0	1	1	0	2	0	60	0	20.52
9	0	0	3	0	0	0	0	0	0	50	0	19.05
13	0	0	3	0	1	1	0	0	0	59	1	21.94
16	0	0	3	0	0	1	0	0	0	69	0	24.74
19	0	0	3	0	0	1	0	0	0	59	1	21.16
21	0	0	3	0	0	1	0	0	0	55	1	17.96
22	0	0	3	0	0	1	0	0	0	64	1	21.89
25	1	0	3	0	0	1	1	0	0	69	0	19.32
29	0	0	3	0	0	1	0	0	0	45	0	16.73
30	1	0	3	0	0	1	1	0	0	64	1	21.38
31	0	0	3	0	0	1	1	0	0	50	0	19.53
32	0	0	3	0	0	1	1	0	0	50	0	19.05
33	0	0	3	0	0	1	0	0	0	49	1	20.40
34	0	0	3	0	0	1	0	0	0	52	0	19.57
36	0	0	3	0	0	1	0	0	0	68	0	24.68
37	0	0	3	0	0	1	0	0	0	64	1	22.41
38	0	0	3	0	0	1	0	0	0	65	1	22.76
39	0	0	3	0	0	1	0	0	0	53	1	17.31
Number of ceases read=19 Number of ceases listed=19												

Карактеристике постуралног става студенткиња прве типске таксономске скупине су: функционална одступања у држању рамена и свода стопала на нивоу функционалног одступања 1 и изразитог нагиба карлице на нивоу назнака деформитета (3). Карактеристике постуралног става студенткиња друге типске таксономске скупине су: знаке прекомјерне тјелесне масе у односу на тјелесну висину процијењене према величини масено-висинског индекса (масвис).

Постурални став се подржава одговарајућим обимом и структуром физичких активности на нивоу аутоматизоване кретне навике. Неповољни утицај на постурални став има прекомјерно сједење, посебно у неадекватним радним позама при коришћењу ергономски неприкладног намјештаја.

У ту сврху анализиран је дневни седмични фонд кретних активности, као и фонд седентарног, слабо покретљивог начина провођења слободног времена у току радних дана и за вријеме викенда испитиваних студенткиња. Подаци у часовима предочени су за студенткиње по припадности таксономским скупинама у табелама 14, 15 и 16.

Табела 14: Фонд кретних активности, фонд седентарног и слабопокретљивог начина провођења слободног времена у току радних дана и за вријеме викенда студенткиња прве таксономске групе

РЕДБР.	ФИ-ЗАКТ	ДАНТВ	ВИКТВ	ДАНУ-ЦЕН	ВИКУ-ЦЕН	ДАН-КОМП	ВИК-КОМП
1	5	1	1	5	6	0	0
3	5	0	1	2	4	0	0
6	3	0	0	3	3	0	0
11	3	0	1	5	7	0	1
12	3	1	3	5	4	2	2
14	6	3	1	2	2	0	0
15	7	4	3	2	2	1	2
17	5	1	1	2	1	0	1
18	7	1	0	2	3	1	2
23	4	1	0	1	2	0	0
26	1	3	2	1	2	0	0
35	3	4	6	1	3	1	4
Number of ceases read=12 Number of ceases listed=12							

Табела 15: Фонд кретних активности, фонд седентарног и слабопокретљивог начина провођења слободног времена у току радних дана и за вријеме викенда студенткиња друге таксономске групе

РЕД-БР.	ФИ-ЗАКТ	ДАНТВ	ВИКТВ	ДАНУ-ЦЕН	ВИКУ-ЦЕН	ДАН-КОМП	ВИК-КОМП
2	3	1	2	2	3	2	2
4	1	7	7	3	0	5	1
5	4	1	3	4	6	0	0
10	5	2	2	3	4	3	3
20	1	5	5	1	0	6	6
24	4	2	1	1	3	2	5
27	7	5	4	1	2	1	1
28	1	7	7	8	1	6	4
Number of ceases read=8 Number of ceases listed=8							

Табела 16: Фонд кретних активности, фонд седентарног и слабопокретљивог начина провођења слободног времена у току радних дана и за вријеме викенда студенткиња треће таксономске групе

РЕД-БР.	ФИ-ЗАКТ	ДАНТВ	ВИКТВ	ДАНУ-ЦЕН	ВИКУ-ЦЕН	ДАН-КОМП	ВИК-КОМП
7	3	0	0	2	4	0	0
8	5	0	0	2	2	0	2
9	4	2	2	4	4	0	0
13	4	2	2	3	4	1	2
16	7	1	0	2	5	0	1
19	1	5	5	3	5	3	2
21	1	1	3	2	2	1	1
22	2	2	4	2	2	0	0
25	3	4	4	2	2	1	4
29	0	2	2	0	0	0	0
30	3	3	3	1	2	0	2
31	7	3	3	2	3	0	0
32	3	3	4	2	2	0	0
33	2	1	3	1	4	0	0
34	4	7	7	2	0	2	2
36	2	1	1	0	0	0	0
37	3	0	1	0	1	0	0
38	1	0	1	1	3	0	0
39	5	1	1	0	3	1	0
Number of ceases read=19 Number of ceases listed=19							

Примјеном униваријатних Ф-тестова утврђена је значајност варијабли фонда кретних активности, седентарног и слабо покретљивог начина провођења слободног времена у току радних дана и за вријеме викенда за сврставање испитиваних студенткиња по таксономским скупинама (табела 17).

Табела 17: Значајност униваријантних Ф-тестова за сврставање испитиваних студенткиња у таксономске групе према величини фонда кретних активности, седентарног и слабо покретљивог начина провођења слободног времена у току радних дана и за вријеме викенда

Univariate F-test njith (2,36) D.F.).						
Variable	Hypoth. SS	Error SS	Hipoth. MS	Error MS	F	Sig of F
FIZAKT	10.99933	136.69298	5.49966	3.79703	1.44841	.248
DAMTV	24.50641	132.41667	12.25321	3.67824	3.33127	.047
VIKTV	25.26906	132.42325	12.63453	3.67842	3.43477	.043
DANUCEN	7.93472	55.96272	3.96736	1.55452	2.55214	.092
VIKUCEN	5.03559	108.86184	2.51780	3.02394	.83262	.443
OAMROMP	45.47149	54.52851	22.73575	1.51468	15.01026	.000
VIKKOMP	21.87112	74.02632	10.93556	2.05629	5.31811	.009

Статистички значајни фонд седентарног праћења ТВ програма је на нивоу значајности одступања је мањи од 5%, а статистички значајни фонд седентарног провођења уз рачунар (углавном кориштења интернета) је на нивоу значајности одступања мањи од једног промила.

Проведеном анализом статистичке значајности утицаја стања и квалитета здравља на постурални статус испитиваних студенткиња, сврстаних по издвојеним таксономским скупинама, потврђена је само варијаблом „квалитет здравља“ студенткиња према вриједности њихове самооцјене. Ниво значајности износи 5%. Статистичка значајност осталих варијабли од значаја за квалитет здравља и одвијање стандардног режима свакодневног живота није потврђена (табела 18).

Табела 18: Значајност униваријантних Ф-тестова за сврставање испитиваних студенткиња у таксономске групе према варијаблама од значаја за квалитет здравља и одвијање стандардног режима свакодневног живота

Univariate F-test njith (2,36) D.F.).						
Variable	Hypoth. SS	Error SS	Hipoth. MS	Error MS	F	Sig of F
GLAVA-BOL	710.05752	5301.17325	355.02876	147.25481	2.41098	.104
FAKO-BAV	.53340	17.36404	.26670	.48233	.55294	.580
STOM-BOL	7.85105	8067.22588	3.92552	224.08961	.01752	.983
LEDBOL	201.20192	3604.54167	100.60096	100.12616	1.00474	.376
POTI-STEN	159.34497	5562.96272	79.67249	154.52674	.51559	.601
RAZ-DRAZ	86.82406	7308.61184	43.41203	203.01700	.21383	.809
NERVO-ZA	490.83182	6891.47588	245.41591	191.42989	1.28201	.290
ZASPA-LA	467.74275	3901.94956	233.87137	108.38749	2.15773	.130
VRTO-GLAV	644.46204	4357.89693	322.23102	121.05269	2.66191	.084
ZDRA-VLJE	.43269	24.54167	.21635	.68171	.31736	.730
KVAL-ZDR	15.43185	82.15789	7.71592	2.28216	3.38097	.045

Сврставање испитиваних студенткиња у таксономске скупине према вриједностима варијабли усмјерене превенције нарушавања постуралног става кондиционим и корективним вјежбама није потврђено статистичком значајношћу униваријантних ф-тестова

Закључак

Постурални став је кретна навика која се његује цијелог живота. Однос је културе, начина живота и индивидуалног здравља. Основни је елеминат личне тјелесне културе експресије своје личности и односа других.

Проведеним истраживањем постуралног статуса студенкиња прве и четврте године Филозофског факултета Универзитета Источно Сарајево потврђена је:

основна хипотеза о међузависности постуралног статуса студенткиња од обима и структуре свакодневних физичких активности и односа до индивидуалне културе здравља;

Посебне хипотезе:

– нарушеност постуралног статуса је углавном функционалног карактера;

– узроци настајања деформитета постуралног статуса су: неадекватна обућа, недовољна и нефункционална свакодневна кретна активност условљена преко мјерном седентом пасивношћу, нерегулисани однос провођења свакодневне хигијенске гимнастике.

Општи узрок је неразвијени однос културе постуралног става као личног израза и експресије карактера властите личности, недовољне организованости квалитетног садржајног режима рада и одмора.

Допринос овог истраживања је у предочавању ширине и објективности методолошког приступа култивисања постуралног статуса, као елемента опште културе.

Литература

- Бјековић и др. 2011: Г. Бјековић, М. Вуковић, С. Ждрале, Д. Мандић, *Теорија и пракса корективне гимнастике*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бјековић и др. 2011: Г. Бјековић, И. Тановић, М. Пелемиш, *Корективна гимнастика са кинезитерапијом – друго допуњено издање*, Источно Сарајево: Факултет физичког васпитања и спорта.
- Ђокић 2002: Н. Ђокић, *Вежбањем до животних вредности*, Београд: Сазвезжја.
- Сузић и др. 2007: Р. Сузић, Г. Бјековић, Н. Сузић, *Корективна гимнастика*, Бања Лука: ХБС.

Grujo S. Bjeković
Boro M. Cicović
Gorjan R. Vuksanović

POSTURE AND EVERYDAY MOVING ACTIVITY OF THE FEMALE STUDENTS OF THE TEACHING ACADEMY

Summary

The deformities of the posture affect human organism permanently in both physical and psychological aspect. This may result in psychological traumas and profound psychological crises. Because of that the primary task is to cultivate the posture in every period of life by the prevention methods of the healthy living in order to obviate its deterioration. The subject of this research is posture of the female students at the teaching academy. The problem is in the analysis of the posture of the female students at the Faculty of Philosophy and the influence of the everyday moving activity and the way of life. The aim of this research is to obtain and summarise the results of the frequency of postural defects at the female students of the first and fourth year of study, and analysis of the impacts of the sedentary way of life on the posture of the respondents. The posture is a moving activity which should be practised throughout lifetime. The relation of culture, the way of living and the individual health is the main factor for the personal physical culture expression. The research of the posture at the first and fourth year students at the Faculty of Philosophy of the University of East Sarajevo confirmed the thesis that posture depends on amount and structure of the everyday physical activities and relation of the individual health culture. We proved the hypothesis that bad posture is of a functional character and it is a result of inadequate shoes, decreased moving activity conditioned by the excessive sedentary passiveness, and unregulated practice of everyday hygienic activity. The general cause for this is undeveloped attitude on the culture of the posture as a personal expression of the character and lack of organization of the quality proportion of work and relaxation.

TELEVIZIJA I MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA

Apstrakt: Moć televizije se ogleda u njoj masovnosti i pristupačnosti recipijentima. Uticaj ovog medija na mladu populaciju sve je veći i negativniji. Igrani i crtani filmovi, kao i serije, obiluju scenama nasilja. Emitovane sadržaje djeca brzo usvajaju, a ti sadržaji imaju važnu ulogu u procesu njihove socijalizacije. U programskim šemama ne dominira osnovni faktor – selekcija sadržaja, pa televizija snosi značajnu odgovornost za „promociju“ patoloških društvenih pojava. Mladima je veoma važno dozvoliti da u medijima govore o sebi i svojim problemima, a ne pustiti da samo mediji izvještavaju o njima, što bi u velikoj mjeri doprinijelo da cjelokupno društvo spozna stvarne uzroke maloljetničke delinkvencije.

Ključne riječi: televizija, maloljetnička delinkvencija, društvo, djeca, porodica, mediji, izvještavanje.

„Veliki mediji, štampa u istoj mjeri kao radio i televizija, predstavljaju paralelnu školu – mjesto na kojem se obrazuje prije ili poslije škole. Oni ispunjavaju izvjesna očekivanja, zanimanja ili sklonosti nastale ranije, još u školi ili, naročito, u okrilju porodice.“ *F. Bal*

Uvod

Televizija je samo jedna karika u društvenom lancu koja ima uticaj na mladu populaciju. Maloljetnička delinkvencija mora se dovesti u vezu sa društvenim uslovima koji manje ili više pogoduju njenim pojavnim oblicima. „Mreža svakodnevnih komunikativnih prakse obuhvata kako semantičko polje simboličkih sadržaja, tako i dimenzije socijalnog prostora i historijskog perioda, te tvori medij pomoću kojeg se formiraju i reprodukuju kultura, društvo i strukture ličnosti“ (Vreg 1991: 227).

Tema ovog rada odnosi se na ulogu i značaj televizije u tretiranju maloljetničke delinkvencije. Medij slike kroz emitovane sadržaje oblikuje javnost, mijenja stavove, utiče na odrastanje i formiranje ličnosti. Analiza ovog kompleksnog društvenog problema urađena je na tri nivoa:

1. uticaj televizijskog programa na porast maloljetničke delinkvencije;
2. zastupljenost tema/ emisija i tretiranje sadržaja iz ove oblasti u programskim šemama;

* profvesna@yahoo.com

3. saradnja televizije i drugih relevantnih institucija na prevenciji maloljetničke delinkvencije.

Da bi se okvirno sagledali problemi u vezi sa televizijskim tretiranjem tema o maloljetničkoj delinkvenciji, obavljen je intervju sa 20 novinara BH televizije, RTRS-a, Alternativne TV i Bel televizije. S obzirom na to da redakcije nemaju novinara koji su specijalizovani da prate oblast maloljetničke delinkvencije, istraživanje je urađeno u redakcijama informativnog programa. Kompetentnu javnost predstavljaju profesori i asistenti Fakulteta političkih nauka u Banjaluci, kao i studenti druge i treće godine Odsjeka za žurnalistiku i komunikologiju ovog fakulteta (ukupno 60 intervjuisanih). Iz analiziranih odgovora dobijena je slika televizijskog tretiranja maloljetničke delinkvencije koja se može uporediti s teorijskim promišljanjima. Generalna hipoteza glasi: *Televizija nije izvor, već samo jedan od faktora koji mogu „proizvesti“ nasilne i agresivne pojedince.* Pomoćna hipoteza glasi: *Televizija snosi dio odgovornosti za porast maloljetničke delinkvencije u društvu uz porodicu, obrazovne institucije, ali i osobine ličnosti.*

Društvena stvarnost i maloljetnička delinkvencija

Savremena društvena kretanja i uslovi utiču na povećanje maloljetničke delinkvencije. S jedne strane, pojedinac ne može naći mjesto u društvu zbog pravila koje treba poštovati, što dovodi do nezadovoljstva. Međutim, nije problem samo u pravilima već i u urođenim sklonostima ka devijacijama. „Čovjekova sklonost zlu, agresiji i destruktivnosti nije stečena, već je to urođena i primarna nagonska potreba. Sadističko i destruktivno ponašanje nije samo ono što je naučeno u *rdavoj okolini* i isprovocirano opasnom situacijom, već je rezultat snažnog nagona koji samo kače povoljne okolnosti da bi se ispoljio“ (Frojd 2006: 16).

Zakonsko određenje maloljetničke delinkvencije definisano je uže i šire. Prema užoj definiciji, u nekim zemljama pod maloljetničkom delinkvencijom podrazumijevaju se sva ona ponašanja za koja bi punoljetna lica krivično odgovarala. To su, dakle, krivična ponašanja lica starosne dobi najčešće od 14 do 18 godina. Šire posmatrano, maloljetničku delinkvencija ne čine samo prekršajna djela kažnjiva zakonom, već i ona djela koja kod punoljetnih osoba nisu kažnjiva (npr. bjekstvo od kuće). Ovim su obuhvaćena najraznovrsnija maloljetnička ponašanja: autostopiranje, bježanje iz škole, psovanje, nepristojno ponašanje, ali i prostitucija, narkomanija i dr.

Uzroke devijantnog ponašanja treba tražiti u *univerzalnim* faktorima koji utiču na pojedine oblike – porodica, društvena sredina, škola, vršnjaci. U savremenim porodicama promijenjen je način života, roditelji malo vremena provode sa djecom koja podliježu iskušenjima. Novija istraživanja uzroka devijantnog ponašanja ukazuju da je opravdano govoriti ne samo o univerzalnim nego i o *specifičnim* faktorima – osobinama ličnosti, sposobnostima i motivaciji. Djeca iz rizične grupe identifikuju se sa lošim uzorima da bi se dokazali među vršnjacima. „Uzroci asocijalnog i devijantnog ponašanja veoma su složeni, ali je naj-

važnije organizovati preventivni rad i preventivno djelovati u tzv. preddelikventnoj fazi. Nažalost, u našim uslovima ni škola, ni porodica nemaju dovoljno akcija koje bi bile efikasne na tom planu“ (Krneta 2005: 126). Društvena zajednica probleme ne može riješiti samo donošenjem zakona koji djelimično uređuju ovu oblast. Bez kontinuiranog učešća svih relevantnih aktera (porodice, društva, obrazovnih ustanova, medija) problem će i dalje biti izražen.

Medijska regulacija i maloljetnička delinkvencija

Mediji su uvijek bili od velike društvene važnosti. Njihov uticaj i sveprisutnost utiču na promjene ne samo slike svijeta nego i strukture porodice i odnosa unutar nje. Oni mijenjaju društvo i društvene odnose na lokalnom, nacionalnom i globalnom nivou. Imajući u vidu uticaj medija, televizija bi trebalo da ima centralno mjesto u svim akcijama i raspravama o ovoj problematici. Izloženost TV sadržajima kreira novi životni stil, podstiče novi sistem vrijednosti i mladi pronalaze drugačije uzore koji imaju veliki uticaj na formiranje moralnih normi i njihovim djelovanjem u društvu. Djeca i mladi su najpodložniji jer je riječ o populaciji u periodu života u kom usvajaju obrasce ponašanja, kulturu i navike. Zato mediji lako privlače njihovu pažnju prezentujući im „novi stil“ i „nova pravila“ socijalizacije.

Televizije su pravno regulisale da sadržaji koji štete fizičkom, duševnom ili moralnom razvoju djece i omladine ne smiju biti emitovani u vrijeme kada će ih djeca, vjerovatno, gledati. Takav sadržaj mora biti najavljen jasnim upozorenjem, sa uočljivom starosnom granicom kojoj se program ne preporučuje. Zabranjeno je i emitovanje programa koji mogu ozbiljno ugroziti fizički, mentalni ili moralni razvoj maloljetnika, posebno sadržaji o pornografiji i nasilju. I pored napisane regulative, u praksi nema većih pomaka jer se ne primjenjuje adekvatno. U uređivačkim politikama televizija nisu utvrđena pravila koja novinari treba da poštuju kada izvještavaju o maloljetničkoj delinkvenciji. Potrebno je imati u vidu obavezu zaštite identiteta djece i inserte u prilogima prilagoditi etičkim normama u skladu sa svjetskim standardima. Kada je riječ o izvještavanju o temama koje se odnose na djecu, Međunarodna novinska federacija preporučuje da mediji ne treba da izvještavaju o stanju djece samo kao o događaju, već treba kontinuirano da govore o procesu koji je doveo ili još uvek dovodi do pojave ovih događaja.

Televizijsko izvještavanje

Veliki broj istraživanja pokazuje da djeca televiziju gledaju redovno i provode prosječno pet časova ispred ekrana. Uticaj televizije se može dvojako posmatrati: s jedne strane, postojala su velika očekivanja da će televizija edukativno djelovati, podsticati kreativnost, toleranciju, proces demokratije; s druge strane, prisutan je strah od moći televizije da će zbog svoje „destruktivne dimenzije“ razvijati indiferentnost prema drugim ljudima, stimulativno djelovati na la-

tentne delinkvente, uticati na pad moralnih vrijednosti i doprinijeti alienaciji u svakom smislu. Izvještavanje o maloljetničkoj delinkvenciji trebalo bi doprinositi razumijevanju tog problema, a ne zastrašivanju javnosti. Međutim, mediji rijetko govore o uzrocima prestupništva i rizičnom ponašanju koje mu prethodi.

Djeca nisu pasivni konzumenti programa, ona reaguju, razmišljaju, donose sudove. Posebno treba istaći oblik nasilja *happy slapping* koji je zasnovan na napadu na slučajne žrtve koji se snima video kamerom ili mobilnim telefonom i distribuiše s ciljem da ih vidi što više ljudi. „Počeci *happy slapping* tinejdžerskog nasilja direktno se veže uz jedan medijski uradak – seriju video zapisa pod nazivom *Slap TV*, produciranih u južnom Londonu prikazanih kao TV show na lokalnoj televiziji. Nasilje je promovisano kao oblik zabave. Najkarakterističniji primjer nalazimo u Londonu kada je grupa tinejdžera nemilosrdno tukla i ubila Davida Morleya. S obzirom da je napad sniman mobilnim telefonom zabilježena je izjava najmlađe članice te grupe 15-ogodišnjakinje koja je žrtvi rekla da pravi dokumentarni film o happy slapping- u“ (Vlajki 2009: 267).

Televizija stvara i emituje imaginaciju i djeca koja sate provode pred ekranima ne razlikuju stvarnu i konstruisanu (virtuelnu) stvarnost. U nedoumici kome da vjeruju, postaju podsvjesni primaoci nasilnih radnji, nervoze i „moći“ glavnih likova. Po uzoru na knjigu i film o Hariju Poteru 20 mališana iz ruskog grada Novosibirsk 2002. godine otrovalo se kada su popili napitak koji su spravili po „receptu“ čarobnjaka, jednog od glavnih likova. Informacija o štetnom uticaju filma na djecu emitovana je u mnogim svjetskim medijima, ali nije edukativno djelovala – film je otkupljen i prikazan u mnogim zemljama. Evidentno je da televizijski likovi predstavljaju osnov za identifikaciju i idealizaciju, postaju uzor ponašanja. Recipijenti razvijaju i emotivan odnos prema televizijskim „junacima“ i u tom kontekstu možemo govoriti o „željenoj“ identifikaciji djeteta sa nekim TV likom. Dijete može zamijeniti svoje mjesto gledaoca sa subjektom identifikacije ili u periodu gledanja poprimiti osobine lika u tom programskom sadržaju, dakle, može postati neko drugi.

U nedostatku vlastite produkcije, naše medijske kuće prikazuju inostrane sadržaje sa scenama nasilja koje gledaoci i pored jezičkih i kulturoloških barijera lako razumiju. Najgledaniji medij ne ukazuje na negativne posljedice nasilja – ove sadržaje prikazuje kao opštepristupačne, svakidašnje ili kao duhovite pojave. Privlačne filmske scene pune nasilja postaju obrasci ponašanja. „Sredstva masovnog informisanja, posebno televizija, s konstantno prikazivanim nasiljem, služe kao instrument socijalizacije masa i elite za koje nasilje i rat postaje sukus svega, modus vivendi, american way of life, uvijet za bilo kakvu egzistenciju“ (Vlajki 2009: 220). Filmovi o američkim kečerima – rvačima prouzrokovali su mnoge incidente među učenicima osnovnih škola u Pirotu 2008. godine. Mališani su se identifikovali sa svojim idolima – snagatorima. Imitirajući njihove načine borbe i opasne udarce, u tuči je povrijeđen dječak koji je preživio zahvaljujući hitnoj operaciji.¹ Poslije gledanja crtanog filma o vilama devetogodišnja dje-

¹ *Večernje novosti*, 14. 02. 2008. godine.

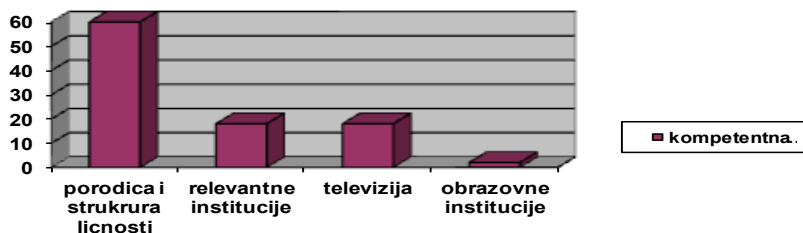
vojčica iz Podgorice bacila se sa 6 sprata – željela je i ona da leti.² Emitujući sadržaje u kojima se tretira nasilje, televizija maloljetnicima ukazuje na loše modele ponašanja.

Mediji treba da promovišu vještine, stavove i vjerovanja koja pomažu maloljetnicima da se odupru ili umanje rizik od delinkventnog ponašanja. Neke od najdjelotvornijih metoda prevencije usmjerenih na jačanje zaštitnih faktora su:

- razvijanje pozitivnog stava prema školi i privrženosti učenju (Kellermann, Fuqua, Whitley, Rivara, Mercy 1998);
- jačanje društvenih vještina i sposobnosti (Tolan, Guerra 1994);
- autoritativan roditeljski stil koji podrazumijeva iskazivanje brižnosti i ljubavi, ali i određivanje jasnih granica i sprovođenje nadzora (Bamrind 1968);
- kontakt sa prosocijalnim vršnjacima (Hoge, Andrews, Leschied 1996);
- uključenost u vannastavne aktivnosti koje potiču kreativnost i timski duh (Flannery, Williams, Vazsonyi 1999);
- trajni odnos sa mentorom, odnosno odraslom osobom koja ima ulogu oslonca i uzora, bilo da je riječ o studentu, učitelju, savjetniku ili drugom članu zajednice (Guerra, Williams 1996) itd.³

U nastavku rada slijede rezultati sprovedene ankete o povezanosti televizije i maloljetničke delinkvenciju u Republici Srpskoj. Obavljen je intervju sa novinarima koji izvještavaju o ovim temama kao i sa kompetentnom javnošću. Kompetentna javnost (profesori, asistenti i studenti) 60% smatra da je za porast maloljetničke delinkvencije u Republici Srpskoj odgovorna porodica i struktura ličnosti. Njih 18% smatra da su krive relevantne institucije zbog neažurnosti, 18% da je to televizija, a 2% da su to obrazovne institucije (grafikon 1).

Grafikon 1: Odgovornost za porast maloljetničke delinkvencije

² *Večernje novosti*, 28. 08. 2009. godine.

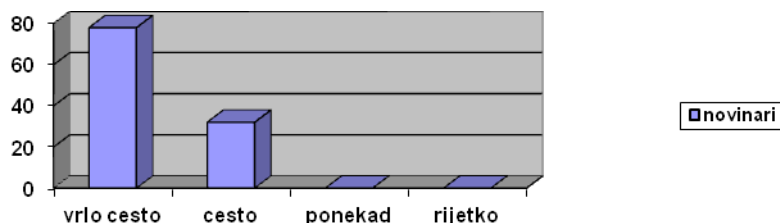
³ <<http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/maloljetnik-predator-drustvo-abolirano>>, 15. 03. 2012.

Opšte je slaganje različitih autora (kriminologa, pedagoga, psihologa, - pravnika i drugih) da je maloljetnička delinkvencija u porastu. Razlike se, međutim, ispoljavaju u objašnjenju etiologije maloljetničke delinkvencije, ali je nesporno da jedan od razloga može biti i uticaj medija. O tome su mišljenja podijeljena. Stoga je u ovom radu sagledavan odnos novinara koji izvještavaju o ovim temama i kompetentne javnosti o mogućem uticaju medija u porastu maloljetničke delinkvencije. Na pitanje koliko televizija kao medij doprinosi porastu ove pojave, mišljenje novinara sublimirali smo u pet tačaka:

1. televizija emituje igrane/crtane filmove i serije sa nasilnim scenama i agresivnim glavnim likovima i na taj način propagira bogatstvo pripadnika kriminalnih grupa;
2. površan je pristup pri izvještavanju o ovim temama;
3. televizijski novinari nisu dovoljno edukovani da prate teme o maloljetničkoj delinkvenciji;
4. mladima se ne objašnjavaju dovoljno posljedice devijantnih pojava;
5. emitovani sadržaji nisu prilagođeni uzrastu.

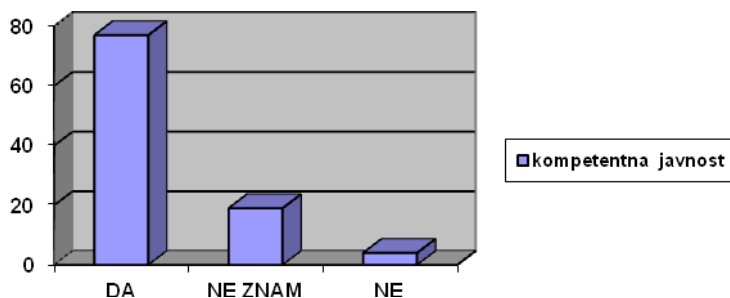
I sami novinari su svjesni visokog procenta u kojem se na televiziji emituju serije i filmovi u kojima preovladavaju scene nasilja. Njih 78% smatra da je to vrlo često, 32% da je često, dok nijedan ispitanik nije odgovorio da se takvi sadržaji emituju ponekad ili rijetko (grafikon 2).

Grafikon 2: Učestalost emitovanja sadržaja sa scenama nasilja na televiziji

Većina ispitanika – kompetentne javnosti, njih 77%, smatra da mediji zbog povećanja gledanosti senzacionalistički obrađuju ove teme, 19% nije sigurno, a 4% smatra da senzacionalizam nije prisutan (grafikon 3).

Grafikon 3: Senzacionalistički pristup medija problemu maloljetničke delinkvencije

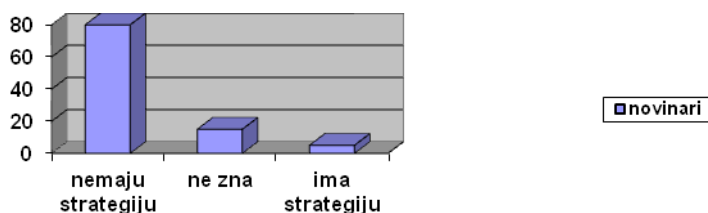
Na pitanje koliko televizija može doprinijeti preventivnom djelovanju, - 70% kompetentne javnosti misli da može mnogo doprinijeti, 29% da malo doprinosi, a samo 1% misli da ne može doprinijeti (grafikon 4).

Grafikon 4: Doprinos televizije preventivnom djelovanju maloljetničke delinkvencije

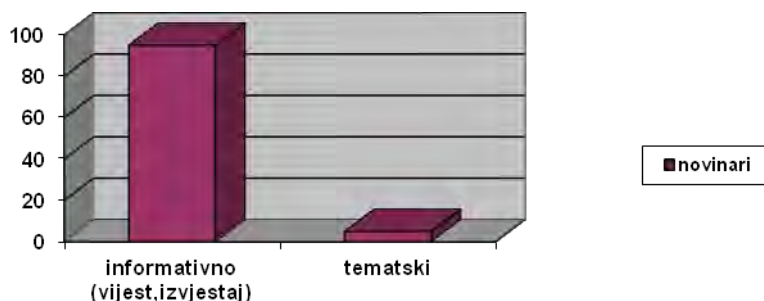
Televizije nemaju strategiju tretiranja problema maloljetničke delinkvencije, ocijenilo je 80% novinara, 15% ne zna, a 5% smatra da su emisije u okviru programske šeme planirane. Svi anketirani novinari iznijeli su podatak da je u posljednjih šest mjeseci na njihovim televizijama emitovana samo jedna emisija koja je, prema njihovom mišljenju, cjelovito tretirala problematiku maloljetničke delinkvencije i da su emisije koje tretiraju ovu problematiku povremeno planirane (grafikon 5).

Grafikon 5: Strategijski pristup tretiranju problema maloljetničke delinkvencije u programima

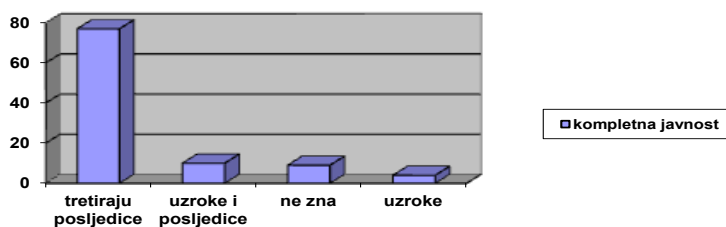
Zabrinjava podatak da nijedna televizija čiji su novinari anketirani za potrebe ovog istraživanja nema novinara koji je specijalizovan da prati teme samo o maloljetničkoj delinkvenciji. Ova se problematika, kako smatra 95% ispitanih novinara, informativno tretira, dok njih 5% smatra da se tretira tematski. Prilozi ovu pojavu tretiraju informativno, bez kontinuiteta i analiziranja, a novinari obrađuju temu kroz faktografske žanrove: vijest i izvještaj. Ispitanici misle da se televizija mora dodatno angažovati na prevenciji, kroz specijalizovane emisije, - sa kompetentnim sagovornicima (grafikon 6).

Grafikon 6: Obrada tema o maloljetničkoj delinkvenciji

Da novinari dominantno izvještavaju o posljedicama ove pojave smatra 77% ispitanika, dok samo 4% navodi da se izvještava i o uzrocima, 10% smatra da se izvještava o uzrocima i posljedicama, dok 9% ne zna (grafikon 7).

Grafikon 7: Tretiranje tema o maloljetničkoj delinkvenciji

Novinari smatraju da je saradnja televizija i nadležnih institucija dobra, ali je problem u tome što je uglavnom inicirana zahtjevima novinara. Inicijatori bi trebalo da budu i institucije kao izvor informacija. Saradnja se može poboljšati zalaganjem svih strana, kontinuiranim kontaktima, svakodnevnim tretiranjem tema o maloljetničkoj delinkvenciji i dodatnom edukacijom novinara o ovoj problematici.

Koliko je snažan uticaj televizijskih sadržaja na djecu pokazuju i rezultati istraživanja kanadskog psihologa Aleberta Bandure. Naime, dokazano je da su se djeca kojoj su prikazivane emisije sa nasiljem, nakon istraživanja ponašala agresivno, imitirajući tako ono što su vidjela na TV-u.

To što u SAD-u devetogodišnjaci nose pištolje i noževe u školu da bi se dokazali pred vršnjacima, nije posljedica ničeg drugog do stalnog bombardovanja djece i mladih filmovima i drugim sadržajima prepunim nasilja. Ovdje dio odgovornosti svakako snose i roditelji koji dopuštaju djeci da gledaju sve i svašta na TV ekranima. U današnje vrijeme je gotovo nemoguće dijete izolovati od uticaja TV-a, ali ga je moguće uputiti da kritički posmatra sve što mu se prezentuje i ograničiti mu pristup sadržajima koji ne odgovaraju njegovom uzrastu.

„Statistike su pokazale da su najveći konzumenti televizijskih emisija Amerikanci, čija djeca (2/3 ispitanika) provedu dnevno osam do devet sati ispred malih ekrana. To dovoljno pokazuje da od silnih sadržaja koje gleda, dijete nema vremena za razmišljanje, ni kritičko rasuđivanje, nego slijepo slijedi sve ono što mu se servira na TV-u. Otuda devijantno ponašanje, maloljetnička delinkvencija, nasilje u porodici i šire, razdor porodica, problemi u školi i cjelokupnoj društvenoj zajednici.“⁴ U nauci je poznato tzv. „sedam smrtnih grijeha filma“, a to su: grijeh fizičkog i psihičkog nasilja, grijeh uvođenja u kriminal, grijeh pornografije, grijeh otuđenosti, grijeh psihičkog umrtvljivanja i grijeh nametanja nepoželjnog svjetonazora (amerikanizacija, ovisnost potrošačkog mentaliteta i - dr.).

⁴ <<http://www.pobjeda.me/arhiva/?datum=2006-07-16&id=95324>>, 15. 03.

Zaključak

Pristupačnost i masovnost su najvažniji faktori koji televiziji daju moć. Djeca mnogo vremena provode gledajući TV i tako usvajaju različite sadržaje, - koji mogu uticati i na nerealističko shvatanje svijeta u kome žive, što može imati neželjene posljedice na njihovo prosocijalno ponašanje. Moć televizije podložna je zloupotrebi koja izaziva posljedice kod publike, posebno najmlađe. Odgovornost za funkcionisanje ovog masovnog medija treba tražiti u svim akterima društvu/državi – regulaciji, ali i „konzumentima programa“. „Ako su mediji društveno organizirane agencije razmjene, promatranja i iskustava, oni su kulturno relevantna mjesta konstrukcije stvarnosti, osnivanja značenja i referentni stupanj za odlučivanje pozornosti i opažanja ili za uskraćivanje, zaboravljanje i potiskivanje. Mediji na sebe vežu kriterije ugleda, kao i prezira“ (Bauer 2007: 1-80). Televizija je pod velikim komercijalnim pritiskom i u konkurentskom okruženju, što se često odražava na kvalitet programa. S ciljem pridobijanja publike televizija ne poštuje iste kriterijume kvaliteta u izboru zabavnih, filmskih ili serijskih sadržaja. Malo je specijalizovanih programa koji preventivno tretiraju patološke pojave. Najmlađa populacija identifikuje se sa glavnim junacima filmova i serija inostrane produkcije sa nasilnim i agresivnim scenama. U takvom miljeu, endemični su edukativni sadržaji koji malo utiču na promjenu percepcije. Rješenje bi trebalo tražiti u kontinuitetu emitovanja preventivnih sadržaja, u javnim kampanjama u koje treba da budu uključeni svi mediji. Neophodno je uspostaviti saradnju svih aktera društva koji će mlade, posebno delinkvente, uključiti u zajednicu sa mnoštvom aktivnosti i ponuda, raditi na promociji, podizanju svijesti mladih o oblicima zabave i kvalitetnog ispunjavanja slobodnog vremena, razvijati pozitivan oblik ponašanja, podsticati kreativno stvaralaštvo - mladih da preuzmu inicijativu u lokalnoj zajednici. „Djeca treba da govore u svoje ime, o svojim nadama i strahovima, dostignućima i uticaju ponašanja odraslih na njihov život – mediji mogu mnogo bolje da ukažu javnosti na prava djeteta, nego samo prikazivanjem djece kao nijemih *žrtava* ili slatkih *nevinašca*. Način na koji mediji predstavljaju ili ignorišu djecu može da utiče na odluke koje se donose u njihovo ime i na odnos ostatka društva prema njima“ (Spahić, Šaćić 2004: 143). Mladima treba omogućiti da javno govore o sebi, a ne da ih interpretiraju drugi i tu je ključna uloga medija i samih novinara koju treba da imaju na umu kada planiraju i realizuju izvještavanje o ovim temama.

Literatura

- Bal 1997: F. Bal, *Moć medija*, Beograd: Clio.
Bauer 2007: T. Bauer, *Mediji za otvoreno društvo*, Zagreb: ICEJ.
Baumrind 1968: D. Baumrind, *Authoritarian vs. authoritative parental control*, *Adolescence*, 3, 255–272.

- Flannery i dr. 1999: D. Flannery, *Who are they with and what are they doing? Delinquent behavior, substance use, and early adolescents' after-school time.*, American Journal of Orthopsychiatry, 69, 247–253.
- Frojd 2006: S. Frojd, *Kompletan uvod u psihoanalizu*, Podgorica: Nova knjiga.
- Guerra, Williams 1996: N. Guerra, K. Williams, *A program planning guide for youth violence prevention: a risk-focused approach.*, Boulder, CO, - University of Colorado: Center for the Study and Prevention of Violence.
- Hoge i dr. 1996: R. Hoge, *An investigation of risk and protective factors in a sample of youthful offenders*, Journal of Child Psychology and Psychiatry, 37, 419–424.
- Ilišin, Radin 2002: V. Ilišin, F. Radin, *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Kellermann i dr. 1998: A. Kellermann i dr., *Preventing youth violence: what works?*, Annual Review of Public Health, 19, 271–292.
- Krneta 2005: D. Krneta, *Socijalna psihologija*, Banja Luka: UPIM.
- Spahić, Šaćić 2004: B. Spahić, N. Šaćić, *Novinarstvo u funkciji ljudskog napretka*, Sarajevo: Internews BiH.
- Tolan, Guerra 1994: P. Tolan, N. Guerra, *What works in reducing adolescent violence: an empirical review of the field*, Boulder, CO, University of Colorado: Center for the Study and Prevention of Violence.
- Vlajki 2009: E. Vlajki, *Socijalna patologija postmodernizma*, Zagreb: Euroknjiga.
- Vreg 1991: F. Vreg, *Demokratsko komuniciranje*, Sarajevo: Narodna i Univerzitetska biblioteka BiH.
- Zuber 2005: V. Zuber, *De/monopolizacija medija u Republici Srpskoj*, Banja Luka: Besjeda.

Internet izvori

- <<http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/maloljetnik-predator-drustvo-abolirano>>, 15. 03. 2012.
- <<http://www.pobjeda.me/arhiva/?datum=2006-07-16&id=95324>>, 15. 03. 2012.

Vesna M. Đurić
Aleksandra N. Mandić

TELEVISION AND JUVENILE DELINQUENCY

Summary

The power of television is reflected in its massive scale and accessibility to its recipients. The influence of this media on young population is negative and increasing. Movies and cartoon series are abundant with scenes of violence. Broadcasting contents are rapidly adopted by children and these facilities play an important role in their socialization. The program schedules are not dominated by the main factor- selection of content, which means that television bears significant responsibility for the „promotion“ of pathological social phenomena. It is very important to allow young people to talk about themselves and their problems to the media instead of providing media report about them, which would greatly contribute that society can recognize the real causes of juvenile delinquency.

СОЦИЈАЛНИ И ЛИЧНИ ФАКТОРИ СТАВОВА НАСТАВНИКА ПРЕМА ОЦЈЕЊИВАЊУ У ШКОЛИ

Апстракт: У раду се анализира дјеловање социјалних и личних фактора на општи став према оцјењивању. Указано је да један од разлога за непоуздане оцјене лежи и у дјеловању социјалних фактора на наставника као оцјењивача, те се наглашава значај података на којима се темељи спознаја наставника о понашању ученика. Евидентно је да се у процесу оцјењивања у школи требају користити не само чулни подаци, него и подаци о понашању ученика, подаци о контексту и посредни подаци.

Осим тога, у раду се анализира дјеловање и личних карактеристика наставника на став према оцјењивању и то: пол, начин едукације и особина личности наметљивост – потчињавање. Добијени резултати показују да су утврђене статистички значајне разлике у смјеру и интензитету општег става према оцјењивању између наставника различитог пола, а нису утврђене разлике с обзиром на начин стицања педагошко-психолошког образовања и димензије наметљивост – потчињавање.

Кључне ријечи: оцјењивање, Е-фактор личности или димензија наметљивост – потчињавање, начин едукације наставника.

Уводне напомене

Сагледавање појединих аспеката оцјењивања ученичког знања у школи је још увијек актуелно, иако је добро познато да је оцјењивање свакодневна активност наставника. Међутим, радови посвећени анализи појединих аспеката, а посебно објективности ученичког оцјењивања (А. Крковић 1964, И. Фурлан 1970, Л. Урошевић 1981, Ј. Ђорђевић 1982, Н. Хавелка 1984, В. Андриловић и М. Чудина 1985, П. Мандић, и Н. Гајановић 1991, Г. Гојков 1997, Р. Дунђеровић 1999, М. Вилотијевић 2000, - Љ. Крнета 2000, С. Качапор и сар. 2005) перманентно показују да процес није довољно емпиријски проучаван, те да постоје објективне потребе његовог сагледавања.

Неспорно је да је вредновање ученичких резултата у васпитно-образовном раду процес који је заступљен у свакодневним активностима наставника. Опште је прихватање код већине аутора, посебно код педагога, да је у васпитно-образовној пракси нужно уводити другачије приступе и

* dkryneta@filozof.org

поступке, па се осим појма оцјењивање користе појмови испитивање, провјеравање, вредновање или евалуација, док психолози указују на недостатке објективности зато што се не користе поступци за објективније - мјерење исхода васпитно-образовног рада. Досадашња сазнања показују да су провјеравање (испитивање) и оцјењивање поступци који су најчешћи дио свакодневног наставног рада.

Оцјењивање ученичког знања у свакодневном наставном раду има посебан значај као дио наставничких активности и од суштинског је значаја како за цјелокупан васпитно-образовни рад, тако и за социјалну позицију ученика у школи и ван школе. Чињеница је да је оцјењивање формално регулисано посебним прописима и да наставници имају обавезу усавршавања сопствених мјерила процјењивања знања и вредновања ефеката свог рада. Стога Н. Хавелка (1982) истиче да је оцјењивање ученика једини стални и систематски облик праћења и вредновања васпитно-образовног рада и његових ефеката. Сталност се огледа у томе да се оцјењивање врши у току цијеле године, а систематичност проистиче из разлога да је оцјењивање обухваћена наставна активност и посредно друге активности у чијем организовању учествују наставници. Хавелка сматра да је врло мало оног што ученик чини а да није на неки начин оцјењивано, иако су „нека истраживања показала да на основу оцјене није могуће сигурно прогностирати успех ученика у даљем школовању“ (Гргин 1994: 9).

Школска пракса потврђује да оцјене које дају наставници при испитивању- провјеравању знања ученика, често имају одређених недостатака у смислу њихове дијагностичке и прогностичке вриједности. Основна претпоставка посредног мјерења је постојање повезаности између величине која се мјери (посредне величине) и оне која се жели мјерити (праве величине). Постојање зависности и слагања између ове двије величине условљава тачност мјерења. Стога не изненађује сазнање да је све више радова који указују на потребу развијања докимологије, као научне дисциплине, која се бави проучавањем испитивања и оцјењивања у школи. Г. Гојков с правом указује да је „циљ докимологије отклањање или неутралисање неповољних фактора у школском оцјењивању као и унапређивање - процеса школског оцјењивања“ (1997: 12).

У том контексту Р. Дунђеровић сматра да су „...домети у дефинисању критеријума оцјењивања ученика значајни исто толико колико и домети у дефинисању васпитно-образовних циљева и задатака у неком наставном предмету, односно у дефинисању смјерница за планирање и програмирање васпитно-образовног рада. Студиозно и систематско преиспитивање ваљаности постојећег система оцјењивања представља предуслов пројектовања бољег концепта оцјењивања, са јасније дефинисаним предметом и критеријима оцјењивања“ (1999: 18).

С друге стране П. Мандић и Н. Гајановић наводе да се „у недостатку објективно могућих критеријума процјене и вредновања узимају облици понашања који су доступни средини у којој човјек живи“ (1991:

36). Л. Урошевић сматра да вредновање „обухвата објекте и методе и - облике мерења резултата и шире процјењивање свих вредности квантитативног карактера, као и оне које су изражене у ширем васпитном и културном утицају школе на ученике, односно своје окружење“ (1981: 48).

Општи је утисак да доминирају ставови у којима се изражава незадовољство постојећим стањем не само код ученика и њихових родитеља него и код наставника, али и код других заинтересованих субјеката, као што су стручне службе министарства просвјете, педагошких завода и других институција. Евидентно је наиме да је оцјењивање много више у жижи интересовања него што би се могло очекивати од поступка којим се утврђује степен усвојености програмских захтјева (А. Крковић 1964, Х. Б. Инглиш и А. Ч. Инглиш 1972, М. Вилотијевић 1995, С. Качапор и сар. 2005. и др.).

Незадовољство постојећим системом оцјењивања објашњава се евидентним слабостима у остваривању укупних циљева васпитно-образовног рада и недовољном ефикасношћу школа. Разумљиво је, стога, што - је и интерес шире јавности и јавног мњења уопште усмјерен на извјештаје - о постигнутим резултатима у школи.

Социјални фактори и оцјењивање

Оцјењивање у школама се најчешће анализира са аспекта улоге наставника и фактора који зависе од наставника, док се ужи и шири социјални контекст ријетко доводи или никако не доводи у везу са објективнишћу школског оцјењивања, иако је евидентно да се сав процес оцјењивања одвија у неком специфичном социјалном контексту. Опште је познато да је ситуација у друштву па и у школи оптерећена појавама које утичу на - објективност оцјењивања, али се та питања прећуткују или занемарују при анализама. Тако је евидентно да је у јавности присутна спознаја о „поклањању“ оцјена и „штивању“ општег успјеха, ублажавању критерија због „лоших материјалних услова“, интервенција пријатеља, родбине или из других разлога.

У анализи фактора који дјелују на оцјењивање у школи полази се управо од тога да посебну групу питања везаних за оцјењивање знања ученика представљају проблеми који потичу из социјалног окружења, тј. из контекста, а у том смислу они који произлазе из непосредне социјалне интеракције. Ту се, прије свега, мисли на факторе који дјелују на опажање ученика и њихових својстава (или социјалне перцепције)¹. Неријетко се нас-

¹ Овдје, наиме, имамо на уму да се понекад сматра да су појмови социјална перцепција и опажање особа идентични, што није тачно. У садржинском смислу то нису најбољи појмови за појаве које желимо њиме означити, с обзиром на то да опажање или перцепција представљају свијест о објектима и њиховим својствима (карактеристикама) када дражи непосредно дјелују на наша чула и када долази до регистравања физичких карактеристика путем чула. Појам социјална

тавници у току процјењивања знања ученика суочавају са тешкоћама процјењивања психичких особина и стања ученика у току непосредног контакта, што непосредно утиче на објективност оцјењивања. Другим ријечима, оцјењивање је превасходно социјално-психолошки, а не доминантно индивидуално-психолошки феномен, те се у том процесу требају уважавати и карактеристике социјалне ситуације.

Тако, на примјер, Н. Рот констатује да појединци у социјалној интеракцији „подешавају своје понашање према другима зависно од сазнања која имају о њима“ те да су „сазнајни процеси у основи сваког сазнања о понашању других особа“ (2005: 64). С тим у вези указује на опште факторе објективног опажања појединаца у социјалној интеракцији и података који су доступни за нужну објективност сазнања при извођењу поузданих и објективних закључака. Општи фактори су евидентни и у интеракцији између наставника и ученика, с обзиром на то да дјелују на објективност опажања понашања ученика и поузданост школског оцјењивања у контексту школских ситуација. Наиме, опажање понашања ученика и оцјењивање њихових знања (засновано на опажању) у непосредном контакту је веома деликатан и сложен процес на који утиче неколико ширих група фактора које дјелују не само на процес оцјењивања него и на исходе тог процеса. То су:

- а) наставници као актери оцјењивања или особе које оцјењују;
- б) ученици или њихово понашање, као предмет или циљ оцјењивања, гдје се процјењује један или више аспеката предмета који наставник процјењује – најчешће знање и
- в) ситуација у којој се оцјењивање одвија, тј. контекст опажања – што је најчешће школски простор и учионица са свим карактеристикама улога које имају наставници и ученици, али и шири социјални услови.

У анализи дјеловања наведених фактора кључно је питање на којим *подацима* се темеље процеси процјењивања понашања и оцјењивања знања ученика у школи. Досадашња искуства и сазнања о оцјењивању у школи показују да су процеси опажања много чешће у основи сваког оцјењивања у школи, а много рјеђе или никако процеси мјерења. Познато је, наиме, да наставници у школи имају доминантан приступ посматрању понашања ученика, процјењивању и оцјењивању њиховог знања, што је веома важно за утврђивање коначне оцјене, а не само за успостављање добрих односа са ученицима. Другим ријечима, посебно је важно шта наставници о ученицима знају, колико им вјерују, чему се надају и шта очекују од њих. На основу досадашњих сазнања и искустава може се говорити да су у основи процеса оцјењивања у школи следећи подаци: а) чулни подаци, б) подаци о понашању ученика, в) подаци о контексту и г) посредни подаци.

перцепција, као и појам опажање особа, не означава само просту перцепцију чулним органима физичких својстава него и оцјењивање особина и стања на основу различитих података које добијамо помоћу мјерних инструмената и истраживања.

А) *Чулни подаци* представљају све оне податке о ученицима и њиховом понашању до којих наставник долази на основу чула – најчешће вида и слуха. То су сви они подаци које наставници најчешће директно опажају у непосредном контакту, а прије свега су то особине *физичког изгледа* (висина, дебљина, пропорционалност појединих дијелова тијела, - боја коже, очију и косе, величина главе, врста и квалитет одјеће, врста и - квалитет накита, шминка и друго), *израза и облика понашања* као што су *фацијална експресија* (израз лица, мимика, покрети мишића лица, уста, очију, чела, обрва, очних капака), *усмјереност погледа очима* (тражење или избјегавање контакта, трајање контакта, дужина трајања контакта или фиксирање погледа), *изражајност гласа* (боја гласа, јачина говора, брзина говора), *држање и покретање тијела* (тзв. говор тијела: усправан или повијен, крут или флексибилан, гестикалација рукама или ногама или тијелом, пантомимички покрети) и *рукопис* (графолошки знаци, цртање фигура, писање порука, читкост и уредност текста и сл.). Опште је увјерење да наставници најчешће своје импресије о ученицима формирају управо на неким од наведених података.

Б) *Подаци о понашању* имају важну улогу у опажању ученика и објашњавању њихових карактеристика, јер се различитим поступцима, акцијама или вербалним иступима исказују одређене карактеристике које у конкретној социјалној средини имају јасна значења. И у свакодневним ситуацијама наставници понашање ученика тумаче према моралним, професионалним или општекултурним стандардима. Поједине поступке или облике понашања тумаче као стилове понашања или као начине понашања особе, али и као израз њихових личних карактеристика, а неријетко и као - одраз карактерних особина. Најчешће се говори о културном или примитивном (сировом) понашању, спонтаном или извјештаченом понашању, затим о поштењу или непоштењу, коректном односу према наставнику и настави или као некоректности и слично. Другим ријечима, говори се о просоцијалном, асоцијалном или антисоцијалном понашању ученика на настави, у школи и ван школе.

В) *Подаци о контексту* су наставницима веома важни за извођење закључака о ученицима. У најширем смислу под појмом контекст опажања односи се на простор и ситуацију у којем се опажање одвија или на физичко окружење и социјалне околности. У школи социјални контекст најчешће чине ситуације везане за наставу, ваннаставне активности и школско окружење, гдје ученици манифестују опште и специфичне норме - понашања које важе шире, у одређеним друштвима, или уже, у локалним заједницама. Зато се говори о општим нормама, тј. нормама које важе у друштвима с обзиром на културу, затим о специфичним нормама, тј. нормама које важе као регуле понашања у специфичним друштвеним заједницама или које су специфичне за локалне заједнице или одређена мјеста (улице, засеоке, квартове или школе, учионице или спортске клубове, - објекте, фирме и слично), али и посебним нормама које вриједе за одређене

групе или одјељенске заједнице. У том смислу наставници неријетко коментаришу како су ученици у неком одјељењу неподношљиви, а у неком другом одјељењу је право задовољство радити.

Г) *Посредни подаци* се о појединим ученицима и њиховим карактеристикама сазнају од других наставника или других особа, најчешће родитеља или блиских сарадника. Врло често је наставницима стало до мишљења других наставника о неком ученику – посебно проблематичног понашања – и они настоје да то мишљење сазнају током незваничних разговора у зборници или на сједницама. У том смислу наставници се понекад ангажују на прикупљању поузданих података који могу послужити усклађивању њихових процјена са процјенама других наставника, јер неријетко наставници манифестују солидарност са другим наставницима у јавним осудама проблемских понашања, без претходне провјере тачности тих процјена. Тако се наставници често оријентишу да прикупе податке о неком проблематичном ученику од других наставника или запослених радника из реда помоћног особља. На основу тако прикупљених података наставник ствара *импресију или општу слику о заинтересованом ученику* и његовим карактеристикама. Неријетко се наставници према ученицима понашају са пуно аверзивне мотивације, покушавајући присилом да ученике подстичу на ефикасније учење, што зависи од његових личних карактеристика.

Лични фактори и оцјењивање

Досадашња школска и наставна пракса показују да је формирана импресија о ученицима код већине наставника, неријетко, пресудна приликом извођења како појединачних тако и завршних оцјена из појединих наставних предмета и општег успјеха у цјелини. Кад наставници неког ученика оцјењују, онда то чине најчешће на основу усменог одговора и резултата на контролном раду или, рјеђе, на основу одређених података – које су прикупили (сазнали) помоћу мјерних инструмената. На основу тих података извјесно је да наставници оцјењују не само физичке него и психичке карактеристике, без обзира што између ове двије активности постоји валика разлика.

Опште је познато да се на тај начин о ученицима најчешће формира само општи утисак или импресија, као и општи став о њима и да се на основу тога изводе не само појединачне оцјене него и завршне оцјене из појединих наставних предмета или општег успјеха. Такође је општепознато да та прва импресија о ученицима укључује и процјене о њиховим знањима и њиховим „унутрашњим“ особинама. Тако се на основу импресије о ученику и његовом познавању чињеница које репродукује из наставног предмета закључује и о особинама темперамента или карактерним особинама, па чак и о особинама општих па и интелектуалних способности. Те закључке – наставници и јавно саопштавају, иако те процјене могу бити и погрешне.

Грешке су могуће и приликом процјене знања а посебно приликом процјене особина личности ученика на основу кратког контакта или импресије. Грешке су могуће и на основу процјена особина код ученика које наставници познају годинама.

Као што је већ напоменуто, оцјењивање других особа и њихових својстава врло је сложен психички процес који започиње надражајем чулног органа неком дражи, затим се наставља нервном активношћу (преношењем нервних импулса из чула у кору великог мозга), а завршава објашњењем шта је резултат тока тог процеса. На крају је свијест о објекту који је дјеловао на чула. У току тог процеса дјелују различити фактори. Особа која опажа свјесна је дјеловања неких, а неких и није. Постоје различите класификације тих фактора, а овдје ћемо нагласити само неке.

Познато је да организам нема неограничене капацитете опажања, те да не може да обухвати велики број података и дражи. *Обим пажње* је мали, али и ограниченост краткотрајног памћења. Сматра се да појединци могу (у просјеку) примити и задржати око седам независних елемената. Тај процес дјелује и на опажање. Назива се селекција и веома много утиче на опажање, те детерминише шта ће се опазити, а шта неће.

Други значајан фактор који детерминише (одређује) шта ће се опазити а шта неће јесте *усмјереност организма* или *сет*. То је физиолошка и ментална усмјереност на одређену врсту дражи или објеката. Садржину усмјерености организма чине: 1) искуство и 2) мотиви. О њиховом дејству на опажања и оцјењивања особа постоје бројни експерименти. Међутим, о њиховом дејству на ученичко оцјењивање нема задовољавајућих резултата.

У општем смислу доказано је да постоји већа усмјереност организма на познати објекат, јер ће особа у мноштву различитих објеката прије опазити објекат који је познат, него објекат који није познат. Исто тако, уколико је особа неки објекат опазила у блиској прошлости, постоји тенденција да се тај објекат поново опазе. Још много других тенденција је уочено о дејству искуства на опажање. Тако је уочено да постоји склоност појединаца да своје неуспјехе објашњавају склопом неповољних социјалних околности и срединских утицаја, а успјехе својим карактерним особинама и активношћу. С друге стране, неуспјехе других претежно објашњавају структуром њихове личности и недовољним ангажовањем, а туђе успјехе чешће објашњавају дјеловањем повољних социјалних околности.

И емоције доприносе јављању усмјерености организма у опажању. Познато је, наиме, да је особа више усмјерена према оним објектима који су у сагласности с њеним ставовима и вриједностима и према којима има емотивни однос. То значи да особе у низу сличних објеката лакше опазе оне који су им драги. На излогу, међу мноштвом књига и школског прибора, пажњу ће привући неки комплет за писање који нам се допада, а нисмо били у ситуацији да га имамо, него нека књига о којој немамо неко искуст-

во. Тако ћемо, на примјер, међу многобројним касетама опазити ону касету за коју знамо да се посебно допада вољеној особи или коју бисмо жељели имати, а немамо начина да је набавимо, и слично.

Научно сазнање опажањем и процјењивањем других особа у социјалној психологији једно је од значајних подручја сазнања, посебно у процесу интерперсоналног реаговања. Поступцима опажања и процјењивања других особа добијају се релевантни подаци о особама који се не могу добити другим поступцима. Ради се, прије свега, о подацима који су значајни за постојање и дјеловање малих група и организација, које су предмет проучавања у социјалној психологији.

Несумњиво је да од тачности оцјењивања особа и њиховог понашања зависе многи научни резултати којима се објашњава функционисање група, организација, па чак и организација друштвених система. Избор појединца за руководиоце група може се извршити с већом или мањом поузданошћу ако се заснива на тачности опажања.

Међутим, због сложености објеката који се опажају, тј. понашања људи, присутни су различити фактори који отежавају и смањују тачност оцјењивања особина. Т. Гргин наводи факторе који зависе о наставнику а „смањују тачност објективног опажања понашања ученика и оцјењивања њихових својстава: лична једначина, хало-ефект, тенденција логичке грешке, грешка средине, грешка диференцијације, грешка контраста, тенденција прилагођавања критерија оцјењивања квалитету групе итд.“ (1986: 16). Н. Рот (2004) осим грешака у опажању и оцјењивању других особа и њихових својстава наводи и карактеристике које помажу да се повећа тачност социјалног опажања: изразитост особина, сличност између опажача и опаженог, значајност особина за међуљудске односе, самокритичност, интелигенција, искуство те неемоционалан однос и непристрасност.

Општа је констатација већине аутора (Т. Гргин 1969, А. Фулгоси. и Љ. Фулгоси 1980, Вучић 1982) да најчешћи извори слабе метријске вриједности школских оцјена и школског оцјењивања проистичу из карактеристика наставника. С обзиром на то, чини се релевантним анализирати ставове наставника о школском оцјењивању, с једне стране и повезаност тих ставова са личним карактеристикама наставника.

Према нама доступним сазнањима и искуствима у непосредном наставном раду може се констатовати да се проблемима оцјењивања у педагошкој теорији и наставној пракси посвећује недовољно пажње, иако је - неспорно да су то веома важна питања за ученике. Познато је да од добијене оцјене из неког наставног предмета зависи и школски успјех ученика, који најдиректније утиче, не само на положај ученика у школи, него и на његово професионално и радно ангажовање након завршене школе у средини у којој живи. Стога је предмет овог истраживања операционалисан кроз анализу релација између социјалних и личних фактора, тј. карактеристика наставника и њиховог општег става према оцјењивању у школи. Другим ријечима, овим истраживањем треба да се испита и утврди да ли

постоји повезаност (и ако постоји да се утврди смјер и интензитет те повезаности) између неких карактеристика личности наставника, с једне стране, и општег става према оцјењивању у основној и средњој школи, с друге стране.

Као релевантне карактеристике наставника анализирани су: Е-фактор личности из Кателовог описа 16 примарних фактора личности, тј. особина личности наметљив – субмисиван или димензија доминација – потчињавање и начин педагошко-психолошке едукације за рад у настави, тј. примарно или секундарно едуковани за наставнички позив. Општи однос – према оцјењивању испитан је скалом за испитивање ставова познатом као сумациона скала ставова Ликетовог типа². Полази се од тога да социјални ставови омогућавају ефикасно објашњавање понашања људи, јер се преко ставова може релативно лако установити какав однос има појединац према разним појавама, па и према оцјењивању. Ставови утичу на све наше менталне функције, посебно на социјалну перцепцију. Осим тога, ставови имају функцију задовољавања различитих људских мотива – на примјер, човек који има позитивне ставове према људима у својој ужој радној или животној средини имаће више услова да се осјећа прихваћеним, да се дружи, да мирно ради и ствара, да оствари материјалне добити и друго. И обрнуто, човек који опажа да му средина није наклоњена перманентно живи у опрезу, под тензијама и исцрпљује се сталним бригама, што може негативно утицати на његово функционисање.

Дистрибуција општег става наставника према оцјењивању

Полазну основу за извођење закључака представљају резултати – емпиријског истраживања које је током новембра 2011. године реализовано на узорку наставника из основних и средњих школа са подручја општине Бања Лука, Приједор, Градишка, Котор-Варош и Теслић. Узорак је биран –

² Скала има 26 тврдњи о различитим аспектима односа према оцјењивању на које су наставници одговарали колико се слажу или не слажу са њима. Тврдње (различити аспекти према оцјењивању) формулисане су као позитивне и као негативне, с обзиром на однос према оцјењивању у образовању. Степен слагања исказиван је на петостепеној скали од „потпуно се слажем“ до „уопште се не слажем“. За одговор „потпуно се слажем“ на позитивним тврдњама наставник је добијао 5 поена, а на негативно формулисаним тврдњама 1 поен, док је за одговор „уопште се не слажем“ на позитивно формулисаним тврдњама добијао 1 поен, а на негативно формулисаним тврдњама 5 поена. Индивидуални бруто резултат утврђен је тако што су сабрани сви поени добијени као одговори на свим тврдњама. Већи бруто резултат показује позитивнији однос према оцјењивању, а нижи резултат показује негативнији општи став према оцјењивању. Могући распон индивидуалних резултата је од 26 до 130. Тако добијени индивидуални резултати класификовани су у категорије интензитета општег става према оцјењивању: изразито негативан, умјерено негативан, колебаљив, умјерено позитиван и изразито позитиван.

у више етапа и на различите начине, тако да се може назвати као вишеетапни стратификовани случајни узорак. На тај начин је узорком обухваћено 580 наставника, што је сасвим довољно за потребе извођења поузданих закључака и генерализација. Добијени резултати представљени су у табели 1.

Увид у добијене резултате показује да су општи ставови наставника основних и средњих школа према оцјењивању дистрибуирани тако да пре- владавају ставови који су умјерено позитивни, како се изјаснило 54,78% анкетираних наставника и колебљиви како се изјаснило 37,39% наставника, док међу анкетираним наставницима има само 2,43% наставника са негативним (од чега само 0,35% са изразито негативним) општим ставом и само 5,22% наставника са изразито позитивним ставовима према оцјењивању.

Табела 1: Интензитет општег става наставника према оцјењивању

<i>Интензитет општег става према оцјењивању</i>	Скална вриједност	Број наставника	%
Изразито негативан	до 1,5	2	.35
Умјерено негативан	од 1,6 до 2,5	12	2.08
Коллебљив	од 2,6 до 3,5	215	37.39
Умјерено позитиван	од 3,6 до 4,5	315	54.78
Изразито позитиван	од 4,6 до 5,0	30	5.22

Другим ријечима, добијени резултати показују да општи ставови наставника према оцјењивању нису дистрибуирани слично нормалној дистрибуцији, већ да се значајно разликују, с тим што је нешто већи проценат наставника са изразито позитивним него са колебљивим и негативним ставовима. Осим тога, дистрибуирани резултати општег става наставника према оцјењивању показују да наставници испољавају позитивне ставове и ставове прихватања садашњег система оцјењивања и да су наставници међусобно веома хомогени, јер је евидентно да постоје мале разлике у смјеру и интензитету њихових ставова према оцјењивању.

У истраживању је постављена посебна хипотеза да се могу очекивати статистички значајне разлике у смјеру и интензитету општег става наставника према оцјењивању, с обзиром на њихове карактеристике. За провјеру тако постављене хипотезе примијењени су статистички поступци којим је могуће тестирати хипотезу о постојању разлика, те је примијењена дискриминативна анализа, као најпримјеренији статистички поступак за тестирање наведене хипотезе.

Пол и опти став према оцјењивању

Презентовани резултати анализе релација општег става наставника према оцјењивању, с обзиром на пол наставника, показују да је Вилксова

ламбда статистички значајна те да има смисла рачунати дискриминативну анализу. Другим ријечима, на основу тога се може закључити да је добијена дискриминативна функција статистички значајна за разликовање наставника различитог пола с обзиром на општи став према оцјењивању.

Табела 2: Хи-квадрат тест за дискриминативну функцију са карактеристичним коријеном и каноничком корелацијом

Дискриминативна функција	Карактеристични коријен	Коефицијент каноничке корелације	Вилксова ламбда	Хи-квадрат	df	p
1	0.091	0.288	0.917	47,946	26	0.05

Увид у тако представљене резултате показује да се испитаници различитог пола значајно разликују по резултатима које су постигли на скали општег става према оцјењивању, с обзиром на садржај ајтема којима је описана значајна дискриминативна функција. Из добијене структуре се може видјети да постоје карактеристике које су одговорне за раздвајање група наставника с обзиром на пол.

Табела 3: Садржај ајтема којима је описана значајна дискриминативна функција на скали ставова према оцјењивању

Вари- јабле	Садржај ајтема	DI
<i>Ајтеми првог реда диференцијације</i> Ставке које праве највећу разлику		
22	Када не би било оцјењивања, ученици би се борили за знање, а не за оцјене.	-,379
1	Оцјене су најбољи показатељ успјешности ученика.	-,361
4	Када бих био у могућности, укинуо бих оцјењивање у школи.	,338
14	У школи од оцјењивања има много више штете него користи.	,330
8	Наставници који много држе до својих оцјена нису много поштовани међу ученицима.	,330
23	Не постоји ниједан ваљан разлог због којег би ученике требало укључити у оцјењивање.	,296
11	Однос наставника и ученика би био много хуманији кад не би било оцјењивања.	,263
<i>Ајтеми другог реда диференцијације</i> Ставке које праве мању разлику		
26	Када не би било оцјењивања, у школи би завладала права анархија.	,226
25	Било би добро кад би ученици оцјењивали наставнике.	,225
20	Оцјењивање подстиче агресивно понашање ученика.	,210
24	Без оцјењивања нема добрих васпитно-образовних ефеката.	,198
13	Оцјењивање ствара одбојност према наставницима.	,181
16	Корисније је ученицима давати нова знања него губити вријеме оцјењујући их.	,175
6	Оцјењивање изазива негативна осјећања (страх и напетост) код ученика.	,173
<i>Ајтеми који не праве дискриминацију</i> Ставке према којима се испитаници не разликују		
21	Оцјењивање је највећи извор конфликта међу ученицима.	,144
5	Оцјењивање има негативан утицај на васпитање младе генерације.	,125
9	Кроз оцјењивање се најбоље развија мотив постигнућа код ученика.	-,112
10	Када не би било оцјењивања, не би ни било праве школе.	-,075
19	Неразвијен систем оцјењивања је навећи непријатељ развоја школе.	,065
7	Оцјењивање је незамјенив инструмент уозбиљавања школе.	,057
2	Без оцјењивања ученици се не би одговорно односили према учењу.	,053
12	Оцјењивање најбоље мотивише ученика за рад.	,047
17	Оцјењивање најбоље утиче да млади уче о моралним вриједностима.	,016
3	Школа без оцјењивања је потпуно бесмислена.	,008
15	У нашој школи оцјењивању се придаје превелики значај.	-,004

Вилксова ламбда=0.917 Хи-квадрат=47,946 df=26 p=0,05

Евидентно је, наиме, да су утврђени ајтеми првог и другог реда диференцијације, тј. ајтеми који раздвајају групе наставника по полу, али и да постоје ајтеми који не праве дискриминацију међу групама наставника, с обзиром на пол, јер је њихова дискриминативна вриједност веома мала. Другим ријечима, добијени резултати дискриминативне анализе показују да се наставници мушког пола значајно разликују од наставника женског пола у смјеру и интензитету општег става према оцјењивању.

Из тако представљених резултата евидентно је да су идентификовани ајтеми првог реда диференцијације, тј. ајтеми који у већем степену раздвајају наставнике мушког и женског пола. То су сљедећи ајтеми: „Када не би било оцјењивања, ученици би се борили за знање, а не за оцјене“, „Оцјене су најбољи показатељ успјешности ученика“, „Када бих био у могућности, укинуо бих оцјењивање у школи“, „У школи од оцјењивања има много више штете него користи“, „Наставници који много држе до својих оцјена нису много поштовани међу ученицима“, „Не постоји ниједан ваљан разлог због којег би ученике требало укључити у оцјењивање“ и „Однос наставника и ученика би био много хуманији кад не би било оцјењивања“.

Идентификовани су и ајтеми другог реда диференцијације, тј. ајтеми који у мањем степену диференцирају наставнике различитог пола, с обзиром на општи став према оцјењивању, а то су: „Када не би било оцјењивања, у школи би завладала права анархија“, „Било би добро кад би ученици оцјењивали наставнике“, „Оцјењивање подстиче агресивно понашање ученика“, „Без оцјењивања нема добрих васпитно-образовних ефеката“, „Оцјењивање ствара одбојност према наставницима“, „Корисније је ученицима давати нова знања него губити вријеме оцјењујући их“ и „Оцјењивање изазива негативна осјећања (страх и напетост) код ученика“. Из њихове структуре се може видјети да су то карактеристике које су одговорне за раздвајање наведених група.

Осим тога, идентификовани су и ајтеми који не праве дискриминацију међу наставницима различитог пола, с обзиром на ајтеме којим је описана значајна дискриминативна функција. Из њихове структуре се може видјети да су то карактеристике које нису одговорне за раздвајање наведених група наставника у простору скале за испитивање општег става према оцјењивању, а то су: „Оцјењивање је највећи извор конфликта међу ученицима“, „Оцјењивање има негативан утицај на васпитање младе генерације“, „Кроз оцјењивање се најбоље развија мотив постигнућа код ученика“, „Када не би било оцјењивања, не би ни било праве школе“, „Неразвијен систем оцјењивања је највећи непријатељ развоја школе“, „Оцјењивање је незамјењив инструмент уозбиљавања школе“, „Без оцјењивања ученици се не би одговорно односили према учењу“, „Оцјењивање најбоље мотивише ученика за рад“, „Оцјењивање најбоље утиче да млади уче о моралним вриједностима“, „Школа без оцјењивања је потпуно бесмислена“ и „У нашој школи оцјењивању се придаје превелики значај“.

Табела 4: Центроиди група по дискриминативној функцији за интелектуалне способности

Пол	Центроиди
Мушки	-,465
Женски	0,194

Положај центроида јасно указује на закључак да наставници различитог пола имају различите ставове према оцјењивању. Евидентно је, наиме, да вриједности центроида (за мушке износи - 0, 465 и женске износи 0,194) показују разлике у одступању групе мушких и групе женских од просјечне вриједности на дискриминативном фактору.

На такве закључке, поред осталог, упућује и разлика у предзнаку центроида, као основне оријентације у интерпретацији усмјерења дискриминативног фактора. Наиме, предзнак вриједности центроида за мушке је негативан, а за женске је позитиван, што упућује на закључак о разликама у општем ставу према оцјењивању. Осим тога, добијени резултати вриједности центроида, посебно њихов предзнак, показују да испитаници различитог пола у простору скале за испитивање општег става према оцјењивању перципирају различите аспекте, те да се поуздано може извести закључак о постојању разлика међу њима.

Начин едуковања³ и општи став према оцјењивању

У анализи релација између начина едуковања наставника и њиховог општег става према оцјењивању пошло се од посебне претпоставке да се могу очекивати разлике у смјеру и интензитету општег става код наставника с обзиром на начин стицања педагошко-психолошког образовања: примарна или секундарна педагошко-психолошка едукација. Логично је очекивати да ће се наставници који у току свог стручног образовања и оспособљавања за професију која није наставничког смјера – секундарна едукација – разликовати у ставовима према оцјењивању од наставника који су се током свог редовног оспособљавања припремали за наставнички позив – примарна едукација. Основни разлог за таква очекивања је у томе што су наставници који су се оспособљавали за наставничка занимања (примарно едуковани) имали редовно наставу из педагошко-психолошке групе предмета (педагогија, дидактика, методике, психологија), а наставници који се нису примарно оспособљавали за наставничка занимања су накондано полагали педагошко-психолошку групу предмета (секундарно едуковани). За интерпретацију утврђених релација рачуната је дискримина-

³ Начин стицања педагошко-психолошког образовања операционалисан је као: 1) у току студија полагао педагошко-психолошку групу предмета; 2) полагао допунски испит из педагошко-психолошке групе предмета и 3) нема положен испит из педагошко-психолошке групе предмета.

тивна анализа и Хи-квадрат, као адекватни статистички поступци којим се могу тестирати различите хипотезе о постојању статистички значајних разлика међу компарираним и анализираним варијаблама.

У анализи добијених резултата пошло се од претпоставке да ће секундарно едуковани наставници, тј. они који су се оспособљавали за рад у другим областима⁴, као и наставници који још немају положен испит из педагошко-психолошке групе предмета (који имају статус приправника), у мањем проценту испољавати позитивније ставове према оцјењивању него примарно едуковани наставници који су током свог редовног стручног и професионалног оспособљавања имали педагошко-психолошко образовање. Добијени резултати дискриминативне анализе представљени су у табели 5.

У табели су приказани основни подаци добијени дискриминативном анализом примјеном скале за испитивање општег става наставника према оцјењивању, за испитанике с обзиром на примарну или секундарну едукацију. Презентовани резултати показују да Вилксова ламбда није статистички значајна те да нема смисла рачунати дискриминативну анализу.

Табела 5: Хи-квадрат тест за дискриминативну функцију са карактеристичним коријеном и каноничком корелацијом

Дискриминативна функција	Карактеристични коријен	Коефицијент каноничке корелације	Вилксова ламбда	Хи-квадрат	df	p
1	0.427	,547	,558	54,505	52	,379
2	0.255	,451	,797	21,257	25	,678

Другим ријечима, на основу тога се може закључити да добијена дискриминативна функција није статистички значајна за разликовање наставника, с обзиром на начин педагошко-психолошке едукације, у односу на општи став према оцјењивању. Утврђене су статистички недовољно значајне разлике између дискриминативних функција, како по интензитету, тако и по смјеру: 0,427 и 0,255, тако да је степен вјероватноће веома висок: 0,379 и 0,678.

Прецизнији показатељи о смјеру и интензитету међусобних релација начина едукације и општег става према оцјењивању могуће је сагледати на основу резултата који су представљени у табели 6.

⁴ Познато је да у средњим школама стручнотеоријску наставу изводе наставници који су завршили правни, економски, машински, електротехнички или неки други ненаставнички факултет, а да практичну наставу изводе ВКВ мајстори различитих образовних профила, који су накнадно стицали своје педагошко-психолошко и дидактичко-методичко образовање полагањем испита, те тако стекли услове за самосталан рад у настави.

Табела 6: Начин едукације и општи став према оцјењивању

Начин стицања педагошко-психолошког образовања	Интензитет општег става наставника према оцјењивању					Σ
	Изразито негативан	Умјерено негативан	Колебљив	Умјерено позитиван	Изразито позитиван	
У току студија полагао ПП групу предмета	2	10	174	243	24	453
	.44	2.21	38.41	53.64	5.30	
Полагао допунски испит из ПП групе предмета	0	1	30	54	4	89
	0.00	1.12	33.71	60.67	4.49	
Нема положен испит из ПП групе предмета	0	1	5	11	0	17
	0.00	5.88	29.41	64.71	0.00	
Тотал	2	12	209	308	28	559
	.36	2.15	37.39	55.10	5.01	

Pearson Chi-square: 4.68866, df=8, p=.790265

Увид у тако представљене резултате показује да нису утврђене статистички значајне разлике у ставовима према оцјењивању између наставника који су на различит начин стекли своје педагошко-психолошко образовање, јер добијени Pearson Chi-square: 4.68866, уз 8 степени слободе, није статистички значајан ни на једном од уобичајених нивоа тестирања статистичке значајности ($p = .790265$). На тај начин се може закључити да није потврђена полазна хипотеза о разликама у општем ставу према оцјењивању између наставника који су на различит начин стекли своје педагошко-психолошко образовање. Стога је евидентно да је код наставника који су на различите начине стекли своје педагошко-психолошко образовање утврђено да имају сличне ставове према садашњем начину оцјењивања у школи. Другим ријечима, наведени резултати упућују на закључак да се општи став према оцјењивању код наставника није формирао под утицајем педагошко-психолошког образовања, него да су на његово формирање утицали други фактори, прије свега социјални и искуствени фактори.

Особина наметљивост – потчињавање и општи став према оцјењивању

У анализи особина личности које би могле бити у значајним релацијама са смјером и интензитетом општег става према оцјењивању анализирана је и изворна црта личности дефинисана као потчињавање – наметљивост или Е-фактор личности. Према Кателовом тумачењу (1978), Е-фактор личности има у својој основи изворну црту која се у мјерењима такође јавља са два пола: позитиван пол или наметљивост (доминација) и негативан пол или потчињавање (субмисивност). Позитивни пол (Е+) опажа се као добро позната наметљивост неких људи, тежња за самопотврђивањем, истицањем самог себе, изражено самопоуздање, тежња за независношћу, па чак и тврдоглавост. Поменута потреба је, по Кателовом мишљењу, потпомогнута „жилавом“ диспозицијом људи. Супротан пол (Е–) одликује се самопотчињавањем, скрушеним држањем, понизношћу, благошћу те интропунитивним и пунитивним⁵ тенденцијама. Треба додати да је фактор Е такође и под утицајем срединских услова, што другим ријечима, значи да на интензитет овог фактора значајно утичу социјални фактори (јер, како каже Кател, овај фактор потхрањује успјех у друштву), те се стога налази у већој мјери код особа вишег друштвеног положаја.

С обзиром на то, логично је очекивати да се код анкетираних наставника добију виши резултати који би већину наставника класификовали у категорију испитаника са израженијом доминацијом него у категорију испитаника са израженијом особином потчињавања. У складу с таквим теоријским постулатима постављена је и посебна потхипотеза да се могу очекивати значајне разлике у дистрибуцији општег става према оцјењивању између наставника различитог степена развијености особине доминација – потчињавање. Дистрибуција добијених резултата фактора Е представљена је на графикону 1.

⁵ Наведени појмови се употребљавају за типове личности:

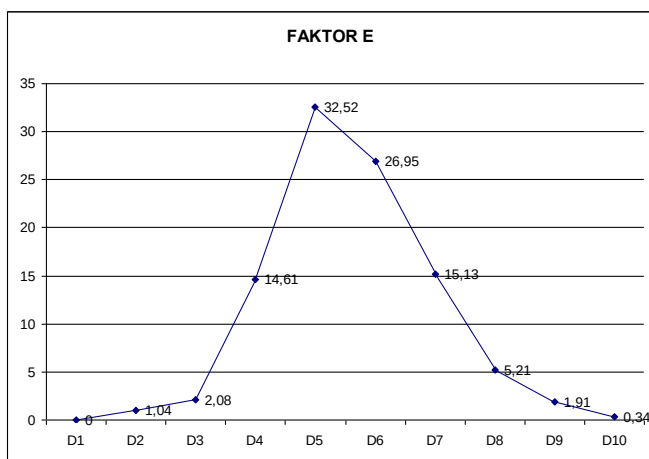
пунитиван – карактерише тенденцију да се неко присили на послушност помоћу казне;

импунитиван – Розенцвајг – карактерише једну реакцију на фрустрацију у којој неко лице не криви ни себе ни друге већ више жели да опрости оно што се десило. То лице може да показује збуњеност или стид, али не гњев;

екстрапунитиван – Розенцвајг – карактерише реакцију на фрустрацију при којој се неко љути или негодује против оних које прекорева због те фрустрације;

интропунитиван – Розенцвајг – карактерише одговор на фрустрацију у којој доживљава понижење и осјећање кривице и човјек сматра да треба себе да прекоријева због такве ситуације.

Графикон 1: Дистрибуција резултата фактора Е: наметљивост – потчињавање

Поглед на графикон показује да су добијене вредности значајније дистрибуиране према средњим, а мање према вишим и нижим децилима, што значи да код анкетираних наставника није значајно развијена изворна црта доминације (наметљивости) ни потчињавања (самопотчињавања), него да доминирају наставници са умјереним нивоом особине доминација. Оваква дистрибуција резултата показује високу сличност са расподелом која би се могла очекивати као нормална расподела, јер су међу анкетираним наставницима идентификовани и они са ниским резултатима и они са високим резултатима, с тим што су процентуално најзаступљенији наставници са средњим вриједностима индивидуалних скорова. Другим речима, добијени резултати показују да је код анкетираних наставника присутнија умјереност у особинама на димензији наметљивости и потчињавања, те да се може констатовати како су наставници умјерено наметљиви, с једне стране и склони умјереном самопотчињавању.

Осим тога, таква дистрибуција није у потпуности усклађена са претходно изнесеним теоријским поставкама да се међу наставницима може очекивати израженије присуство особине доминација, како је то логично очекивати према Кателовим теоријским постулатима, па се полазна хипотеза може само дјелимично прихватити.

У табели 7 приказани су основни подаци добијени дискриминативном анализом примјеном скале за испитивање општег става наставника према оцјењивању, за испитанике с обзиром на изворну црту личности дефинисану као *наметљивост – потчињавање* или Е-фактор личности. Презентовани резултати показују да Вилксова ламбда није статистички значајна те да нема смисла рачунати дискриминативну анализу. На основу тога се може закључити да добијена дискриминативна функција није статистички значајна за разликовање наставника с обзиром на изворну црту лично-

сти дефинисану као *наметљивост – потчињавање* или Е-фактор личности у односу на општи став према оцјењивању. Утврђене су статистички недо-
вољно значајне разлике између дискриминативних функција, како по ин-
тензитету, тако и по смјеру: 0,049, тако да је степен вјероватноће веома ви-
сок: 0,430.

Прецизнији показатељи о смјеру и интензитету међусобних релаци-
ја начина едукације и општег става према оцјењивању могуће је сагледати
на основу резултата који су представљени у табели 7.

Табела 7: Хи-квадрат тест за дискриминативну функцију са карак-
теристичним коријеном и каноничком корелацијом

Дискриминати вна функција	Карактерис тични коријен	Коефицијент каноничке корелације	Вилксова ламбда	Хи- квадрат	df	p
1	,049	,215	,954	26,605	26	,430

Прецизнији показатељи о смјеру и интензитету међусобних релаци-
ја општег става према оцјењивању с обзиром на изворну црту личности де-
финисану као *наметљивост – потчињавање* или Е-фактор личности могу-
ће је сагледати на основу резултата који су представљени у табели 7.

Анализа добијених резултата међусобне повезаности особине пот-
чињавање (субмисиван) – доминантан (доминација) или Е фактор, са оп-
штим ставом према оцјењивању, показује да нису утврђене статистички
значајне разлике у општем ставу према оцјењивању између наставника с
обзиром на изворну црту личности дефинисану као *наметљивост - потчи-
њавање* или Е-фактор личности, тј. наставника који имају израженију до-
минацију и наставника који имају израженију склоност потчињавању. На
такве закључке упућује добијени Pearson Chi-square = 16.2725, који уз 8
степен слободе, није статистички значајан ни на једном нивоу од уобича-
јених нивоа утврђивања статистичке значајности разлика 0,01 или 0,05 (p
= .058676), како се то може видјети на основу резултата међусобне повеза-
ности особине доминација – потчињавање и општег става према оцјењива-
њу, који су презентовани у табели 7.

Табела 8: Фактор Е (доминација) и интензитет општег става наставника према оцјењивању

Фактор Е доминација	Интензитет општег става наставника према оцјењивању					Σ
	Изразито негативан	Умјерено негативан	Колебљив	Умјерено позитиван	Изразито позитиван	
Низак	0	2	43	53	5	103
	0.00	1.94	41.75	51.46	4.85	
Умјерен	0	4	131	191	15	341
	0.00	1.17	38.42	56.01	4.40	
Висок	2	6	41	71	10	130
	1.54	4.62	31.54	54.62	7.69	
Тотал	2	12	215	315	30	574
	.35	2.09	37.46	54.88	5.23	

Pearson Chi-square: 16.2725, df=8, p=.058676

На основу укупних резултата утврђених релација између особина личности и општег става према оцјењивању, може се констатовати да изворна црта личности дефинисана као *наметљивост – потчињавање* или Е-фактор личности није у статистички значајним релацијама са смјером и интензитетом општег става према оцјењивању, иако се на основу теоријског конструкта могло претпоставити да постоје значајне разлике. На тај начин полазна хипотеза није потврђена.

Умјесто закључка

У низу значајних питања о утицају различитих фактора на ставове наставника према оцјењивању у школи свакако су и питања која се односе на дјеловање фактора из социјалног окружења и личних карактеристика наставника. У том смислу се констатује да оцјењивање ученичког знања у наставном раду има посебан значај као дио свакодневних наставних активности и од суштинског је значаја за цјелокупан васпитно-образовни рад. Међутим школска пракса показује да оцјене које наставници дају за понашање и знање често имају извјесних недостатака, те да се не могу сматрати потпуно објективним.

Један од разлога за непоуздане оцјене лежи и у дјеловању социјалних фактора на наставника као оцјењивача, те се у раду указује на значај података на којима се темељи спознаја наставника о понашању ученика. Евидентно је да се у процесу оцјењивања у школи требају користити не само чулни подаци, него и подаци о понашању ученика, подаци о контексту и посредни подаци.

У анализи дјеловања личних карактеристика наставника анализиране су разлике у смјеру и интензитету општег става према оцјењивању с обзиром на пол, начин едукације и особину личности наметљивост – потчињавање. Добијени резултати показују да су утврђене статистички значајне

разлике у смјеру и интензитету општег става према оцјењивању између наставника различитог пола, а нису утврђене разлике с обзиром на начин стицања педагошко-психолошког образовања и димензије наметљивост – потчињавање.

Литература

- Андриловић, Чудина 1985: В. Андриловић, М. Чудина, *Психологија учења и наставе*, Загреб: Школска књига .
- Бабић: 1983: В. Бабић, Утицај стила оцјењивања на међусобне односе ученика и наставника, *Настава и васпитање*, бр. 3, Београд.
- Бујас 1943: З. Бујас, *Тестови знања и могућности њихове употребе у школској пракси*, властита наклада, Загреб.
- Вилотијевић 2000: М. Вилотијевић, *Вредновање рада ученика у настави*, Бања Лука: Републички педагошки завод Републике Српске.
- Гогоска 1984: Л. Гогоска, Утицај оцјене и оцјењивања на мотивисање ученика за учење, *Настава и васпитање*, бр. 2, Београд.
- Гојков 1997: Г. Гојков, *Докимологија*, Учитељски факултет Београд, Вршац: Виша школа за образовање васпитача Вршац.
- Гилфорд 1968: Ј. П. Гилфорд, *Основе психолошке и педагошке статистике*, Београд: Савремена администрација.
- Гргин 1986: Т. Гргин, *Школска докимологија*, Загреб: Школска књига.
- Гргин 2001: Т. Гргин, *Школско оцјењивање знања*, Загреб: Наклада Слп.
- Дунђеровић 1999: Р. Дунђеровић, *Мотив постигнућа и животне оријентације наставника као одреднице њихових ставова према оцјењивању ученика*, саопштење на семинару „Промјене у образовању“, Бечићи, Бања Лука: Републички педагошки завод.
- Ђорђевић 1982: Ј. Ђорђевић, Процењивање васпитно-образовних резултата рада ученика, *Настава и васпитање*, број 3–4, Београд.
- Игњатовић 1973: Р. Игњатовић, *Неки облици конструкције тестова знања*, Сарајево: Искуства.
- Инглиш, Инглиш 1972: Х. Б. Инглиш и А. Ч. Инглиш, *Свеобухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова*, Београд: Савремена администрација.
- Кател 1978: Р. Кател, *Научна анализа личности*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Крнета 1988: Д. Крнета, Вриједност позитивно-негативно формулисаних ставки у испитивању ставова, *Сазнања*, број 5–6, Бања Лука.
- Крнета 1998: Д. Крнета, *Конструкција и примјена скала у испитивању ставова*, Бања Лука компани, Бања Лука.
- Крнета 2000: Љ. Крнета, *Фактори школског успјеха*, Бања Лука: Бања Лука компану.

- Качапор и др. 2005: С. Качапор и др., *Умијеће оцењивања*, Мостар: Универзитет „Д. Биједић“, Факултет хуманистичких наука и Међуопштински педагошки завод.
- Кркљуш 1984: С. Кркљуш, *Захтеви у погледу оцењивања ученика*, Београд: Специјално издање „Просветног прегледа“.
- Крковић 1964: А. Крковић *Мјерење у психологији и педагогици*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.
- Мандић, Гајановић 1991: Д. П. Мандић, Н. Гајановић, *Психологија у служби учења и наставе*, Лукавац: Графокомерц Туњић.
- Поткоњак, Шимлеша 1989: Н. Поткоњак, П. Шимлеша, *Педагошка енциклопедија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Теодосић 1950: П. Теодосић, *Педагошки речник*, Београд: Завод за уџбенике Социјалистичке Републике Србије.
- Рот 1983: Н. Рот, *Психологија група*, Београд: Научна књига.
- Рот 2004: Н. Рот, *Знакови и значења – вербална и невербална комуникација*, Београд: Плато.
- Урошевић 1981: Л. Урошевић, *Оцењивање успеха и праћење напредовања ученика*, Нови Сад : Педагошки завод.
- Фулгоси, Фулгоси 1980: А. Фулгоси, Љ. Фулгоси, *Факторска структура и конструктна ваљаност школских оцена*, *Ревизија за психологију*, бр. 1, Загреб.
- Фурлан 1970: И. Фурлан, *Упознавање, испитивање и оцењивање ученика*, *Загреб*: Педагошко-књижевни збор.
- Хавелка 1984: Н. Хавелка, *Оцењивање и мотивација за учење*, у: *Оцењивање*, специјално издање Просветног прегледа, Београд.
- Хавелка и др. 1993: Н. Хавелка и др., *Ефекти основног школовања*, Београд: Институт за психологију.
- Хавелка и др. 2004: Н. Хавелка и др., *Методе и технике социјалнопсихолошких истраживања*, Београд: Центар за примењену психологију.

Dragoljub M. Krneta
Snježana Z. Stanar
Sanja J. Opsenica

SOCIAL AND PERSONAL FACTORS OF THE TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS EVALUATION

Summary

The paper analyses impact of social and personal factors on general evaluation attitude. It is indicated that the one of the reasons for unreliable evaluations resides in the social factors which affect the teacher as the evaluator. The teacher's awareness of the students' behaviour is emphasized as well. It is evident that the process of evaluation includes several aspects, on behaviour, sensibility, context and various implicate reactions of the students.

Apart from that, the paper analyses the action of the personal characteristics of the teachers on the attitude towards evaluation: sex, the way of education and characteristics of personality (imposing or subordinate). The results show the consolidated statistically important differences in the direction and intensity of the general attitude on evaluation among the teachers of both sexes. However, there were no differences regarding the pedagogical-psychological educational profile and dimension of imposing or subordination.

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ДОМАЋЕГ ЗАДАТКА У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ

Апстракт: Активно учење предмета историје подразумијева најприје активан рад на часу, употребом (од стране наставника) различитих облика рада, наставних метода и средстава. Но, с друге стране, читав тај процес подразумијева и активно учење и рад ученика који се не завршава са завршетком часа. Да би се у потпуности заокружио овај процес и до краја развио принцип свјесне активности ученика, потребно је да ученик активно усваја знање и путем домаћих задатака. Израда домаћих задатака подразумијева планиран и свеобухватан процес од стране наставника, и не може бити резултат формализма који води у баналну дескрипцију, чији је циљ и намјена измишљање задатака ученику ван учионице, само да би се испунила форма.

Кључне ријечи: историја, домаћи задатак, активно учење, свјесна активност, трајност знања.

Савремена настава историје подразумијева активан процес учења, који се састоји из више облика и цјелина. Основне двије цјелине су школски и домаћи рад. Ма како био планиран и изведен, и уз какав квалитет наставних средстава, час историје није заокружен уколико нема свој завршетак у виду домаћег рада. Појам домаћег рада је широк. Он не подразумијева само учење одређене теме (лекције) из историје, уз употребу неких наставних средстава у кући. Овакав вид рада је врло често формализован и своди се на пасивно усвајање чињеница које ученик не разумије, тј. у психолошком смислу меморисања чињеница, или тзв. штреберско учење. Може се примијетити да се изради домаћег задатка (од наставника старије генерације) даје мали или никакав значај. Они инсистирају само на репродуктивној форми приликом оцјењивања, тј. течно и спикерском презентовању градива. То је, у ствари, наслијеђена свијест из сопственог школовања и искустава у њему.

Задавање и израда домаћих задатака схвата се као формалистички чин. Они не служе стварној сврси, него практично административном оправдању да се нешто ради, и да су ученици добили задужења за домаћи задатак. У истом смислу је и контрола израде домаћег задатка, која је врло често формализована, банализована и определијељена на провјеру је ли ученик урадио домаћи задатак, а ако јесте да то мора бити по једнообразној форми одговора. Све се ово правда чињеницом да нарочито у основној школи ученици треба да добију само основна знања из свих предмета, па и историје, те да би било какав озбиљнији искорак у овом смислу био за њих додатно оптерећење. У средњим школама у којима историја није примаран

предмет (разне техничке, трговачко-угоститељске, економске, медицинске и сл.) ово се такође правда већ наведеном чињеницом. Све се то заокружује схватањем да већина ученика неће студирати историју, те да би форсирање ванучионичког рада могло изазвати одбојност. Уосталом, у одређеним друштвеним срединама већ се укоријенило схватање да је дужност наставника да ученика научи одређеном градиву већ на часу. Ово схватање се све више проширује и код самих професора и надзорних служби за њихов рад, а по томе и вреднује. Дакле, ако ученик не научи све што је потребно на самом часу, тај час је неуспио и наставник није одговорио својим задужењима. Све је ово диктирано и брзином савременог живота и технологијом савременог друштва.

Како је већ назначено, радом на часу заокружена је само половина стварне форме и потребе ученика и наставног процеса. Он је, сликовито речено, осакаћен, непотпун и незаокружен без домаћег рада, тј. домаћег задатка. Иако формално сви методичари наставе историје не негирају значај домаћег задатка, они га неоправдано изостављају у својим радовима. Његовог третмана једноставно нема, или га има мало и напоменут је уз разраду неких других тема из процеса остварења наставе историје. То се да видјети из третмана низа издања из области методике наставе историје, и то различитих временских периода и идеолошких друштвених подлога. У ово се уклапа и географско поријекло аутора радова, као нпр.: Ј. Демарин, М. Врбетић, И. Рендић-Миочевећ, З. Поповић, М. Перовић, З. Делетић, А. Пешикан-Аврамовић, М. Миладиновић, Д. Лепчевски, И. Гитис, А. Стражев, А. Вагин – Н. Сперенскаја итд. Од свих наведених, само је совјетски ауторски тандем А. Вагин – Н. Сперенскаја посветио неку већу пажњу третману проблематике значаја домаћих задатака у настави историје. Треба напоменути да је у савременој настави историје совјетска методичка школа као узор и релевантна литература већ умногоме превазиђена, не само због идеолошке основе него и протока времена. Набројена издања настала су прије пола вијека па чак и више. Распадом СССР-а и настава историје је у новим државама добила сасвим другачије форме и схватања, не само у идеолошком смислу. Исто важи и за просторе бивше Југославије. Уопште, и школско изучавање историје, те његово мјесто, улога и методе остваривања у савременом друштву прате ток кретања тог друштва.

Како је већ назначено, радом на часу у потпуности није заокружен процес усвајања знања из историје, ма колико тај рад био, од стране наставника, квалитетан, како у индивидуалном, тако и у техничком смислу (наставна средства). Да би домаћи рад био квалитетно урађен, и да би коначно послужио својој сврси, подразумијева се да је наставник оспособио ученике раду са уџбеником, тј. свим оним елементима који чине уџбеник, као и основним наставним средствима. Тај процес почиње практично самим сусретањем ученика са наставом историје. Он се шири и развија током каснијих година, од простијих ка сложенијим формама. Врло често он не прати друге предмете, чији се садржаји не поклапају са историјом. Тако се

може доћи у својеврстан парадокс, па и о питању израде домаћих задатака. Ево неколико примјера: објашњавање цивилизација старог Истока, Грчке и Рима на историјској карти у петом разреду, а ти садржаји се уче из географије тек у шестом и седмом разреду; третман „Епа о Гилгамешу“, или хомерског доба старе Грчке, „Илијаде“ и „Одисеје“, а та књижевна дјела уче се тек у првом разреду средње школе; трематман јужнословенских средњовјековних држава на историјским картама, а ови простори се у географији обрађују тек у завршном разреду основне школе.

Радом на часу постиже се тзв. надзирано знање. Сликавита речено, наставник је диригент под чијом палицом се активно и планирано спроводи процес презентације, а потом и усвајања знања од стране ученика. На часу се ученик сваки пут сусреће са новим чињеницама. Он је, у многоме, пасиван актер. Његово је да апсорбује вјештину усвајања знања и само знање, или још прецизније – да се припреми за коначно усвајање знања. Један од најзначајнијих дидактичких принципа јесте принцип свјесне активности. Израдом домаћег задатка он се доводи до врхунца. Ученик је сам код куће, са њим није наставник који га усмјерава и помаже му, па чак када не зна – даје му коначне одговоре. Стога је ученик принуђен да своју свјесну активност доведе до врхунца. Он се практично претвара у истраживача. Циљ наставног процеса, па и оног из историје, није предвиђен само на репродуковање градива ради оцјене, последице чега читав процес губи смисао и потребу. Циљ је трајност стеченог знања. Израда домаћег задатка у значајном смислу заокружује тај процес.

Као што час историје мора бити пажљиво планиран и вођен у сваком смислу свога сегмента, исто важи и за теме дате за домаћи задатак. Процес израде домаћег задатка, тј. његове тематске концепције, такође мора бити строго планиран и вођен. Он се мора заснивати на дидактичком принципу узрасне одмјерености наставе. Домаћи задатак мора бити у складу са планом и програмом, те уџбеником историје. Он не може бити садржај за себе и ван наставних оквира. Ученицима се не могу задавати теме за израду домаћег задатка које су ученику узрасно немогуће за остварење. Како је већ назначено, вјештина израде домаћег задатка почиње са учењем вјештина из историје у почетним разредима, од простијих ка сложенијим, и уклапа се у прелажење историје људског друштва.

Иако је утврђено да израда домаћих задатака треба да прати форму плана, програма и уџбеника, у многим случајевима израда домаћих задатака код наставника се схвата као додатни рад са уџбеником. Има низ случајева да наставници третирају питања за понављање и провјеру на крају теме (лекције) као домаћи задатак и тако их и задају. Слично је и са историјским текстовима на крају тема, или задавањем да се за домаћи задатак сликају или цртају историјске карте, које већ ученици имају у уџбенику или атласу. Тако се домаћи задатак претвара у преписивање одговора из саме лекције на постављена питања на њеном крају, или копирање и пресликавање већ постојећих карата из атласа. Подразумијева се да наставник током

часа обради и текст који је дат уз лекцију у уџбенику, третира са ученицима детаље са карте везане за дату лекцију, и коначно, у завршном дијелу часа одговори на питања која су на крају лекције у уџбенику. Учење обрађене лекције код куће и рад на карти по њој, дефинитивно нијесу израда домаћег задатка. То је домаћи рад, а не израда домаћег задатка.

Домаћи задатак у савременој настави историје има двоструку улогу, тј. вјежбања и понављања. Према дидактичарима Новаку Лакети и Данијели Василијевић, „вјежбање се спроводи након обраде наставних садржаја, јавља се у форми учесталог систематичног понављања ради остварења функционалног задатка наставе“ (Лакета, Василијевић 2006: 110). За понављање они наводе: „Понављање има циљ да се обрађено наставно градиво утврђује, продубљује, систематизује, да знање ученика постане сигурније и трајније“ (Лакета, Василијевић 2006: 111). Модерни образовни систем активно третира индивидуализовану наставу. Она може бити примијењена на школском часу, али у смислу домаћих активности, највише у оквиру домаћег задатка. Израда домаћег задатка индивидуализацију усвајања градива из историје доводи до врхунца. Новак Лакета и Данијела Василијевић о овој проблематици су на становишту: „Осим тога, у једном разреду је готово немогуће наћи два ученика који исте садржаје уче на исти начин, истом брзином и истом ефикасношћу, сваки ученик има различит стил учења, и као појединац и као личност“ (Лакета, Василијевић 2006: 193). Дидактичар Младен Вилотијевић дијели мишљење претходно наведених дидактичара, јер по њему: „Домаћи рад је ученикова ваннаставна самостална активност [...] Развијање самосталности и одговорности је главна сврха домаћих радова“ (Вилотијевић 1999: 3,326).

Како је већ назначено, у планирању и задавању домаћих задатака, наставник треба да се руководи неспорним педагошким и дидактичким принципима. Основна два су принципи систематичности и поступности, а потом и уважавање узрасног нивоа ученика. У планирању врсте и облика домаћих задатака предвиђених у глобалном смислу за основну школу, треба поћи од чињенице да је то основна школа. Дакле, већ по свом називу она одређује своју сврху и намјену. Том смислу треба да буде прилагођена настава историје. Осмишљавање домаћих задатака нарочито у прва два разреда изучавања историје треба да буде нарочито брижљиво. Ученици 11–12 година сусрећу се са врло компликованим појмовима, од којих су неки тешко схватљиви чак и за знатан број и просјечно општеобразованих особа, просјечних интелектуалних способности, у зрелом биолошком добу. Како ученику задати за домаћи задатак разлучивање појмова о друштвеноекономским системима, или особеностима одређених система, попут аристократије и демоса, патриција и плебејаца, аграрне реформе, колоната, облика ренти у феудализму итд.?

Полази се као уопште у планирању наставе историје и њених садржаја, најприје у обликовање основних историјских појмова, и појмова из домена историјске географије, па до разрађивања њихових детаља. Како се

школске године и хронолошки периоди увећавају, подразумева се да просјечан ученик и приликом израде домаћег задатка има потребан фонд претходног хронолошког и чињеничног знања, да би се могао упустити у израду домаћег задатка. Домаћи задаци у средњој школи зависе, како је већ наведено, од њеног типа и намјене. Погрешно би било поставити ситуацију да домаћи задатак уопште није потребан за средњошколске смјерове који својом намјеном немају везе са друштвеним наукама, или још ближе са историјом, са логиком размишљања, да су ученици усвојили основно знање из овог предмета у основној школи и донекле га разрадили учећи историју углавном кроз једну (а највише двије) школске године. Искуство је потврдило да се значајан број ученика са оваквим смјеровима касније уписује на студије историје, наравно из различитих разлога. Рад у средњим школама типа гимназије, или неким административним смјеровима представља врхунац тематике која се задаје ученицима за израду домаћег задатка. То су ученици са највишим не само квантумом знања из историје, него и интересовања за тај предмет, и њему конвергирајуће.

Систем, концепција и намјена појма домаћег задатка у настави историје, као уосталом и у другим предметима, има три фазе: фазу задавања на самом часу, фазу израде од стране ученика кући, и фазу контроле од стране наставника, углавном на следећем часу. Уколико се све три фазе не ураде планирајуће квалитетно, домаћи задатак губи на смислу и намјени. Поред вјежбања и понављања, тј. утврђивања већ обрађене теме, у смислу повећавања капацитета дидактичког принципа трајности (или бар што дуже трајности) знања, домаћи задатак може да послужи и у сврху припреме за усвајање новог градива, те са тог становишта може такође да буде конципиран. Коначно, израда домаћег задатка може се третирати не само у домену класичног индивидуалног или појединачног рада. Он се може извести и радом у паровима, или три до четири ученика.

1. Фаза задавања домаћег задатка

Код немалог броја наставника, ова фаза се сматра као нешто сликовито речено успутно или секундарно. У преосталом дијелу часа обраде, тј. у његовом завршном дијелу, предвиђен је и овај детаљ. Ученици морају у овој првој, а можда и пресудној фази добити тачна упутства шта да израде за домаћи задатак? Апсолутно се не подразумева да су то детаљи из уџбеника, углавном у виду одговора на питања на крају лекције, историјске карте или прикази у уџбенику, или текстови. Постоје два облика задатака који се дају: униформни (тј. сви да раде исти задатак), или групно-појединачни. Варијетети групног облика задавања домаћег задатка могу бити различити (у пару, обично два ученика који сједе у истој клупи, или живе у близини један другом, квартет, један ред у учионици). Групни облик задавања домаћег задатка може бити и тематски, у смислу третирања разних сегмената одређене теме, а и са становишта употребе наставних средстава.

Појединачни облик захтијева бољу припрему наставника у техничком смислу. У сврху рационалности времена наставник треба да на крају часа брзо и ефикасно подијели ученицима задатке за рад, већ унапријед припремљене. У том смислу он већ у транскрипту или припреми за час мора имати убиљежене податке које даје за домаћи задатак.

2. Фаза израде домаћег задатка и њени варијетети

– Варијетет одговора на питања

Наставник ученицима даје неколико питања (обично 4–5), на која они код куће треба да дају одговоре у свесци за домаћи задатак. Ова питања обавезно морају бити другачије формулисана од оних на крају лекције у уџбенику. Одговор који се тражи на питања је у виду једне проширене или сложене реченице. Питања морају бити јасна и својим смислом морају уобличавати цјелину лекције, тј. теме. Овај варијетет је најпростији и подразумева уважавање фактора рационализације. Он је нека врста фронталног рада са ученицима путем домаћег задатка. Због запажених искустава феномена преписивања одговора лошијих ученика од бољих, пожељно је да одјељење добије више комбинација питања (обично по редовима). Овакав тип израде домаћег задатка обично се практикује са нижим узрастима ученика, углавном петог или шестог разреда, који још нијесу развили квантум знања, а ни вјештина у изради домаћих задатака из предмета историја. У питања се може убацити и једно које просто и јасно омогућава служење историјском картом, тј. одговор на тај задатак, или неки краћи историјски текст.

– Варијетет служења са наставним средствима

Најчешћи и најмасовнији облик коришћења наставних средстава у настави историје је историјска карта, тим прије што ученици углавном имају поред зидних карата које су власништво школе и своје историјске атласе. Ученицима се задаје да пронађу одговарајућа мјеста на историјским картама и заокруже их, а потом текстуално краће у уџбенику објасне њихове карактеристике. У овом смислу постављају се два до три таква задатка. Они морају бити проблемски разноврсни и тицати се разних питања историје (политичке, војне, привредне, културне итд.). Пошто ученици у уџбенику у атласу имају за сваку тему једну главну, и углавном, једну до двије мање проблемске карте, подразумева се да им треба давати карте које се разликују од тих. Ово је најпростији облик домаћег задатка повезаног са вјежбањем из области историјске географије и даје се нижим узрастима ученика. Сложенији облици подразумевају већи квантум одговора. Најсложенији облици дају се вишим узрастима ученика и везани су за компарацију са садашњицом. Сви облици, такође, подразумевају давање више карата у једном одјељењу. На основу њих ученик треба да формира потпу-

но знање о кретању граница одређених територија и држава, те војних, културних и привредних процеса.

Раније је била доста честа појава да наставници ученицима дају да цртају или сликају историјске карте. Оваква појава показала се углавном контрапродуктивном. У већини случајева радило се о простом копирању преко стакла или индиго папира. Ученици су настојали да се развије умјетничка форма, а не суштина потребна за предмет историје. Мисаона активност усредсређена на активно учење сведена је на минимум.

Поред историјске карте најчешћи и најмасовнији облик кориштења наставних средстава је и текст. Ученицима се да текст који они треба да за домаћи задатак прочитају. Уз текст, дају се одговарајућа питања на која они треба да одговоре. Подразумијева се да то не може бити текст који је дат у уџбенику на крају лекције, историјској читанци, или текст који је већ коришћен на часу. Пожељно је да се одјељење ученика подијели на двије до три групе, од којих свака добија различит текст. Нижи узрасти ученика добијају простије и мање текстове, а виши сложеније. У том смислу очекује се и квантум и квалитет одговора на њих.

Ликовни материјал може имати разноврсне форме коришћења, у вези са његовом разноврсношћу. Са тог становишта задавање и израда домаћег задатка може имати двоструку релацију, тј. од њега ка изради, и од израде ка њему. У првој опцији ученицима се као и у варијанти са текстом даје неколико верзија ликовног материјала. Тако нпр. једна група ученика може добити задатак да на основу портрета неке значајне личности напише значајне догађаје везане за њу. Друга група може добити неки историјски пејзаж, везан за значајне догађаје (прикази битака, прикази познатих догађаја, градова и сл.). Она се детаљно бави само тим догађајем. Израда домаћег задатка по овој варијанти не мора се само везати за домен политичке и војне историје, већ и културне и привредне. Тако једна група ученика може добити приказе ликовног материјала који је оригиналан и на основу њега развити израду домаћег задатка за одређену тему. Довољно је ученицима нпр. дати приказ неких познатих дјела из доба ренесансе, да би их она асоцирала да опишу тај период.

Тежи облик израде домаћег задатка, али изводљив, јесте на основу материјалних остатака, тј. оруђа и оружја. Она могу асоцирати на одређене временске епохе и догађаје у њима и бити основа за разраду домаћег задатка. Ова метода употребљава се нарочито за усвајање знања ученика у вези са економским и привредним кретањем кроз историју.

Фотографија и филм такође могу бити инспирација за давање смјерница за израду домаћег задатка. Све оно што се може употријебити у варијанти са ликовним материјалом, може се употријебити и са фотографијом. Варијанта израде домаћег задатка употребом филма је такође лако изводљива. Ученицима се прикаже одређени филмски материјал краћег садржаја, а потом им се да у задатак да опишу његове најзначајније карактеристике.

– *Варијетет израде заснован на хронолошком ређању чињеница*

Развијање хронолошког историјског знања и свијести један је од основних задатака наставе историје, и у непосредној је вези са дидактичким принципом трајности знања. Подразумијева се да свршени ученик основне школе, а потом и средње, има основна хронолошка знања и препознавања догађаја везаних за историју људског друштва, а затим и за њене уже разгранате проблематике у домену опште и националне историје. Хронолошко ређање чињеница обавезно мора бити праћено и одређеним квантумом знања о њима. Тиме се код ученика ствара потпуна слика и свијест о читавом току догађаја.

Уобичајена је појава да се овај варијетет заснива на израдама ленти времена. Ленте времена и хронолошки приказ догађаја подразумијевајући су детаљ потребан за сваки уџбеник историје, а дијелом и историјски атлас. Да би се учврстило и проширило знање о овом детаљу, оно се операционализује кроз израду домаћих задатака. Израда ленти времена има широк дијапазон употребе. Домаћи задатак мора бити заснован и на праћењу пређеног градива. Стога се израда ленти времена употребљава приликом сумирања одређених дужих хронолошких тема. Лента времена мора садржати главне и пресудне догађаје и особености једног историјског периода. Она не подразумијева детаљисање.

И овај варијетет има различиту тематску употребу. Лента времена може подразумијевати израду политичке, војне, културне, привредне и др. ленте времена. Може бити уско повезана са употребом историјске карте, ликовног материјала и фотографије, а може се заснивати само на штуром тексту са бројкама, тј. годинама и вјековима, али је тиме њено очигледно својство сведено на минимум.

– *Варијетет израде домаћег задатка заснованог на екскурзији*

Планирање, извођење и анализирање екскурзије представља сложени процес. Трећа и посљедња фаза је можда и најважнија, а то је њена анализа. Тада се заправо слажу утисци и уобличава знање стечено на екскурзији. Један од детаља те треће фазе може бити и израда домаћег задатка. На основу екскурзије се заправо може извести читава једна серија израде домаћих задатака, нарочито ако се ради о оним највише употребљаваним екскурзијама на крају основног и средњег школовања. Но, на екскурзији се могу обићи и локалитети о којима су ученици учили ранијих школских година и не тичу се историјске тематике завршног разреда, чиме се долази у колизију са темама које се управо уче те школске године. Наставник ученицима, стога, у овој варијанти треба да за домаћи задатак задаје само тематику из тог разреда, зато што ученици у једном дану могу обићи и по неколико историјских локалитета, чија је хронолошка разлика од неколико вјекова, па чак и хиљада година. Могу обићи један праисторијски локалитет, али у истом дану и један из савремене историје. Једнодневне историјске екскурзије дају много већу могућност прецизности за израду домаћег

задатка, али оне подразумијевају углавном нижи биолошки узраст ученика, што је скопчано и за саме захтјеве екскурзије, јер млађа дјеца теже подносе дуже одсуство од куће.

– Варијетет израде реферата и семинарских радова

Овај варијетет представља највиши и најсложенији облик израде домаћег задатка. Употребљава се за два завршна разреда основне школе или за средњу школу у којој постоји већа заступљеност фонда часова из предмета историја. Израда реферата и семинарских радова даје се за домаћи задатак ограниченом броју ученика у одјељењу, највише троје до четворо, и подразумијева да имају највише оцјене из историје. То дакле морају бити ученици са највећим квантумом знања, у којима наставник препознаје будуће студенте историје. Давање у задатак израде реферата и семинарских радова мора да буде засновано на педагошким и дидактичким нормама. Тежина израде мора бити заснована не само на квантуму знања ученика него и на стварној процјени колико он заиста може да одговори потребама израде, у смислу тежине задатка. При примјени овог варијетета наставник мора водити рачуна да се ради о општим часовима историје, тј. да не улази у зону онога што је предвиђено за активности на додатној настави историје и секцији за историју.

Задата тема мора бити строго тематски прецизирана, а у истом смислу заснована на литератури коју наставник ученику даје на располагање. У овом варијетету, дакле, учествује само ограничени број ученика у одјељењу, који осталим ученицима сервирају пронађене и састављене информације. Да би се анулирала пасивност осталих ученика, подразумијева се да се по прочитаном реферату или семинарском раду врши његова чињенична анализа. Наставник на основу изложеног утврђује опет градиво са ученицима. Реферат углавном подразумијева израду домаћег задатка заснованог на ужој тематској и хронолошкој цјелини, најчешће једној до двије лекције (нпр. битке Првог српског устанка, органи власти у устаничкој Србији). Семинарски рад обухвата већи хронолошки простор. Са њим се врши анализа и уобличавање једне веће историјске цјелине, која такође може бити проблемски подијељена.

Наставник мора водити рачуна да избјегне често присутни стереотип, по коме је концепција овакве израде домаћег задатка, и уопште намјена часа, изгубила на смислу. Ради се о честој појави да ученик издекламује, тј. прочита свој рад, последице чега наставник не врши никакву анализу и прелази на друге активности. Коначно, израда реферата и семинарских радова код ученика развија до врхунца принцип свјесне активности, који је опет у вези са развијањем стварања навика и вјештина ученика за самосталан истраживачки рад. Тиме се стичу сви предуслови за стварање свјесне и самосталне друштвене јединке, која критички распознаје друштвене процесе.

– *Варијетет компаративности са другим сродним предметима*

Није ријетка појава, а ни неостварљива могућност, да се на основу сродних предмета, нарочито књижевности, географије и историје умјетности дају теме за израду домаћег задатка. Школски програм из ових предмета најчешће се хронолошки поклапа са предметом историја. Многа књижевна дјела заснована су на историјским догађајима или директно инспирисана њима. Многе познате историјске личности биле су и познати књижевници. Књижевна дјела погодна су нарочито за израду реферата и семинарских радова. Ево неколико примјера израде домаћег задатка тог типа: На основу дјела *На Дрини ћуприја* краће опиши историјат изградње моста на Вишеграду, као и друштвено-економских прилика у Османском царству у вријеме његове изградње; На основу књижевног дјела Петра Кочића *Ја-завац пред судом* опиши политичке и економске прилике у Босни и Херцеговини под аустроугарском окупацијом.

Компаративно учење тема из географије са темама из историје идеално је за стицање знања из историјске географије. Просјечан ученик треба да развије основна знања историјског кретања на одређеном географском простору до садашњице, тј. има представу о његовим границама и њиховим промјенама. Ево једног примјера од многих, који може бити дат ученицима завршног разреда основне или средње школе за домаћи задатак: На географској карти Босне и Херцеговине, црвеном оловком означи границе области на њеној територији од 1921. до 1929. године, плавом оловком означи територије које су одређене бановине имале у њој од 1929. до 1941. године, жутом оловком означи границу између Републике Српске и Федерације.

Компаративни детаљи могу се врло лако наћи и из области ликовног васпитања, тј. ликовних дјела, јер су такође многа од њих инспирисана историјским догађајима. О томе је уосталом већ говорено у разматрању варијетета израде домаћих задатака са ликовним материјалом. Незаобилазан дио наставе ликовног васпитања (негдје се назива и ликовна култура) јесте историја умјетности. Стога је врло лако могуће формулисати домаћи задатак везан за одређене ликовне или умјетничке правце. Ево неколико примјера: Опиши друштвене и привредне прилике у средњовјековној Србији, у вези са стиливима градње манастира, као и њиховим главним ктиторима; Опиши национално-политичка стремљења српског народа у доба ликовног правца романтизма у XIX вијеку, са главним носиоцима тог правца.

– *Варијетет домаћег задатка у сврху почетне фазе обраде нове теме*

У широком спектру употребе домаћег задатка у активном учењу историје, могуће га је употријебити и у сврху почетне фазе обраде нове теме. До сада су, дакле, презентовани варијетети у сврху утврђивања, обнављања и систематизације градива. Сви набројани варијетети могу се употријебити и у сврху обраде нове теме. Наставник треба при томе да води

рачуна да просјечан ученик још није учио нову тему. У том смислу питања за домаћи задатак треба да имају умјеренију, тј. лакшу квантитативну и квалитативну форму. Уколико би наставник екстремно инсистирао на овом варијетету, поставља се логично и оправдано питање: у чему се онда састоји његов рад у обради нове теме? Стога је сасвим оправдано поћи најприје од лекције у уџбенику која предстоји за обраду, тј. ученици треба да је прочитају и анализирају. Један од најпопуларнијих и најприхватљивијих облика овакве израде домаћег задатка састоји се најчешће од припреме једног до два реферата на нову тему. Ово треба да ураде најбољи ученици у одјељењу, јер у овом варијетету не смије бити квалитативног експериментисања. Употребом оваквог варијетета, у пуном смислу се постиже ефекат систематичности и поступности у савлађивању градива, свјесне активности, као и развијања самосталности. Тако се просјечан ученик, који ће сјутра бити зрела друштвена јединка, оспособљава да у најосновнијем смислу може сам схватати друштвене процесе садашњице, упоређујући их са прошлошћу.

3. Анализа домаћег задатка

Посљедња фаза функције домаћег задатка је његова анализа. Без ове треће и посљедње фазе, домаћи задатак као и у претходне двије нема свој смисао. Неријетко се дешава да одређени број наставника уради прве двије фазе, али не и ову трећу. Тиме сам процес израде домаћег задатка претвара у формализам, по систему *задатак ради задатка – да се нешто ради*. Уколико се не уради и ова посљедња фаза, просјечан ученик читав процес израде домаћег задатка сматра као нешто формално и необавезујуће. Анализа и контрола домаћег задатка у савременој настави историје незаобилазан су дио процеса утврђивања, обнављања и систематизације градива. С друге стране, ни наставник не треба да прилази анализи и контроли домаћег задатка као неком виду репресивности. Већ од првих сусрета са наставом историје наставник треба да укоријени у свијести ученика потребу израде домаћих задатака и схватање да је то дио уобичајеног процеса наставе.

Један број наставника, сасвим оправдано, практикује да даје оцјене на квалитет израђеног домаћег задатка, но за неке је то непојмљиво, јер упадају у строги формализам процеса оцјењивања. Свакако да се из квалитета или неквалитета израђеног домаћег задатка може дати оцјена ученику. Ова констатација кореспондира са чињеницом о улози и смислу домаћег задатка. При овој констатацији се свакако мора бити умјерен, јер оцјена дата на квалитет и квантитет израде домаћег задатка не може бити пресудна за коначну оцјену. Она једноставно може бити дио опште оцјене, јер не подразумијева само квантитет и квалитет урађеног домаћег задатка, него и приступ ученика предмету и уозбиљавању његових активности и дужности.

Литература

- Андриловић, Чудина 1988: V. Andrilović, M. Čudina, *Psihologija učenja i nastave*, Zagreb: Školska knjiga.
- Вагин, Сперенскаја 1968: A. Vagin, N. Sperenskaja, *Osnovna pitanja metodike nastave istorije*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Вилотијевић 1999: М.Вилотијевић, *Дидактика*, књ. 3, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Врбетић 1983: М. Vrbetić, *Kako poučavati – kako učiti istoriju*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Гитис 1946: И. Гитис, *Методика основне наставе историје*, Београд: Народно дело.
- Делетић 2005: З. Делетић, *Огледи из методике наставе историје*, Ужице: Учитељски факултет.
- Демарин 1961: J. Demarin, *Nastava povijesti u osnovnoj školi (specijalna didaktika)*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- Крстић 1982: D. Krstić, *Učenje i razvoj – pedagoška psihologija*, Beograd: Naučna knjiga.
- Лакета,Василијевић 2006: Н. Лакета – Д. Василијевић, *Основе дидактике*, Ужице: Учитељски факултет.
- Лепчевски 1979: Д. Лепчевски, *Стручно методски прилози за настава по историја*, Скопје: Издавачкиот завод.
- Миладиновић 1996: М. Миладиновић, *Проблематика наставе историје*, Београд: Народна и универзитетска библиотека.
- Панић 1990: V. Panić, *Razvojno dinamička psihologija i psihologija učenja*, Beograd: Naučna knjiga.
- Перовић 1995: М. Перовић, *Методика наставе историје*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Пешикан-Аврамовић 1996: А. Пешикан-Аврамовић, *Треба ли деци историја*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Поповић 1971: З. Поповић, *Методика наставе историје*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Радоњић 2004: S.Radonjić, *Psihologija učenja*, knj.1, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Рендић-Миочевић 1989: I. Rendić-Miočević, *Didaktičke inovacije u nastavi povijesti*, Zagreb: Zavod za tiskanje udžbenika Hrvatske.
- Смиљанић-Чолановић 1964: В. Смиљанић-Чолановић, *Дечја психологија – њен развој и проблеми*, Београд: Рад.
- Стевановић 1974: В. Stevanović, *Pedagoška psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Стражев 1968: А. Stražev, *Metodika nastave istorije*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- Сузић 1998: Н. Сузић, *Како мотивисати ученике*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске.

Филиповић 1988: N.Filipović, *Didaktika*, Sarajevo: Svjetlost.

Фурлан 1967: I. Furlan, *Učenje kao komunikacija*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Фурлан 1970: I. Furlan, *Upoznavanje, ispitivanje i ocjenjivanje učenika*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Aleksandar D. Stamatović

IMPORTANCE AND ROLE OF HOMEWORK IN THE CONTEMPORARY HISTORY TEACHING

Summary

The active study of history firstly includes appropriate class activity, adequate teaching activity and teaching methods and techniques. But, from the other point of view, it includes active learning and work of students, which does not stop at the end of class. In order to complete this process, and to develop the principle of the conscious students' activity, it is necessary to acquire knowledge by doing homework. The homework means planned and comprehensive process (planned by teacher) and it cannot be the result of formalism which lead into the banal description, with the only aim to create tasks in order to fulfil the form.

ПРИХВАТАЊЕ (НЕПРИХВАТАЊЕ) ОД СТРАНЕ АУДИТОРИЈУМА ЈЕЗИКА МОДЕРНЕ МУЗИКЕ У ДЈЕЛУ ИГОРА СТРАВИНСКОГ

Апстракт: Двадесети вијек доноси велику турбуленцију у свијет музичке умјетности. За разлику од свих претходних епоха гдје је доминирао један правац који је егзистирао искључиво у Европи, сада долази до експанзије хетерогених стилова из многих међусобно удаљених крајева земаљске кугле. Просторно разапета, тзв. модерна музика развијала се у вихору свјетских ратова у разним правцима и облицима – авангардним, ретроградним, експерименталним.

Дисонантним сазвучјем модерне музике, испрекиданом и скоковитом мелодијском линијом, узбурканим ритмом и метром, уздргава се тоналитет и устаљени музички облик. Неуобичајно сложени процеси и слободе у хармонском току стварају атоналност која води ка звучној хаотичности. Музичка форма се најприје растаче, да би на крају потпуно негирала класичну изградњу стварајући атематизам. Уз максимално увећавање инструментаријума у оркестарској музици, звук се прихвата у широком смислу, на тако разни неартикулисани шумови, попут шкрипе или тишине, добивају звучну вриједност. Стиче се утисак да развој технологије у музици поништава саму музику.

Ретроградно посматрано, у широкој лепези праваца музике двадесетог вијека, историјска ерозија је селекционисала извјесну вриједност модерне музике, као и њене домете. Један од илустративних представника и најизвођенији композитор модерне музике двадесетог вијека, савремени „класик“ је Игор Стравински. И поред дуготрајног оспоравања и отпора широке публике и критике, један дио стваралачког опуса „шокантног генија“ ипак је временом стекао заслужени умјетнички легитимитет, што није случај са комплетним опусом овог умјетника.

Кључне ријечи: модерна музика, аудиторијум, акцепција, отпор.

Руска традиција у раним радовима Стравинског

Као син првог баритона Царске опере у Санкт Петербургу, Игор Стравински је провео дјетињство у аутентичном позоришном амбијенту, показујући од почетка преференцију према музици као животном опредјељењу. Умијеће компоновања стицао је код Римског Корсакова. Срећна околност је да су се његова прва дјела допала угледном менаџеру умјетности Сергеју Дјагиљеву, који је промовисао руску умјетност у Паризу и Европи. Он је у младом умјетнику одмах препознао ванредну инвентивност. Тако је Стравинском на самом почетку каријере дата прилика да ком-

* nevena.ceklic@gmail.com

понује музику за балет по руској бајци *Жар-птица*, што је одлично при-мљено од стране публике и критике (1909. год.). Слично се одиграло и са балетом *Петрушка*. Насловну улогу у руској бајци о лутку који најприје оживи на вашару поред ријеке Неве, затим умире, да би се на крају појавио као дух, маестрално је одиграо првак руског балета Вацлав Нижински.

Балет „Посвећење прољећа“

Трећи успјех раног стваралаштва Игора Стравинског је *Посвећење прољећа* (*Le sacre du printemps*). Либрето илуструје стари руски народни обред у ком се зарад обожавања прољећа и руске земље жртвује најљепша дјевојка у селу. Сцене балета су осликане паганским обичајем далеких руских предака.

Премијера одржана у Паризу 1913. год. доживјела је скандал у музичким круговима. Прво извођење је личило на савремени рок концерт који је звиждањем и вриштањем публике потпуно измакао контроли. Смјелост у смислу одбацивања традиционалних хармонских, ритмичких и мелодијских поставки у оно вријеме изазвала је прави хаос у париском позоришту. Премијера је прекидана изливом негодовања запамћених као једна од најбучнијих реакција широког аудиторијума у историји музике. *Сен-Санс је недуго након почетка представе устао, изустиио саркастичну примједбу и гњевно напустио казалиште. Један је критичар викнуо да је та глазба подвала. Аустријски се амбасадор гласно смијао. Човјеку који је звиждао, разбјешењела је жена са сусједног сједала опалила пљуску. Јадна је жена из високог друштва пљунула у лице једноме од просвједника. Док је Сен-Санс увријеђено одлазио, његов сународњак Равел викнуо је: „Гениј!“, а импресионист Клод Дебиси молио је за тишину* (Голдинг 2004: 248).

Париска критика је жестоко напала Стравинског, као и цјелокупан пројект са сензационим насловом „Масакр у прољеће“ (франц. *le sacre-ma-sacre*). *Један је дио публике, згрожен светогрдим покушајем уништавања глазбе као умјетности, те савладан гњевом, недуго након подизања завјесе почео звиждати и гласно износити приједлоге о томе како би се представа требала наставити. Ми остали којима се глазба свидјела и који смо осјећали да су начела слободе изражавања угрожена, супротставили смо се урлањем. Оркестар је свирао иако га нико није чуо* (Вехтен 1950: 245).

Либрето који оживљава и илуструје прасјећања на руски магијски обред и избор жртве, изазвао је отпор публике. Очекивано слављење прољећа у смислу бехарања и цвјетања пробуђене природе замијењено је славом љепоте и лавиринта бујице и стихије. У религиозном смислу изражава се страхопоштовање пред божанством у виду запањујућих и чудних звукова, као и наглих и одсјечних ритмова попут звекета, трештања и буке. Ријеч је о музици која је зачуђујуће једноставна у мелодијском смислу. Чести су наступи неколико кратких тема које су саздане од једноставних народних пјесама, а понављају се више пута узастопно, без промјене. Орке-

старски звук је обогаћен необичном споном профињене импресионистичке нијансе у комбинацији са музиком дивље и силовите карактеризације.

Поштоваоце *бијелог* балета иритирале су слободе усковитланих ритмова и честе дисонанце, које су подсјећале на стењање или режање. Публику је такође пренеразио и модернизам у кореографији који се манифестовао кроз снажне и преоштре играчке покрете, као и модернистичко начело да у балету треба мобилисати читаво тијело, до посљедњег мишића.

Посвећење прољећа је драматичан преокрет у умјетничком изразу Стравинског. У даљој стваралачкој епохи, захваљујући продуктивној дуговјечности (осамдесет девет година) руски умјетник дефинитивно напушта руску традицију као платформу укоријењену у ране успјехе у каријери, и креће у многобројне и често противрјечне умјетничке еволуције, као и експерименте прожете широким распоном страних жанрова и традиција.

Разлаз Стравинског са широком публиком

Након читавог вијека репродуковања, *Посвећење прољећа* се изборило за свој статус. Иста судбина није задесила мноштво дјела прожетих неокласицизмом, као и системом додекафоније које је Стравински примјенио у зрелом стваралачком периоду. *Серијална дјела Стравинског, без обзира на несумњиву вриједност, никад нису доживјела позитивну критику, нити подршку публике. Као интелектуални складатељ који је стварао интелектуална дјела за гласбено интелектуалну публику, Стравински ни данас није омиљен у концертним дворанама* (Голдинг 2004: 251). Није ријеч о њиховом спорном квалитету и умјетничкој вриједности, јер у естетичком смислу умјетничко дјело јесте или није. Често валидни узор умјетности нису нимало једноставни у приступу обичном слушаоцу из простог разлога што доживљај умјетности није пасивно препуштење ономе што се нуди чулу слуха. Рецепција умјетничког дјела мобилише комплетан духовни потенцијал. Стање душевне напетости услед умјетничке рецепције могуће је окарактерисати и као напор који не подлијеже провјери тежине, као ни замору. Конзумирање умјетности не чини живот лакшим, али свако умјетничко дјело у својој бити претендује да оно што је тешко учини разумљивим.

Фундаментални став Стравинског о феномену музике прожет је дубоким увјерењем да је ова умјетност слободна само кад је организована и контролисана. Истог момента кад је његов став проговорио језиком модерне музике, наишао је на отпор и неприхватање дојучерашњих поштовалаца, као и озбиљан разлаз. Неразумијевање публике најилустративније је када се сагледа статистички: у Америци су 1962. год. његови рани радови заузимали сами врх популарности међу дјелима озбиљне музике. Снимци прослављених дјела из младости досезали су тираж и до педесет хиљада примјерака, што никад није био случај са његовом музиком у неокласичном стилу или додекафонији. *На почетку моје каријере композитора, јав-*

ност ме је у доброј мери размазила. Чак и неке ствари које су у почетку дочекиване са неодобравањем, касније су добијале признања. Али ја сада имам веома јасно осећање да ме је оно што сам писао током последњих петнаест година удаљило од великог броја мојих слушаца. Будући да су волели музику дела као што су „Жар-птица“ или „Петрушка“ и били навикнути на ту врсту језика, запањили су се кад су чули да се изражавам уз помоћ сасвим других идиома. Они не могу и неће да ме прате кроз развој мог музичког размишљања. Оно што мене дотиче и усхићује оставља их равнодушним, а оно што њих интересује, за мене више нема никакве привлачности. Сматрам да је ретко и било неке духовне везе међу нама. Ако се догађало, и даље се догађа, да нам се допадне исте ствари, чисто сумњам да смо имали исте разлоге за то (Борстин 2004: 505).

Вриједност умјетничког дјела, као ни смисао нису детерминисани популарношћу нити бројем конзумента. Изостанак подршке публике и критике, као последице неразумијевања и неприхватања новог и другачијег у умјетничком изразу Стравинског пратио га је кроз читав зрели стваралачки опус. Инвентивно трагање за оригиналним и вриједним у хаотичном стремљењу ком се запутила музика двадесетог вијека, резултирало је тако да су касна дјела Стравинског егзистирала у изолацији, а тако је нажалост и данас. Своју разочараност руски композитор је отворено изразио: *Највећи број људи воли музику зато што она код њих изазива одређена осећања, као што су радост, бол, туга, осећање за природу, тему за сањарења, или бекство од свакодневног живота. Њима је потребан лек. Мало је важно да ли је овај осећај изражен директно или је увијен у вео извештаченог околишања. Музика не би вредела много када би се свела само на такво нешто. Када људи науче да воле музику због ње саме, њихово ће уживање бити много веће, моћи ће да процјењују на вишем нивоу, и биће у стању да схвате њену праву вредност* (Борстин 2004: 511).

Критеријуми доживљавања занимљивог, тешког или неразумљивог у рецепцији музичког дјела условљени су рафинираношћу укуса, нивоом образовања или естетском културом. Умјетнички афинитет не посједује капацитет којим може да обухвати сву умјетност у буквалном смислу. Имати афинитет према једном умјетничком дјелу значи истовремено и немати афинитет према неком другом.

Закључак

У историји музике свако вријеме је дало одговарајући умјетнички израз. Преференција према одређеној врсти музике, попут моде, подложна је промјенама. Умјетничке вриједности су заузимале респектабилно мјесто, а њихово потврђивање кроз континуирану репродукцију досеже до данашњих дана, с намјером да тако буде и у будућности. Многа умјетничка дјела, која су величином превазишла домете свог времена, често су имала

трновит пут до афирмације. Али и у њиховом случају историјска ерозија је детерминисала њихову вриједност.

Случај савремене „модерне“ музике је деликатнији. У настојању да иде у корак са савременом технологијом у виду иновација које је чине другачијом од музике претходних стилова, њен контакт са широком публиком је озбиљно пољуљан. Због низа експеримената у звуковном смислу, који збуњују публику изазивајући неразумијевање и отпор, модерна музика се одваја од широке базе својих љубитеља, а ограничава се на узак круг истомишљеника. Може се рећи да се на њу прије реагује, него што се ужива у њеним чарима.

Радикално помјерање језика модерне музике отворило је путеве са несагледивим посљедицама. Нови начин музичког мишљења створио је међу разним могућностима и ону крајње депримирујућу, да се музичка умјетност дехуманизује. *Сумњамо да ће са „музике“ моћи да се уклоне наводници све док се тај људски однос између композитора и публике, између композитора и корисника његове музике, на врати на оно што је некада представљао* (Мичел 1983: 180).

Музичка умјетност се вијековима развијала, и самим тим подразумева образовни ниво и извјесну верзираност својих корисника. У прошлости је ова умјетност била привилегија углавном високе класе. У данашње вријеме, имајући у виду висок процент необразованих и неуких људи широм земаљске кугле, што је најчешће посљедица сиромаштва, као и инвазиони медијски продор тзв. комерцијалне музике лаких нота, пут музичке умјетности у будућност је непредвидив и неизвјестан.

Умјетничко дјело настаје из најбоље намјере његовог ствараоца да оригиналној форми да духовни смисао. Као такво, оно посједује дар и потребу за саопштавањем. У процесу стварања умјетничког дјела умјетник не би требало да зна преференцију и афинитет потенцијалног примаоца. У противном би повлађивао туђем очекивању и тако сам себи оспорио основу личне и посебне умјетничке појаве. Кад умјетник приликом стварања не би имао у виду да то чини због публике, тад би то дјело задржао у приватности своје душевности. Али он ствара са тежњом да се други диве и траже смисао у његовом дјелу. Стога је чак и ствараоцима модерне музике потребан подстрек публике. *Гласба је оно што сједињује. Та веза никад не настаје без потраге и труда. Али потреба стварања мора превазићи све препреке. Ту мислим на параболу из еванђеља о жени која рађа и жалосна је јер је дошао њезин час: али кад роди дјетешце, не спомиње се више муке од радости. То је радост коју осјећамо кад видимо да је на свијет дошло нешто настало нашим радом – како се одупријети жељи да је подијелимо са својим ближњима? Уметност претпоставља заједништво, и уметник има императив да учини да и други осете уживање које је он искусио* (Стравински 2009: 135).

Захваљујући технолошком напретку, као и великој експанзији медија, у данашње вријеме је музичка умјетност доступна сваком дијелу зе-

маљске кугле. То, нажалост, није створило реципроцитет у њеној већој афирмацији, нити акцепцији што је извјестан парадокс. Штавише, круг људи који се овој врсти умјетности обраћа из исконске естетске потребе и даље је малобројан. *Ово више није вријеме као кад је Јохан Себастијан Бах пјешачио како би чуо Букстехудеа. Данас радио доноси музику у дом у свако доба дана и ноћи. Ослобађа слушатеља сваког напора осим мијењања станица. Смисао за музику не може се стећи нити развити без вјежбе. У глазби као и у свему осталом, неактивност поступно доводи до парализе, до атрофије способности. Схваћена на тај начин, музика постаје неком врстом дроге која парализира и умртвљује ум, умјесто да га стимулира. Тако долази до тога да настојање да људи заволе глазбу услед њезине све веће доступности, врло често постиже само то да ти исти људи, чији је интерес требало потакнути, а укус развити, изгубе вољу за музиком* (Стравински 2009: 132).

Дух модернизма, изражен у дјелу Стравинског, манифестовао се у сталној тежњи да свакој музичкој форми да властити израз. На тај начин је далеко надмашио границе епохалне умјетности. Широко образовање стечено у царској Русији, генијалност, инвентивност, космополитизам – атрибути су последњег свјетског класика. Примјер Стравинског показао је да продор у неосвојене просторе непознатог, неочекиваног и новог није гаранција успјеха и акцепције. О судбини и перспективи модерне музике руски умјетник је говорио: *Не живим ни у прошлости ни у будућности. Живим у садашњости. Не знам што ће донијети будућност. Знам само што је данас за мене истина* (Голдинг 2004: 251).

Мисао старих Латина – *Vita est brevis, ars longa*, индуцира да су замагљена перспектива и непредвидив пут језика модерне музике препуштени суду будућности.

Литература

- Арнхајм 2008: R. Arnheim, *Novi eseji o psihologiji umjetnosti*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Бароуз 2005: J. Burrows, *Classical Music*, London: Dorling Kindersley.
- Борстин 2004: Д. Борстин, *Svet stvaranja*, Beograd: Geopolitika.
- Буџак 2006: G. Budžak, *Latinski citati*, Beograd: Dom i škola.
- Ваид-Метјуз 2006: М. Веид-Метјуз, *Музика: илустрована енциклопедија музичких инструмената и великих композитора*, Земун: ЈРЈ.
- Голдинг 2004: P. Goulding, *Klasična glazba*, Zagreb: Stručno-popularna biblioteka.
- Жунић 2008: Д. Жунић, *Весела естетика*, Београд: КИЗ АЛТЕРА.
- Мичел 1983: D. Mičel, *Jezik moderne muzike*, Beograd: Nolit.
- Николас 2007: J. Nicholas, *The Great Composers*, London: Quercus.
- Стефановић 1986: P. Stefanović, *Um za tonom*, Beograd: Nolit.

Стравински 2009: I. Stravinski, *Poetika glazbe u obliku šest predavanja*, Zagreb: Algoritam.

Харнонкорт 2008: N. Harnoncourt, *Glazbeni dijalog*, Zagreb: Algoritam.

Хевелер 1990: K. Heveler, *Muzički leksikon – priručnik za ljubitelje muzike*, Novi Sad: Budućnost.

Nevena O. Ćeklić

AUDITORIUM'S ACCEPTANCE (NON-ACCEPTANCE) OF THE LANGUAGE OF THE MODERN MUSIC IN THE WORKS OF IGOR STRAVINSKY

Summary

The twentieth century introduces great turbulence in the world of musical art. Contrary to the previous epochs dominated by one movement which existed exclusively in Europe, now we have the expansion of the heterogeneous styles from numerous distant parts of the world. Spatially thorn, so called modern music, was developed between the world wars in various directions and forms – avant-garde, retrograde, experimental.

By the dissonant sound of modern music, thorn and variable melodic line, exciting rhythm and meter, the tonality and usual musical expression was completely changed. Unusually complicated processes and freedoms in harmonic flux create atonality which leads to the chaotic sound. Musical form is primarily dispersed in order to negate the classic form creating lack of theme. With the maximal participation of instruments in the orchestra pieces, sound is accepted widely so various unarticulated noise such as creaking or silence acquire sound value. It looks like the development of technology is destroying music itself.

From the retrograde perspective, in the wide range of the musical movements of the twentieth century, historical erosion selected certain value of the modern music and its achievements. One of the prominent representatives and the most performed composer of modern music of the twentieth century, the modern "classic" is Igor Stravinsky. Apart from the long term resistance of the public and critics, one part of the artistic opus of "the shocking genius" eventually acquired deserved artistic legitimacy, which is not the case with the complete opus of this artist.

КА НОВОЈ ОБРАЗОВНОЈ ТЕЛЕВИЗИЈИ

Апстракт: Помоћу теоријске анализе и дескриптивне научно-истраживачке методе, у средиште пажње се постављају и актуализују различите варијанте образовне телевизије, као важног сегмента савремене образовне технологије. Циљ је сагледавање проблема у теоријским и емпијским оквирима са посебним усмерењем на наставнике и њихову спремност, изражену кроз потребе, интересовања и жеље, да проучавају и у пракси примењују достигнућа образовне телевизије. Истраживање је показало да су сви теоријски аспекти школске телевизије добро проучени и да су доступни наставницима практичарима. На случајном узорку, од 300 наставника разредне наставе западне Србије, утврђено је да се могућности школске телевизије недовољно користе у пракси, било да је реч о директно емитованим или снимљеним телевизијским садржајима, да су ставови наставника, у погледу њихове оспособљености за примену дигиталне образовне телевизије, поларизовани. Две петине или 40% испитаних се сматра компетентним за примену овог медија у пракси, чија се предност манифестује кроз интерактивност, већу персонализацију, могућност селекције и избора расположивих пакета телевизијских канала, могућност одабира софистицираних сервиса са додатном вредношћу.

Добијени резултати истраживања представљају озбиљну индикацију да се проблему примене дигиталне образовне телевизије у пракси, како у теоријским, тако и у емпијским оквирима, не посвећује потребна пажња, тим више што позитивни ставови наставника о дигиталној телевизији нису гаранција њене примене у пракси.

Кључне речи: телевизија, дигитална телевизија, школа, образовање, настава, наставник, ставови наставника, ученик.

Теоријски приступ проблему истраживања

Реч *телевизија* потиче од грчке речи *теле*, што у преводу значи далеко и *висио* – гледање, поглед. Телевизија се најчешће одређивала као телекомуникациони систем чија је примарна намена емитовање и примање покретних слика и звука са велике удаљености. Данас се указује на значај двосмерне, али и вишесмерне комуникације учесника у сложеном комуникационом процесу, подржаном савременом телевизијском технологијом, која се прогресивно развија.

* d.vasiljevic@sbb.rs

За производњу, реализацију и промоцију прве телевизијске емисије заслужан је шкотски изумитељ Берд, још 1925. године. Тек десетак година касније популаризација овог медија добија на значају, најпре у Великој Британији, потом Америци, СССР-у, Француској, Немачкој... Први комерцијални телевизијски пријемник представљен је на Светском сајму 1939. године и изазвао је велику пажњу јавности. Убрзо ова иновација осваја многе домове широм света, постајући омиљени кућни уређај, којим се одређивао социјални и мерио економски и друштвени статус.

Први телевизор стигао је у Београд 1938. године и Београђани су га могли видети на сајму у периоду између 9. и 19. септембра. Захваљујући холандској компанији Филипс демонстриран је начин руковања пријемником, његове могућности, као и начин емитовања телевизијског програма.

Од тада ће проћи доста времена до реализације прве телевизијске емисије на нашим просторима. У некадашњој Југославији, први телевизијски програм експерименталног карактера пуштен је у етар 1956. године у Загребу. Две године касније, тачније, у суботу 23. августа 1958. године, започео је и експериментални програм Радио-телевизије Београд (РТБ) емитовањем Дневника у 20 часова, који је у живом програму водио Милоје Мића Орловић. Убрзо, 29. новембра 1958. године, започиње заједнички експериментални програм југословенских телевизијских станица. Првобитно је био намењен ученицима основношколског узраста – реч је о краћим телевизијским формама, а нешто касније креиран је и програм за одрасле, програм намењен различитим интересним групама (гледаоцима различитих узраста, образовних профила, интересовања). Сачињен је програм разноврсних телевизијских форми (информативне емисије, репортаже, играни и документарни филмови итд.), програм информативног, васпитног, образовног, научног, културног карактера.

Од тог времена, па до данас, карактеристике и могућности а) телевизијских апарата, б) телевизије као медија и в) образовне телевизије значајно су се мењале.

Током 40-их и 50-их година прошлог века унапређују се техничке могућности телевизијских пријемника заснованих на црно-белој техници. Коначно, крајем 50-их година појављује се и тзв. телевизија (телевизор) у боји. Развој транзистора и интегралних кола омогућио је 70-их година и први прелазак са аналогног на дигитални сигнал, када телевизија, постепено, из аналогне прелази у дигиталну еру. Док се аналогна телевизија заснива на CRT технологији, DTV је стандард дигиталне телевизије. Донедавно телевизори великих екрана су се ослањали на CRT технологију (аналогну), све до појаве телевизијских пријемника великих екрана, заснованих на примени технологије дигиталног приказивања, којом се омогућује слика и звук бољег квалитета, већа резолуција, већи формат слике, већа видљивост области слике. Дигитална телевизија нуди неколико опција емитовања: а) дигитална верзија тренутно постојећих канала; б) ТВ побољшане дефиниције – има оштрију слику и подсећа на високо дефинисану телевизију; в)

високо дефинисана телевизија – HDTV; г) најдетаљнија HDTV слика. Иако многи стављају знак једнакости између дигиталне телевизије и високодефинисане телевизије, потребно је истаћи да HDTV јесте формат дигиталне телевизије, да се DTV односи на стварни телевизијски сигнал који се преноси дигитално. Пошто се прелазак са аналогног емитовања на DTV заврши, старије врсте телевизијских пријемника мораће имати конвертор за пријем дигиталног сигнала.

Данас се телевизија сматра врло моћним медијом, посредством кога је могуће креирати светску и домаћу политичку сцену, утицати на јавно мњење, креирати слику друштвене стварности, утицати на образовни ниво становништва, његов културни статус, систем општеприхваћених моралних вредности. Телевизија се може посматрати као полуга система позитивних, али и негативних вредности. Који ће се систем покренути, зависи у највећој мери у чијим рукама се полуга налази. Отуда и образовну телевизију треба схватити као моћан образовни медиј. Нажалост, без обзира на све њене предности, образовна телевизија код нас до данас није нашла своју праву, пуну примену у васпитно-образовној пракси. Чак се, још увек, како то с правом запажа П. Спасојевић (2010: 8–20), у дидактичкој литератури назива иновацијом.

Образовна телевизија, настанак, карактеристике и значај

Ефикасна примена образовне телевизије у настави везује се за шездесете године прошлог века, за америчке институције образовног карактера. Наиме, посебан значај за развој образовне телевизије и њену примену имао је Универзитет у Хјустону (П. Мандић, Д. Мандић 1997: 145). Од тог времена креће њена експанзија, постаје веома омиљен медиј у свакодневном, најчешће експерименталном раду, приписиване су јој, често и неоправдано, велике образовне могућности, настају и многобројни истраживачки радови којима се потврђује њен значајан утицај на квалитет знања, мотивацију, интересовања ученика. Показало се да образовна телевизија има значајан васпитно-образовни утицај уопште, на свим узрасним нивоима, а посебно на децу предшколског и млађег школског узраста; да су њени ефекти на квалитет знања ученика посебно изражени у егзактним дисциплинама; да је од посебне користи, и младима и одраслима, у формалном, неформалном и информалном образовању.

Образовна телевизија је дуго била аудио-визуелни медиј, који је успешно обједињавао позитивне аспекте аудитивних и визуелних, па и текстуалних медија, у складну целину. Данас се све више говори о телевизији као интерактивном медију, који је задржао све карактеристике аудио-визуелног типа, чак их, захваљујући развоју технологије, и значајно унапредио, али и усавршио властите могућности везане за интеграцију и интеракцију са другим медијима.

Образовна телевизија је у могућности да ученицима приближи просторно удаљене пределе, помаже им да упознају, на пример, крајолике Сибира, Анда, Северног и Јужног пола, да им историјске садржаје учини блиским, стварним, веродостојним (рецимо, досељавање Словена на Балкан, Први српски устанак, крунисање владара, Сеобу Срба итд.), да се боље упознају са својом традицијом, обичајима, али и обичајима других народа, да разумеју стваралаштво признатих књижевника, вајара, сликара, архитеката, научника из различитих области (математике, физике, астрономије, биологије, историје...), да проучавају сложене процесе који се исувише брзо или споро одвијају у стварности (сложени хемијски процеси, раст биљке, кружење воде у природи, настанак природних појава и сл.), да спознају, посматрају сићушне делове невидљиве голим оком (атоми, молекуле, крвне плочице, неуроне) или да целовитије и једноставније сагледају огромне објекте, појаве и процесе (план града, планете, Месец, звезде, прасак), да се боље упознају и заинтересују за уметност, спортске садржаје итд. Савремена, дигитална образовна телевизија има и неке друге, додатне могућности примене у наставном процесу, које доскорашња, класична аудио-визуелна образовна телевизија, нема. О њима ће бити више речи касније.

Како ће се телевизијски садржај примењивати у процесу образовања у највећој мери зависи од његове намене, карактера, постављених циљева и задатака часа, и намере наставника да организује рад са ученицима.

Телевизија омогућава емитовање, реемитовање, снимање садржаја, погодна је за честу употребу у наставном процесу у оквиру различитих наставних предмета, на различитом школском узрасту ученика, у различитим фазама часа. Какав ће ефекат одгледана телевизијска емисија или њен сегмент имати на ученике, у великој мери зависи од квалитета припремљеног садржаја, техничког квалитета емитованог материјала, али и припреме ученика за посматрање, мотивације ученика, њихових предзнања, односно примерености садржаја знању ученика, усклађености са наставним програмом конкретног предмета, стручне оспособљености наставника, услова рада – техничке подршке у школским, учioniчким условима.

Квалитетно припремљена образовна емисија подразумева стручно и професионално ангажовање тима стручњака из различитих области (предметних стручњака, наставника практичара, педагога, психолога, социолога, техничке екипе). Од посебног значаја су емисије које се емитију „уживо“ и које дозвољавају интеракцију са гледаоцима с циљем размене искуства, решавања конкретних проблема. Такође, потребно је разликовати образовне емисије општеобразовног карактера, намењене широком гледалишном аудиторијуму, и емисије креиране искључиво за потребе наставе. Бирајући између ова два типа образовних садржаја, наставници немају дилему опредељујући се за оне који су дидактичко-методички обликовани, више тематски конкретизовани и усаглашени са програмом наставног предмета.

С обзиром на заступљеност, телевизијски садржај може: 1) бити постављен као једини извор знања током 45 минута, где наставник само организује час и координира тихим радом у одељењу; 2) послужити као допуна класичној настави у различитим фазама часа: а) у уводном делу часа за мотивисање ученика, понављање наученог са претходног часа, припремање ученика за усвајање нових знања, постављање истраживачког проблема, дефинисање проблемске ситуације; б) постати носилац главног дела часа кроз различите социолошке форме наставног рада, наставне системе, методе васпитно образовног рада, у комбинацији са другим наставним медијима; в) у завршном делу часа у функцији рекапитулације наученог, задавања домаћих задатака, мотивације ученика за наредни час; 3) бити искоришћен за допунски, додатни рад са ученицима; 4) бити основни или помоћни извор знања у различитим ваннаставним активностима, 5) значајно унапредити квалитет наставног рада у систему образовања и усавршавања на даљину. Генерално гледано, образовна телевизија се може примењивати у школама *потпуно*, када се целокупна настава изводи посредством телевизијских образовних програма прилагођених наставним плановима и програмима школе, *делимично* – као допуна класичној настави, где примарну улогу у креирању наставног процеса има наставник, а телевизија се користи као равноправан медиј у односу на све остале образовне медије. Уважавајући карактер и потребе савремене наставе, али и одлике образовних програма код нас, њихов квалитет и квантитет, прихватљивијим решењем се може сматрати делимично увођење образовне телевизије у наставни процес.

Телевизија отвореног круга

Телевизија отвореног круга има вишенаменски значај, њени садржаји су широког дијапазона, намењени су различитим интересним групама, усмерени на ширу популацију гледалаца, различитог су типа, облика и степена сложености. Гледано у целини, телевизија отвореног круга има универзални карактер, остварује информативну, забавну, образовну, васпитну, културну, научну, економску улогу у савременим друштвеним околностима. Програми образовног карактера настају у оквиру посебне редакције великих медијских сервиса, односно телевизијских кућа (школска редакција или редакција за образовни програм, програм за младе). У оквиру редовног програма емитује се и образовни програм који могу пратити гледаоци ширег подручја до ког досеже сигнал припадајуће телевизијске куће.

Занимљив је покушај једне америчке организације, још 1989. године, да посредује у пружању услуга, тачније образовних програма, кабловске телевизије различитим васпитно-образовним установама. Под истим називом *CableintheClassroom* настала је 1995. године у Канади слична организација. Кабловске станице емитују образовне програме, најчешће у ра-

ним јутарњим часовима, у складу са унапред утврђеном и објављеном програмском шемом, чинећи их лакше доступним наставницима и ученицима.

Предности телевизије уопште, па и телевизије отвореног круга могу се посматрати са три становишта: а) ученика, б) наставника и в) наставног процеса у целини. Она:

а) мотивише ученике, подстиче различита интересовања за предметне области, утиче на радни елан, развија сензорне способности, посебно способност уочавања, запажања; утиче на формирање правилних представа и појмова, подстиче различите интелектуалне процесе при посматрању и тумачењу емитованог садржаја (анализа, синтеза, индукција, дедукција, генерализација, апстракција...), развија стваралачко и критичко мишљење.

б) навикава наставнике на континуирано праћење програмске шеме телевизије отвореног типа, а тиме и на: трагање за новим, квалитетнијим изворима знања, утиче на садржајније припремање за час, бољу стручну сарадњу наставника, мотивише их на рад, подстиче на примену савремене образовне технологије, ефикаснију употребу социолошких облика наставног рада, коришћење демонстративне методе.

в) омогућава усавршавање и осавремењавање наставних стратегија, наставних метода, облика рада, наставних средства; добру и ефикасну комбинацију са другим изворима знања, рационализацију васпитно-образовног рада, утиче на стварање позитивне, подстицајне климе за рад и учење, ефикасније остваривање постављених циљева и задатака наставе.

Посебну предност телевизије отвореног круга чине квалитетни програмски садржаји, захваљујући ангажману експерата из различитих области и значајних финансијских улагања.

И поред низа предности, образовна телевизија отвореног круга има одређене слабости. Недостатке телевизије отвореног круга најбоље је систематизовао Никола Мијановић (2002: 227): телевизијске емисије најчешће припремају хонорарни сарадници који нису довољно мотивисани за рад или немају довољно времена да се квалитетно посвете постављеном проблему, програмска шема је строго утврђена, па поједине емисије и не допиру до оних којима су намењене, недостаје више медијског простора да се поједине тематске целине темељније и целовитије обраде, најчешће не постоји повратна информација о квалитету пријема образовне емисије код крајњих корисника (ученика), неблаговремена информисаност наставника чини препреку да се и наставници и ученици квалитетно припреме за њено ефикасно праћење, тешко је задовољити све хетерогене интересе гледалишта (интересе ученика различите школске доби, задовољити потребе различитих школских предмета и њихових тематских области, интересе наставника). Овоме бисмо још додали и честе рекламе, прекиди програма, ометају њихову директну употребу у настави, реметећи концепцију и планирану организацију часа.

Телевизија затвореног круга

За разлику од телевизије отвореног, телевизија затвореног круга намењена је ужем гледалишном аудиторијуму, телевизијским сигналом покрива уже просторно подручје. Њено функционисање се заснива на уважавању посебних, често и специфичних интересовања и потреба корисника телевизијских услуга. Најчешће се налази у оквиру образовних центара (универзитета, образовних институција намењених основношколском, средњошколском узрасту ученика, одраслима; великих компанија које поседују и сектор за образовање и усавршавање властитих кадрова и сл.).

Образовни школски програм телевизије затвореног круга, у потпуности је усаглашен са потребама школе, наставним плановима и програмским садржајима, уважава специфичне захтеве активних и пасивних корисника (наставника, ученика, њихових родитеља и осталих). Овакав начин функционисања телевизије обезбеђује низ предности:

- Школски програм се припрема у договору са наставницима, који активно учествују у његовом припремању и извођењу, чиме се дидактичко-методички обликују садржаји у складу са програмским захтевима и општим и посебним узрастним карактеристикама ученика.
- Пошто су наставници детаљно упознати са садржајем емисија, лакше и квалитетније припремају ученике за њихово праћење и анализу.
- У припремању емисија, поред наставника, могу бити укључени и ученици (што их додатно мотивише на рад и учење), али и родитељи ученика и други сарадници.
- Термини емитовања образовних емисија су више усаглашени са распоредом часова, него што је то случај са телевизијом отвореног круга.
- Омогућено је демонстрирање и праћење врло ретких, скупих, деликатних појава, процеса и експеримената (Мијановић 2002: 229).
- Може се сачинити значајна архива разноврсних садржаја који се по потреби могу емитовати и реемитовати у различитим фазама наставног рада.
- Припремљени програми, намењени редовној, допунској, додатној настави, слободним, ваннаставним активностима и интересовањима ученика, могу имати и васпитни и образовни ефекат (посебно су интересантни записи, репортаже са наставних екскурзија, излета, приредби, спортских сурета, такмичења, ревија).
- Лакше се остварује директна и индиректна комуникација аутора телевизијских емисија и њихових крајњих корисника и у складу са тим квалитативна корекција програма.
- Многе предности телевизије отвореног круга могу се приписати и телевизији затвореног круга.

Ограничења у примени образовне телевизије затвореног круга у настави, везују се искључиво за њене специфичности условљене карактером рада:

- У мањој средини тешко је пронаћи стручњаке, експерте различитих профила;
- Теже се обезбеђује перманентан, константан ниво креативности тима наставника и осталих, стално ангажованих на припремању школског програма, па прети опасност од шаблонизованог, униформног рада.
- Техничка подршка, као и подршка техничко-организационог стручног кадра, не може бити тако добра као код, на пример, јавних сервиса, где су материјална и финансијска улагања знатнија, а селекција кадра строжа.
- Економски фактор може значајно да утиче на квалитет образовних емисија;
- Лоши међуљудски односи могу неповољно утицати на ефекте рада.
- Постоји опасност да се образовна телевизија третира као универзални, незаменљив медиј, да се неоправдано фаворизује и погрешно разуме као једини пут стицања знања;

Данас се мање говори о значају класичне телевизије, телевизије отвореног и затвореног типа, све више постају актуелне интерактивна и интернет телевизија, истичу се њихове могућности, које упоредо са прогресивним и динамичним напретком технологије постају све веће, а тиме и битније за савремено образовање, наставу и учење.

Дигитална образовна телевизија

Данашња дигитална телевизија функционише посредством висококвалитетног дигиталног сигнала, отпорног на атмосферске сметње, који као такав омогућује пуну, сложену двосмерну мултимедијалну, интерактивну комуникацију. Суштинске предности дигиталне телевизије, односно дигиталног емитовања телевизијског програма су: висока резолуција, квалитет звука, боља обрада дигиталног сигнала (нема шума, копија је верна оригиналу), широки екран, заступљеност више телевизијских канала у медијском простору, могућност увођења нових и коришћења интерактивних услуга (телетекст, интернет, видео на захтев, интерактивне игре, куповина, гласање од куће, огласи, подаци на захтев, радио програми и слично). Међутим, све наведене услуге интерактивне дигиталне телевизије нису погодне за непосредну примену у настави.

Видео на захтев је врста услуге којом се посредством даљинског управљача наручује жељени филм или емисија из каталога електронског видео клуба. На основу критеријума за претрагу (на пример: назив филма, глумац, режисер, категорија и сл.), могуће је остварити преглед располо-

живих филмова. Емитовање одабраног садржаја могуће је по потреби понављати у току 24 часа.

Захваљујући овој услузи могуће је снимање телевизијских садржаја на више канала истовремено; паузирање, заустављање и гледање програма из почетка, иако је програм у току; преузимање и премоћавање уназад програма који иде „уживо“; позивање емитованих програма неколико дана у назад.

Подаци на захтев је услуга интерактивне телевизије која омогућава кориснику да дође до додатних потребних података. Од посебне је користи наставницима уколико желе да се додатно, прецизније информишу о садржају филма, емисије или прилога и ефикасније припреме за њихову примену у настави.

Интерактивне образовне игре и квизови су омиљени садржаји ученицима свих узраста, и као такви се могу ваљано искористити за мотивисање ученика за рад и учење или, пак, за стицање и проширивање знања.

Интернет образовна телевизија

У чему се разликује интернет телевизија од класичне, конвенционалне телевизије?

Интернет телевизија, како и сам назив каже, подржана је интернет технологијом (ADSL, кабловски интернет, бежични интернет), пружа могућност праћења телевизијског програма уживо или одабира конкретног, жељеног, већ архивираног видео снимка. Неке телевизијске станице планирају и реализују посебну програмску шему за интернет гледаоце. Потребан је софтвер за прегледање садржаја и ТВ пренос се остварује без већих проблема.

Посетиоци интернет телевизије бирају канал који желе, могу да се дуже посвете одабраном садржају захваљујући мноштву збивања која се прате уживо (често 24 часа), независно од броја заинтересованих. Доступни су и нискобуџетни и високобуџетни материјали, аматерска и професионална видео продукција. У обиљу материјала корисник интернет телевизије с лакоћом проналази жељени садржај, може му се више пута враћати, избегавајући непотребне, замарајуће рекламе. Он се може директно укључити у програм, делимично, утицати на његов садржај и ток (апсолутна слобода не постоји), бирати најподеснију камеру и угао камере (и то само за себе). Посебна предност интернет телевизије, у односу на класичну, јесте у томе што њено емитовање није везано само за телевизијски апарат, пренос телевизијских садржаја могуће је остварити посредством рачунара, преносивог уређаја, попут мобилног телефона или ПДА.

Интернет телевизија може се остварити и у домену стварања специјализованих емисија тематског типа, као што су емисије из културе, уметности, историје, информатике и сл., што првенствено зависи од намера продукције.

Већина слабости образовне телевизије отвореног и затвореног круга претежно се превазилазе актуализацијом интерактивне дигиталне и интернет телевизије. Наставници се са лакоћом и на време упознају са образовним садржајима, врше правилну селекцију материјала, припремају ТВ емисију за емитовање у жељеном термину, могу поради на њеном екстензитету и интензитету, могу укључити ученике, колеге, стручњаке, родитеље ученика у креирање видео материјала (аматерски снимци) који ће бити постављени на интернет и бити доступни другим корисницима. Тиме се значајно доприноси стварању богате базе, архиве разноврсног наставног материјала.

С обзиром да интернет телевизија може бити подржана различитим техничким уређајима, могуће је наставу реализовати у различитим условима: мултимедијалној учионици – посредством рачунара; другим затвореним просторима: музеји, галерије, фабрике; отвореним просторима: мора, језера, планине (рекреативна настава, екскурзије, излети) – посредством мобилних телефона, таблет рачунара и сл. Могуће је, захваљујући новим технологијама, телевизијске емисије, филмове, инсерте образовног карактера примењивати у свим фазама часа, као допуну класичној настави у већим или мањим временским интервалима, или као замену за школски час. Могуће их је примењивати у свим социолошким облицима рада (фронтални, групни, рад у пару, индивидуални облик рада). Овакви садржаји могу бити подршка наставним системима (проблемска настава, програмирана настава, егземпларна, индивидуализована, хеуристичка, тимска настава), наставним методама (монолошка, дијалошка, метода рада на тексту, илустративна, демонстративна, метода писања, експериментално-лабораторијска метода) и успешно се комбиновати са осталим наставним средствима. Могу бити у функцији припреме ученика за час, рекапитулације садржаја, допунског, додатног рада.

Како ће се образовна телевизија користити у настави, како ће се њени ефекти одразити на квалитет знања и развој способности ученика, у највећој мери зависи од професионалног знања и умећа наставника. Зато је неопходно да савремени наставник перманентно негује и унапређује компетенције за примену образовне телевизије у раду. Реч је о: а) педагошким-дидактичко-методичким, б) предметним, в) техничко-технолошким и г) информатичким компетенцијама.

Педагошке компетенције се односе на: 1) праћење и проучавање стручне литературе и периодике везане за нове могућности примене образовне телевизије у свим фазама наставног рада, од планирања, организације, реализације, до вредновања селектованих телевизијских садржаја; 2) перманентно оспособљавање наставника за дидактичко-методичко креирање, правилно одабирање, емитовање телевизијских садржаја, уз одговарајућу припрему ученика за посматрање; 3) оспособљавање за анализу и уопштавање посматраног с циљем формирања правилних и потпуних представа и појмова код ученика, 4) перманентно усавршавање наставника за ком-

биновање образовне телевизије са разноврсним елементима наставне технологије.

Под поседовањем и унапређивањем *предметних компетенција* наставника подразумева се континуирано и перманентно усвајање, развијање, проширивање и продубљивање стечених знања и способности из научних области и њима сродних дисциплина које се директно или индиректно одnose наставни предмет, односно његов садржај.

Техничко-технолошке компетенције наставника обухватају техничку културу и образовање, односно квалитет и степен знања и способности везаних за употребу разноврсних телевизијских апарата, познавање њихових техничких перформанси и могућности; затим, обезбеђивање оптималних материјално-техничких услова неопходних за њихову сврсисходну и функционалну примену; успешно комбиновање и повезивање са другим техничким уређајима.

Информатичке компетенције наставника кључне су за примену интернет образовне телевизије у настави. Без њих се не може замислити креирање образовних телевизијских програма, претрага, размена, снимање, обрада, архивирање и емитовање телевизијских садржаја у информатичком наставном окружењу.

Методолошки аспект истраживања

Полазећи од теоријске основе третираног проблема, извршено је емпиријско истраживање везано за коришћење различитих варијанти телевизије у васпитно-образовној пракси. У том циљу формулисани су предмет, циљ, задаци и хипотезе истраживања. Предмет истраживања су ставови наставника разредне наставе према образовној телевизији отвореног круга и савременој дигиталној телевизији. *Циљ истраживања* је испитивање ставова наставника о томе у којој мери користе могућности телевизије отвореног круга у својој пракси и како процењују властиту оспособљеност за примену савремене дигиталне образовне телевизије. У складу са постављеним циљем, дефинисани су следећи *научно-истраживачки задаци*:

- Испитати ставове наставника разредне наставе о коришћењу: а) директно емитованих телевизијских садржаја и б) снимљених телевизијских прилога у свакодневном васпитно-образовном раду,
- Испитати ставове наставника разредне наставе о властитој оспособљености за примену савремене образовне дигиталне телевизије у припремању и реализацији часова у нижим разредима основне школе.

Претпостављено је да наставници недовољно користе могућности телевизије отвореног круга и да нису у довољној мери упознати са суштином и могућностима савремене образовне дигиталне телевизије.

Узорак истраживања чини 300 наставника Златиборског, Моравичког и Колубарског округа. Разред у коме наставници раде представља *вари-*

јаблу истраживања и јавља се у четири модалитета: I, II, III и IV разред. Истраживање се заснива на примени дескриптивне научно-истраживачке методе. Од мерних инструмената коришћена је Ликертова петостепена скала судова, а статистичка провера добијених резултата извршена је израчунавањем F вредности.

Интерпретација добијених резултата

Као што се и претпостављало, више од четири петине или преко 80% испитаних наставника не користи у свакодневной васпитно-образовној пракси директно емитоване телевизијске садржаје.

Табела 1: Примена директно емитованих телевизијских садржаја у свакодневной школској пракси

Степен слагања	I разред	II разред	III разред	IV разред
Потпуно слагање	0%	2,38%	0%	0%
Углавном слагање	7,5%	2,38%	0%	0%
Неутрални ставови	10%	9,52%	24,39%	16,64%
Углавном неслагање	45%	40,48%	48,78%	50%
Потпуно неслагање	37,5%	45,24%	26,83%	33,33%
F= 0,50; p= 0,32; нема значајности на нивоу 0,05				

Оваква појава је очекивана из више разлога, а нарочито због објективне тешкоће успостављања склада између програмске шеме емитовања школских телевизијских емисија и садржајне структуре наставних програма и њихове реализације. То је један од озбиљних разлога зашто директно коришћење телевизијских емисија у настави и даље остаје само као теоријска могућност, без имало изгледа да се у том погледу нешто озбиљније промени у наставној пракси. У немогућности прозналажења било каквог решења, а у жељи да се телевизијске емисије користе у наставној пракси, нешто више од петине или 24,39% наставника трећег разреда основне школе је остало без одговора на ово питање. Знатан број наставника је уверен да би се овај проблем могао успешно решавати у релацијама: уредништво школског програма – министарство просвете – удружење наставника.

Имајући у виду да су телевизијске емисије школског карактера важан извор знања у настави, да су неке од њих добро дидактичко-методички обликоване и да, као такве, битно утичу на остваривање постављених циљева васпитно-образовног рада, већина наставника има потребу да их користи у пракси. Међутим, потреба сама по себи не значи и њено задовољење, за такво нешто је потребан јасан циљ и конкретна акција. Показало се да јасан циљ има између две и три петине или 50% испитаних наставника. То су наставници у акцији, мотивисани да траже и изналазе различите путеве примене снимљених телевизијских емисија у настави. Они увиђају улогу и значај овог аудио-визуелног медија у осавремењивању и унапређи-

вању рада школе који постаје у знатној мери занимљивији, очигледнији и ефикаснији.

Табела 2: Примена снимљених телевизијских прилога у свакоднев-
ној школској пракси

Степен слагања	I разред	II разред	III разред	IV разред
Потпуно слагање	34,50%	21,43%	22,44%	23,00%
Углавном слагање	25,50%	31,43%	27,32%	27,14%
Неутрални ставови	10,43%	11,43%	7,31%	13,81%
Углавном неслагање	19,56%	16,67%	28,78%	15,71%
Потпуно неслагање	10,01%	19,04%	14,15%	20,33%
F=0,59; p=0,01				

Тестирајући трећу научно-истраживачку хипотезу о оспособљено-
сти наставника за примену савремене образовне дигиталне телевизије у
практи, дошло се до занимљивих сазнања.

Табела 3: Оспособљеност за примену савремене дигиталне образов-
не телевизије

Степен слагања	I разред	II разред	III разред	IV разред
Потпуно слагање	13,30%	19,50%	15,00%	7,50%
Углавном слагање	23,26%	21,00%	30,00%	32,50%
Неутрални ставови	18,60%	17,00%	20,00%	20,00%
Углавном неслагање	23,91%	20,00%	22,50%	22,50%
Потпуно неслагање	20,93%	22,50%	12,50%	17,50%
F = 1,51; p = 0,15; нема значајности на нивоу 0,05				

Утврђено је да се ставови наставника битно разликују у погледу
властите оспособљености за примену дигиталне образовне телевизије. Гле-
дано у целини, око две петине или 40% наставника је уверено да зна шта је
дигитална образовна телевизија и да може да је примењује у пракси. За
разлику од ових наставника, исто толико наставника (40%) мисли супрот-
но. Мисле да немају довољно знања о дигиталној телевизији и да нису
оспособљени за њену примену у пракси. Знатан број наставника, око једне
петине или 20% се, из различитих разлога, није изјаснило о овом питању,
па су њихови ставови означени као неутрални.

Овакви, прилично шаролики ставови наставника (позитивни, нега-
тивни и неутрални) о могућностима примене дигиталне образовне телеви-
зије у пракси, представљају озбиљну индикацију да се овом проблему у пе-
дагошкој науци, и у теоријским, и у емпиријским оквирима, не посвећује
потребна пажња. Тим више што ни позитивни ставови наставника о диги-
талној образовној телевизији, сами по себи нису нити могу бити гаранција
да ће је примењивати у пракси. Искуство показује да знање о иновацијама,

па чак и уверења о њиховој ефикасности, не осигуравају њихову примену у пракси.

Закључак

Слабости конвенционалне образовне телевизије, телевизије отвореног и затвореног круга, могу се, углавном, превазићи применом интерактивне дигиталне и интернет телевизије, које нуде нова идејна решења и могућности примене у свакодневном раду. Обједињујући позитивне аспекте ранијих телевизијских концепата, дигитална образовна телевизија је неупоредиво савременија, она собом носи нове вредности, нове могућности примене у свакодневном раду ученика и наставника. Посебно се издвајају: интерактивност, већа персонализација медија, могућност селекције и избора расположивих пакета телевизијских канала, могућност одабира софистицираних сервиса са додатом вредношћу. Међутим, дигитална образовна телевизија може остварити своју пуну вредност уколико се заснива на позитивним аспектима конвенционалне образовне телевизије оба типа, телевизије отвореног и затвореног круга и уколико се ослања на познате педагошке законитости и принципе.

Основне претпоставке примене савремене образовне телевизије односе се и на одговарајућу материјално-техничко-информатичку подршку школе, квалитет образовних телевизијских програма, као и адекватну оспособљеност и мотивисаност наставника.

Ипак, треба нагласити да овај медиј не треба фаворизовати у односу на друге медије. Истраживање је показало да се образовним телевизијским садржајима још увек не посвећује потребна пажња. Ретки су образовни програми намењени ученицима различитих школа, разреда, интересовања, а још су ређи они усаглашени са наставним плановима и програмима. Потребно је максимално ангажовање наставника у том правцу, тима компетентних стручњака, који ће уз примену педагошких, стручних, предметних, техничко-технолошких и информатичких знања и способности, активно радити на креирању и архивирању образовних, телевизијских садржаја и користити све предности савремене дигиталне телевизије. С друге стране, употреба овог медија, подразумева одговарајућу опремљеност школа за коришћење интернет телевизије. Општепознато је да су финансијске препреке најчешћи разлог што се иновације недовољно или уопште не примењују у свакодневном васпитно-образовном раду. То је случај и са дигиталном, интернет телевизијом, која је још у повоју, јер њена технолошка и идејна решења још увек нису у потпуности заокружена.

Литература

- Бранковић, Мандић 2003: D. Branković, D. Mandić, *Metodika informatičkog obrazovanja*, Београд и Банја Лука: Mediagraf i Filozofski fakultet u Banjoj Luci.
- Василијевић 2010: Д. Василијевић, *Индивидуално усавршавање наставника*, Ужице: Учитељски факултет.
- Дамјановић 1999: В. Дамјановић, Дидактичка стратегија примене информационе технологије у настави, Нови Сад: *Педагошка стварност*, 45/3–4, 247–258.
- Ђорђевић 1979: Ј. Ђорђевић, Савремени проблеми диференциране наставе, Београд: *Настава и васпитање*, 28/3, 261–281.
- Ђорђевић 1965: Ј. Ђорђевић, Суштина и функција едукативне телевизије, Нови Сад: *Педагошка стварност*, 11/8, 511–516.
- Лакета, Василијевић 2006: Н. Лакета, Д. Василијевић, *Основе дидактике*, Ужице: Учитељски факултет.
- Лајнбергер и др. 2004: D. Linebarger, A. Kosanic, C. Greenwood, N. Doku, Effects of Viewing the Television Program Between the Lions on the Emergent Literacy Skills of Young Children, *Journal of Educational Psychology*, 96/2, 297–308.
- Мандић, Мандић 1997: П. Мандић, Д. Мандић, *Образовна информациона технологија*, Београд, Јагодина, Ужице: Учитељски факултети Београд, Јагодина.
- Мандић, Ристић 2006: Д. Мандић, М. Ристић, *Веб портали и образовање на даљину у функцији подизања квалитета наставе*, Београд: Медиаграф.
- Мандић 2001: Д. Мандић, *Информациона технологија образовања*, Београд: Виша школа за образовање васпитача.
- Мандић 2003: D. Mandić, *Didaktičko-informatičke inovacije u obrazovanju*, Београд: Mediagraf.
- Мијановић 2002: N. Mijanović, *Obrazovna tehnologija*, Podgorica: Obod DD Cetinje.
- Самарцић 2001: Н. Самарцић, *Образовање, телевизија и мултимедији*, Београд: *Матица*, 1/4–5, 67–74.
- Солеша 2006: D. Soleša, *Obrazovna tehnologija*, Sombor: Pedagoški fakultet.
- Спасојевић 2010: П. Спасојевић, Иновативни концепт образовне телевизије, Београд: *Образовна технологија*, 10/1, 8–20.
- Фиш 2004: S. M. Fish, *Children's Learning From Educational Television: Same Street and Beyond*, New Jersey: Taylor & Francis.
- Хјустон, Врајт 1998: A. Huston, J. Wright, *Handbook of child psychology*, New York: Wiley & Sons.

Danijela N. Vasiljević

Novak R. Laketa

TOWARDS NEW EDUCATIONAL TELEVISION

Summary

The theoretic analysis and descriptive scientific research method, various types of educational television are actualized, so they represent a significant segment of contemporary educational technology. The aim of this paper is to review the problem in theoretic and empirical framework with a special emphasis on teachers and their skills, expressed through needs, interests and desires, and to analyze and practically explain the achievements of educational television. The research showed that all theoretical aspects of the educational television are properly introduced and available to teachers. On a sort of random sample, out of 300 class teachers of Western Serbia, it was determined that the advantages of school television were rarely applied in practice, either live programs or previously made television contents. These statements of teachers, regarding their willingness to use the benefits of digital educational television, are polarized. Two fifths or 40% of the respondents consider themselves competent to use this media in practice and its interactive advantages, its personalized features, the possibility of selection and choice between available packages of television channels and the possibility of use of these services with numerous additional values.

The results showed the existence of the problem regarding application of digital educational television in theory and practice, because in its empiric framework it was not properly treated. Furthermore the positive attitudes of teachers on digital television are not the guaranty of its practical application.

ЛЕВИНОВ МОДЕЛ АКЦИОНИХ ИСТРАЖИВАЊА**

Апстракт: Савремено акционо истраживање има своју историју, али и предисторију. Акциона истраживања настала су из критике позитивистичких и функционалистичких тумачења улоге и методолошких основа науке. Мада се идеје овог приступа истраживању васпитања могу наћи у радовима свих педагошких класика, идеја о истраживањима у којима су наставници били активни учесници, а не само корисници или објекти истраживања, има своје корене у радовима Курта Левина (Kurt Lewin). Поменути аутор је своје идеје градио паралелно са педагошком акцијом, стварањем и развијањем школа. У раду се говори о Левиновом моделу акционих истраживања. Посебна пажња усмерена је на Левинову улогу у развоју акционих истраживања.

Кључне речи: акциона истраживања, Курт Левин, рефлексција, акција.

Увод

У двадесетим и тридесетим годинама прошлог века све су учествовалија питања о смислу истраживања у хуманистичким наукама, позицији истраживача, одрживости принципа вредносне неутралности. У том периоду све више аутора заступа став да се истраживање у хуманистичким наукама не сме искључиво сводити на прикупљање и обраду података, да мора садржати акциону компоненту, базирану и на спознаји чињеница, али и на размени знања, вештина, саморефлексији, партнерству, учешћу свих заинтересованих у произвођењу жељених промена. Поставља се питање: шта се дешава уколико истраживач мења услове истраживања, постојећу стварност, настојећи да обликује другу, која ће више одговарати потребама људи.

На самом почетку стварања идеје о акционим истраживањима амерички социјални психолог Курт Левин (Kurt Lewin) у раним радовима описује тензију за промене кроз истраживања, уз констатацију да су појединци ограничени у способностима да промене социјалне и културне перцепције које су део њих самих. У Левиново време научним истраживањима бавили су се само професионални истраживачи, док су практичари у најбољем случају имали улогу извора података или учесника у експериментима којима се настојао проверити учинак појединих поступака или утврдити узроч-

* jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

** Чланак представља резултат рада на пројекту „Педагошки плурализам као основа стратегије образовања“ број 179036 (2011–2014), чију реализацију финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

но-последична повезаност између одређених варијабли. Упркос све бројнијим научним истраживањима, практичари су се у свом свакодневном деловању могли ослонити на интуицију или на површне повратне информације које им нису биле довољне ни за евалуацију свог деловања ни за учење.

Левинови радови веома брзо су примењени и у домену педагошких истраживања: у области развијања курикулума и професионалног развоја наставника. Левин говори о акционим истраживањима као о методи у којој је нагласак на разлици између интерпретативног истраживања праксе и традиционалног аналитичко-емпиријског истраживања (Банђур, Максимовић 2011: 579–588, McTaggart 1992, 1997). Акционо истраживање од Левиновог времена, који је у то време заступао аналитичко-емпиријски приступ у истраживању, променило је своје правце и значења. Данас акциона истраживања за многе ауторе представљају кључну полуку, како за унапређивање стручне праксе сваког појединог наставника, тако и за мењање школе и друштва у целини.

Левинова теорија акционих истраживања

Појам „акциона истраживања“ потиче од Левина, који је 1946. године истраживање активности означио као „истраживање у служби друштвених подухвата или друштвене технике“ (Köenig, Zedler 2001: 140). Левин се сматра утемељивачем акционих истраживања јер је инсистирао на тези да је немогуће разумети неки систем уколико га не покушамо променити, тј. дијагноза – сазнање има смисла само уколико је повезана са интервенцијом – акцијом (Schein 1999: 7). Левин је рођен у Немачкој 1890. године, а емигрирао је у САД 1933. године, где је добио држављанство и наставио да живи. Левиново (Lewin 1946) полазиште како је немогуће разумети неки систем уколико га не покушамо променити, утемељено је на дефиницији да под акционим истраживањима подразумевамо експериментално истраживање усмерено на решавање социјалних проблема. Истраживање се одвија у групи састављеној од научника и практичара и пролази кроз спиралне кораке који укључују планирање, акцију и евалуацију (Masters 2009). За Левина (Lewin 1946: 46) акционо истраживање је „базично социјално истраживање [...] које може да понуди [...] дубље увиде у законе који владају друштвеним животом, али које истовремено води ка [...] независности, једнакости и кооперацији“, отклањању експлоатације и успостављању демократских односа, дакле ка социјалној промени. Кључни моменат у његовој верзији је групно одлучивање: укључивање учесника у социјалној ситуацији у све фазе истраживања. Односно, Левин је нашао да је дискусија са могућношћу заузимања властитих ставова много ефикаснија у промени понашања у поређењу са предавањима. Највећи допринос је у ствари у идеји проучавања проблема путем њиховог мењања и посматрања ефекта тог мењања јер [...] ако не можемо проценити да ли је то што чинимо напредовање или назадовање, ако немамо критеријуме за евалуацију односа између

настојања и постигнућа, ништа нас не може спречити у стварању погрешних закључака и радних навика [...] а реално утврђивање чињеница и евалуација су претпоставка за било какво учење (Lewin 1946: 35). У акционом истраживању истраживач ствара проницљивост у самом процесу, ствара промене, а затим посматра ефекте и нову динамику промена.

Практичар који није оспособљен за истраживање свог деловања врло често се осећа као капетан брода без навигацијских уређаја (Lewin 1946: 38). За Левина акционо истраживање представља облик друштвене „навигације“ која омогућује практичарима утврђивање смера и интензитета свог деловања. При томе није довољно да факултети производе научна сазнања, већ је неопходно поставити истраживање – друштвене очи и уши у средиште акције.

Левин је био зачетник, како групно-динамичких истраживања, тако и акционих. Наиме, акциона истраживања стратешки су везана за мале групе без обзира на то у ком се контексту одвијају. У првом примеру сви чланови групе више или мање интензивно учествују у истраживачким активностима, а у другом ради се о формирању специфичних фокус група и селекцији најмотивисанијих чланова у истраживачкој групи. Групна динамика овде пружа различите методе и технике за побољшање емоционалних веза и за побољшање и интензивирање комуникација међу члановима групе. Левин (Lewin 1946, 1948) у свом познатом „процедуралном моделу“ акционих истраживања разликује три фазе: 1) развој групе, где се ради о групно-динамичком обликовању за истраживачки и акциони процес одабраних чланова групе, 2) фаза истраживања, 3) фаза акције.

Левинов модел је цикличног значаја. Иначе, он се критички осврће према традиционалној методологији у вези са улогом научника као незаинтересованог и неутралног посматрача социјалних и васпитно-образовних ситуација. Левинов модел је одличан темељ за размишљање шта све акционо-истраживачки пројекат омогућава. У моделу се могу идентификовати две главне фазе:

1. дијагностичка, у којој се анализирају проблеми, те постављају истраживачка питања и хипотезе, и

2. терапеутска, у којој се хипотезе подвргавају тестирању у строго контролисаним условима.

Левинов (Lewin 1951) циклични модел идентификације и дефиниције проблема, терапеутске акције и евалуације, подељен је у седам фаза:

Прва фаза укључује идентификовање и дефинисање проблема или генералне идеје које се сматрају критичким у свакодневним социјалним и васпитно-образовним ситуацијама. Проблем би требало интерпретирати у што ширем обиму како би се избегла ограничења преуско дефинисаних проблема или основних идеја (теме истраживања). Неки примери проблема или општих идеја могу се укратко навести. Родитељи су спремни помоћи ученицима у надгледању њихових задатака. Како учинити ту помоћ сврховитом? Другим речима, генерална идеја односи се на „стање ствари“ или

ситуацију коју истраживач жели променити или побољшати. Изворни проблем може се променити у наведеном цикличном моделу. Истраживач би требало да предузме одређене акције којима би се сагледала дубина проблемске ситуације, пре него што би се санирани симптоми. Циљеви и варијабле нису константне величине, већ су подложни промени. Они се временом мењају као резултат развоја акционо-истраживачког развојног пројекта у којој су све фазе повезане.

У другој фази прикупљају се подаци и чињенице, тако да се добију потпуни описи дате ситуације или неког догађаја. На пример, ако је проблем неуспех ученика у настави математике или одређеним областима математике, као што су алгебра, геометрија, разломци или слично, требало би утврдити који то фактори утичу на неуспех у учењу, да ли је проблем у мотивацији, да ли је проблем код ученика, наставника или у наставном градиву. Сва та питања помажу да се разјасни природа проблема. Прикупљање ових информација, може осигурати темеље за класификацију неких чињеница. То онда доводи до радикалних промена у разумевању изворне идеје или проблема.

Трећа фаза укључује преглед истраживачке литературе да би се дошло до сазнања о сличним проблемима у компаративним студијама, њихових циљева, метода и стратегија решавања проблема са којима су се претходни истраживачи већ раније сусретали. Све се то синтетизује и повезује са другом фазом. У овој етапи акционих истраживања могуће је формулисати ад хок хипотезе или истраживачка питања. Те хипотезе представљају опште ставове и могу објаснити неке појаве и проблеме, али њих би требало верификовати у пракси.

У четвртој фази се кроз поступак „бреинсторминга“ води расправа око проблема, конституишу се неке хипотезе око којих се прикупљају информације које су релевантне за њихово тестирање. Верификација идеја ни у ком случају није пуко тестирање статистичких хипотеза у класичном смислу, већ је то провера прикупљених података са постављеним хипотезама. Мада су тако верификоване хипотезе применљиве у пракси, оне би ипак морале задржати статус претпоставки, пре него ли генерализација, јер се у току одвијања акционог истраживања увек може наићи на неке узгредне ефекте, који могу реформулисати читаву прелиминарну теорију, а она и постављене хипотезе. Анализа у акционим истраживањима бесконачан је процес, али се она мора прекинути у фази имплементације социјалне и васпитно-образовне акције. Тачка прекида је онај тренутак када истраживач увиди да су хипотезе довољно поткрепљене да воде даљу акцију. У тој тачки се завршава ревизија почетних претпоставки о проблему.

У петој фази, пре почетка имплементације акције потребно је донети одлуке о томе који ће се истраживачки поступци и методе користити. Једнако важна је и расправа и преговарање са свим учесницима акционог процеса. Као опште начело, вреди правило да би се у почетним фазама ак-

ционог истраживања акције требало да одвијају унутар уско дефинисаног подручја у којем истраживачи имају највећи степен слободе одлучивања.

Шеста фаза укључује имплементацију акционог плана. У оквиру планских акција доносе се одлуке о условима и методама за прикупљање и анализу података, као и релевантне одлуке о праћењу и евалуацији читаве акције на подручју у коме се она спроводи. Мада је спровођење акције релативно једноставан поступак (ако се добро припреми), услед феномена непредвидљивости могу настати неке непожељне консеквнце које могу скренути ток целе акције, што ће нужно довести до модификације првобитног плана и ревизије хипотеза. У овој фази разматра се и тип евалуацијског програма, како би се што боље пратило спровођење акције. У том случају а) потребно је користити мониторинг технике, б) потребно је користити технике које пружају доказе о променама, в) потребно је користити триангулацију, како би се омогућило целовито сагледавање проблема из више перспектива.

Седма, финална фаза укључује интерпретацију и сумативну евалуацију целокупног акционо-истраживачког пројекта, а она се често појављује у облику студије случаја. У идеалним условима, извештаји студије случаја требало би да буду написани на крају сваког циклуса, надограђујући и развијајући на тај начин претходне извештаје. У сваком случају, истраживач би требало да напише један потпунији евалуацијски извештај када се прекине одређена спирална акција и истраживање пређе у другу фазу или проблем. Извештај студије случаја требало би презентовати у претежно наративној форми, како би се видела генеза збивања током одвијања акционог процеса и корелацијска повезаност између догађаја. Такав један образац би требало да укључи следећи приказ:

- 1) Како се развијала генерална идеја током времена (лонгитудинално)?
- 2) Како се развијало разумевање проблемске ситуације?
- 3) Које су се акције развијале како се мењало разумевање проблема?
- 4) У ком обиму су акције спроведене, како су се учесници суочавали са проблемима и променама?
- 5) Који су били посредни, а који непосредни резултати појединачних акција и на који су се начин објасниле промене које су се догађале унутар контекста истраживања?
- 6) Које су биле одабране технике за прикупљање информација о проблемској ситуацији и њеним узроцима и акцијама које су биле предузете да се проблем санира?
- 7) На које су проблеме наилазили истраживачи и како су их покушавали решити?
- 8) Да ли је било неких етичких и политичких проблема или дилема око спровођења акционог пројекта?

У овој фази циклус ће се спирално поново почети развијати, али у знатно проширеном обиму са новим и реформулисаним идејама. На крају неколико таквих циклуса, резултати акционих истраживања се објављују.

Идеја акционих истраживања у радовима следбеника Курта Левина

Нажалост, Левин није успео разрадити своју идеју акционог истраживања јер је убрзо након објављивања свог првог рада о том новом истраживачком приступу умро, а његови сарадници нису у довољној мери схватили значај активне улоге практичара у акцијском истраживању. Липит (Lippitt 1950: 50–55) један од најближих Левинових сарадника сматра како акционо истраживање подразумева примену истраживачке методологије са сврхом дијагностиковања и решавања практичних проблема, при чему се методолошким аспектом баве професионални истраживачи чији задатак би требало бити непристрано уочавање проблема и информисање заинтересованих учесника о резултатима истраживања. Основни проблем таквог приступа је у томе што практичари и даље зависе од ангажмана професионалних истраживача који, када би и желели, не би могли у већој мери допринети континуираној евалуацији праксе као ни учењу самих практичара. Због неповољних друштвених прилика тог доба, као и због неразумевања академске заједнице која је преферисала класични истраживачки приступ, идеја о наставнику акционом истраживачу у то време се није могла у већој мери афирмисати (Банђур, Максимовић 2012: 22–32, Богнар 2008, Noffke 1997: 305–343, McFarland, Stansell 1993).

У новијој литератури о акционим истраживањима, уз Левиново име, спомиње се као један од утемељивача акционих истраживања и Џон Колиер (John Collier), социјални радник и антрополог из Америке, који је од 1933. до 1945. године био повереник за индијанске послове у администрацији Френклина Рузвелта (Franklin Roosevelt). Управо је појам акционих истраживања први употребио Колиер наглашавајући како би локалним културама требало препустити одговорност за образовање, а процес кроз који би то требало остварити представљају акциона истраживања. У средиште свог рада поставио је захтев за промену ситуације и партнерске релације свих учесника у истраживању, што ће касније постати један од основних постулата акционих истраживања. За њега је акционо истраживање форма истраживања која се креира и остварује сарадњом администратора и припадника локалне заједнице, при чему би администратори требало да виде себе пре свега као ученике (Winter 2001: 33). Левин и Колиер су до идеје о акционим истраживањима дошли у исто време, независно један о другоме. Обојица су о акционим истраживањима објавила релативно мало радова, али је заслуга за утемељење акционих истраживања приписана Левину, док је Колиерова улога дуго времена била занемарена.

Истражујући друштвене проблеме, као на пример дискриминацију мањинских група, Левин предлаже акционо истраживање као проширење и даљи корак од теренског експеримента (field experiment) и лабораторија за групну динамику. Стратегија акционог истраживања састоји се од поновљивих циклуса „планирања, извођења (акције) и прикупљања података“. Прикупљање података (reconnaissance или facts-finding) има четири функције: требало би да послужи као основа за евалуацију изведене акције, као планирање следећег корака, као модификовање општег плана акције и коначно као прилика за учење, за „стицање нових општих увида“. С обзиром на то да наслеђе Левина јесте спирала акционог истраживања, према Мек Тагарту, у томе и лежи опасност да акциона истраживања постану нешто више од процедуре. Погрешно је сматрати да ће се праћењем спирале и њених фаза вршити акциона истраживања.

За Левинов приступ развоју идеја акционих истраживања, карактеристичан је неочекивани догађај за време експеримента који је 1946. године спроводио са сарадницима Роналдом Липитом, Леландом Бадфордом и Кенетом Бенеом (Ronald Lippitt, Leland Bradford, Kenneth Benne) у оквиру Истраживачког центра за групну динамику. Они су осмислили двоседмични програм чија је сврха била охрабривање групне дискусије и одлучивања. При томе су сви учесници били равноправни. У експерименту је учествовало педесет учесника који су перманентно учили у три одвојене групе. Свака група је имала свог водитеља и посматрача који је бележио интеракцију између учесника. Водитељи и посматрачи су се састајали у вечерњима часовима како би прокоментарисали прикупљене податке и остварили евалуацију својих поступака. На почетку једног састанка три учесника су затражила да и они буду присутни. Упркос негодовању особља, Левин је прихватио тај необични захтев. Након што су посматрачи поднели извештаје, један од учесника изразио је своје неслагање с посматрачевом интерпретацијом његовог понашања тога дана. Други учесник се сложио са овим виђењем ситуације након чега се развила жупра расправа о понашању учесника у експериментима и њиховим интерпретацијама. Пред крај пројекта већина учесника била је присутна на вечерњим расправама које су често трајале дубоко у ноћ (Smith 2001). Након тога су Левин и његови сарадници осмислили истраживање како би тестирали допринос дневних и вечерњих сесија. Интервјуи и упитници су показали како су полазници, који су учествовали у образовним активностима, а затим имали могућност учествовања у расправама о резултатима свог учења, постали успешнији у дијагностиковању сукоба од контролне групе (Waring 1991: 112). Према Левину, акционо истраживање засновано на уважавању повратних информација о постигнутим резултатима, можемо описати као спиралну верзију планирања, акције, прикупљања података и рефлексije (Lewin 1946: 206).

Баргал (Bargal 2006: 361–388) наводи следеће карактеристике Левиновог приступа акционим истраживањима: 1. акционо истраживање пред-

ставља комбинацију саставне студије, понекад експерименталне, неког социјалног проблема и настојања да се тај проблем реши; 2. оно подразумева спирални процес прикупљања података у складу с постављеним циљевима, акцију чија је сврха имплементација постављених циљева и процену резултата интервенције; 3. акционо истраживање захтева давање повратне информације о резултатима интервенције свим учесницима истраживања; 4. акционо истраживање подразумева сталну сарадњу између истраживача и практичара; 5. мала група практичара има средишњу улогу у одлучивању и остваривању промена; 6. акционо истраживање узима у обзир вредности, циљеве и потребе свих учесника; 7. акционо истраживање служи стварању знања, формулисању принципа интервенције као и стварању инструмената неопходних за остваривање интервенције и евалуацију и 8. у оквиру акционог истраживања посебно је важно регрутирање, увежбавање, усавршавање и подршка агентима промена (водителјима). Нелсен (Nielsen 2006: 389–399) сматра да су наведене карактеристике акционих истраживања присутне и у Колиеровим радовима.

Педесетих година Стивен Кори (Stephen Corey) са својим сарадницима на Универзитету Колумбија покреће истраживање које је имало за циљ да подстакне наставнике да користе резултате својих истраживања како би остварили социјалну реконструкцију. Та истраживања (Poetter 1997: 15) остварена су према Левиновим идејама. Упркос почетном ентузијазму, идеја о наставнику истраживачу потиснута је и замењена тзв. великим истраживањима у којима је постојала јасна подела између истраживача и практичара (McNiff 2012, Банђур, Максимовић 2012: 22–32, Богнар 2008, Богнар 2003).

До поновног „открића“ акционог истраживања, као методе која истовремено води и мењању и унапређивању васпитне праксе и развоју утемељене педагошке теорије, долази срединим 70-их година. Неколико токова у друштвеним и педагошким истраживањима и филозофији и теорији сазнања значајно су утицали на обнављање интересовања за овај приступ. Идеју о наставнику истраживачу поново актуелизује Лавренс Стенхаус (Lawrence Stenhouse) крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века у Великој Британији. Он је настојао демистификовати и демократизовати истраживања која у дотадашњем облику нису успела допринети корисном развоју професионалног разумевања и унапређивања професионалне праксе. Стенхаус и његови сарадници су охрабривали наставнике да преузму активну улогу у процесу истраживања и тиме оснаже своје просуђивање, унапреде своју васпитну и разредну праксу и лично се усаврше (Poetter 1997: 16). Стенхаус (Stenhouse 1975, 1979) истиче како није довољно да наставников посао буде истражен, већ да они (наставници) то морају учинити сами, а да се основна препрека унапређивању васпитно-образовне праксе огледа у критичком преиспитивању илузија и навика наставника.

Стенхаусове идеје настављене су у делима Џона Елиота и Клема Аделмана (John Elliott, Clem Adelman) који су их остварили у оквиру трогодишњег „Фордовог наставног пројекта“ (1973–1976) и Пројекта хуманистичких предмета (The Humanities Project, Stenhouse 1971). Тај пројекат био је један од најважнијих подстицаја оживљавању идеје акционих истраживања (McNiff 2012) и „наставника као истраживача“. Елиот и Аделман су сматрали како би наставници требало да преузму одговорност, како за акцију, тако и за рефлексију (Stenhouse 1975: 163). Ови утицајни пројекти, као и каснији рад читаве групе истраживача и педагога предвођених овим ауторима, прво при Центру за примењена педагошка истраживања при Универзитету источне Енглеске (University of East Anglia), а потом на Кембричком педагошком институту, довели су до специфичног развоја акционих истраживања и њихову заступљеност у школама, као форми проширивања професионалне праксе наставника.

Закључна разматрања

Данас је наслеђе рада оспоравано. Отпор према његовим истраживањима израито је наглашен у корацима акционих истраживања која износе Кемис и Мек Тагарт (Kemmis, McTaggart 1992: 2). У пракси, процес започиње општом идејом да је пожељна нека врста побољшања или промене. При одлучивању о томе где почети са побољшањима, одлучује се о подручју деловања. То је одлука о томе где је могуће извршити утицај. Након што се одлучило о подручју и након што се обавило уводно извиђање, акциони истраживач одлучује о општем плану деловања. Након што општи план разбије у оствариве кораке, акциони истраживач ће се усмерити на први акцијски корак. Пре него што предузме тај први корак, акциони истраживач постаје опрезнији и развија план праћења учинака првог акционог корака. Када је могуће наставити са прикупљањем података посматрајући акцију, предузима се први корак. Када се тај корак примени, почињу долазити нови подаци и учинак деловања може се описати и евалуирати. Општи план се затим мења у светлу нових информација о подручју деловања и други акциони корак може се планирати заједно са одговарајућим поступцима праћења. Други корак се затим примењује, прати и вреднује, па се тако наставља спирала акција, праћења, евалуација и поновног планирања.

Вођене дискусије око припреме за спровођење акционих истраживања и израде плана наведене нас на закључак да не постоји потупуна сагласност између различитих аутора. Тако, Мек Ниф и Вајтхед (McNiff, Whitehead 2006) структуру плана изражавају у облику питања: 1) Шта је предмет мог интереса? 2) Зашто ме је то заинтересовало? 3) Шта сматрам да могу учинити? 4) Шта ћу учинити? 5) Како ћу прикупити доказе како би се доказао утицај на ситуацију? Насупрот овоме, Кемис и Мек Тагарт процес планирања виде као низ сукцесивних корака: 1) дефинисати проблем

истраживања, 2) дефинисати варијабле, 3) разрадити истраживачка питања, 4) описати интервенције и иновације, 5) утврдити учеснике у акционом истраживању, 6) обавити неопходне договоре, 7) разрадити временски план, 8) израдити попис потребних ресурса, 9) осмислити поступке за прикупљање података.

Из ове листе инструкција за спровођење акционих истраживања јасно се види да су она мешавина теоретских и практичних питања и да је то и деловање и истраживање. Као што можемо да видимо из понуђене листе, рефлексивност се догађа у свакој фази акционих истраживања. До сада је анализа снажно истицала питање рефлексивности, било да је реч о рефлексивности на делу, рефлексивности о акцији или критичкој рефлексивности (Morrison 1995b: 82–94).

Појам рефлексивности је средишњи у акционим истраживањима, јер су истраживачи и учесници и практичари у акционим истраживањима – они су део друштвеног света који проучавају (Hammersley, Atkinson 1996). Хал (Hall 1996: 29) наводи да је рефлексивност интегрални елемент и епистемолошка основа еманципацијских акционих истраживања, јер као своју премису узима гледиште о конструкцији знања у којој су подаци аутентични и одражавају искуства свих учесника, и постоје демократски односи између свих учесника у истраживању. Оно што се тражи у појму рефлексивности јесте свест о томе какав утицај учесници, као практичари, имају на процес истраживања, како се њихове вредности, ставови, перцепције и осећања одражавају на ситуацију која се проучава.

Литература

- Банђур, Максимовић 2011: V. Bandur, J. Maksimović, Nastanak i istorijski razvoj akcionih istraživanja, Beograd: *Pedagogija*, 66(4), 579–588.
- Банђур, Максимовић 2012: В. Банђур, Ј. Максимовић, Улога акционих истраживања у унапређивању васпитно-образовне праксе, Београд: *Настава и васпитање*, 61(1), 22–32.
- Баргал 2006: D. Bargal, Personal and intellectual influences leading to Lewin's paradigm of action research: Towards the 60th anniversary of Lewin's Action research and minority problems (1946), *Action Research*, 4(4), 367–388.
- Богнар 2003: B. Bognar, *Kritičko-emanipacijski pristup stručnom usavršavanju učitelja osnovne škole*, magistrski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Богнар 2008: B. Bognar, *Mogućnost ostvarivanja uloge učitelja – akcijskog istraživača posredstvom elektorničkog učenja*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Варинг 1991: S. P. Waring, *Taylorism Transformed: Scientific Management Theory since 1945*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

- Винтер 2001: R. Winter, *A Handbook from Action Research in Health and Social Care*, London & New York: Routledge.
- Кемис, Мектагарт 1992: S. Kemmis, R. McTaggart, *The Action Research Planner* (third edition). Geelong, Victoria, Australia: Deakin University Press.
- Кенинг, Зедлер 2001: E. Köenig, P. Zedler, *Teorije znanosti o odgoju*, Zagreb: Educa.
- Левин 1935: K. Lewin, *A Dynamic Theory of Personality*, New York: Mc Graw Hill.
- Левин, Гребл 1945: K. Lewin, P. Grabbe, Conduct, Knowledge, and Acceptance of New Values, in: Gertrud Weiss Lewin (eds.): *Resolving Social Conflicts. Selected Papers on Group Dynamics by Kurt Lewin*, New York: Harper and Brothers Publishers.
- Левин 1946: K. Lewin, Action problem and Minority problem, *Journal of Social Issues*, 2(34–36).
- Левин 1948: K. Lewin, *Resolving Social Conflicts*, New York: Harper and Brothers.
- Левин 1951: K. Lewin, *Field Theory in Social Science*, New York: Harper.
- Липид 1950: R. Lippitt, Action-research and the values of the social scientist, *Journal of Social Issues*, 6(4), 50–55.
- Максимовић 2010: Maksimović, Historical development of action research in social sciences, *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 9(1), 119–124.
- Мастерс 2009: J. Masters, *The history of action research*, Action research E-reports, 3. Online: <<http://www.cchs.usyd.edu.au/arow/arer/003.htm>> (8. 5.2009).
- Мекферланд, Стенсел 1993: K. McFarland, J. Stansell, Historical perspectives, in: Patterson, L., Santa, C., Short, C. & Smith, K. (eds.): *Teachers are Researchers: Reflection and Action*, Newark, DE: International Reading Association.
- Мекниф, Вайтхед 2006: J. McNiff, J. Whitehead, *All you Need to Know about Action Research*, London: SAGE Publications.
- Мекниф 2012: J. McNiff, Action research for professional development. Online: <<http://www.jeanmcniff.com/booklet1.html>> (30. 8. 2012).
- Мектагарт 1992: R. McTaggart, *Action Research: Issues in Theory and Practice*. Keynote address to the Methodological Issues in Qualitative Health Research Conference, Geelong: Deakin University.
- Мектагарт 1997: R. McTaggart, *Participatory action research: International context and consequences*, New York: State University of New York Press.
- Нилсен 2006: E. Nielsen, But let us not forget John Collier Commentary on David Bargal's „Personal and intellectual influences leading to Lewin's paradigm on action research“, *Action Research*, 4(4), 389–399.

- Нoфке 1997: S. Noffke, Professional, personal, and political dimensions of action research. *Review of Research in Education*, 22, 305–343.
- Пoтep 1997: T. S. Poetter, *Voices of Inquiry in Teacher Education*, New York: Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah.
- СМИТ 2001: M. Smith, Kurt Lewin, groups, experimental learning and action research. The encyclopedia of informal education. Online: <<http://www.infed.org/thinkers/et-lewin.htm>> (30. 8. 2012).
- Стенхаус 1975: L. Stenhouse, *Introduction to Curriculum Research and Development*, London: Heinemann Education.
- Стенхаус 1979: L. A. Stenhouse, Research as a basis for teaching, in: Stenhouse, L. A. (1983): *Authority, Education and Emancipation*, London: Heinemann Educational Books, cited in Ruddock.
- Хал 1996: V. Hall, When the going gets through – Learning through a taught dictorate programe, in: Claxton, G., Atkinson, T., Osborn, M. & Wallace, M. (eds.): *Liberating the Learner*, London and New York: Routledge.
- Хамерслеј, Еткинсон 1996: M. Hammersley, P. Atkinson, Ethnography and participant Observation. *Handbook of Qualitative Research*, London: Thou.
- Шеин 1999: E. H. Schein, *Process consultation revisited: Building the helping relationship*, Reading, Mass: Addison-Wesley.

Jelena Ž. Maksimović

ACTION RESEARCH BY KURT LEWIN

Summary

The contemporary action research has its own history, and prehistory. Action research emerged out of the critique of positivist and functionalist interpretations of the role of science and its methodological grounds. Although the idea of this approach to the study of education can be found in the works of classical pedagogy, in which teachers are the active participants, not just the subjects or objects of research, has its roots in the work of Kurt Lewin (Kurt Lewin). The mentioned creator of this idea performed parallel researches to the pedagogical action, the formation and development of schools. The paper discusses Levin's model of action research. The special attention paid to Levin's influence on the development of action research.

ANALIZA OPŠTEG STAVA STUDENATA PREMA ORGANIZACIJI UNIVERZITETSKE NASTAVE

Apstrakt: Širi problem istraživanja odnosi se na ispitivanje stavova studenata prema organizaciji univerzitetske nastave, dok se uži problem odnosi na utvrđivanje latentnih struktura stava, te razlika među studentima javnih i privatnih fakulteta u odnosu na stav prema organizaciji nastave.

Istraživanje je realizovano na uzorku od 457 studenata II, III i IV godine studija, od kojih je 225 (55,80 %) studenata javnih fakulteta i 202 (44,20%) studenta privatnih fakulteta. Uzorkom su obuhvaćeni studenti sa deset fakulteta u Republici Srpskoj, i to pet privatnih i pet javnih.

Rezultati pokazuju da je student na fakultetu uvijek na prvom mjestu, te da nastavnici nastoje na različite načine zainteresovati studente za gradivo koje se uči, sa jedne strane, ali i da određeni broj nastavnika „otaljava“ časove, da studenti ne učestvuju u organizaciji nastave, te da je gradivo koje uče zastarjelo i bespotrebno. Faktorskom analizom su izdvojena dva faktora, pri čemu su u latentnom prostoru identifikovani faktori koji doprinose, ali i koji otežavaju kvalitetnu organizaciju nastave. Takođe, identifikovane su i statistički značajne razlike među studentima javnih i privatnih fakulteta (Pearson Chi-Square=158,538, df=2, p=0.001) u odnosu na stav prema organizaciji univerzitetske nastave, pri čemu studenti privatnih fakulteta imaju pozitivniji stav u odnosu na studente javnih fakulteta.

Ključne riječi: univerzitetska nastava, organizacija nastave, stavovi.

Uvodne napomene

Reforma visokog obrazovanja, čija je implementacija počela potpisivanjem Bolonjske deklaracije radi približavanja obrazovnog prostora prostoru većine evropskih zemalja, takođe potpisnica Deklaracije, podrazumijeva niz promjena. Uvođenje promjena nastalo je kao posljedica prilagođavanja visokog obrazovanja promjenama koje se dešavaju u društvu.

„Aktivnosti implementacije reforme su usmjerene na promjene u:

1. Sistemu obrazovanja – konceptijske promjene u organizaciji i funkcionisanju obrazovne institucije, pri čemu je cilj da nastava u cjelini bude prilagođena razvojnim karakteristikama studenata u novim društvenim okolnostima;

2. Organizaciji nastave – uvođenje novih nastavnih modela i novih organizacionih oblika nastavnog rada, s ciljem da studenti budu efikasniji u procesu učenja i aktivniji u realizaciji nastave;

3. Kvalitetu obrazovanja – afirmacija učenja orijentisanog na razvoj i društveno efikasno ponašanje“ (Krnetić 2010: 40–41).

* gorjana.koledin@yahoo.com

Sistem obrazovanja koji je bio aktuelan prije potpisivanja Deklaracije, koji se često naziva „tradicionalnim“, bio je koncipiran na postavkama kognitivističke orijentacije, pri čemu je naglasak bio prvenstveno na *sticanju znanja*, a manje na *razvoju* korisnika obrazovnog sistema (studenata). Nastavnik je bio centralna figura i često, pored udžbenika, jedini izvor informacija. Uloga studenata je bila pasivna, a interakcija između nastavnika i studenta najčešće se odvijala samo u vrijeme nastave.

Bolonjski sistem je zasnovan na shvatanjima o neupotrebljivosti enciklopedijskog znanja u praksi, te se sada težište sa sticanja opštih znanja, pomjera na usko specijalizovano obrazovanje, pri čemu će nakon završenog fakulteta studenti, umjesto opšte obrazovani, biti usko specijalizovani stručnjaci.

„Zvanični ciljevi Bolonjske deklaracije, koji su u neposrednoj vezi sa pravicima reforme sistema visokog obrazovanja, odnose se na: uspostavljanje sistema uporedivih i lako razumljivih akademskih zvanja, uključujući implementaciju dodatka diplomi; usvajanje trostepenog sistema studija (I/osnovne akademske i osnovne strukovne studije, II/diplomske akademske studije, specijalističke strukovne i specijalističke akademske studije, III/doktorske akademske studije); prihvatanje uporedivog (prenosivog) evropskog sistema bodova (European Credit Transfer Sistem, ili ECTS) i jednosemestralnih kurseva, kako bi se prevazišle prepreke slobodnom kretanju studenata i nastavnika, odnosno kako bi se studije učinile efikasnijim, tj. kraćim, uz manje osipanje studenata; unapređivanje saradnje među vladama, koja proizlazi iz saradnje sa visokoškolskim institucijama i asocijacijama, u smislu postizanja i održavanja kvaliteta visokog obrazovanja, odnosno usklađivanja nacionalnih standarda kvaliteta sa evropskim. Uvedena je evropska dimenzija osiguranja kvaliteta nastave, te smanjena prepreka slobodnoj mobilnosti studenata i nastavnika“ (Đukić 2010: 173).

U skladu sa već opisanim promjenama, te u skladu sa aktuelnim demokratskim strujama u društvu, proces demokratizacije koji podrazumijeva jednaka prava za sve utkan je i u sistem obrazovanja. Sve do sada navedeno podrazumijeva i promjene u položajima i ulogama kako nastavnika, tako i studenata.

Ono što se mijenja u organizaciji nastave, a odnosi se na promjene položaja i uloga nastavnika i studenata, jeste to da nastavnik više nije „nedokučiva figura“ koja prenosi svoja znanja studentima, a studenti više nisu pasivni učesnici u nastavnom procesu.

„Univerzitetski nastavnik je suočen sa potrebom da se ne odrekne više-vjekovne pozicije sazdane od promovisanja akademskih vrijednosti, a da odgovori na izazov savremenog doba. Društvo kojem se teži je društvo praktičnih znanja, društvo ljudi koji moraju posjedovati vještinu prilagođavanja i fleksibilnog odnosa prema sticanju i primjeni znanja. Godine koje su za nama, ali i pred nama donose kako školi, tako i visokoškolskim institucijama metamorfozu, jer suštinska izmjena planova i programa, ciljeva i zadataka, unutrašnje i spoljašnje koncepcije znače potrebu za suštinskom izmjenom. Univerzitet više nije mjesto gdje se samo stiču znanja, već institucija koja osposobljava bogatom lepezom kompetencija“ (Todorović 2010: 283).

Univerzitetski nastavnik je dužan na početku semestra dati studentima osnovne informacije o predmetu, te ih upoznati sa nastavnim planom, koji treba biti dostupan i u pisanoj formi ukoliko to studenti žele. Takođe, ono što se od nastavnika očekuje jeste da kontinuiranim obavljanjem konsultacija, koje se ne obavljaju u vrijeme časova, pomaže studentima u izradi samostalnih radova i zadataka, te u pripremama za završni ispit. Dakle, nastavnik je *medijator* koji usmjerava studente u njihovom obrazovnom procesu i na taj način „stvora“ uslove za adekvatan i kompletan razvoj predispozicija i kompetencija, te ih priprema za tržište rada i za uspješno obavljanje posla u struci, nakon završenog fakulteta.

„Položaj i uloge studenata se takođe mijenjaju. U centru pažnje više nije nastavnik, nego student, a cilj je postići njegovu motivisanost, aktivnost, kako na času, tako i van nastave, zatim individualni razvoj, te razvoj demokratske ličnosti koja će moći izgrađivati demokratske i saradničke odnose. Student se sada posmatra kao cjelovita ličnost sa različitim sposobnostima, pri čemu postaje *aktivni učesnik* u obrazovnom procesu, a akcenat je stavljen na procese učenja i postignuća“ (Dunderović 2010: 24).

Sudeći prema podacima različitih istraživanja, ali i prema iskustvima studenata, pa i nastavnika, implementacija reforme je u našem visokoobrazovnom sistemu provedena samo formalno, dok je suštinski, kognitivistička orijentacija i dalje veoma prisutna. Razlog tome je u nepripremljenosti na promjene koje su se desile uvođenjem bolonjskog sistema obrazovanja, te je veliki broj aktivnosti, koje treba da se provedu u praksi, ostao nejasan. Takođe, pojedini nastavnici, koji više godina rade na univerzitetima, nisu spremni mijenjati način rada. Pri tome je opravdano negodovanje kada se od njih traži da nakon toliko godina rada na univerzitetu sada mijenjaju ono što se iskustveno, za njih, pokazalo kao dobro.

Studenti su, s druge strane, i dalje pasivni, pri čemu im, čini se, više odgovara uloga za koju je najkarakterističniji oblik ponašanja sjedenje na predavanjima i (ne)slušanje onoga o čemu nastavnik priča, nego da aktivno učestvuju u organizaciji nastave i daju svoj doprinos njenom poboljšanju i unapređivanju. Dokaz tome je i bezuslovno prihvatanje onoga što im se „servira“, nedostatak motivacije za akciju da nešto promijene, te potpuno odsustvo želje za iskorištavanjem različitih prava koja su dobili novim sistemom obrazovanja.

Jedan od primjera za to je nezainteresovanost za popunjavanje studentskih anketa, što je jedan od načina praćenja uspješnosti izvođenja nastave, a time i posredno kvaliteta visokog obrazovanja. Studentska anketa se provodi na kraju svakog semestra, anonimna je i studenti imaju mogućnost ocjenjivanja rada svih nastavnika pojedinačno za sve predmete za koje je nastavnik bio odgovoran u tom semestru. U našoj obrazovnoj praksi, studenti masovno ne koriste tu mogućnost i u jako malom procentu popunjavaju ankete, pri čemu sami sebi uskraćuju pravo na učešće u evaluaciji, ali i organizaciji nastave.

Jedan od načina poboljšanja kvaliteta visokog obrazovanja je svakako i poboljšanje kvaliteta organizacije nastave na fakultetima. Drugim riječima, ukoliko je univerzitetska nastava kvalitetna, utoliko će i korisnicima obrazovnog si-

stema (studentima) biti omogućeno sticanje adekvatnih znanja, koja će biti primjenjiva u praksi nakon završenog studija.

Problem i cilj istraživanja

Širi problem istraživanja odnosi se na ispitivanje stavova studenata prema organizaciji univerzitetske nastave, dok se uži problem odnosi na utvrđivanje latentnih struktura stava, te razlika među studentima javnih i privatnih fakulteta u odnosu na stav prema organizaciji nastave.

Istraživanje je provedeno s ciljem utvrđivanja percepcije studenata o organizaciji nastave na njihovim fakultetima, te utvrđivanjem latentnih struktura opšteg stava prema organizaciji nastave. Dobijeni rezultati će imati i praktični značaj u smjeru sagledavanja stvarnog stanja u provođenju reforme na fakultetima, te će se moći posredno iskoristiti za poboljšanje kvaliteta visokog obrazovanja uopšte.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je realizovano na uzorku od 500 ispitanika, koji reprezentuju studentsku populaciju na privatnim i javnim fakultetima u Republici Srpskoj. Nakon detaljne analize upitnika koji su vraćeni sa terena, zbog nevalidnosti pojedinih anketa iz obrade su odbačena 43 upitnika, te konačan uzorak broji 457 ispitanika.

Specifičnost uzorka, koja proizlazi iz užeg predmetnog određenja, jeste da su ispitanici podijeljeni u dvije grupe: studenti javnih i studenti privatnih fakulteta. U tom smislu uzorkom je obuhvaćeno 225 ispitanika (55,80 %) javnih fakulteta i 202 (44,20%) ispitanika privatnih fakulteta.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

U istraživanju su korišćene dvije metode, i to empirijsko neeksperimentalni metod i metod teorijske analize. Primijenjeni statistički postupci su mjere za utvrđivanje distribuiranosti dobijenih rezultata, zatim faktorska analiza za utvrđivanje latentnih dimenzija opšteg stava studenata prema organizaciji nastave, te kanonička diskriminativna analiza za ispitivanje razlika među ispitanicima u odnosu na opšti stav prema organizaciji nastave.

Korišćeni instrument je skala za ispitivanje opšteg stava prema organizaciji nastave konstruisana za potrebe istraživanja. Skalu čini 9 stavki čiji sadržaj se odnosi na različite oblike izvođenja i realizacije nastave. Ispitanici zaokruživanjem jednog od pet ponuđenih odgovora izražavaju svoj stepen slaganja sa navednom tvrdnjom. Metrijske karakteristike skale su zadovoljavajuće. Unutrašnja konzistentnost skale je provjerena pomoću alfa Kronbah koeficijenta koji iznosi 0,846, te se može reći da je pouzdanost skale zadovoljavajuća. Sve stavke u skali imaju zadovoljavajuću diskriminativnost, pri čemu je vrijednost korelaci-

je svake stavke sa ukupnim zbirom veća od 0,35, čime je obezbijedena i dijagnostička valjanost skale.

Rezultati istraživanja

Dobijeni rezultati biće prikazani u nekoliko cjelina. U prvom dijelu biće prikazana distribucija dobijenih rezultata, na osnovu koje se može vidjeti stepen prihvaćenosti stavki u skali, što je ujedno i ono što studenti manifestno pokazuju kada je u pitanju njihov stav prema organizaciji univerzitetske nastave.

U drugom dijelu biće prikazani rezultati faktorske analize, na osnovu koje će biti analizirane latentne dimenzije opšteg stava, dok će u trećem dijelu biti prikazana komparativna analiza opšteg stava studenata javnih i privatnih fakulteta prema organizaciji univerzitetske nastave.

Distribucija rezultata opšteg stava studenata prema organizaciji univerzitetske nastave

Analizirajući dobijene rezultate, koji su prikazani tabelom 1, najprihvaćenija tvrdnja u skali je da „nastavnici motivišu i podstiču studente za predmet koji predaju“ pri čemu se sa ovom tvrdnjom potpuno i uglavnom slaže svaki drugi ispitanik student. Druga po prihvaćenosti tvrdnja odnosi se na dinamičnu atmosferu u toku vježbi, što je ujedno i osnovni zadatak praktičnog dijela nastave. I sa ovom tvrdnjom se slaže svaki drugi ispitanik.

Da je na fakultetu nastava organizovana tako da je student uvijek na prvom mjestu smatra preko 50% ispitanika, s tim što je procenat onih koji se uopšte i uglavnom ne slažu sa ovom tvrdnjom nešto veći u odnosu na prethodne dvije. Zanimljivo je to da oko 49% ispitanika smatra da nastavnici više „otajavaju“ časove, nego što se trude da ih nešto nauče. Izrazito pozitivan stav prema tome da je gradivo koje se uči na fakultetima zastarjelo ima 22,10% ispitanika, dok se sa ovim djelimično slaže 27,79% studenata. Ipak, skoro svaki treći ispitanik se sa ovom tvrdnjom potpuno ili djelimično ne slaže.

Tabela 1: Distribucija opšteg stava prema organizaciji nastave

<i>Tvrđnje</i>	Uopšte se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Neodlučan sam	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem	AS
Nastavnici motivišu i podstiču zanimanje studenata za predmet koji predaju.	17	75	108	175	79	3,49
	3,72	16,41	23,63	38,29	17,29	
Tokom vježbi uvijek vlada dinamična atmosfera.	22	78	97	196	61	3,43
	4,81	17,07	21,23	42,89	13,35	
Na našem fakultetu nastava je organizovana tako da je student uvijek na prvom mjestu.	33	81	105	157	79	3,37
	7,22	17,72	22,98	34,35	17,29	
Nastavnici više „otajavaju“ časove nego što se trude da nas nešto nauče.	32	85	107	146	84	3,36
	7,00	18,60	23,41	31,95	18,38	
Većina gradiva koje učimo je zastarjelo i bespotrebno.	47	88	93	127	101	3,32
	10,28	19,26	20,35	27,79	22,10	
Na predavanjima su studenti uvijek pasivni.	31	116	117	130	57	3,15
	6,78	25,38	25,60	28,45	12,47	
Studenti na našem fakultetu veoma često učestvuju u kreiranju nastavnog časa.	50	111	118	133	43	3,02
	10,94	24,29	25,82	29,10	9,41	
Ocjenjivanje studenata nije jasno definirano i transparentno jer kriteriji zavise samo od nastavnika.	100	120	100	72	64	2,74
	21,88	26,26	21,88	15,75	14,00	
Ispitne situacije su najčešće pune panike i straha kod studenata.	101	155	95	76	29	2,51
	22,10	33,92	20,79	16,63	6,35	

Oko 40% ispitanika smatra da su studenti na predavanjima pasivni, dok to mišljenje ne dijeli svaki treći ispitanik, a slična percepcija je i kada je u pitanju učešće studenata u organizaciji nastave. Procenat onih koji se ne slažu sa

tvrdnjom da „ocjenjivanje nije jasno definisano i transparentno, jer kriteriji zavise od samih nastavnika“ povećava se u odnosu na prethodne tvrdnje, pri čemu je izrazito neslaganje ispoljilo 21,88%, a umjereno 26,26% ispitanih. Najmanje prihvaćena stavka u skali se odnosi na to da su „ispitne situacije najčešće pune panike i straha kod studenata“.

Analizirajući dobijene rezultate uočavamo da je broj ispitanika gotovo jednak u kategoriji odgovara koji reprezentuju neutralan stav prema organizaciji univerzitetske nastave na svim tvrdnjama u skali, te se procenat ispitanika kreće od 23% do 21%. Postavlja se pitanje zašto određeni procenat ispitanih studenata ima neutralan stav prema organizaciji nastave, s obzirom na to da su njihove aktivnosti na fakultetu upravo za nastavu najviše i vezane.

Faktorska struktura opšteg stava studenata prema organizaciji univerzitetske nastave

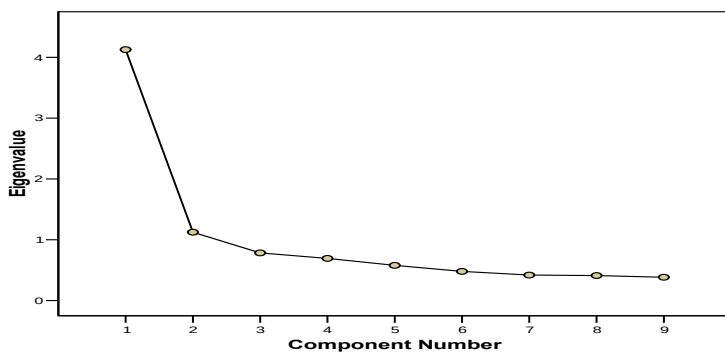
S ciljem utvrđivanja latentnih struktura opšteg stava studenata prema organizaciji univerzitetske nastave urađena je faktorska analiza pomoću koje je veći broj manifestnih varijabli sveden na manji broj latentnih faktora koji objašnjavaju veći dio varijanse opaženih varijabli. S obzirom na to da je za faktorsku analizu korišćena korelaciona matrica sa jedinicama u glavnoj dijagonali, primijenjena je metoda glavnih komponenti, jer se pomoću nje izdvajaju faktori sa karakterističnim vrijednostima (korijenom), te utvrđuje procenat učešća izdvojenih faktora u totalnoj varijansi.

Izdvojena su 2 faktora koja objašnjavaju 58,34% ukupne varijanse. Primijenjen je Kajzerov kriterij za zadržavanje, odnosno odbacivanje broja glavnih komponenti. Prema ovom kriteriju, prva komponenta objašnjava najveću proporciju ukupne varijanse (najmanja komponenta ima vrijednost karakterističnog korijena veću od 1). Time se postiglo da 2 izdvojena faktora objašnjavaju maksimalnu količinu totalne varijanse, što znači da ti faktori objašnjavaju 9 manifestnih varijabli opšteg stava studenata prema organizaciji univerzitetske nastave. Vrijednost karakterističnog korijena za svaki faktor prikazana je tabelom 2, te pomoću Scree Plot grafikona.

Tabela 2: Izdvojeni faktori sa karakterističnim korijenom

Faktor	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	
1	4,127	45,856	45,856	4,127	45,856	45,856	3,615
2	1,124	12,488	58,344	1,124	12,488	58,344	3,205
3	,784	8,708	67,051				
4	,693	7,703	74,755				
5	,579	6,432	81,187				
6	,479	5,326	86,513				
7	,419	4,659	91,172				
8	,411	4,568	95,740				
9	,383	4,260	100,000				

Scree Plot

Na osnovu dobijenih rezultata može se izvesti zaključak da 2 faktora zadovoljavaju gore pomenuti Kajzerov kriterij za zadržavanje izdvojenih komponenti, jer imaju karakteristični korijen veći od 1. Prvi faktor objašnjava najveći dio varijanse i to 45,86%, dok drugi faktor objašnjava 12,49% ukupne varijanse. Na taj način se može zaključiti da je latentna struktura manifestnih varijabli opšteg stava studenata prema organizaciji univerzitetske nastave zasićena najviše prvim dominantnim faktorom, što se takođe može vidjeti i iz matrice faktorskih zasićenja izdvojenih komponenti, koja je prikazana tabelom 3. Prilikom statističke obrade podataka zadržane su i u matrici prikazane korelacije između pojedinih faktora i svake varijable sa izdvojenim faktorima veće od 0,35.

Tabela 3: Matrica faktorskih zasićenja

Varijable	Faktori	
	1	2
Tokom vježbi uvijek vlada dinamična atmosfera.	,807	
Nastavnici motivišu i podstiču zanimanje studenata za predmet koji predaju.	,795	,430
Studenti na našem fakultetu veoma često učestvuju u kreiranju nastavnog časa.	,757	,352
Na našem fakultetu nastava je organizovana tako da je student uvijek na prvom mjestu.	,756	,511
Nastavnici više „otajavaju“ časove nego što se trude da nas nešto nauče.	,620	,745
Ispitne situacije su najčešće pune panike i straha kod studenata.		,720
Na predavanjima su studenti uvijek pasivni.	,481	,705
Ocjenjivanje studenata nije jasno definisano i transparentno jer kriteriji zavise samo od nastavnika.	,508	,702
Većina gradiva koje učimo je zastarjelo i bespotrebno.	,552	,673

Uočljivo je da su skoro sve tvrdnje sadržane u oba faktora, što znači da učešće manifestnih varijabli koje se preklapaju mogu poslužiti za objašnjenje sadržaja i jednog i drugog izdvojenog faktora. Kako se sadržaj tvrdnji odnosio isključivo na organizaciju nastave, ova preklapanja su bila očekivana.

Faktor 1 – objašnjava 45,86%, ukupne varijanse i imenovan je kao *faktori koji doprinose kvalitetnoj organizaciji nastave*. Čine ga manifestne varijable prikazane tabelom 4.

Tabela 4: Manifestni pokazatelji prvog izdvojenog faktora

Tvrdnje	r
Tokom vježbi uvijek vlada dinamična atmosfera.	,807
Nastavnici motivišu i podstiču zanimanje studenata za predmet koji predaju.	,795
Studenti na našem fakultetu veoma često učestvuju u kreiranju nastavnog časa.	,757
Na našem fakultetu nastava je organizovana tako da je student uvijek na prvom mjestu.	,756

Analizirajući sadržaj tvrdnji koje su grupisane u prvom izdvojenom faktoru, uočavamo da su sve pozitivne i da se odnose na ono što u latentnom prostoru studenti opažaju kao pozitivno kada je u pitanju organizacija univerzitetske nastave. Dobijeni rezultati se djelimično podudaraju sa onim što su studenti manifestno pokazali preko stepena prihvaćenosti stavki u skali.

Postoji shvatanje da nastavnici motivišu i podstiču zanimanje studenata za predmet koji predaju, te da na vježbama vlada dinamična atmosfera. Takođe, studenti latentno opažaju da je nastava organizovana tako da je student uvijek na

prvom mjestu, ali i to da često učestvuju u organizaciji nastavnog časa, pri čemu je ovaj drugi dio jedina razlika između manifestnog i latentnog. Manifestno, veći procenat studenata se nije složio sa navedenom tvrdnjom.

Faktor 2 – objašnjava 12,49% ukupne varijanse i imenovan je kao *faktori koji otežavaju kvalitetnu organizaciju nastave*, a čine ga manifestne varijable prikazane tabelom 5.

Tabela 5: Manifestne varijable za drugi izdvojeni faktor

Tvrdnje	r
Nastavnici više „otajavaju“ časove nego što se trude da nas nešto nauče.	,745
Ispitne situacije su najčešće pune panike i straha kod studenata.	,720
Na predavanjima su studenti uvijek pasivni.	,705
Ocjenjivanje studenata nije jasno definisano i transparentno jer kriteriji zavise samog od nastavnika.	,702
Većina gradiva koje učimo je zastarjelo i bespotrebno.	,673

Koji su to nedostaci u organizaciji nastave u latentnom prostoru studenata pokazuje sadržaj stavki koje su grupisane u drugom izdvojenom faktoru. Naime, studenti latentno opazaju da nastavnici ipak „otajavaju“ časove umjesto da se trude da ih nešto nauče, pri čemu je i ono što ih uče najčešće zastarjelo i bespotrebno. Na predavanjima su pasivni, dok ocjenjivanje nije jasno definisano i zavisi od kriterija samih nastavnika, pri čemu su ispitne situacije najčešće pune panike i straha.

Međusobna povezanost faktora predstavljena je matricom interkorelacija između izdvojenih faktora u tabeli 6.

Tabela 6: Matrica interkorelacija među izdvojenim faktorima

<i>Faktori</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>1</i>	1,000	,529
<i>2</i>	,529	1,000

S obzirom na to da su gotovo sve tvrdnje sadržane u oba izdvojena faktora, bilo je očekivano da će povezanost između faktora biti velika, što potvrđuje i visok koeficijent korelacije koji iznosi 0,529.

Komparativna analiza opšteg stava studenata javnih i privatnih fakulteta prema organizaciji univerzitetske nastave

Sudeći prema različitim izvorima, stavovi prema privatnim fakultetima na našim prostorima su uglavnom negativni, iako se studenti u velikom broju na njih upisuju. Uglavnom se kao osnovna kritika privatnim fakultetima ističe mogućnost „plaćanja diplome“, pri čemu nije bitno znanje i usavršavanje, već samo

to da se za novac dobije papir o višoj ili visokoj stručnoj spremi. Interesantno je da veliki broj univerzitetskih nastavnika istovremeno drži nastavu i na javnim i na privatnim fakultetima, pa se postavlja pitanje kriterija u ocjenjivanju na jednim i drugim. U skladu s tim je u posljednje vrijeme veoma aktualna dilema o tome da li je kvalitet nastave bolji na javnim ili privatnim fakultetima.

Jedan od pokazatelja kvaliteta je i organizacija nastave, kao što je već više puta naglašeno, te je za potrebe ovog rada urađena komparativna analiza opšteg stava studenata javnih i privatnih fakulteta prema organizaciji univerzitetske nastave. Razlike među studentima provjerene su kanoničkom diskriminativnom analizom koja predstavlja statistički postupak za analizu razlika među ispitanicima u odnosu na stepen prihvaćenosti tvrdnji u skali, čime se stiče bolji uvid u strukturu dobijenih razlika.

Primjenom kanoničke diskriminativne analize identifikovana je jedna diskriminativna funkcija, a osnovni podaci dobijeni za izdvojenu funkciju prikazani su tabelom 7.

Tabela 7: Hi-kvadrat test za diskriminativnu funkciju sa karakterističnim korijenom i kanoničkom korelacijom

<i>Diskriminativna funkcija</i>	<i>Karakteristični korijen</i>	<i>Koeficijent kanoničke korelacije</i>	<i>Wilks' Lambda</i>	<i>Hi-kvadrat</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
1	0,435	0,551	0,697	158,538	9	0.000

Na osnovu dobijenih rezultata moguće je zaključiti da su identifikovane statistički značajne razlike između studenata javnih i privatnih fakulteta u odnosu na stav prema organizaciji nastave. Izdvojene su stavke koje prave najveću razliku među ispitanicima (stavke prvog reda diferencijacije), te stavke koje prave manju razliku među ispitanicima (stavke drugog reda diferencijacije). Nije identifikovana nijedna stavka u odnosu na koju se ispitanici ne razlikuju. Drugim riječima, studenti javnih i privatnih fakulteta se značajno razlikuju u odgovorima na svaku tvrdnju u skali za ispitivanje stavova prema organizaciji univerzitetske nastave. Struktura stavki prema sadržaju prikazana je tabelom 8.

Tabela 8: Matrica strukture diskriminativne funkcije za skalu stavova prema organizaciji univerzitetske nastave

<i>Stavke prvog reda diferencijacije</i>	
<i>Sadržaj</i>	<i>DI</i>
Na našem fakultetu nastava je organizovana tako da je student uvijek na prvom mjestu.	,688
Nastavnici više „otajjavaju“ časove nego što se trude da nas nešto nauče.	,679
Većina gradiva koje učimo je zastarjelo i bespotrebno.	,653
Ocjenjivanje studenata nije jasno definisano i transparentno jer kriteriji zavise samo od nastavnika.	,625
Ispitne situacije su najčešće pune panike i straha kod studenata.	,557
Na predavanjima su studenti uvijek pasivni.	,499
Studenti na našem fakultetu veoma često učestvuju u kreiranju nastavnog časa.	,467
Nastavnici motivišu i podstiču zanimanje studenata za predmet koji predaju	,466
<i>Stavke drugog reda diferencijacije</i>	
Tokom vježbi uvijek vlada dinamična atmosfera.	,429

Bolji uvid u sličnosti i razlike među ispitanicima moguće je uočiti preko položaja centorida prema kome se može izvesti zaključak da studenti privatnih fakulteta imaju pozitivniji stav prema organizaciji univerzitetske nastave nego studenti javnih fakulteta.

Tabela 9: Centoridi grupa po diskriminativnoj funkciji za skalu stavova prema vrijednosti obrazovanja

Grupa	Centoridi
Javni fakultet	-0,584
Privatni fakultet	0,742

Analizirajući dobijene rezultate moguće je zaključiti da se studenti javnih i privatnih fakulteta najviše razlikuju u odnosu na tvrdnje koje su faktorskom analizom izdvojene u okviru drugog faktora, a koje se odnose na ono što otežava kvalitetnu organizaciju nastave.

Drugim riječima, studenti privatnih fakulteta opažaju da je student na njihovim fakultetima uvijek na prvom mjestu, da nastavnici ne „otajjavaju“ časove, da većina gradiva nije zastarjela i bespotrebna, te da je ocjenjivanje transparentno i da ne zavisi samo od kriterija nastavnika.

Iako je vrijednost korelacije visoka, ipak se može reći da stavka o vladanju dinamične atmosfere na vježbama pravi nešto manju razliku među studentima, tj. da razlika među odgovorima studenata javnih i privatnih fakulteta nije tako velika u odnosu na ostale stavke u skali.

Diskusija i zaključci

Na osnovu distribucije dobijenih rezultata moguće je zaključiti da su najprihvaćenije tri tvdnje u skali za ispitivanje stava prema organizaciji nastave pozitivne i da stepen njihovog prihvatanja pokazuje da nastavnici ipak uvažavaju ličnost studenta, te da se trude da probude interesovanje za predmet koji predaju, što je dodatno potkrijepljeno prihvaćenošću tvrdnje da je atmosfera na vježbama dinamična, te da je na fakultetu student ipak na prvom mjestu.

Uprkos tome što se, prema mišljenju studenata, nastavnici trude da predmet koji predaju učine interesantnijim, ipak skoro svaki drugi ispitani student smatra da nastavnici često „otaljavaju“ časove, umjesto da se trude da ih nešto nauče. Postavlja se pitanje da li su studenti zbog toga „pasivni na predavanjima“ ili nastavnici „otaljavaju“ časove zbog nezainteresovanosti studenata? S obzirom na veliku prihvaćenost tvrdnje da je gradivo koje se uči na fakultetima „zastarjelo i bespotrebno“ moguće je da je odgovor na ovo pitanje prva navedena pretpostavka.

Neprihvatanjem tvrdnje o učešću studenata u organizaciji nastave na fakultetu, pokazalo se da uprkos tome što bolonjski sistem obrazovanja podrazumijeva skoro jednaku uključenost kako nastavnika, tako i studenata, u praksi to još nije tako. Naravno, moguće je i da su studenti naučeni na obrazac da je isključivo nastavnik kreator i organizator nastave, te i kada im se pruži prilika da učestvuju, nemaju ideju na koji način iskoristiti tu mogućnost.

Kada je u pitanju ocjenjivanje, studenti su, prema dobijenim rezultatima, u većini zadovoljni načinom, transparentnošću i objektivnošću ocjenjivanja. Bitno je i to da ispitna situacija više nije dominantno obojena strahom, što studentima omogućava da zaista pokažu šta znaju. Studenti su često, kroz različite obavezne predispitne aktivnosti, izloženi ispitivanju, što je vjerovatno uzrokovalo oslobađanje od treme i straha u ispitnim situacijama.

Rezultati dobijeni faktorskom analizom mogu biti od koristi kada je u pitanju unapređivanje organizacije univerzitetske nastave, pri čemu se ono što se pokazalo kao pozitivno treba i dalje primjenjivati, a odnosi se na uvažavanje ličnosti studenta, dopuštanje da učestvuje u kreiranju nastavnog procesa, te na što veću zastupljenost praktičnog rada, koji će smanjiti dosadu u nastavi.

Ono što se pokazalo kao negativno trebalo bi što prije mijenjati, kako bi kvalitet nastave bio bolji. Prije svega, misli se na odnos nastavnika prema svom poslu, koji treba biti u prvom redu bavljenje nastavom, a nakon toga drugim aktivnostima. Literatura iz koje studenti spremaju ispite treba biti u duhu vremena u kome živimo. Nerijetko se dešava da se na fakultetima koriste udžbenici iz sredine prošlog vijeka. Činjenica je da su temelji svake nauke uvijek isti, bez obzira na vrijeme u kome živimo, ali primijenjene discipline naučnih oblasti svakim danom postaju razvijenije. Sve je više novih istraživanja iz različitih oblasti, svaki dan se objavljuje mnogo naučnih radova o rezultatima tih istraživanja, pri čemu se od univerzitetskog nastavnika očekuje da bude u toku, koliko je to moguće, te da studente upućuje na nove sadržaje.

Upravo u tome je i jedna od promjena zadataka u ulozi nastavnika, pri čemu više nije on jedini izvor informacije, već medijator koji pomaže studentima da sami dođu do novih saznanja i na taj način izgrađuju sebe u određenim užim oblastima.

Kada bi gore navedeno bilo primijenjeno u praksu, sigurno je da studenti više ne bi bili pasivni, već naprotiv motivisani da saznaju što više, a time i nastavnici ne bi bili primorani da svake godine iz istog predmeta pričaju o istim temama, što bi doprinijelo povećanju njihove motivacije za radom, a smanjilo praksu da se časovi „otajavaju“.

Neupitno je to da su studenti privatnih fakulteta zadovoljniji organizacijom nastave, a traganje za izvorima njihovog većeg zadovoljstva može biti predmet novog istraživanja. Kako je način organizacije nastave jedan od pokazatelja kvaliteta visokog obrazovanja, uprkos strujama koje kvalitet obrazovanja na privatnim fakultetima smatraju upitnim, dobijeni rezultati pokazuju da je organizacija nastave na tim fakultetima ipak bolja od organizacije nastave na javnim fakultetima. Neophodno je napomenuti da su uzorak ovog istraživanja činili studenti, te bi bilo dobro ispitati i nastavnike, kako bi se dobio uvid i u njihovu percepciju o organizaciji univerzitetske nastave.

Ono što bi bilo interesantno ispitati jeste i stvarna motivacija, kako studenata za studiranjem, tako i nastavnika za posao koji obavljaju, jer je motivacija neposredno povezana sa kvalitetnom organizacijom nastave. Drugim riječima, motivisan student će imati želju da aktivno učestvuje u organizaciji nastave, a motivisan nastavnik želju da nastavu organizuje na kvalitetan način.

U praksi, veliki broj studenata na fakultet se upisuje samo radi krajnjeg ishoda, a to je diploma, koja je, nažalost, kod većine postala sama sebi svrha. Pred nastavnike se postavlja niz zahtjeva koji nisu u direktnoj vezi sa njihovim poslom, što utiče na to da ne mogu adekvatno obavljati ono zbog čega su primarno na fakultetu, a to je nastava. Takođe, kada nisu u mogućnosti zadovoljiti svoje potrebe radom na jednom fakultetu, prihvataju honorarni angažman na nekoliko fakulteta, pri čemu, neminovno, trpi kvalitet nastave, jer objektivno ne mogu održati kvalitetan čas zbog nedostatka vremena.

Praktični doprinos ovog istraživanja jeste u tome što su identifikovani oni aspekti organizacije nastave kojim studenti nisu zadovoljni, pri čemu je neophodno preduzeti adekvatne mjere da se ti nedostaci otklone, čime bi kvalitet nastave, a posredno i kvalitet visokog obrazovanja bio unaprijeđen.

Literatura

- Bukvić 2007: A. Bukvić, *Načela izrade psiholoških testova*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dunderović i sar. 2019: R. Dunderović i sar., *Upravljanje kvalitetom nastave*, Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

- Đukić 2010: M. Đukić, Nova paradigma univerzitetske nastave kao izraz pedagoške reforme visokog obrazovanja, Nikšić: *Sociološka luča IV/1*, 135–145.
- Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Psihometrija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Greene 1996: B. Greene, *Nove paradigme za stvaranje kvalitetnih škola*, Zagreb: Alinea.
- Grgin 2004: T. Grgin, *Edukacijska psihologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Havelka 2000: N. Havelka, *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Havelka 2005: N. Havelka, *Uvod u psihologiju međuljudskih odnosa*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Koledin 2009: G. Koledin, Percepcija osobina univerzitetskih nastavnika kod studenata javnih i privatnih fakulteta, Pale: *Radovi Filozofskog fakulteta Pale*, 11/2, 279–290.
- Koledin 2010: G. Koledin, Stavovi studenata prema vrijednosti visokog obrazovanja, Pale: *Radovi Filozofskog fakulteta Pale*, 12/2, 107–119.
- Krneta 2004: D. Krneta, *Odbrana poglavlja iz edukacijske psihologije*, Banja Luka: TT- Centar.
- Krstić 1991: D. Krstić, *Psihološki rečnik*, Beograd: Savremena administracija.
- Ožegić 2006: D. Ožegić, *Komunikacija u nastavi*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Todorović 2010: K. Todorović, Osnovne pretpostavke efikasne nastave zasnovane na principima bolonjske deklaracije, Nikšić: *Sociološka luča IV/1*, 282–293.

Gorjana D. Koledin

ANALYSIS OF THE GENERAL STUDENTS' ATTITUDE TOWARDS THE ORGANIZATION OF THE UNIVERSITY TEACHING

Summary

The wider research of the problem refers to the examination of students' attitudes toward the organization of the university teaching, while the more specific analysis refers to the determination of the latent structures of the attitude and the differences among students at the public and private universities in the relation to the attitude toward the organization of teaching.

The research is done on a sample of 457 students of the II, III and IV years of the study, out of whom 225 (55, 80%) students from the public universities and 202 (44,20%) students from private universities. The sample includes students from ten universities, five private and five public, in The Republic of Srpska.

The results show that student is always takes in the focus of interest, and that professors are trying in different ways to evoke students' interest for the teaching material, from one side, but, from the other side, there is a certain number of professors who "botch" their classes, which means that students do not participate in the organization of teaching, and that teaching material is neither adequate nor up-to-date.

By using factor analysis the two factors are singled out: the factors identified in the latent space there are the positive contributing factors, but they are related to the difficulties in the quality of the organization of teaching. Statistically significant differences are identified between the students at the public and private universities (Pearson Chi-Square=158,538, df=2, p=0,001) in the relation to their attitudes toward the organization of university teaching, where the students at the private universities have more positive attitude than the students at the public universities.

АНАЛИЗА АЛГОРИТАМА КОДОВАЊА МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ ПОДАТАКА

Апстракт: Резултати истраживања презентираних у овом раду, заснивају се на Никвистовом и Шеноновом доприносу развоју теорије информација, дигитализације и преноса дигиталних сигнала, те развоју мултимедијалних комуникација и рачунарске графике. Данас се резултати њиховог рада користе свакодневно, од комуникације телефоном, употребе разних дигиталних уређаја, па све до интернет комуникације. Већи дио садржаја доступног на интернету чине мултимедијални документи.

Кључне ријечи: анализа алгоритама, кодовање, мултимедијални подаци, информација, дигитализација, дигитални сигнал, рачунарска графика.

Увод

Појам мултимедија (*multimedia*) долази од латинских ријечи *multus* (многи) и *medium* (медијум). Данас израз мултимедија користимо за означавање података који садрже комбинацију текста, графике, аудио и видео.

У просторном представљању мултимедијалних података текст је 0-диментионални податак, звук је 1-димензионални, слика 2-димензионални а видео 3-димензионални податак. Дакле, мултимедији су композитни објекти са вишедимензионалним подацима. и налазе примјене у многим сферама живота и дјелатности а нарочито у образовању, у процесима информационог истраживања, претраживања документа, преузимања, прегледања размјене и дијелења мултимедијалних садржаја (Бањанин 2007:462).

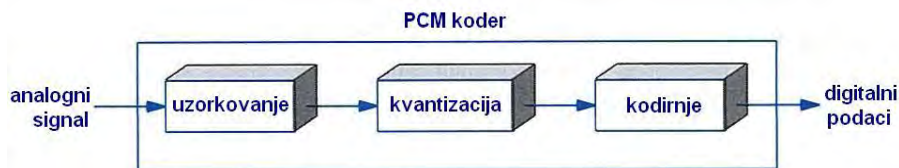
1. Кодовање мултимедијалних података

Процесом кодовања се посебан сет вриједности узорака преводи на одговарајући облик сигнала. План за представљање сваког од ових посебних сетова вриједности се назива код. Један од посебних елемената у коду се назива кодни елемент или симбол. Одређено уређење симбола који се користе у коду за представљање једне вриједности посебног сета се назива кодна ријеч (Бањанин 2007:145).

* mkb252633@eunet.rs

У овом истраживању је препозната темељна улога теореме о узорковању, јер је узорковање битна фаза у процесу дигитализације сигнала и без које се континуалне величине описане аналогним информацијама не би могле представити у дигиталном облику на рачунару.

Идентично примјени код једнодимензионалних података (какав је звук), теорема о узорковању се примјењује и код дигитализације дводимензионалних података, каква је слика, а такође и код видео записа који представљају тродимензионални податак.

Слика 1. Фазе дигитализације сигнала-узорковање, квантизација, кодовање

При дигитализацији је потребно узети у обзир и друге факторе, а један од битних фактора при избору фреквенције узорковања је намјена дигиталног податка или сигнала. На примјер, слика која се поставља на неком Интернет сајту ће бити узоркована мањом фреквенцијом, тј. имаће мању резолуцију од оне која ће се користити у медицини или у даљој обради (ради задржавања квалитета). У неким случајевима, већа фреквенција узорковања не значи квалитетнију слику или звук, због ограничења перформанси људских чула. То значи да се на овај начин добија вишак информација или редуванса која се може уклонити изворним кодирањем-компресијом. Такође, врло важан фактор јесте меморијски простор који заузима дигитални податак.

Квалитет дигиталне слике и њена величина су повезани директном пропорционалношћу са фреквенцијом, то јест што је фреквенција узорковања већа, већи је квалитет, али је потребан и већи меморијски простор са којим је корисник обично ограничен. Због тога је потребно пронаћи компромис између квалитета и величине. Када је ријеч о дигиталној слици и видеу, данашњи фотоапарати и камере имају одређену резолуцију и фреквенцију временског одмјеравања. Често ови параметри нису довољни да адекватно представе континуалну величину у дигиталном облику и да задовоље теорему о узорковању, при чему се јавља негативан ефекат под именом *алиасинг* ефекат. То је нарочито изражено при видео снимању брзих покретних или ротирајућих објеката. Алиасинг представља негативан ефекат и директан је производ подузорковања.

2.1. Компресија мултимедијалних података

Клауд Шенон је свом раду „Математичка теорија комуникације (1948). формулисао теорију кодирања информационог извора која се своди на компресију података. Он је установио да је фундаментална граница компресије без губитака одређена ентропијом извора. Поред тога, развио је и теорију компресије са губицима. Обје теорије компресије, са губицима и без губитака, граде заједно теорију кодирања информационог извора. Ова теорија поставља границе алгоритмима за компресију, иако она не говори како треба дизајнирати или имплементирати ове алгоритме. Сви алгоритми компресије елиминишу вишак информације, тј. редудансу.

Најважнији разлози због којих се користи компресија мултимедијалних података су

- велики захтјеви за меморијским простором,
- спори уређаји који не могу да репродукују податке у реалном времену и
- ограничен капацитет канала и пропусни опсег система (А. Stjepanović, S. Stjepanović 2007: 124).

Према стандардима, слика резолуције 1024 x 1024 са 24 бита по пикселу, заузима око 3 MB меморијског простора. За преузимање овакве слике ISDN линијом, брзине 64 kbps, требаће око 6 min, док је за исту компресовану слику односом 10:1 потребно 300 kB простора и око 35 секунди времена преузимања.

Слика 2. Блок дијаграм комуникације мултимедијалних података

Посматрани 24-битни видео запис резолуције 640 x 480 пиксела, уз 30 fps (фрејмова по секунди) даје сигнал од 27,6 MB/s што је превише и за пренос у данашњим мрежама које имају капацитет од обично неколико десетина Mb/s. У случају да се исти видео похрањује на неком медију, он ће у трајању од 90 минута (колико је трајање просјечног филма) заузети око 149 GB меморијског простора. Тај видео запис се не може читати на примјер.

са DVD медија јер је максимална брзина читања DVD-а око 20 MB/s. Једино рјешење овог проблема је у компресији података.

Компресија дигиталних података се заснива на разним алгоритмима који елиминишу сувишну редувантност информација. Ако је у питању дигитална слика, врши се отклањање просторне редувантности проналажењем пиксела који имају исти интензитет, на примјер. плаво небо, плаво море итд.

Код видео записа, осим просторне редувантности постоји и временска, јер се сусједне слике у видео секвенци обично врло мало разликују. На овај начин се постиже већи степен компресије него код мирних слика.

Аудио подаци се компресују на принципу маскирања тонова на оним фреквенцијама за које се сматра да су неважни или које људско ухо не може да детектује.

2.2 Технике компресије

Све технике компресије се могу подијелити у двије групе:

- компресије без губитака (*lossless*) и
- компресије са губицима (*lossy*).

Компресија без губитака не може постићи значајно смањење величине податка, али омогућава његову перфектну реконструкцију. Она се заснива на ентропијском кодовању, у складу са Шеноновом првом теоремом о кодовању извора. Шенонова теорема каже да симболе дискретног немеморијског извора треба кодоваати са дужином кодне шифре која је једнака ентропији извора или већа. То се математички може записати на следећи начин:

$$\bar{L} \geq H(S) \quad (1)$$

У случају када се у блоку за приказ слике са 256 нивоа (8 бита по пикселу) налазе само прва 32 квантизациона нивоа са једнаком вјероватноћом појављивања, ентропија је максимална и износи $H(S) = \log_2 32 = 5$ бита по пикселу. Преостала три бита представљају редувансу. Међутим, када вјероватноћа вриједности појединих пиксела није једнака, могуће је додјеливати краће кодове вјероватнијим вриједностима и обрнуто.

Неки од поступака компресије без губитака су кодовање дужине низа (RLC-Run Length Coding), кодовање с промјењивом дужином кодне ријечи (VLC-Variable Length Coding; Huffmanovo кодовање), кодовање подручја, диференцијална импулсно-кодна модулација (DPCM-Differential Pulse Code Modulation).

Компресија са губицима омогућава велики степен компресије уз пад квалитета. Код овог вида компресије, нарушена је Шенонова трећа теорема. Неки од поступака с губицима су трансформацијско кодовање, векторска квантизација, фрактално кодовање, „Spline“ апроксимационе методе, апроксимационе методе сегментацијом.

2.3. Стандарди кодовања

Два најраширенија стандарда за аудио кодовање су ITU-T G.722 и G.725, помоћу којих је дефинисано кодовање брзином до 64 kbit/s, те MPEG-3 (MPEG – *Motion Picture Expert Group*), којим је дефинисано кодовање аудио варијабилном брзином. Услуге преноса информација сталном брзином (CBR) су засноване на бази PCM и ADPCM (*Adaptive Differential PCM*) поступака, док је пренос промјенљивом брзином (VBR) заснован на MPEG коду.

Код кодовања видеа, треба разликовати кодовање видеа малом брзином (нпр, за видеоконференције ITU-T H.261 и H.263) и кодовање видеа великом брзином (нпр, кодирање HDTV сигнала брзином и до 60 Mbit/s помоћу стандарда MPEG-2). Стандард MPEG-1 дефинише кодовање покретног видеа који је похрањен брзином до 2 Mbit/s, а MPEG-4 кодовање видеа брзином мањом од 64 kbit/s.

JPEG (*Joint Photographic Experts Group*) стандардом је дефинисано кодовање мирне слике, а M-JPEG (Motion JPEG) дефинише кодовање видеа тако што се сваки фрејм кодује JPEG-ом.

3. Алгоритми кодовања без губитака

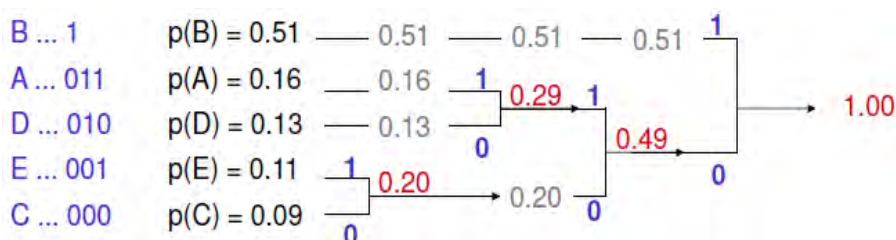
3.1. Хуфманов алгоритам

Хуфманов алгоритам је настао као резултат семинарског рада дипломца са Масачусет института технологије (MIT), Давида Хуфмана (*David Huffman*). Суштина алгоритма лежи у чињеници да се симболи (вриједности) појављују са различитим вјероватноћама, тако да је могуће сваком симболу додијелити код са дужином која одговара његовој вјероватноћи.

Алгоритам генерисања кода чине следећи кораци:

1. Сортирање симбола по падајућим вјероватноћама.
2. Проналажење два симбола с најмањим вјероватноћама.
3. Додјеливање симбол “0”, другом “1” . једном од два симбола из тачке 3.
4. Комбиновање два симбола у један надсимбол (надсимбол је нови симбол чија је вјероватноћа појављивања једнака збиру вјероватноћа појављивања двају симбола од којих је настао) и записивање у форми двије гране бинарног стабла, а надсимбол као рачвање изнад њих.
5. Понављање корака 2-4 док се не добије само један надсимбол.
6. Очитавање кодова повратком кроз стабло .

У илустративном примјеру примјене Хуфмановог кода дат је скуп симбола $S=\{A, B, C, D, E\}$ са вјероватноћама појављивања $p(A) = 0.16$, $p(B) = 0.51$, $p(C) = 0.09$, $p(D) = 0.13$, $p(E) = 0.11$.

Слика 3. Алгоритам Хуфмановог кода представљен графички

Израчуната ентропија извора је:

$$H(S) = 0,16 \log_2 \frac{1}{0,16} + 0,51 \log_2 \frac{1}{0,51} + 0,09 \log_2 \frac{1}{0,09} + 0,13 \log_2 \frac{1}{0,13} + 0,11 \log_2 \frac{1}{0,11}$$

$$H(S) = 1,96 \text{ bit/simbol}$$

Просјечна дужина кодне шифре је

$$\bar{L} = 3(0,16 + 0,13 + 0,11 + 0,09) + 0,51 = 1,98 \text{ bit/simbol}$$

Може се закључити да је просјечна дужина кодне шифре већа од ентропије извора, што значи да је задовољена Шенонова трећа теорема.

Ефикасност кодирања најчешће зависи од распореда вјероватноћа. Идеалан случај је када су вјероватноће распоређене почев од $1/2$ па до $1/2^n$.

Предности Хуфмановог алгоритма су што даје добре резултате при dobrim расподјелама вјероватноћа, а међу недостацима највећи је што се управо захтијева познавање вјероватноћа појављивања симбола (Стојчић 2012: 57). Примјењује се при JPEG компресији слике и у оквиру неких сложенијих алгоритама. Хуфманов код спада у префиксне, јер ни једна кодна шифра не представља префикс било које друге.

3.2. Алгоритам аритметичког кодовања

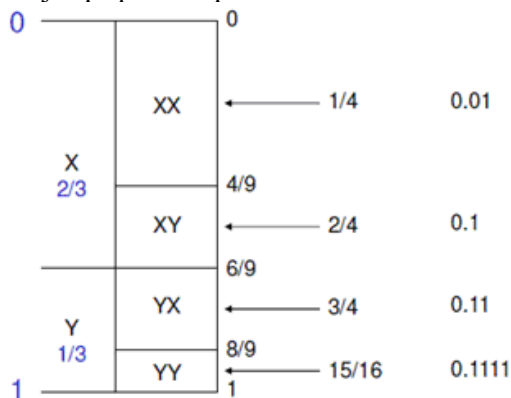
Аритметичко кодовање је једна од најмоћнијих техника кодовања. и заснива се на статистици симбола. Код овог алгорита не кодује се сваки симбол засебно већ читав низ симбола, то јест читава порука, и то у облику броја у покретном зарезу (*floating point*). Даје боље резултате од Хуфмановог кода код дигиталне слике, јер омогућава да просјечна дужина кодне шифре буде мања од један.

Алгоритам се може подијелити на 2 дијела. Циљ прва 4 корака је да нађу коначан интервал унутар кога је могуће представити поруку. Читав алгоритам чине следећи кораци:

1. Подијелити интервал $[0, 1]$ у M интервала који одговарају симболима, с тим да је дужина сваког симбола пропорционална његовој вјероватноћи.
2. Одабрати интервал првог симбола у поруци.
3. Подијелити, поново сегмент тог симбола у M нових интервала, пропорционално њиховим вјероватноћама.
4. Одабрати од новодобијених онај интервал који одговара следећем симболу у поруци.
5. Понављати кораке 3 и 4 док цијела порука није кодована и из коначног интервала одабрати било који број који ће представљати поруку.

У другом дијелу алгорита је потребно број у покретном зарезу представити као бинарни низ.

У илустративном примјеру алфавет извора се састоји од два симбола, X и Y , који се појављују уз вјероватноће $p(X) = 2/3$ и $p(Y) = 1/3$. Ако се порука састоји од два симбола, могуће комбинације су XX , XY , YX и YY . Алгоритам је графички приказан на слици 4.

Слика 4. Алгоритам аритметичког кодирања

(http://userspages.uob.edu.bh/mangoud/MM_lab1.pdf, 3.9.2012.)

Вриједности вјероватноћа које дефинишу границе новог подинтервала се рачунају на следећи начин (М. Стојчић, 2012: 58):

$$\frac{4}{9} = 0 + \left(\frac{2}{3} - 0 \right) \times \frac{2}{3}$$

$$\frac{8}{9} = \frac{2}{3} + \left(1 - \frac{2}{3} \right) \times \frac{2}{3}$$

Ако се шаље порука YY , бира се број $15/16 = 0,9375$ и претвара у бинарни низ тако што се мјеста иза зареза множе са два, све док се не до-

бије вриједност 1. Ако се при множењу вриједност 1 премаши, онда се мјеста иза зареза поново множе са два итд.

$$0,9375 \times 2 = 1,875$$

$$0,875 \times 2 = 1,75$$

$$0,75 \times 2 = 1,5$$

$$0,5 \times 2 = 1$$

Из производа се прочита цјелобројна вриједност у оријентацији - одозго-надоле. За ову поруку, код гласи 0.1111, с тим да се 0 испред децималног зареза не шаље.

Највећи проблем је прецизност броја у покретном зарезу, јер се - неки бројеви у коначном интервалу не могу представити коначним бројем бинарних цифара. Зато се поставља питање о броју бита којим треба представити број из коначног интервала (l), а он износи приближно:

$$l = -\log_2 p, \quad (1)$$

гдје p представља кумулативну вјероватноћу која се добије као производ вјероватноћа сваког знака у поруци.

Аритметичко кодовање се примјењује код JPEG компресије слике, те код MPEG-4 FBA (*Face and Body Animation*).

Упоредни преглед Хуфмановог и Аритметичког кода дат је у табели 1.

Табела 1. Поређење Хуфмановог и Аритметичког кодовања

Хуфманово кодовање	Аритметичко кодовање
Кодира се сваки симбол посебно	Кодира цијелу поруку једним кодом, тј. реалним бројем између 0 и 1
Минимално 1 bit/simbol	Могуће је и мање од 1 bit/simbol
Дужина поруке није важна	Теоретски оптимално за дугачке поруке
Кодирање низа симбола могуће само проширеним Хуфмановим кодом	Увијек се кодира цијела порука
Једноставно за рачунање	Захтјевније за рачунање

(Извор: ftp://ftp.foi.hr/nastava/Teorija_informacija/MladenKos_Predavanja/TI-P03_Entropijsko_kodiranje.pdf, 24.8. 2012.)

3.3. Кодовање дужине низа (*Run-length* кодовање)

Run-length кодовање, или кодовње дужине низа, представља врло једноставну методу компресије код које се понављајући симбол у низу представља као један симбол и број његових понављања. Ово је врло кори-

сно код података који имају доста понављања, као што су једноставни графички прикази, анимације.

Алгоритам се састоји од сљедећих корака:

1. Почети од првог симбола поруке.
2. Поставити вриједност бројача на 1.
3. Испитати сљедећи симбол.

Ако је сљедећи симбол исти

- Вриједност бројача увећати за 1.

- Поновити корак 3.

Ако није исти

- Приказати претходни симбол или низ симбола са вриједношћу бројача. Поновити корак 2.

Примјеном овог алгорита, код за низ [1 0 0 0 0 2 2 2 1 1 3] ће изгледати овако:

[1 1 0 4 2 3 1 2 3 1]

4. Приказ операција над дводимензионалним сигнаlima за пренос фотографија

4.1. Подузорковање дводимензионалне слике

На слици 5.. приказане су двије фотографије, од којих десна има четири пута мању резолуцију од лијеве. Може се рећи да је, извршено подузорковање лијеве фотографије са фактором 4.

Слика 5. Оригинална (лијево) и четири пута подузоркована фотографија (десно)

(http://userspages.uob.edu.bh/mangoud/MM_lab1.pdf, 3.9.2012.)

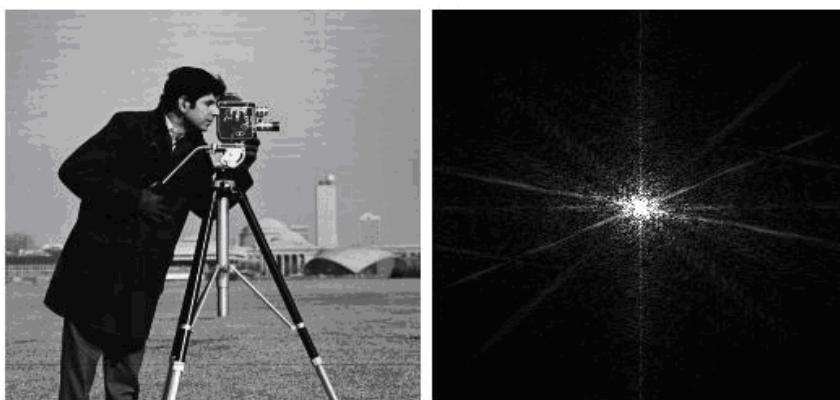
Оригинална и четири пута подузоркована фотографија (за слику 5)[58].

```
fullSizeImage = imread('cameraman.tif');  
% Пододмјеравање узимањем svakog четвртог piksela.  
subsampleRate = 4;
```

```
subsampledImage = fullSizeImage(1:subsampleRate:end,1:subsampleRate:end);  
% Прикажи originalnu i pododmjerenu sliku.  
subplot(1, 2, 1);  
imshow(fullSizeImage);  
subplot(1, 2, 2);  
imshow(subsampledImage);  
set(gcf, 'Position', get(0, 'ScreenSize'));
```

4.2. Приказ амплитудног спектра дводимензионалне слике

На слици 6. (десно) приказан је амплитудни спектар фотографије камермана. Слично једnodимензионалним сигнаlima, гдје се за приказ спектра користи Фуријеова трансформација, и у овом случају се користи иста, али за дводимензионалне сигнале. У центру спектра се налазе амплитуде на најнижим фреквенцијама, а како се иде ка рубовима просторна фреквенција се повећава.

Слика 6. Фотографија камермана и њен амплитудну спектар (http://userspages.uob.edu.bh/mangoud/MM_lab1.pdf, 3.9.2012.)

Фотографија камермана и њен амплитудну спектар (за слику 6)

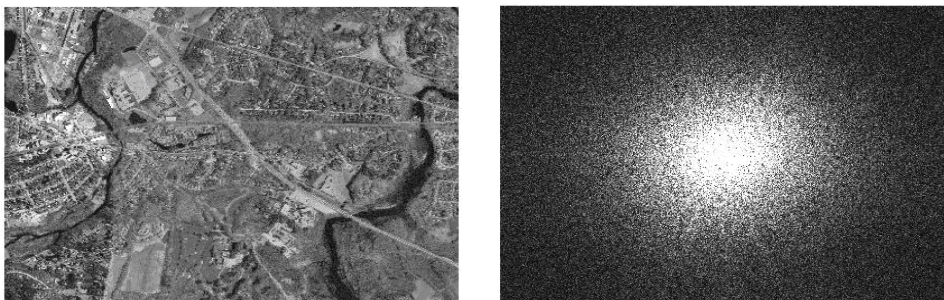
[59].

```
imageA = imread('cameraman','tif');  
figure, imshow(imageA)  
fftA = fft2(double(imageA));  
figure, imshow(abs(fftshift(fftA)),[24 100000]), colormap gray
```

Да би се извршила компарација просторне фреквенције различитих фотографија, на слици 6. је приказана фотографија дијела површине Земље из авиона која има знатно више детаља од фотографије камермана, па је логично да ће имати и већу просторну фреквенцију. У складу с тим, на приказу спектра је видљиво да фотографија има амплитуде и на вишим фреквенцијама од оних на слици 6.

Фотографија из авиона и њен амплитудни спектар (за слику 7.) [59].

```
imageA = imread('concordorthophoto','png');  
figure, imshow(imageA)  
fftA = fft2(double(imageA));  
figure, imshow(abs(fftshift(fftA)),[24 100000]), colormap gray
```


Слика 7. Фотографија из авиона и њен амплитудни спектар,
(http://userspages.uob.edu.bh/mangoud/MM_lab1.pdf , 3.9.2012.)

Закључак

У раду су презентовани резултати аналитичког истраживања алгоритама за кодовање мултимедијалних података, на бази примјене Никвистове и Шенонове теореме кодовања и примјене различитих алгоритама који се најчешће користе у рачунарској графици. Детаљно су анализирани најчешће кориштени алгоритми за кодовање мултимедијалних података, са акцентом на већ конвенционални Хуфманов алгоритам и аритметичко кодовање које представља једну од најмоћнијих техника кодовања заснованој на статистици симбола. Овај алгоритам даје боље резултате од Хуфмановог кода код дигиталне слике, јер омогућава да просјечна дужина кодне шифре буде мања од један. Приказан је и алгоритам кодовања дужине низа гдје се понављајући симбол у низу представља као један симбол и број његових понављања. Управо је овај алгоритам је врло користан код истраживања података који имају доста понављања као у случају једноставних графичких приказа и анимација неструктурираних мултимедијалних података.

Литература

- Бањанин 2007: М. К. Бањанин, *Комуникациони инжењеринг*, Добој: Саобраћајни факултет.
- Бањанин 2010: М. К. Бањанин: *Основе комуникација, мултимедијалне презентације предавања*, Добој: Саобраћајни факултет.

- Марковић 2009: Д. Марковић, *Дизајн и имплементација технике комбинованог претраживања текста и слике у мултимодалним електронским пословним документима* - докторска дисертација, Универзитет Сингидунум, Београд.
- Новинц 2009: Ж. Новинц, *Дигитални пријенос информација 2*, Осигек: Електротехнички факултет.
- Стојић 2004: М. Стојић, *Дигитални системи управљања*, Београд: Електротехнички факултет.
- Урошевић - Савић 1995: З. Урошевић – М. Савић, *Телекомуникације - елементи теорије, анализе и обраде сигнала*, Београд.
- Rao – Војковић – Milovanović 2006: K.R. Rao – Z. Vojković - D. Milovanović, *Introduction to Multimedia Communications- Applications, Middleware, Networking*, New Jersey: Published by John Wiley& Sons, Inc.
- Стјепановић – Стјепановић 2007: А. Стјепановић – С- Стјепановић, Оптимизација DSL-а за мултимедијалне сервисе, у: *Нови хоризонти саобраћаја и комуникација*, Теслић, 121-124.
- Стојчић 2012: М. Стојчић, Алгоритам креирања и извршавања програма за Никвистове теореме у рачунарској графици - дипломски рад, Универзитет у Источном Сарајеву, Саобраћајни факултет.
- <http://www.ingelec.uns.edu.ar/pds2803/Materiales/Historicos/Nyquist.pdf> (20.7.2012.)
- http://act.rasip.fer.hr/materijali/17/FSR_Mostar_DSU_skripta.pdf(20.7.2012.)
- <http://www.scribd.com/doc/79199420/Odmeravanje-i-kvantovanje> (21.7.2012.)
- http://dos.zesoi.fer.hr/predavanja/ppt/dos_2004_01.ppt(3.9.2012.)
- http://laris.fesb.hr/digitalno_vodjenje/text_2-5.htm(22.7.2012.)
- http://www.ieee.hr/_download/repository/MT-tema4-11.pdf(25.7.2012.)
- http://spus.zesoi.fer.hr/projekt/2005_2006/maric-milosevic-perkovic-viduka/Skalarna_kvantizacija_signala.pdf (25.7.2012.)
- <http://www.fer.unizg.hr/predmet/kzur>(25.7.2012.)
- <http://ebookbrowse.com/pred5-6-pdf-d317265308>(26.7.2012.)
- <http://www.analog.com/static/imported-files/tutorials/MT-002.pdf>(26.7.2012.)
- http://imi.pmf.kg.ac.rs/component/docman/doc_view/203-2-termin.html (28.7.2012.)
- <http://www.atmel.com/Images/doc8003.pdf>(28.7.2012.)
- http://laris.fesb.hr/digitalno_vodjenje/text_2-2.htm(30.7.2012.)
- http://www.fer.unizg.hr/_download/repository/DOS0304_vj1.pdf(1.8.2012.)
- <http://www.cftmn.com/courses/bdt/Predavanja/V%20termin.pdf>(1.8.2012.)
- http://www.etfos.org/download/download/2._godina/Osnove_digitalnih_komunikacija/Skripte/Osnove%20prijenosa%20podataka_A.Bazant-2006.pdf
- <http://rm.fim.predmeti.singidunum.ac.rs/node/34> (5.8.2012.)
- http://leda.elfak.ni.ac.rs/education/elektronika/predavanja/2010/DMilovanovic/9.Sumovi_u_elektronskim_kolima.pdf (4.8.2012.)
- <http://es.elfak.ni.ac.rs/rmif/predavanja.htm>(6.8.2012.)
- <http://www.etfbl.net/dokument.php/1939/1/Adpcm.doc>(6.8.2012.)

http://www.fer.unizg.hr/_download/repository/OPP-2006%5B1%5D.pdf(6.8.2012.)
<http://dsp.etfbl.net/students/ceko.pdf> (13.8. 2012.)
<http://www.cns.nyu.edu/~david/courses/perception/lecturenotes/channels/channels.html>(13.8. 2012.)
<http://dsp.etfbl.net/dip/predavanja/1uvod.pdf>(14.8. 2012.)
http://www.etfos.unios.hr/upload/OBAVIJESTI/obavijesti_dodiplomski/157_Laboratorijska_vjezba_1.pdf(14.8. 2012.)
<http://web.eecs.umich.edu/~fessler/course/556/l/n-sample.pdf>(14.8. 2012.)
<http://dsp.etfbl.net/dip/predavanja/2dvodimenzionalni.pdf>(14.8. 2012.)
<http://redwood.berkeley.edu/bruno/npb261/aliasing.pdf>(14.8. 2012.)
http://homepages.inf.ed.ac.uk/rbf/CVonline/Local_copies/MARBLE/low_space/quant.htm(14.8. 2012.)
<http://www.edb.utexas.edu/minliu/multimedia/PDFfolder/DigitizingSound.pdf> (15.8. 2012.)
http://www.fer.unizg.hr/_download/repository/3Digitalizacijaaudiosignala.pdf (15.8. 2012.)
http://help.adobe.com/en_US/Soundbooth/2.0/WS41FBD92E-39EA-4eda-B490-EDE8EA1175C8a.html(15.8. 2012.)
<http://www.mndigital.org/digitizing/standards/audio.pdf>(15.8. 2012.)
<http://people.etf.unsa.ba/~jvelagic/laras/dok/Lekcijamob5.pdf>(16.8. 2012.)
http://www.imageprocessingplace.com/downloads_V3/dip2e_downloads/sample_book_material/Chapter02.pdf(16.8. 2012.)
<http://baggins.nottingham.edu.my/~hsooihock/G52IIP/sample3.pdf>(17.8. 2012.)
<http://www.better-digital-photo-tips.com/ccd-vs-cmos.html>(17.8. 2012.)
http://www-users.york.ac.uk/~ta505/tics_2005.pdf(18.8. 2012.)
<http://redwood.berkeley.edu/bruno/npb261/aliasing.pdf>(18.8. 2012.)
http://giga.cps.unizar.es/~diegog/ficheros/pdf_papers/Navarro_et_al-CGF%202011-Motion_blur_rendering.pdf(21.8. 2012.)
<http://dsp.etfbl.net/dip/predavanja/6akompresija.pdf>(21.8. 2012.)
ftp://ftp.foi.hr/nastava/Teorija_informacija/MladenKos_Predavanja/TI-P03_Entropijsko_kodiranje.pdf(24.8. 2012.)
<http://research.opt.indiana.edu/Library/MotionAliasing/sld007.htm>(28.8. 2012.)
http://www.igp.ethz.ch/photogrammetry/education/lehrveranstaltungen/photogrammetry/matlab_imageprocessing.pdf(28.8. 2012.)
http://imi.pmf.kg.ac.rs/component/docman/doc_view/203-2-term.html(1.9.2012.)
http://www2.fer.hr/_download/repository/vjezba_1_grupa_D.pdf(3.9.2012.)
http://engineering-matlab.blogspot.com/2011_03_01_archive.html(3.9.2012.)
<http://homepages.math.uic.edu/~jan/mcs320s08/matlec7.txt>(3.9.2012.)
http://www.fer.unizg.hr/_download/repository/signali_i_sustavi_vjezba_1.pdf (3.9.2012.)
http://userspages.uob.edu.bh/mangoud/MM_lab1.pdf (3.9.2012.)

http://www.mathworks.com/matlabcentral/newsreader/view_thread/267621
(3.9.2012.)

[http://matlabgeeks.com/tips-tutorials/how-to-do-a-2-d-fourier-transform-in-matlab/\(3.9.2012.\)](http://matlabgeeks.com/tips-tutorials/how-to-do-a-2-d-fourier-transform-in-matlab/(3.9.2012.))

[http://www.mathworks.com/matlabcentral/answers/36430\(11.9.2012.\)](http://www.mathworks.com/matlabcentral/answers/36430(11.9.2012.))

[http://www.telfor.rs/telfor2001/radovi/5-16.pdf\(20.9.2012.\)](http://www.telfor.rs/telfor2001/radovi/5-16.pdf(20.9.2012.))

Milorad K. Banjanin

Mirko D. Stojčić

Aleksandar D. Stjepanović

ANALYSIS OF THE CODING ALGORITHMS OF THE MULTIMEDIA DATA

Summary

The aim of this paper is to define the application of the two-dimensional image processing. It also explains the methods used in two-dimensional signal and image processing. Important part of the research is dedicated to the use of Nyquist's theorem, that is Nyquist-Shannon sampling theorem in signal digitizing. This theorem is applied to the digitizing of the one-dimensional (sound), two-dimensional (picture) and three-dimensional (video) data in multimedia. After sampling in digitizing process, we have two more steps – quantization and coding. The process of aliasing represents negative value if sampling theorem is not applied properly.

МЕТАКОГНИТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ У УЧЕЊУ

Апстракт: У раду се пошло од разматрања стратегија учења, које могу унаприједити процесе учења и мишљења. За потребе овог рада издвојена је класификација стратегија учења на когнитивне и на метакогнитивне стратегије у учењу. Илустрације ради, приказан је табеларни оквир категорија стратегија учења као и класификација стратегија учења, која обухвата читав низ релевантних компоненти. Посебна пажња посвећена је метакогнитивним стратегијама ученика: свјесности о сопственом когнитивном функционисању, планирању сопственог когнитивног функционисања и надгледању сопственог когнитивног функционисања. Наставник може промовисати метакогнитивну свјесност на својим часовима, али, такође, може помоћи побољшању планирања и надгледања когнитивног функционисања ученика кроз посебне инструкције. Намјера аутора била је да укаже на значај проучавања метакогнитивних стратегија, али и на запреке које стоје на путу њиховог развијања у настави. Пред метакогнитивним стратегијама стоји вријеме и задаци да се остваре, али и да потврде своје велике експланаторне потенцијале.

Кључне речи: учење, мишљење, стратегије учења, когнитивне стратегије, метакогнитивне стратегије, свјесност о сопственом когнитивном функционисању, планирање сопственог когнитивног функционисања, надгледање сопственог когнитивног функционисања.

Уводне напомене

Поред преношења готових знања, наставу би требало обогатити когнитивним и метакогнитивним стратегијама, јер једини и првенствени задатак школе није да улива информације већ да integriше знања на различитим нивоима сложености. Тенденције иду ка самоучењу путем кога се приближавамо учењу учења. По Вилотијевићу (2000) учење учења је синоним за мишљење и обухвата исте процесе као и мишљење, док Мирков (2005) наглашава да чим се говори о учењу учења, то упућује на мета позицију ученика. Као и наведени аутори, Милановић-Наход (1995) истиче да је тешко повући оштру границу између оног што се дефинише као мишљење и онога што се описује као учење или стицање знања. Откривање степена повезаности између способности мишљења и способности учења ријешило би проблем организације наставног процеса у коме се мора водити рачуна о мисаоним способностима ученика, али и о томе како се кроз поучавање и учење може унаприједити мишљење. Стварање повољног когнитивног окружења сматра се полазном тачком у оспособљавању ученика за

* barka@bih.net.ba

учење учења, што значи да је неопходно обезбиједити довољан број имагинативних питања и задатака па Стојаковић (2000: 212) пише: „... у којима би дошла до изражаја ученикова интеракција са градивом, нпр. подвлачење, илустровање, цртање шема и дијаграма, постављање питања и тражење одговора“, а исти аутор даље наводи: „...код ученика се није могло развијати метакогнитивно мишљење тј. способност да се анализирају и вреднују властити процеси и путеви памћења, мишљења и рјешавања проблема како би се уочиле погрешке и те погрешке са успјехом отклањале и тако се унаприједио процес учења у цјелини“. Због тога, покушали смо у сљедећим насловима поближе објаснити стратегије учења, посебно метакогнитивне стратегије као једно од најактуелнијих поља у области когнитивне психологије.

Стратегије учења

Процес учења одвија се посредством стратегија. Већина аутора истиче да је у процесу учења најважније научити како се учи па се и стратегије на основу оваквог полазишта дефинишу као скуп поступака којима се настоје остварити унапријед дефинисани циљеви учења. Стратегије учења могу се третирали и као начин транспортовања информација из краткорочног у дугорочно памћење (Андриловић, Чудина, 1985), док Мирков (2005) одређује стратегију као интегрисани сlijед поступака изабраних у складу са постављеним циљем. Вилотијевић (2000) стратегије учења сматра учениковим инструментима за обраду наставног материјала. Стратегије учења су свјесни когнитивни процеси помоћу којих се информације припремају за похрану и интеграцију са постојећим знањем и односе се на примјену когнитивних операција (елаборација, прављење структуре знања, понављање, подвлачење, прављење забиљешки и слично) на одређеном садржају (Стојаковић, 2002). У сљедећој табели (Табела 1) приказане су категорије стратегија учења.

Основне стратегије увјежбавања	Једноставно понављање
Сложене стратегије увјежбавања	Наглашавање свих важнијих мјеста у тексту
Основне стратегије елаборације	Формирање менталних слика или других асоцијација
Сложене стратегије елаборације	Формирање аналогича, парафразирање, сумирање, повезивање
Основне организационе стратегије	Груписање, класификовање, редослијед
Сложене организационе стратегије	Идентификовање главних идеја, стварање табела у којима је дат преглед појмова
Стратегије разумијевања-праћења	Постављање питања самом себи; поновно цитирање главних мјеста; постављање циљева и провјера напредовања у остваривању таквих циљева
Афективне и мотивационе стратегије	Антиципирање посљедица школског успјеха (стипендија), дубоко дисање и друге активности релаксације; позитивно мишљење

Табела 1. Категорије стратегија учења (Вилоотијевић, 2000)

Сматра се да поучавање стратегијама утиче на формирање реалистичних очекивања код ученика у вези компетентности за учење, путем смањивања страха од неуспјеха и подстицања мотивације за учење (Мирков, 2005).

Постоје различите стратегије учења, али за потребе овог рада, издвојена је класификација стратегија учења, на когнитивне и на метакогнитивне стратегије. Когнитивне стратегије користе се да помогну особи у остварењу одређеног циља, док се метакогнитивне употребљавају у надгледању процеса учења и контроли остварености тог циља. Ученици се уче примјени различитих когнитивних стратегија, као што су нпр. задаци у којима треба да сортирају или класификују, пореде, изврше селекцију, предвиде, погоде и слично, али у већини наставних ситуација, ученици се ријетко јасно обавијесте о томе зашто користе одређене стратегије или им се омогући да изврше рефлексију свог процеса учења, тј. како су учили. Поред когнитивних стратегија, ученицима су неопходне и активности попут рефлексије, размишљања о томе шта још урадити и зашто, експеримената и постављања питања попут-шта сам урадио-ла, зашто, како сам то урадио-ла, колико добро, шта је још потребно да урадим, односно недостаје метакогнитивна димензија која би омогућила ученицима да схвате значај тога што раде. На тај начин имплицитно постаје експлицитно-ученици постају свјесни зашто и како уче.

Метакогнитивни процеси често се третирају као унутрашњи чиниоци који дјелују у процесу развијања и коришћења когнитивних стратегија у учењу и одређују карактеристике и квалитет тих стратегија и њихових ефеката. Когнитивне стратегије стварају когнитивни напредак, а метакогни-

тивне га прате и управљају њиме. Истраживања су показала (Ellis & Sinclair, 1989; O'Malley, 1985; према: Ellis, 1999) да комбинација метакогнитивних и когнитивних стратегија развија код ученика моћ трансфера у учењу. У следећој табели (Табела 2) покушали смо у најједноставнијим цртама приказати подјелу стратегија учења.

Стратегије	Врсте	Терминологија
Стратегије учења	Когнитивне стратегије	Знање (прочитати, набројати, дефинисати, описати, именовати, цитирати)
		Разумијевање (сумирати, парафразирати, објаснити, илусторвати, класификовати, категорисати)
		Апликација (примијенити, повезати, користити, табелирати)
		Анализа (анализирати, контрирати, поредити, разликовати, открити, уредити)
		Синтеза (произвести, конституисати, модификовати, комбиновати, формулисати, развити)
		Евалуација (одлучити, оцијенити, закључити, доказати, критиковати)
	Метакогнитивне стратегије	Свјесност о сопственом когнитивном функционисању
		Планирање сопственог когнитивног функционисања
		Надгледање сопственог когнитивног функционисања

Табела 2. Класификација стратегија учења

Примјена стратегија је дјелотворнија када се располаже са више различитих стратегија и техника и када се са тог аспекта стратегије могу прилагођавати градиву. Пошто ће у раду углавном бити ријечи о метакогнитивним стратегијама, назначићемо основне когнитивне стратегије и њихове дефиниције. У основи когнитивне теорије је појам назван когниција којим се означава сазнавање, а сама теорија наглашава да се учење састоји из процеса сазнавања, а не из стицања готових одговора (Вилотијевић, 2000). У овим теоријама подстиче се значај унутрашњих процеса - сазнавања, мотивације, организованости меморије - за учење. Као когнитивне стратегије појављују се: понављање (похрањивање информација активним учесталим изговарањем садржаја који се учи), организација градива (тражење унутрашњих веза међу кључним појмовима у градиву и структурирање појмова према постављеним начелима), елаборација (прерада градива и похрањивање елемената на нов начин). Понављање се спонтано јавља у доби од 5-8 година, организовање градива се јавља у доби од 9-11 година, док се елаборација јавља у доби од 13-16 година.

Истраживања стратегија разумијевања и ретенције показала су да велики број ученика има тенденцију да пасивно усваја знања (Мирков, 2005), што значи, да их не интегришу активно у постојеће когнитивне структуре, а то је неопходан предуслов за право разумијевање па зато пажњу усредсређујемо на метакогнитивне способности које управљају когнитивним процесима током учења. Милош Канкараш (2004) сматра да се метакогниција појављује већ на узрасту од 7 година, док Медоуз и Кешдан (2000) пишу да мала дјеца размишљају о сопственим искуствима и тако уче о својим сазнањима и о свом мишљењу. Нејасноће постоје у вези њеног даљег развоја, у смислу да ли је исти обилежен процесима диференцијације или интеграције или долази до крупних структуралних промјена. Током рјешавања проблема или усвајања наставног градива ученици комбинују различите стратегије, у зависности од ситуационих фактора. Кроз процес конструкције, комбиновањем усвојених стратегија са додавањем нових сегмената, настају нове стратегије. Ако се узму у обзир теоријски извори овог појма, онда се велике промјене могу очекивати у преласку на ступањ формалних операција и рефлексивне апстракције.

Неки аутори метакогницију сматрају најефикаснијом стратегијом у учењу, између осталих Вилотијевић (2000, стр. 202) пише: „Ко је овладао метакогницијом, може успешно да контролише разумевање грађе и своје напредовање у учењу јер зна начине за организовање материјала, умије да примени облике учења примјерене грађи коју треба научити“. Ученик који је развио способност самоконтроле својих стратегија учења и самоконтролу свог учења и постигнућа учења у цјелини-способан је да контролише процес учења од почетка до краја.

Да би ученици били успјешни у образовном процесу, неопходна је употреба стратегија примјенљивих на одређене задатке. Истраживања показују да је ученике могуће вјежбати у контроли и побољшавању својих стратегија учења (њихово надгледање и провјера гдје и у којим ситуацијама учења поједине стратегије дају највише ефеката).

Метакогнитивне стратегије

Многи истраживачи бране став да би један од циљева формалног образовања требао бити стицање саморегулативних способности. Ове способности су битне јер би могле омогућити образовање и након завршетка школовања. Они који буду планирали, бирали своје циљеве, одлучивали којим стратегијама да их остварују и процјењивали постигнуте резултате, биће особе које посједују самодетерминацију или аутономију у учењу или рјешавању проблема и који брже, квалитетније и ефикасније уче и мисле (Gordon, 1996; према: Канкараш, 2004). С друге стране, истраживања показују да постоји велика разлика међу дјецом у погледу нивоа њихове метакогниције (Vanleuvan & Wang, 1997; према: Сузић, 2005). Једно дијете је склоније да анализира изјаве и поступке, властита размишљања, а друго се

више бави конкретним активностима, избјегавајући метакогнитивна размисљања. Потребно је омогућити дјеци да завире у властито мишљење и обезбиједити им инструкције богате метакогнитивним садржајем. Посебно је значајна чињеница да родитељска емоционална подршка помаже дјетету да развије метакогнитивни говор (Сузић, 2005). Слично мишљење има и Гојков (1995) која пише да се рана околинска искуства сматрају значајним за развој метакогниције, а посебну улогу има родитељска рекогниција перцептуалне метамеморије. На жалост, немамо радове који показују шире и комплексније сагледавање утицаја родитељске емоционалне подршке на дјететову метакогницију. Даљи развој метакогниције могуће је развијати у школи под надзором наставника и то на плански и организован, а не на стихийски начин.

Употреба метакогнитивних стратегија доприноси: активирању метакогнитивних процеса, јасноћи циља, ширини школског искуства (вјежбање на различитим задацима), општем предзнању, ефикасном управљању пажњом и увјерењу о сопственом мишљењу и учењу. Успјешни ученици се разликују од мање успјешних по коришћењу стратегија у учењу јер за разлику од њих, који су задовољни „гребањем површине“ и не испитују квалитет свог рада, они преиспитују свој процес учења, уочавају недостатке током учења и исправљају их, и свјеснији су када и како требају да преусмјере своје напоре.

Навешћемо примјер: Замислимо да смо пред тешким завршним испитом. Мање успјешан ученик ће учити насумице, без покушаја да осмисли предности и слабости свог учења, да испита шта већ зна о том садржају и шта му је неопходно да сазна и то на лакши и бољи начин. С друге стране, успјешан ученик ће прво, осмислити постојеће стање, те на бољи и лакши начин покушати прећи градиво и схватити га. При томе ученик поставља себи питања попут: Шта је мој циљ? Да ли сам и колико мотивисан? Шта ја већ знам о том садржају? Колико времена ће ми требати за учење? Које стратегије су најбоље за ову врсту испита? Да ли су у питању стратегије меморисања, самотестирања, скицирања, подвлачења или неке друге.

Ове студије су важне јер наговјештавају да и млађи ученици могу савладати и стећи метакогнитивне вјештине кроз инструкције. Побољшавање једног аспекта регулације, нпр. планирања може побољшати остале нпр. надгледање. Иако је велики број регулаторних вјештина описан у литератури (посебно код Шроа и Денисона, 1994), три есенцијалне вјештине су укључене у све извјештаје: планирање, надгледање и евалуација (Jacobs & Paris, 1987; према: Schraw, 1998). У тексту доље испод наведене су подјеле метакогнитивних стратегија, а потом су и описане.

По Диркесу (Dirkes, 1985; према: Blakey & Spence, 1990), основне метакогнитивне стратегије су:

1. повезивање нових информација са претходним знањем,
2. планирање, надгледање и евалуација процеса мишљења.

Као метакогнитивне стратегије, Пирс (Peirce, 2003) наводи:

1. планирање (одређивање циљева, дијелење на подздатке, одређивање рокова изведбе, утврђивање корака изведбе),
2. надгледање (самопровјеравање упамћеног, праћење осцилације пажње, праћење разумијевања одговарањем на питања),
3. саморегулисање (понављање стратегија, примјена одговарајућих когнитивних стратегија учења, флексибилно одбацивање неефикасних стратегија учења, контрола ометања и анксиозности и слично).

Метакогнитивне активности у учењу, по Фримену (Freeman, 1992; према: Мирков, 2005), обухватају:

1. припрему (постављање циљева, утврђивање стратегија, планирање времена, предвиђање проблема и усвајање неопходних претходних знања),
2. регулацију (контролисање учења, постављање питања и понављање),
3. евалуацију (тражење и процјена повратне информације, процјена постигнућа).

Андерсон (Anderson, 2002) је предложио пет главних метакогнитивних стратегија. Ту укључује: припрему и планирање за учење, селекцију и коришћење стратегија учења, надгледање коришћења стратегија, координацију различитих стратегија и евалуацију коришћених стратегија и учења. По Блејку и Спенсу (Blakey & Spence, 1990) у основне метакогнитивне стратегије спадају: повезивање нових информација са старим, селекција мислећих стратегија и планирање, контрола и евалуација процеса мишљења.

Под метакогнитивним стратегијама у учењу Ридли и колеге (Ridley et al., 1992) подразумевају следеће стратегије: свјесност у контроли учења, планирање и селекција стратегија, прогрес у учењу, корекција грешака, анализирање ефективности стратегија учења, мијењање понашања у учењу и мијењање стратегија које недостају.

Анализирањем различитих метакогнитивних стратегија, као и њиховим резимирањем поставили смо следећу класификацију метакогнитивних стратегија:

1. свјесност о сопственом когнитивном функционисању,
2. планирање сопственог когнитивног функционисања,
3. надгледање сопственог когнитивног функционисања.

Наведене метакогнитивне стратегије биће поближе објашњене у насловима који слиједе.

Свјесност о сопственом когнитивном функционисању

Термин који је установљен од стране Флејвела (Flavell, 1979), претрпио је доста полемике у вези појединости свог термилошког обиљежа-

вања. У језичком контексту, означава познавање себе као ученика (особе која учи) или знање и самосвјесност ученика о властитом процесу учења. Свјесност о сопственој свјесности или свјесност о начину извођења неке акције представља облик метакогнитивног знања и искуства и сматра се кључем успјешног учења. Спада у декларативно знање које подразумијева учениково познавање својих способности, мотива, интересовања, жеља, стратегија учења.

Операције које улазе у састав прве метакогнитивне стратегије, свјесности о сопственом когнитивном функционисању, су: свјесно идентификовање онога што се већ зна, дефинисање циља учења, разматрање личних ресурса (приступа литератури, приступа рачунару, окружења), разматрање захтијева у задатку (есеји, тестови вишеструког избора), разматрање нивоа мотивисаности, одређивање нивоа анксиозности. Прије него што почне да рјешава задатак, ученик би требао бити свјестан сљедећих ствари: захтијева у задатку, властитих ресурса (знање и вјештине у примјени различитих стратегија) и потенцијалних веза између првог и другог.

Операционализацијом метакогнитивне свјесности, тј. свјесности о когнитивном функционисању, Елис (Ellis, 1999) је понудила врсту питања коју би могли примјењивати наставници да би код ученика развили когнитивну свијест. Та питања су: шта је потребно знати да би се урадио задатак, како се то може сазнати, шта смо радили данас, зашто, како смо то урадили, колико добро си то урадио-ла, шта треба да исправиш, зашто, шта сљедеће треба да урадиш, зашто, шта радиш ако ниси нешто добро разумио, како провјераваш свој посао и слично. Ова питања могу бити описана као усмени покушаји, који могу бити интегрисани у наставу и процес учења, да би се охрабрио ученик да изврши рефлексiju свог учења. Недостатак свјесности о сопственим когнитивним капацитетима код ученика може ограничавати њихове способности за функционисање у ситуацијама које захтијевају откривање и употребу нових стратегија учења.

Наставник може промовисати метакогнитивну свјесност на својим часовима кроз инструкције, које се односе на сљедеће: прво, наставник треба да посвети одређено вријеме дискусији о метакогнитивном знању и регулацији, наглашавајући важну улогу коју имају у саморегулисаном учењу; друго, наставник би требао уложити одређени напор да моделује властиту метакогницију за ученике. Често наставници дискутују о когницији и моделују когницију (нпр. како извести задатак) без моделовања метакогниције (нпр. шта ученици мисле о надгледању своје изведбе). Рогоф (Rogoff, 1990; према: Schraw, 1998) наводи да је видио стотине математичких доказа изведених у школским учионицама, али се не сјећа да је неки наставник описао свој властити процес мишљења (нпр. метакогнитивна анализа њиховог доказа) када су изводили доказ. Треће, наставници би требали одредити вријеме за групну дискусију и рефлексiju, упркос многим притисцима препуног курикулума и захтјевима окружења.

На жалост, већина наставних ситуација као ни наставни материјали не охрабрују ову врсту рефлексije и због тога не доприносе развоју метакогнитивне свјесности, упркос чињеници да сврха наставног процеса мора бити јасна ученику. Ученици не би смјели бити у ситуацији да циљ часа сами откривају без наставникове помоћи. Управо ту лежи одговорност наставника да додају ту недостајућу димензију наставе, тј. да објасне ученицима зашто нешто уче. У складу с овим, ученике је потребно упутити на тип материјала који ће користити, као и на активности које ће предузети, на стратегије које ће користити да би лакше запамтили, да би се концентрисали и обратили пажњу. Елис (Ellis, 1999) се интересовала за оспособљавање ученика да постану свјесни свог процеса учења. Посебно се интересовала за питање на основу којих ће охрабрити критичку рефлексiju код ученика. Показало се да питања која се постављају ученицима о њиховом процесу учења морају бити чиста и директно повезана са искуством ученика. Ученици се позивају да мисле о аспектима свог учења који су апстрактни и за већину, нови. Уколико питања нису добро формулисана и конкретна, те нису постављена на прихватљивом језику, ученици ће бити збуњени и неспособни да одговоре на начин који ће им помоћи да би постали свјесни свог процеса учења или ће помоћи наставнику да би постали свјесни процеса учења ученика.

Планирање сопственог когнитивног функционисања

Планирање сопственог когнитивног процеса спада у ред егzekутивних процеса или регулативних метакогнитивних процеса. На први поглед, планирање као дио ових процеса, дјелује као когнитивни процес. Но, оно спада у ред процеса вишег нивоа због своје контролне улоге у когницији. Планирање подразумијева знање о томе шта треба урадити или како, којим путем и зато обухвата одређивање циљева, дијељење на подзатке, утврђивање рокова, селекцију одговарајућих стратегија, редослијед примјене стратегија, расподјелу времена или пажње на задатке. У оквиру стратегије планирања могуће је поставити питања попут: колико времена је потребно да се уради задатак, како да распоредим обавезе, које врсте информација су потребне, које стратегије су најоптималније и слично. Наведене активности представљају технике за ову стратегију.

Резултати истраживања показују да се способност за планирање развија кроз дјетињство и адолесценцију, драматично се побољшавајући између десете и четрнаесте године (Berietter & Scardamalia, 1987). Старији, искуснији ученици примјењују глобално планирање у односу на локално планирање. Они су способнији да ефективно планирају без обзира на садржај текста док млађи ученици то не могу. Али кроз моделовање наставног процеса, ученици се могу поучавати да размишљају о садржају текста, размишљајући о ономе шта већ знају и стварајући везе које се могу направити међу садржајем.

Планирање може бити побољшано ако се: процјени вријеме потребно за израду задатка, планира кроз распоред вријеме за учење, направи списак шта се када ради, организују материјали, предузму неопходни кораци за учење коришћењем стратегија као што су: подвлачење текста, мнемнотехнике, цртање дијаграма. Успјешни ученици имају план (у глави или на папиру) који оцртава начин како ће одређени задатак савладати. Ако ученик има проблема са планирањем, може себи поставити сљедећа питања да побољша успјех учења:

1. Прије планирања: Шта од пријашњег знања могу искористити у овом задатку? У којем правцу желим ићи? Шта треба прво да урадим? Зашто читам ово дјело? Колико времена ми треба да комплетирам задатак?
2. За вријеме планирања: Како радим? Да ли сам на правом путу? Како би требао-ла поступати? Које информације су важне за памћење? Да ли бих требао-ла кренути у другом правцу? Шта треба урадити ако не разумијем? Да ли бих требао-ла подесити темпо у зависности од тежине задатка?
3. Послије планирања: Да ли сам добро урадио-ла? Шта сам могао-ла урадити друкчије? Да ли могу примијенити овај процес размишљања на друге проблеме? Да ли бих требао-ла да прођем поново кроз задатак да попутим празнине у разумијевању? Да ли је овакав процес размишљања произвео мање или више него што сам очекивао?

Надгледање сопственог когнитивног функционисања

Надгледање сопственог когнитивног функционисања је комплексан процес, који се односи на учениково разумијевање тренутне позиције, периодично самотестирање током учења и упоређивање са планираним. Ова стратегија обухвата самопроцјењивање упамћеног, праћење осцилација пажње, праћење разумијевања одговарањем на питања: да ли ми је јасно шта радим, да ли остварујем своје циљеве, треба ли нешто промијенити, што, у ствари, представља технике ове стратегије.

Истраживања индицирају да се способност надгледања развија полако и неразвијена је код дјете, али и код старијих (Pressley & Ghatala, 1990). Међутим, неколико недавних студија је показало да постоји веза између метакогнитивног знања и прецизног надгледања (Schraw, 1994; Schraw, Dunkle, Bendixen, Roedel, 1995; према: Schraw, 1998). Резултати других истраживања показују да се способност надгледања побољшава са обуком и праксом (Delclos & Harrington, 1991).

Конфузија током учења може настати из бројних разлога: ученикове мисли постају расејане, ученик није у стању да задржи пажњу, не може запамтити шта је тек прочитао, није у стању да одговори на властито питање, када поново наиђе на већ поменути лик у причи, не сјећа се када је лик

уведен у причу, учење прелази у просто „рецитовање“ текста без дубљег укључивања у текст. Први корак у препознавању да ли постоји или не постоји конфузија у учењу добија се одговором на питање да ли сам разумио-ла што сам управо прочитао-ла или шта је главна идеја текста. Ученици који преузимају одговорност за своје учење континуираним самопостављањем питања прате своје реакције. Остали начини којим ученици врше контролу свог учења су: стварање релација међу градивом, стварање предикција, доношење закључака, коришћење кључних ријечи, идентификовање структуре текста, коришћење графичких организатора који указују на одређене врсте текстуалних информација, писање коментара на маргинама. Контролисање процеса учења ученици би требали вршити за вријеме акта учења.

За вријеме извршавања плана, искуснији ученици континуирано провјеравају како раде да би били сигурни у свој прогрес ка циљу који су поставили. Надгледање укључује освртање у више наврата у садржај који је научен без губљења из вида шта је слједеће за урадити, да би се утврдило да ли се неопходни кораци спроводе у правом редослиједу. Док се спроводи план, ови ученици увијек имају у виду колико тачно и ефективно раде и изнова се испитују да ли раде довољно да би прешли на слједећи ниво. Тако обрађају посебну пажњу на ефективност изабраних когнитивних и мотивацијских стратегија и мијењају акцију уколико је то потребно.

Надгледање се може побољшати: рефлексijом процеса учења, пратећи шта дјелује, а шта не; надгледањем учења испитивањем и самотестирањем обезбјеђујући властиту повратну информацију; задржавати концентрацију и мотивацију на високом нивоу извршавањем три главна задатка: постављање циља, селекција и организовање серије стратегија и процедура да се испуни циљ и идентификовање потенцијалних препрека у испуњењу постављеног циља.

Након комплетирања задатка, ученици врше евалуацију процеса учења и напора које су уложили. Евалуирање, које се односи на процјену наученог, укључује слједеће ствари: одређивање значаја и процјењивање тачности урађеног задатка (нпр. шематска класификација, извјештај, скица техничког плана), да би се одлучило да ли је циљ постигнут, сагледавање препрека на које је ученик наишао да би одлучио како добро их је предвидио, избјегао или савладао; процјена цијелог плана да би се одлучило колико ефективно је било и да ли то може бити прикладно у модификованом облику за сличан задатак у будућности. Велики број истраживања наглашава да су метакогнитивно знање и вјештине регулације као што је планирање и надгледање повезане са евалуацијом.

Закључак

Природни циљ васпитно-образовног рада у школи је систематско његовање когнитивних способности у које спада и метакогниција. Већина

аутора, кад је полемисала о појму метакогниције, под истом је подразумевала општа знања о когницији и регулацију когниције. У раду смо се оријентисали на истраживање свјесности о сопственом когнитивном функционисању као метакогнитивног знања, планирања сопственог когнитивног функционисања и надгледања сопственог когнитивног процеса, као регулативних процеса. Разлика између знања о когницији и регулације когниције може се објаснити на следећи начин: појединац има знање о сопственој когнитивној активности, он мисли, а резултат такве рефлексije је метакогнитивно знање. Регулативни процеси се разликују од метакогнитивног знања. Појединац њима регулише своје когнитивне процесе, што може зависити од сопственог метакогнитивног знања, али не у потпуности. Ови процеси схватају се као извор метакогнитивног знања, односно метакогнитивно знање сматара се исходом регулативних процеса. Многе регулативне операције могу бити аутоматске и несвјесне па према томе и недоступне за извјештавање. Такви ученици немају освијешћен процес егзекуције. У остварењу тог циља наставник има главну улогу као водич на осјетљивом терену незрелих психичких функција ученика.

Литература

- Андриловић, Чудина 1985: В. Андриловић, М. Чудина, *Психологија учења и наставе*, Загреб: Школска књига.
- Берајтер, Скардамалиа 1987: С. Bereiter, М. Scardamalia, *The psychology of written composition*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Блејки, Спенс 1990: Е. Blakey, S. Spence, *Developing Metacognition*, New York: ERIC Clearinghouse on Information Resources.
- Вилотијевић 2000: М. Вилотијевић, *Дидактичке теорије и теорије учења*, Београд: Учитељски факултет.
- Гојков 1995: Г. Гојков, Васпитање метакогниције као елемент дидактичке компетенције наставника, у: *Школа и развој личности ученика*, Шабац: Виша школа за образовање васпитача Шабац и Актив психолога и педагога мачванског и колубарског округа, 49-58.
- Делкрос, Харингтон 1991: V. R. Delclos, C. Harrington, Effects of strategy monitoring and proactive instruction on children's problem-solving performance, *Journal of Educational Psychology*, 83/1, 35-42.
- Ellis, G. Developing Metacognitive Awareness-The Missing Dimension. Portugal: The Journal. No 10.<<http://www.pt.britishcouncil.org/journal/j1004ge.htm>> 25.09.2007.
- Канкараш 2004: М. Канкараш, Метакогниција-нова когнитивна парадигма, Београд: *Психологија* 37/2, Београд, 149-161.
- Медоуз, Кешдан 2000: С. Медоуз, А. Кешдан, *Како помоћи деци да уче*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Милановић-Наход 1995: С. Милановић-Наход, Стицање знања у настави и развој мишљења, у: *Сазнавање и настава*, Београд: Институт за педагошка истраживања, 75-94.
- Мирков 2005: С. Мирков, Улога метакогнитивних процеса у развијању стратегија учења, Београд: Институт за педагошка истраживања, 27/1, Београд, 28-44.
- Ридли и др. 1992: D.S.Ridley et al., Self-regulated learning: The interactive influence of metacognitive awareness and goal-setting. *Journal of Experimental Education* 60/4, 293-306.
- Panaoura, A. Philippou, G.: *The Measurement of Young Pupils Metacognitive Ability in Mathematics*. <<http://edrita@ucy.ac.cy>.> 02.03. 2008.
- Peirce, W. Metacognition: Study Strategies, Monitoring and Motivation. <<http://academic-pgcc.edu/wpeirce/MCCCTR/metacognition.htm>.> 02.07. 2006.
- Пресли, Гатала 1990: М. Pressley, E. S. Ghatala, Self-regulated learning: Monitoring learning from text, *Educational Psychologist*, 25, 19-33.
- Шпро 1998: G. Schraw, Promoting General Metacognitive Awareness. In: *Instructional Science*. 26/2, 113-125.
- Стојаковић 2000: П. Стојаковић, *Когнитивни стилови и стилови учења*, Бања Лука: Филозофски факултет.
- Стојаковић 2002: П. Стојаковић, *Психологија за наставнике*, Бања Лука: Прелом.
- Сузић 2000: Н. Сузић, *Особине наставника и однос ученика према настави*. Београд: Учитељски факултет.
- Сузић 2005: Н. Сузић, *Педагогија за XXI вијек*, Бања Лука: ТТ-центар.
- Флејвел 1979: J. H. Flavell, *Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area for Cognitive Development Inquiry*, *American Psychologist*, 34/10, 906-911.

Biljana M. Sladoje-Bošnjak

META-COGNITIVE STRATEGIES IN LEARNING

Summary

The paper discusses the strategies of learning which may contribute to the process of learning and thinking. For this research we singled out the classification of the learning process which consists of cognitive and meta-cognitive strategies. As the illustration we made the table of the categories of the strategies of learning encircling the number of relevant components. The particular attention was paid to the meta-cognitive strategies of the students: awareness on his/her own cognitive functioning, planning of oneself cognitive functioning and supervision of cognitive functioning. The teacher may promote the meta-cognitive awareness at the classes, but also, he/she can help the improvement of the planning and supervision of the student's cognitive functioning through special instructions. The author's aim was to point out the significance of the study of the meta-cognitive strategies and to indicate the obstacles related to their implementation in the teaching process. The meta-cognitive strategies are faced with time and tasks to be completed and to confirm their huge explanatory potentials.

ПОВЕЗАНОСТ ИЗМЕЂУ ТЕМПОРАЛНОГ ЗАДОВОЉСТВА, УСАМЉЕНОСТИ И РЕДОСЛЕДА РОЂЕЊА**

Апстракт: Циљ истраживања био је сазнати да ли млади бирају доживљај социјалне или емоционалне усамљености (у породици и у љубави) као критеријум при процени темпоралног задовољства животом и у каквом односу се налазе ред рођења и процена задовољства животом и усамљености испитаника.

Испитаници су старији адолесценти узраста од 19 до 25 година (N=123). У истраживању су коришћени следећи инструменти: скала темпоралног задовољства животом (TWLS) и скала социјалне и емоционалне усамљености.

Резултати истраживања су показали да је на основу социјалне и емоционалне усамљености могуће предвидети темпорално задовољство животом ($R=0,463$; $p<0,05$). Млади имају доживљај задовољства у прошлости (43,6%), среће у садашњости (43,2%) и настоје да објективно сагледају могућности у будућности (53,7%). Ред рођења утиче на процену задовољства у садашњости ($F=2,420$; $p<0,05$), тако да су старија и млађа деца задовољнија него деца на средњим позицијама у породици. У процени задовољства у прошлости, испитаници се ослањају на емоционалну усамљеност, и то најпре у породици, а нешто мање у односу на пријатеље и партнера. Испитаници се ослањају искључиво на усамљеност у породици при процени оптимизма, вере и наде у будућност.

Кључне речи: млади, темпорално задовољство животом, социјална усамљеност, емоционална усамљеност, редослед рођења.

Теоријски оквир истраживања

Задовољство животом најшире је дефинисано кроз евалуацију властитог живота и сматра се когнитивном компонентом субјективне добробиће коју чини емоционална компонента – емоција или расположења. Појмом задовољство животом у последње време интензивно се бави позитивна психологија, покушавајући да конкретизује овај појам. У покушају да се емпиријски потврди и валидира појам задовољство животом, истраживачи су поставили различите моделе и теорије. Део теоријских приступа полази од постојања одређених врста упоређивања са другим појединцима (Пенезић 2004: 56) Кроз такво упоређивање и односе појединци бивају укључени у социјалну мрежу, те обликују и своје односе са другима. Социјализација

* vrcic.anida@yahoo.com

** Рад је приказан на научно-стручном скупу Сарајевски дани психологије, под насловом „Процена темпоралног задовољства, усамљености и редоследа рођења код младих“.

креће интензивно од друге године живота, једнако са развојем могућности за конверзацију. Међутим, поставили смо питање да ли ће редослед рођења (који одређује наше црте личности, и то на тај начин да су првенци у изванредном положају за развитак свог друштвеног живота него другорођена деца, која не престају са такмичењем и компетаторним активностима која им неретко отежавају функционисање), имати утицај на задовољство животом? Доказ о оваквом положају првенца долази из социолошких теорија и историје, где се у многим земљама и народима преимућство положаја традиционално давало првенцима. Према Адлеру (1912: 93–95), током одрастања прворођеној деци се намеће позитивно расположење које до изражаја долази кроз следеће мисли: ти си већи, јачи, старији, зато мораш бити паметнији него други. Следећи такве мисли, прворођени јако цене сопствену моћ и моћ уопште (Адлер 1912: 93–95). Када човека посматрамо у његовом друштвеном развиту, онда кроз слику коју пред собом имамо можемо сагледати не само његову прошлост него и делимично његову будућност. Показало се да животно задовољство не може бити посматрано као стабилна црта личности, и то из неколико разлога, како то Венховен (1995) наводи, показало се да задовољство животом није стабилно током времена, а посебно не током целог животног века. Појединци периодично праве ревизије свога живота. Такође се показало да се задовољство често мења, и апсолутно (па задовољни појединци постају незадовољни), и релативно (најсретнија особа у групи може постати најмање сретна). Друго, задовољство животом није неосетљиво на промене животних услова (Пенезић 1999: 53–54). У вези са тим временска усмереност и процена задовољства темпорално се описује кроз:

Прошлост – Задовољство животом зависи од равнотеже између прошлих, садашњих и будућих временских оријентација (Боњинел, Зимбардо 2004: 165–78). Прошлост нас углавном веже за угодна осећања која смо проживели у детињству и сигурном озрачју породице. Некада постоји и опасност да се остане у прошлости, јер може узроковати неугодним осећањима у садашњости због страха од неизвесности, депресивности која нас успорава и не дозвољава да се усмеримо на будућност.

Садашњост – Садашњост је углавном хедонистички усмерена што у позитивном контексту означава интензивно задовољство и узбуђење у тренутним искуствима и отвореност за нова искуства и доживљаје. С друге стране, превише опуштености и оптимистичне „безбрижности“ може довести до тога да особа не размишља о будућим негативним последицама тренутног уживања.

Будућност – Усмереност на будућност претпоставља да особа унапред размишља о последицама свог понашања.

Иако, како кроз однос са породицом тако и са другим људима у окружењу, у свакодневном животу ширимо социјалну мрежу и у складу са тим се осећамо задовољније, ипак постоји могућност да се осећамо уса-

мљено. Нас је занимало да ли су млади данас усамљени, као и који аспект усамљености је карактеристичан за старије адолесценте.

Усамљеност је универзално људско искуство, које је резултатат социјалних односа који не задовољавају социјалне потребе појединца. Вејс (1973, према: Иванов и сар. 1998: 53–66) на основу својих истраживања наводи да усамљеност можемо поделити на два различита типа. Он тако разликује емоционалну или интимну усамљеност и социјалну усамљеност као различита искуства која произлазе из дефицита у различитим врстама односа. Емоционална усамљеност настаје као резултат недостатка присности и интимне привржености некој другој особи. То је искуство у којем се особа осећа у потпуности изоловано од осталих. Социјалну усамљеност, с друге стране, може доживети особа која може имати животног партнера и бити окружена породицом, али има тешкоћа с успостављањем пријатељстава. Ова врста усамљености може настати као резултат недостатка мреже социјалних односа у којој је појединац део групе пријатеља који деле заједничке интересе и активности.

У досадашњим истраживањима, утврђена је позитивна повезаност различитих мера усамљености са срамежљивошћу (Лацковић-Гргин 1998б, Џексон и сар. 2000, Џексон и сар. 2002), перфекционизмом (Иванов и сар. 1998), песимизмом (Иванов и сар. 1998), самоћом (Пенезић 1999), депресијом (Левин, Стокис 1986), неуротицизмом (Левин, Стокис 1986), социјалном анксиозношћу (Нето, Барос 2000) и алкохолизмом (Мидора, Водварт 1990), све према (Козјак 2005: 10–11).

Циљ истраживања био је сазнати да ли млади бирају доживљај социјалне или емоционалне усамљености (у породици и у љубави) као критеријум при процени темпоралног задовољства животом и у каквом односу се налазе ред рођења и процена задовољства животом и усамљености испитаника.

Метод

Испитаници

У истраживању су учествовали старији адолесценти од 19 до 25 година, просечне старости 22 године ($M=22$). Од тог броја 112 испитаника је женског пола (91,1%) и 11 испитаника је мушког пола (8,9%). Највећи број испитаника је са средњом позицијом у породици, дакле другорођени (43,9%). Фреквенције и број испитаника према редоследу рођења приказани су у табели 1.

Табела 1: Приказ броја испитаника према редоследу рођења

Редослед рођења	Број испитаника	Проценти
Прво дете у породици	43	35%
Друго дете у породици	54	43,9%
Треће дете у породици	19	15,4%
Четврто дете у породици	5	4,1%
Пето дете у породици	1	0,8%
Седмо дете у породици	1	0,8%

Инструменти

У истраживању су кориштене скала социјалне и емоционалне усамљености, скала темпоралног задовољства животом (TWLS) и скала социодемографских обележја, која је конструисана за потребе овог истраживања, а којом смо добили основне податке о испитаницима као и податак о редоследу рођења.

Скала социјалне и емоционалне усамљености

Аутори скале социјалне и емоционалне усамљености су DiTomasso и Spinner (1993, *Social and Emotional Loneliness Scale for Adults*, према: Чубела-Андорић 2000: 52). За наше говорно пордучје скалу су адаптирале В. Чубела-Андорић и М. Некић и приказале у оквиру *Збирке психологијских скала и упитника* (према: Чубела-Андорић 2002: 52). Скала социјалне и емоционалне усамљености састоји се од три супскале којима се засебно испитују усамљеност у домену пријатељских односа (супскала социјалне усамљености, 13 честица) односи са породицом (супскала усамљености у породици, 11 честица) и љубавних веза (супскала усамљености у љубави, 12 честица). Све скале садрже и позитивно и негативно формулисане тврдње. У примени скале не користе се називи појединих супскала. На свим супскалама испитаник одговара тако да процењује степен слагања са појединим тврдњама на скали Ликертовог типа која има седам процена. Укупан резултат испитаника на појединим супскалама добива се збрајањем процена које је дао неприпадајућим честицама. Како се сви одговори бодују у смеру усамљености, већи резултат на појединој супскали индицира већу усамљености у датом домену. Теоретски, резултати могу варирати између 13 и 91 на супскали социјалне усамљености, 11 и 77 на супскали усамљеност у породици, те 12 и 84 на супскали усамљеност у љубави. Психометријске карактеристике скале су задовољавајуће за све три супскале, и то тако да је за супскалу социјална усамљеност $\alpha = .89$, за супскалу усамљеност у породици $\alpha = .85$, и усамљеност у љубави $\alpha = .91$.

Скала темпоралног задовољства животом

Скала темпоралног задовољства животом (Temporal satisfaction with life scale, TWLS) аутора Павот, Дајнер и Суха (Pavot, Dinner, Suha 1998), превео је на хрватски језик и адаптирао Звјездан Пенезић (2002: 20–22).

Скала темпоралног задовољства животом састоји се од 15 честица, од којих се пет честица односи на мерење прошлог задовољства, пет честица на мерење садашњег задовољства док се преосталих пет честица односи на мерење очекивања будућег задовољства. Испитаник одговара тако да процењује степен слагања с поједином тврдњом на скали Ликертовог типа од 5 степени (од 1 – уопште се не односи на мене до 5 – у потпуности се односи на мене). Укупан резултат рачуна се као једноставна линеарна корелација збројем процена појединих честица. Индивидуални резултат на свакој од три супскале темпоралног задовољства животом (прошло, садашње и будуће задовољство животом) линеарна је комбинација на оних пет честица које та супскала укључује.

Унутрашња коензистенција је прилично висока и Cronbach alpha се кретао од 0.91 до 0.93, чиме је указан висок степен сличности између одговора на ове три супскале.

Резултати

За потребе истраживања користили смо дескриптивну статистику, анализу варијансе и регресиону анализу. Резултати су обрађени у статистичком програму SPSS 13.0.

Табела два приказује дескриптивну статистику изражену у фреквенцијама одговора на три супскале скале темпоралног задовољства животом. Резултати су показали да је највећи проценат младих задовољан својом прошлосту (41,6%), задовољни су и сада (43,2%), али су и оптимистични и опрезни у погледу будућности (53,7%).

Табела 2: Дескриптивна статистика за резултате на скали темпорално задовољство животом (TWLS)

	Ниско задовољство животом	Средње задовољство животом	Високо задовољство животом
Прошлост	13,8%	39,9%	41,6%
Садашњост	14,7%	39%	43,2%
Будућност	13,8%	53,7%	30,1%

У табели три приказане су аритметичке средине на нашем узорку и теоријске аритметичке средине добијене током валидације упитника аутора скале. Такође је процентуално изражен број испитаника који су на појединим супскалама имали резултат већи од теоријског. Посматрајући средње вредности на супскалама скале социјалне и емоционалне усамљености

увидели смо да је највећи број испитаника социјално усамљено (98%). Усамљеност у породици је такође присутна код 64,3% испитаника, док можемо претпоставити да усамљеност у љубави скоро не постоји.

Табела 3: Процена усамљености испитаника

Супскале скале социјалне и емоционалне усамљености	Распон резултата Теоријска АС	АС на нашем узорку	Проценти
Социјална усамљеност	13-91; АС=52	64,71	98%
Усамљеност у породици	11-77; АС=44	49,05	64,3%
Усамљеност у љубави	12-84 ;АС=48	49,56	34%

У табели четири приказани су резултати регресионе анализе којом је показано да је социјална усамљеност као категоријска варијабла значајан предиктор процене задовољства у прошлости и среће у садашњости ($F=1,980$; $p<0,05$; $F=2,710$; $p<0,05$).

Табела 4: Социјална усамљеност као категоријска варијабла

Социјална усамљеност	F	Sig
Прошлост	1,980	,010*
Садашњост	2,710	,000*
Будућност	1,131	,326

* $p<0,05$; ** $p<0,01$

Резултати регресионе анализе показују да се у процени темпоралног задовољства (прошлост, садашњост, будућност) млади не ослањају на емоционалну усамљеност (F прошлост=1,252; $p>0,05$; F садашњост= 1,548; $p>0,05$ F будућност=1,505; $p>0,05$).

Резултати регресионе анализе, када је критеријумска варијабла била усамљеност у породици, показују да је усамљеност у породици значајан предиктор темпоралног задовољства животом. У табели пет приказана је значајност на све три супскале темпоралног задовољства животом.

Табела 5: Усамљеност у породици као категоријска варијабла

Усамљеност у породици	F	Sig
Прошлост	2,102	,006*
Садашњост	2,382	,002**
Будућност	2,628	,001**

* $p<0,05$; ** $p<0,01$

Емоционална и социјална усамљеност као критеријумске варијабле значајни су предиктори при процени темпоралног задовољства животом ($F=10,306$, $p<0,01$; $F=20,048$, $p<0,01$).

Табела 6: Емоционална и социјална усамљеност као критеријумске варијабле

Темпорално задовољство животом	t	F	Sig
Емоционална усамљеност	3,321	10,306	,002**
Социјална усамљеност	4,477	20,048	,000**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Темпорално задовољство животом и усамљеност с обзиром на редослед рођења

Путем АНОВЕ дошли смо до резултата да ред рођења утиче на процену задовољства у садашњости ($F=2,420$; $p < 0,05$), тако да су старија и млађа деца задовољнија него деца на средњим позицијама у породици.

Табела 8: Темпорално задовољство животом и редослед рођења

Темпорално задовољство животом	F	Sig
Прошлост	2,100	,070
Садашњост	2,42	,040
Будућност	,295	,915

Дискусија

Аутори наглашавају да је усамљеност посебно интензивна током адолесценције (према: Брац, Мередит 1994: 455–468). Узроци појачане усамљености у доба адолесценције приписују се утицају многих развојних промена које појачавају осећај изолације и потребу за пријатељством. Истраживање усамљености код адолесцената има велику важност, будући да су ранија истраживања показала повезаност са асоцијалним понашањем у виду злоупотребе дроге и алкохола (Питер 1971) и самоубиством (Брац, Мередитх 1994: 455–468).

Резултати нашег истраживања показали су да се највећи број испитаника, њих 98,4%, осећа социјално усамљено, а да је најмања усамљеност у љубави (34%). Бити социјално усамљен значи имати социјалну мрежу, пријатеље, познанике, али не оставарити интимне, дубоке односе. Чини се да су млади данас опрезнији када у своју социјалну мрежу желе укључити неку особу. Могуће да је опрезност везана и за проширене могућности укључивања и деловања у различитим социјалним мрежама, које опет не укључују директан контакт и лично присуство, већ се могу стварати путем интернета. Иако олакшава комуникацију, омогућава било какав контакт, дружење виртуелним путем не задовољава критеријуме блискости и интимности која се једино може оставрити путем директног контакта. Љубавне везе, с друге стране, подразумевају физички контакт и блискост. Као облик блиског односа који је од посебне важности за младе људе, љубавни

однос мора укључивати присност, страст и одлуку о обавезивању. Наш узорак се не осећа усамљено у љубавним односима, што је посебно значајно за доб у којој се испитаници налазе. Међутим, у процени задовољства у прошлости и среће у садашњости наши испитаници се ослањају на социјалну усамљеност. Можемо претпоставити да је младим људима јако важно да буду део социјалне мреже, те што је боља социјална евалуација, која им шаље повратну информацију, то ће млади бити задовољнији како прошлости тако и у садашњости. Концепт социјалне мреже се најчешће описује као мрежа која се састоји од одређене особе и свих људи које она познаје или с њима редовно долази у интеракцију (према: Андерсон 1998: 264–275). Истраживања повезаности усамљености и величине социјалне мреже нису дала конзистентне резултате: док су нека истраживања показала постојање негативне повезаности, у другима није пронађен такав однос (Џексон и сар. 2000: 463–470). Такви налази упућују да усамљеност има више везе с квалитетом социјалних контаката него с њиховом доступношћу и учесталосту. Ову тврдњу подупиру и докази да се људи осећају мање усамљени када су задовољни својом социјалним мрежом (Џексон и сар. 2000: 463–470), доживљавају интимност и блискост у интерперсоналним односима (Џонс и сар. 1985, према: Џексон и сар. 2000: 463–470), знају да могу рачунати на подршку особа из своје социјалне мреже (Џексон и сар. 2000: 463–470), те када су укључени у социјалну мрежу чији чланови су међусобно снажно повезани (Стокс 1985, према: Џексон и сар. 2000: 463–470). Укљученост у ширу социјалну мрежу, поред студирања и заснивање радног односа, јесте и рад у неформалним групама, прикључивање политичким партијама, интензивно бављење неким хобијем или спортом, што даје више могућности за социјалну интеракцију. Што је већа социјална интеракција то је већа вероватноћа да ће млади бити у прилици да срећу људе који имају иста опредељења, животне циљеве и ставове путем којих ће повећати блискост. Повећањем блискости, већа је вероватноћа да ће се остварити пријатељски однос, који омогућава сигурну базу младима и ослонац у садашњости. Резултати нашег истраживања слични су резултатима других истраживања. Тако је усамљеност негативно повезана са самопоштовањем (Јацковић-Гргин 1998б: 543–558), екстраверзијом (Левин, Стокс 1986: 201–217), задовољством животом (Пенезић 1999), социјалном компетентношћу (Џексон и сар. 2002: 463–470), мером самоефикасности (Иванов 1998: 53–66), перцепцијом социјалне потпоре (Џексон и сар. 2000), емпатијом (МекВрајтер 2002: 69–84) и школским успехом (Демир, Тархан 2001: 113–124).

Међутим, оно што је посебно важно јесте да се испитаници у процени задовољства у прошлости, среће у садашњости и будућности ослањају на усамљеност у породици. Од почетка људског развоја породица је била кључ цивилизације и примарних односа међу људима. Јако битна карактеристика породице је међузависност, интензивна упућеност чланова породице једних на друге и улога у систему породице које имплицирају бли-

скост. Иако се природа односа са породицом може мењати током живота, међузависност остаје иста. Осећање припадања и сигурности јесу темељне потребе појединца. Јако је важно да се млади осећају сигурно у кругу своје породице, чиме ће већа упућеност једних на друге вероватно резултирати и већом упућеношћу и спремношћу да се ослонимо и на друге људе у околини, као и да будемо некеме ослонац. Истраживања показују (Хубнер 1996, према: Ријевац и сар. 2008: 234–256) да је однос младих и родитеља био добар предиктор добробити. Испитујући млађе адолесценте Хубнер (1996, према: Ријевац и сар. 2008: 234–256) је показао да је задовољство породичним животом у већој мери повезано са општим задовољством, него што је на пример задовољство у пријатељским везама са општим задовољством. Надаље, метаанализа (Пингвард 2000: 245–266), проведена на укупно 286 истраживања која се баве везом између мреже социјалне подршке и субјективне добробити у каснијем животом раздобљу, показала је да су добри односи са одраслом децом значајно повезани са животним задовољством.

Посебно нас је занимало у којем односу су задовољство животом и редослед рођења. Редослед рођења, осим за близанце, представља варијаблу по којој се деца у породици нужно разликују (Џеферсон и сар. 1996: 498–509). У нашем истраживању је показано да се прворођена деца од деце која су у средњем или крајњим позицијама у породици разликују по процени задовољства животом, и то тако да су прворођена деца задовољнија својом позицијом, па тиме и проценом прошлих, садашњих и будућих искустава. Према Адлеровом мишљењу, прворођена деца константно добијају позитивне повртане информације, имају централну улогу у формирању односа у породици и формирају критеријуме по којима се требају усмеравати деца са осталим позицијама у породици. По Соловејовој теорији (1996: 75–80), деца са првим позицијама у породици имају сличне или исте ставове, веровања и особине личности које имају родитељи и лакше се користе стратегијом „чиним како родитељи желе“. Њихово задовољство животом тиме мора бити веће, јер не морају улагати додатане напоре да се као млађа деца усмеравају и троше енергију на пробу и идентификацију додатних стратегија којима би компензовали свој положај. Соловеј такође сматра да касније рођени развијају веровања, ставове и особине личности које се разликују од прворођених и од родитеља, и стога се каже да су они „рођени за побуну“. Наш резултат је у складу и са резултатима истраживања која су се бавила редоследом рођења. Прворођена деца се обично боље вербално изражавају, мање су импулсивна, активнија су и успешнија у школи (Сароглу, Фјазе 2003: 19–29). Такође се сматра да прворођени најчешће настављају школовање на факултету (Руди и сар. 2003: 261–276) те да су амбициознији од касније рођених (Зајонц, Маркус 1975: 74–88). Прворођени су доминантнији и чешће показују обрамбени став (Солвеј 1996: 75–80). Савеснији су и успешнији у школи од касније рођених (Паулхас и сар. 1999: 482–488). Такође, нека истраживања показују да су прворођени популарнији међу вршњацима (Александер 1966, према: Њуман 2001: 51–59), те да

имају више изражену конформност и потребу за постигнућем (Форер 1977, према: Џеферсон и сар. 1998: 498–509).

Закључак

Резултати нашег истраживања су показали да су старији адолесцен-ти данас прилично социјалано усамљени. Могућност да се друже без директног контакта, раздвојеност због великог броја обавеза и лош квалитет постојећих контаката вероватно су узроци оваквог расположења младих.

У процени задовољства у прошлости испитаници се ослањају на емоционалну усамљеност, и то најпре у породици, а нешто мање у односу на пријатеље и партнера. Породица је још увек примарна институција у животу сваког појединца и њен значај и функцију очигледно не може надоместити ниједна од веза коју оставрујемо кроз љубавне или пријатељске односе са људима из окружења. Овакво традиционално схватање и доживљавање породице добар је показатељ да млади процењују да је једина и права база у којој могу задовољити своје примарне потребе везане за сигурност и припадање јесте породица.

У процени среће у садашњости испитаници се ослањају на емоционалну усамљеност у породици, али и социјалну усамљеност. Недостатак љубави, пажње, топлих односа унутар породице младим људима импутира осећај одбачености, беспомоћности, због које не верују у властите потенцијале и љубав као примарну емоцију. Потпуна срећа ће бити тек онда када је примарна породица срећна, а срећна породица данас може омогућити младом појединцу да добро функционише и у будућности.

Деца на средњим позицијама у породици мање су задовољна у садашњости у односу на прворођену децу. Како ће појединци реаговати на бројне изазове у животу и функционисати у широком распону социјалних ситуација, зависи од тога да ли су најпре задовољни собом, оним што јесу данас а што је одређено њиховом прошлошћу, као и односом према будућности због које треба сазревати, расти и развијати се.

Нашим истраживањем је потврђен неповољан статус који имају деца на средњим позицијама у породици, будући да су резултати показали да су мање задовољни у односу на прворођену децу.

Литература

- Адлер 2009: А. Адлер, *Познавање човека*, Религија и индивидуална психологија, Београд: Просвета.
- Андерсон 1998: L. Andersson, *Loneliness research and interventions: A review of the literature*, *Aging and Mental Health*, 2/ 4, 264–275.

- Бонивел, Зимбардо 2004: I. Boniwell, P. G. Zimbardo, *Balancing One's Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning*, in P. A. Linley and S. Joseph (eds) *Positive Psychology in Practice*, 165–78.
- Брејц, Мердит 1994: D. Brage, W. H. Meredith, *A causal model of adolescent depression*, *Journal of Psychology*, 128(4) 455–468.
- Венховен 1995: R. Veenhoven, *The Study of Life Satisfaction*. U: W. E. Saris, R. Veenhoven, A. C. Scherpenzeel, B. Bunting (ur.), *A Comparative Study of Satisfaction with Life in Europe*, Budapest: Eötvös University Press.
- Демир, Таран 2001: A. Demir, N. Tarhan, *Loneliness and social dissatisfaction in Turkish adolescents*. *Journal of Psychology*, 135, 1, 113–124.
- Зайонц, Маркус 1975: R. B. Zajonc, G. B. Marcus, *Birth order and intellectual development*, *Psychological Review*, 82, 74–88.
- Иванов и сар. 1998: L. Ivanov, Z. Penezić, Lj. Gregov, *Relacije usamljenosti i samoeфикасности s nekim osobnim varijablama*. Zadar: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP, 37 (14), 53–66.
- Лацковић-Гргин и сар. 1998а: K. Lacković-Grgin, Z. Penezić, I. Sorić, *Struktura iskustva usamljenosti mjerene upitnikom A. Rokach*. Zadar: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP, 37 (14), 33–52.
- Лацковић-Гргин и сар. 1998б: K. Lacković-Grgin, Z. Penezić, I. Sorić, *Usamljenost i samoća studenata: uloga afilijativne motivacije i nekih osobnih značajki*. Zadar: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio FPSP, 4-5 (36–37), 543–558.
- Лацковић-Гргин и сар. 2002: K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela, Z. Penezić, *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*. Zadar: Zadar: Odsjek za psihologiju filozofskog fakultet u Zadru.
- Левин, Стокц 1986: I. Levin, J. P. Stokes, *An examination of the relation of individual difference variables to loneliness*, *Journal of Personality*, 54, 4, 201–217.
- Козјак 2005: G. Kozjak, *Korelati usamljenosti kod srednjoškolaca*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Маричић 2006: B. Maričić, *Povezanost osobina ličnosti i redoslijeda rođenja*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Медора, Вудвард 1990: N. P. Medora, J. C. Woodward, *Loneliness and alcoholism*. *Wellness Perspectives: Research, Theory, and Practice*, 6, 40–50.
- Меквајтер и сар. 2002: B. McWhirter, T. M. Besset-Alesch, J. Horibata, I. Gat, *Loneliness in high risk adolescents: the role of coping, self-esteem, and empathy*. *Journal of Youth Studies*, 5, 1, 69–84.
- Миљковић, Ријевац 2010: D. Miljković, M. Rijevec, *Kako biti bolji? Priručnik iz pozitivne psihologije*, Čačak: Legenda.
- Нето, Барос 2000: F. Neto, J. Barros, *Predictors of Loneliness among Adolescents from Portuguese Immigrant Families in Switzerland*. *Social Behavior & Personality*, 28 (2): 193–205.

- Њуман 2001: L. Nyman, The identification of Birth Order Personality Attributes. *The Journal of Psychology*, 129 (1), 51–59.
- Паулхас и сар. 1999: D. L. Paulhus, P. D. Trapnell, D. Chen, *Birth Order Effects on Personality and Achievement within Families*. *Psychological Science*, 10, 6, 482–488.
- Пенезић 1999: Z. Penezić, *Zadovoljstvo životom: relacije sa životnom dobi i nekim osobnim značajkama*, magistrarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Пенезић 2004: Z. Penezić, *Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi – provjera teorije višestrukih diskrepancija*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Пингварт, Соренсен 2001: M. Pinquart, S. Sorensen, *Influences on loneliness in older adults*. *Basic & Applied Social Psychology*, 23, 4, 245–266.
- Ријевац и сар. 2008: M. Rijevac, D. Miljković, I. Brdar, *Pozitivna psihologija, Znanstveno istraživanje ljudskih snaga*, Zagreb: IEP.
- Руди и сар. 2003: P. Rodhe, K. Atzwanger, M. Butuvskaya, A. Lampert, I. Mysterud, A. Sanchez Andres, F. J. Sulloway, *Perceived Parental Favoritism, Closeness to Kin and the Rebel of the Family- The effects of Birth Order and Sex*. *Evolution of Human Behavior* 24, 261–276.
- Сараглу, Фјазе 2003: V. Saraglou, L. Fiasse, *Birth Order, personality and religion: a study among young adults from a three-sibling family*, *Personality and Individual Differences* 35, 19–29.
- Солвеј 1995: F. J. Sulloway, *Birth Order and Evolutionary Psychology: A meta-analytic overview*, *Psychological Inquiry*, 6, 75–80.
- Салвеј 1996: F. J. Sulloway, *Born to Rebel- Birth Order, Family Dinamics and Creative Lives*, New York: Panthenon Books.
- Џексон и сар. 2000: T. Jackson, A. Soderlind, K. E. Weiss, *Personality Traits and Quality of Relationships as Predictors of Future Loneliness among American College Students*. *Social Behavior and Personality*, 28 (5): 463–470.
- Џексон и сар. 2002: T. Jackson, Fritch, T. Nagasaka, J. Gunderson, *Toward explaining the association between shyness and loneliness: a path analysis with American college students*. *Social Behavior and Personality*, 30 (3), 263–270.
- Џефорсон и сар. 1998: T. Jefferson, J. H. Herbst, R. McCrae, *Associations between Birth Order and Personality Traits: Evidence from Self- Reports and Observer Ratings*. *Journal of Research in Personality* 32, 498–509.

Anida R. Fazlagić
Đurđa M. Soleša-Grijač

CORRELATION BETWEEN TEMPORAL SATISFACTION, LONELINESS AND BIRTH ORDER

Summary

The aim of this paper was to find out whether young people choose experience of social or emotional loneliness (in the family and in love) as a criterion for the evaluation of temporal life satisfaction and to analyze the relationship between birth order and life satisfaction and loneliness of respondents.

Respondents were older adolescents aged 19 to 25 years ($N = 123$). We used the following instruments: the temporal satisfaction life scale (TWLS), and the Scale of social and emotional loneliness.

On the basis of social and emotional loneliness it was possible to predict the temporal life satisfaction ($r = 0.463$, $p < 0.05$). Young people had a feeling of satisfaction in the past (43.6%), happiness in the present (43.2%), and they tried to perceive objectively their possibilities in the future (53.7%). Birth order affects the assessment of satisfaction in the present ($F = 2.420$, $p < 0.05$), so the elderly and younger children were more satisfied than the middle-born children. The assessing of the past satisfaction the respondents was based on emotional loneliness, firstly in family and less in relationships with friends and partners. The respondents focused on loneliness in family while evaluating optimism, hope and faith regarding future.

КОНФЛИКТИ И ПРЕГОВАРАЊЕ У МЕЂУНАРОДНОЈ ПОЛИТИЦИ

Апстракт: Конфликт у својој основи, односно по својој природи, може бити интересно одређен и условљен и изражавати борбу интереса. Узрок конфликта између држава може бити и судар култура и вредности уз узајамно развијање настојања за преображајем или поковавањем. Процедура и различити приступи и методи у решавању конфликта имају одлучујући значај за каналисање сукоба, почетно превазилажење дезинтегрисаних ефеката конфликтних односа.

У међународној политици преговарање постаје оперативно средиште дипломатије. Управо је процес преговарања онај који се директно суочава са највећим проблемима, било да су то економски поремећаји, еколошка катастрофа, спорадично етничко насиље или отворени рат. Преговарање је процес који се састоји од фаза претпреговарања, утврђивања начела или формуле и попуњавања усклађивањем појединости. Споразум између две државе мора бити применљив и примењен.

Кључне речи: конфликт, преговарање, држава, међународна политика, споразум.

Увод

Државе, као главни актери међународних односа, током историје су се континуирано међусобно надметале за положај и истакнуто место у хијерархији светских сила. Дуже од три века светска политика је у великој мери била хронологија припрема, вођења и опорављања од међудржавних ратова. Војна сила је изједначавана са престижом и утицајем, а војно освајање постало је начин за стицање и економске и политичке надмоћи. Овим чињеницама потврђује се теза енглеског филозофа Т. Хобса (Т. Hobbes), из седамнаестог века, да су државе и међународна анархија међусобно зависни и да једно делује на друго обликујући га и да је због тога природно стање стални „рат свих против свих“. Хобс признаје да могу постојати раздобља у којима се не воде активне борбе, али та се раздобља не могу сматрати миром, будући да и у њима влада стална спремност за рат. За њега се „нарав рата не састоји у тренутним борбама, већ у ученој склоности ка томе кроз цело оно време у којем не постоји гаранција о супротном“ (Hobbes 2004).

Реалистичка теорија међународних односа, која подржава наведену теорију Т. Хобса, сматра да и у геополитичким односима државе настоје остварити своје националне интересе дефинисане у сили, због чега неретко

* drluka.todorovic@gmail.com

долази до конфликта и сукоба између држава. Конфликти су по својој садржини променљиве, динамичне, вишеструко узроковане и сложене друштвене појаве. Њихови најдубљи корени налазе се у противуречности и супротности између интереса, вредности или значајних ресурса (материјалних и духовних) којима носиоци конфликта желе да располажу. Сукоби могу настати и развијати се постепено али и стихијски, што најчешће води њиховом заостравању, ескалацији и преплитању са другим конфликтима, док у најекстремнијем виду могу резултирати уништењем постојећег система, као у случају револуција и рата.

Нови светски поредак као савремено раздобље развоја међународних односа у свету пролази кроз фазу сазревања. Неореалисти, унапређујући учење реалиста, анархију не сматрају као хаос, стално насиље и деструкцију, већ као непостојање формално уређених односа надређености и подређености и непостојање централне власти са монополом на употребу силе. Међународну политику описују као „подручје моћи, борби и прилагођавања“, као „преемунентно политичку област, област анархичну, хоризонталну, децентрализовану, хомогену, неусмерену и узајамно адаптивну“ (Waltz 1998). У њој је присутна интензивна променљивост међународног и геополитичког положаја, привредних и безбедносних политика и спољнополитичких оријентација појединих држава, које још увек чине најзначајније актере светског поретка. Под условима узајамне рањивости, списак спољнополитичких питања којима се баве државе постао је „већи и разноврснији“. И поред стално присутне претње рата, трговинска, монетарна и еколошка питања почела су да се множе на глобалној агенди у таквој мери да су та невојна питања допринела да се шири спектар „државне политике, чак и она питања која су се раније сматрала за домен домаће политике, утичу једно на друго“ (Keohane, Nye 1988).

Такође, у новим светским условима промењено је схватање међудржавних конфликта, чему су допринеле многе међународне организације, цивилно друштво, научни и стручни центри и институти, а значајан допринос дало је и светско јавно мњење. Формирао се и фронт напредних мировних покрета и проширила идеја да је постојеће противречности увек могуће решавати уз помоћ узајамно прихватљивих и свеобухватних средстава, која су повезана са ненасилним избором. Два су таква приступа решавању међудржавних конфликта. Традиционални (чију смо неефикасност већ видели у разним случајевима) повезан је са решењем противречности које су у основи конфликта и који се заснива на постојећим „класичним“ социјалним теоријама решавања сукоба. У методе традиционалног приступа спадају стратегије силе, присиле и претње, које би требало навести сукобљене стране да прекину међусобне антагонизме, сукобе и непријатељства. Други приступ је резултат новијих тенденција у међународној политици. Повезан је са идејом о стварању мира, који је усмерен, с једне стране, према свеобухватном мировњаштву (у ужем смислу) и смањењу саме вероватноће оружаног конфликта, а с друге, стратешким опцијама за интервенције у кон-

фликуту. У домену изградње мира, која је споља вођено, коерзивно посредовање, односно посредовање силом, углавном се тежи да се произведу директни и брзи ефекти у текућим насилним конфликтима (нпр. обустава оружаних борби пре него преговарање). Истовремено, према мишљењу истраживача, средишњи термин у виду „деловања између“ или „интервенција треће стране“, усмерено је на ширу трансформацију таквих конфликта путем процеса поновног помирења и истовремено успостављање постојаног мира. У том смислу се раздвајање сукобљених страна или превладавање заједничких неспоразума све више користи за отварање нових погледа на конфликт. Међутим, иако такве стратегије могу спречити настанак отвореног конфликта, оне не представљају никакав допринос третману узрока конфликта нити утиру пут према конструктивном решењу. Методе усмерене на смањење вероватноће оружаног конфликта обухватају, истовремено, тражење обједињујућих начела и развој институционалних начина избегавања конфликта. Међу тим методама се издвајају: посредовање и арбитража, примена кооперативне стратегије и међународно посредовање.

Очито да будућност светске политике почива на исходу трке између способности држава да складно сарађују и историјске тенденције да се надмећу и боре. Једино усаглашена, на преговорима заснована, међународна сарадња може спречити да свет поново не западне у оружане сукобе вођене уверењем да је „моћ право“. Преговарање као контролисани комуникацијски процес има сврху решавања сукоба интереса двију или више разумних преговарачких страна, кад свака страна може блокирати постизање циља. Другим речима, потреба за преговарањем неопходна је кад постоји одређени сукоб интереса или различита виђења о решавању неког питања од заједничког интереса.

Конфликти – пратећа појава међудржавних односа

Сам појам конфликт потиче од латинске речи (*conflictus*) која указује на неки сукоб, борбу или одређени спор који подразумева читав низ конфликтних интеракција различитог обима, виолентности и интензитета – од такмичења, напетости, расправе, спора до ратова, односно (конфликтног) партнерства до узајамног истребљења. У ствари, конфликт је дојам којим се указује да се умножавањем малих уступака увек још нешто може тражити (Zartman, Berman 1982). Ако су уступци изнуђени умножавањем, утисак о слабости може се смањити употребом разних тактичких средстава. И на крају, непопустљив став у карактеристичан облик односа који се у одређеним ситуацијама одликује масовном применом физичког насиља и агресије, док се у другим јављају у облику тихог ривалства, као спорови који се могу регулисати друштвеним нормама које, бар начелно, искључују употребу физичке силе. То значи да је природа конфликта двојака. Док, с једне стране, они могу довести до насиља и других нежељених последица, с друге стране, могу бити шанса да се промени постојећа ситуаци-

ја на боље и успоставе нови, продуктивнији односи у средини у којој се живи, или међу државама. Нажалост, нама су много ближи ови први, негативни и деструктивни потенцијали конфликта који могу угрозити мир и стабилност, него њихове позитивне и конструктивне снаге и могућности да стимулишу развој друштва. Подаци које ћемо навести у тексту то ће неспорно потврдити. У савременој научној литератури постоје супротна гледишта о настанку и искрсавању сукоба. Натуралистичко или биотипско полази од тога да је сукоб, у крајњој линији, дат у урођеном агресивном нагону, али агресивност не мора значити да је она друштвено непосредована, чиста природна агресивност. Функционалистички приступ указује да основни облици сукоба настају или услед несагласности са очекивањима преко којих се конституише нека улога или услед тога што су различите улоге које неко игра инкомпатибилне са одређеним друштвеним ситуацијама. Историјско-дијалектичка теорија настанак друштвеног сукоба види у самој антагонистичкој структури друштва и процеса репродукције капитала. Неолиберална струја заступа мишљење да би неке сукобе требало назвати „позитивно функционалним“ и то уколико решавају „напетости“ између противника и супарника.

Код истраживача, посебно у социологији и науци о политици, постоји одавно спор о функцији друштвених сукоба унутар политичких система. Полазиште једног броја јесте да је свака суштинска промена последица друштвених сукоба, што значи да сукоб отвара процес структурних и културних промена, док други сматрају да друштвени сукоб није увек покретач промена, већ да, исто тако, може вршити интегративну функцију. Док следбеници конзервативне функционалне теорије сукобе посматрају као аномалију, поремећај равнотеже система, неолиберални их сматрају нормалном друштвеном појавом све док не дотичу основну друштвену структуру, појаву која се може регулисати.

Из ових различитих теорија схватања сукоба произашле су и разне дефиниције сукоба (Парсонс, Козер, Дарендорф, Мертон). Аутор овог текста се одлучио да пренесе дефиницију Кенета Болдинга (Keneth Boulding), која се може посматрати и са позиција међународне политике. Он сукоб одређује као „[...] стање надметања у коме су стране свесне неспојивости потенцијалних будућих позиција и у којем свака страна жели да заузме позицију која је неспојива са жељама друге стране“ (Boulding 1963). Значи, нужни конститутивни елементи одређења конфликтне интеракције су: сами конфликтни актери; њихови дивергентни, у већој или мањој мери, неспојиви интереси; предмет, односно, основа спора и сама конфликтна релација, односно намера да се супарничка страна ограничи, омете, неутралише, потчини, порази, па чак и уништи. У сваком случају, овим елементима, бар имплицитно се може додати још један. Он се односи на исходиште спора, односно функцију на одржавању или измени стања друштвене равнотеже. Тиме се успоставља кључна конститутивна улога конфликта у дијалектици процеса нарушавања или обликовања друштвеног консензуса.

Консензус је успостављено стање сагласности о основним политичким вредностима, који окупља политичку заједницу око једног низа заједничких дељених вредности. Нарушавање успостављеног баланса и извођење поретка из стања равнотеже аутомаски проблематизује важење базичног консензуса. На другој страни, дубоке, систематске конфликте могуће је иоле трајније (раз)решити само проналажењем нове формуле политичке сагласности, односно општеприхваћеног консензуса у основи одређене државе или између држава које су сукобом захваћене.

Многи људи, а посебно научници и истраживачи, покушали су да дају одговор на питање шта то доводи до конфликтних ситуација. Наравно, до исцрпног одговора и прецизне категоризације свих узрока конфликтних ситуација није лако доћи, али једна од најпотпунијих је категоризација Кристофера Мура (Moore 1986). Према његовом мишљењу, постоји пет група узрока: а) конфликти везани за податке, односно, информације – долази услед недостатка информација, погрешних информација, различитих схватања о томе шта је важно и/или различитих интерпретација информација; б) конфликти вредности – настају због различитих критеријума за процену идеја и понашања, различитих циљева базираних на суштинским вредностима, различитог начина живота, идеологија или религија; в) структурални конфликти – настају услед тога како је постављена одређена ситуација, различита дефиниција улога, временских ограничења, географских и физичких карактеристика окружења које спречавају сарадњу, неједнаке моћи/ауторитета као и неравноправне контроле ресурса; г) конфликти у односима – настају услед јаких емоција, погрешних опажања или стереотипа, лоше комуникације или неразумевања, негативног и/или репетитивног понашања и д) конфликти интереса страна у сукобу.

Крајем претходног и почетком овог века друштвени сукоби и могућности њихове превенције наметнули су се као приоритетан друштвени, безбедносни и политички проблем, и то следом историјских догађања у претходном веку. Минуло столеће, као ниједно до сада, било је период сукоба, насиља, страха и ратова. У њему су се одиграла два светска рата, револуције, грађански ратови, хладни рат, серија локалних ратова између држава и нација и вероисповести, избеглички егзодуси и на стотине војних интервенција.

Да бисмо имали прави увид у то како је то стварно изгледало, навешћемо да је „у последњих педесет година на светском нивоу било само седамнаест дана мира“ (Grant, Woods 2000), а да је након Другог светског рата у отприлике сто осамдесет ратова који су вођени до почетка 2000. године погинуло око тридесет пет милиона људи (Honig 2001). Чини се да се оваквим подацима потврђује Фромово запажање: „[...] човјек се разликује од животиње по томе што је убојица; он је једини примат који убија и мучи чланове своје врсте без разлога, било биолошких било економских и при томе осећа задовољство. Та биолошки неприлагодљива програмирана 'малигна' агресија сачињава бит проблема и опасност по одржа-

ње човека као врсте“ (From 1975). Хладни рат, у коме је свет дуго живео, био је познат по тзв. политици застрашивања. У средишту ове стратегије стајало је стратегијско схватање да усавршавањем ратних средстава може бити елиминисан отворени рат уколико сваком нападачу прети ефикасна одмазда. Од свега тога тачно је једино да политика застрашивања може смањити учесталост отворених ратних подухвата, али није у стању да уклони скривену претњу ратом, већ је, штавише, антиципира. Застрашивањем и претњом се настоји изазвати колективна послушност. Идеал је „консензус“ као основа њене легитимности. Према томе, она нема само инструментални карактер, већ се испољава као свеобухватна „психостратегија“. Она није уперена само против „потенцијалног агресора“ него и против властитог становништва, које обично обележава као могућег савезника „спољашњег непријатеља“. Али многи аналитичари, имајући у виду чињенице које смо навели у претходном пасусу, забрињавајуће констатују: „Ако је период хладног рата био обележен неким облицима извесности и стабилности, актуелни међународни поредак одликује велика нестабилност, чак и хаос“ (Rosenau 2004).

Ако се још једном подсетимо шта је Е. Фром констатовао, видећемо да је указао да су грађански ратови много жешћи и изазивају много више деструктивних импулса, него међународни ратови. Док грађански ратови теже уништењу непријатеља, међудржавни ратови имају првенствени циљ да принуде непријатеља да прихвати неповољне услове мира. Проблем рата тесно је повезан са проблемом агресује, и то „малигном“ агесијом, у којој се испољава деструктивност и окрутност (From 1975). Нажалост, и ми смо сведоци таквих врста конфликта и ратова. Специфичност регионалних конфликта који су се одвијали на територији западног Балкана током протекле деценије била је у елементима који су их чинили тешко решивим. У њима је, у правилу, било речи о конфронтираним интересима на малим територијама обележеним дуготрајним, често трауматичним, заједничким тенденцијама. Непријатељства и висок степен насиља између страна у сукобу углавном нису била резултат само актуелног конфликта, већ су имали релативно дугу (пред)историју и познате параметре у виду елементарних идеологија произведених од стране националистичких квазиелита, с циљем освајања или задржавања полуа моћи и власти. Зато се ова врста дезинтеграција у структури некадашњих реалсоцијалистичких федерација, заснованих на етичком антагонизму, може представити као „контролисана експлозија система у одређеном правцу, при чему националне елите одређују правац експлозије и делове система који ће тој експлозији бити највише изложени“ (Фатић 1999).

Пошто су конфликти присутни у сваком друштву и свим временима, процедура и различити приступи и методи у њиховом решавању, односно њихова благовремена и непристрасна примена, имају одлучујући значај за каналисање сукоба и почетно превазилажење дезинтегрисаних ефеката конфликтних односа. Њима, по правилу, следи њихово решавање и

решење, односно споразумно окончање конфликта. Решавање међудржавних конфликта је вишеструко сложено и комплексно. Разлог је што они традиционално представљају заоштрене међудржавне односе где супарништво и насиље играју главну, а понекад и одлучујућу улогу. Овде се често преплићу политички, стратешки, економски, расни, класни, национални, верски, територијални и други интереси. У такве сукобе и борбе укључују се, осим војних, и различити владини органи, паравојне и различите приватне организације, друштвени покрети и слично.

Централну улогу и значај у решавању конфликта има процес преговарања. Основни циљ преговарања јесте да се стране у спору подстакну, убеди или чак приволе на склапање споразума о окончању, или бар ублажавању конфликта. Пристајање на преговоре представља основни предуслов, а сами различити облици преговора и преговарачких процедура (директних или преко посредника) оквир су за пацификацију конфликта и њихово (раз)решење.

Организовање међудржавних преговора

Преговори у међународној политици заузимају изузетно важно место јер као основна активност дипломатије представљају важну саставницу моћи држава. Та моћ се исказује у дискусији између службено именованих представника који су одређени да постигну формални споразум својих влада о проналажењу решења на питање које је од заједничког интереса или је предмет спора или сукоба међу њима. Није потребно ни образлагати да се управо процес преговарања „директно хвата укоштац“ са најопаснијим проблемима, било да су то економски поремећаји, еколошке катастрофе или рат.

Припреме међународних преговора, било ког нивоа, врло су сложена и захтевна активност која тражи ангажовање низа стручњака разних усмерења и знања. Сложеност указује на обавезу бављења организатора са неколико битних претпреговарачких питања или фаза (Saunders 1985). Оне су посебно битне у разговору о питањима високог улога, а у преговорима о мање важним питањима међу пријатељским државама оне ће проћи готово незапажено. Теоријски се може тачно говорити о фазама припремних преговора, али у стварности се оне не само редовно међусобно преплићу већ су потешкоће поједине фазе понекад тако наглашене да је нужно враћање у претходну фазу.

Прво, неопходно је утврдити да ли код држава које имају проблем и сукоб постоји воља и сагласност за преговорима и да ли их оне сматрају, у датом тренутку, делотворним. Нису ретки случајеви у којима су стране у сукобу, независно ког су карактера, војни, економски или вођени средствима пропаганде, једнако уверене да је дошло до застоја или да се свака може супротставити исходу којем је наклоњена друга страна. Такође, није ни неуобичајена ситуација у којој су, када постоји склоност прихватања застоја,

сви једнако сагласни да су преговори једини прави начин. Зато многи аутори и указују на осетљивост признавања потребе преговарања јер „[...] у бројним случајевима [...] је сложеније, исцрпљујуће и теже него постизање споразума након што су отпочели преговори“ (Saunders 1985). У ситуацијама кад се дође до закључка да су преговори неопходни, супротстављене стране својим савезницима и домаћем изборном телу шаљу вишеструку поруку: да имају заједничке интересе и интересе који их раздвајају; да ће напустити непредвидиве последице уколико се не приступи преговарању и, оно што је можда најзначајније, да постоји могућност задовољавајућег решења. То додатно може значити да се приликом преговарања о поједином, усаглашеном, питању може преговарати и о другим евентуалним спорним питањима, ако их између преговарачких страна има, а на тај начин повећава се простор за уступке. Осим наведеног, на опредељеност за преговоре могу утицати различите међународне и домаће околности, а посебно је битно да вођство буде обезбеђено на домаћем терену и ретко ће неко руководство повести разговоре о неком међународном питању ако га у скорој будућности очекују избори. И, на крају, значајно је напоменути да ће преговори остварити напредак ако се избегавају инциденти који узрокују забринутост јавности. У тој фази с успешним исходом повезује се мали престиж, те повлачење из преговора нема нужно високу цену (Stein 1989).

Изражена сагласност о неопходности преговарања указује да је неопходно утврдити и дневни ред. У међународним преговорима усаглашавање дневног реда значајан је део припремних активности, који у одређеним ситуацијама захтева и доста времена и доста пажње, јер дневни ред може прећутно подразумевати и предложени договор, а последично прихватањем дневног реда начелно се прихвата и договор. Суштински дневни ред не значи и споразумевање о ономе о чему ће се расправљати, већ утврђивање редоследа којим ће се посезати за појединим усаглашеним тачкама. Разлози због чега садржај дневног реда може бити споран су троструки: језичка конструкција одређених тачака може упућивати на то да је једна страна већ направила уступке у битном спорном питању; дневни ред некад може служити као оружје пропаганде и објављивање властитих приоритета, стране могу предлагати питања дневног реда за која знају да никада неће резултирати уступцима друге стране и општост и неодређеност тачака дневног реда као израз жеље једне стране да кроз такав начин, накнадно кроз дискусију, можда наметне питање које друга страна неће да стави на дневни ред (De Soto 1999). Осим наведених потешкоћа, приликом утврђивања редоследа тачака о којима ће се водити разговори може настати потешкоћа зато што, у принципу, преговарачке стране преговорима прилазе с очекивањем да ће морати направити уступке у неком питању, а добити их на другом. Свакако да је за све стране прихватљивије да „добитни“ уступци буду прије на дневном реду у односу на оне који се дају.

Утврђен дневни ред уводи припреме за преговоре у последњу фазу, усклађивање процедуре, која се односи на облик преговора, место одр-

жавања преговора, ниво и састав делегација и време одржавања. Од низа околности и јачине сукоба зависи да ли ће преговори бити директни (лицем у лице) или индиректни. Директни преговори између супротстављених страна имају бројне практичне предности, али најчешће због проблема „стварног“ или правног признавања разговори захтевају посредника. Слабије државе, уопште, склоне су преговарати са моћнијим и јачим државама на мултилатералном форуму јер се максимализира њихова могућност стварања коалиција са странама које на исти или сличан начин размишљају или се налазе пред истоветном опасношћу, а одатле и долазе „аргументи за наднационалне склоности већине малих држава чланица Европске уније“ (Merts 1999). Често место одржавања преговора има и суштински значај, а посебно кад у преговорима учествују јаче државе, које и на тај начин желе да укажу на своју надмоћ. Већина држава настоји да ово питање не отежава већ тешке међусобне односе па изналазе решења у неутралном терену, сусретању „на пола пута“ или измени/ротацији домаћинства. У зависности од врсте проблема и онога шта се жели добити преговорима, одређује се ниво, састав и величина преговарачког тима. Величина тима најчешће није спорна и о томе се стране лако договоре, осим у ситуацијама кад су ограничене неком околношћу, као нпр. смештај и сл. Ниво тимова, такође, зависи од питања о којима се расправља, а нису ретки случајеви да се на преговоре шаљу мешовити тимови, у којима министри учествују само у једном делу преговора. То је чест случај с преговорима за које је службено наглашено да се одрже на нивоу „министара спољних послова“. Разумљиво је да је ниво преговарачких тимова тесно повезан са његовим саставом, а у одређеним случајевима једна од страна може тражити да се на другој страни не нађе неки од чланова преговарачког тима, правдајући то разним, па и баналним, разлозима. Време трајања преговора и њиховог закључења најчешће је флексибилно јер опредељење је да се преговорима дође до одређеног и задовољавајућег решења.

Преговарање од начела – формуле до појединости

Док још трају припремни преговори, преговарачки тимови на „домаћем терену“ врше активне припреме за преговоре. Владиным преговарачима се прецизно представљају инструкције о зацртаним циљевима, прецизирају надлежности и овлашћења и презентују прикупљени релевантни подаци и чињенице о спорном питању као и о преговарачком тиму супарничке земље. Наравно, преговарачком тиму се представља и минимум споразума испод кога се не смије изаћи из преговарачког процеса. Овлашћење владиних преговарача није исто у свим земљама, како са становништва поступка, тако и са аспекта опсега зацртаног циља. Овај опсег преговарачу одређује ниво флексибилности у преговарању.

У развијеним земљама Запада као што су САД, а од формирања ЕУ и у њој, постоји процес тешког домаћег усаглашавања. Због таквих околно-

сти преговарачи добијају уска овлашћења, мању флексибилност, због чега су они у међународним преговорима познати као „тврди преговарачи“. С друге стране, земље у развоју дају шири овлашћења својим преговарачима зато што су њихови процеси „домаћег усаглашавања“ мање сложени. Неки аналитичари опредељују се за став према којем представници земаља у развоју „врло често могу“ у међународним преговорима доносити сопствене одлуке и независно од домаћих фактора одлучивања. То указује да они имају широка овлашћења, велику флексибилност и да проблем зацртаног циља могу да посматрају на потпуно другачији начин од „тврдох преговарача“, као што смо истакли, карактеристичних за развијене земље. Ово се може посматрати предношћу која омогућава креативним појединцима постизање високих перформанси зацртаног циља у међународним преговорима, али отвара питање великог ризика: шта ако оваква овлашћења имају личности које не поседују све потребне карактеристике доброг преговарача у међународном контексту? „Демократски дефицит“ у оваквим условима отвара пут неодговорном одлучивању или злоупотребима. Према нашем мишљењу, приликом одлучивања о овлашћењима преговарачког тима треба поћи од принципа према којем сви људи нису добри преговарачи или, како то Гордон схвата, да функција или улога у државној хијерархији не значи аутоматски давање легитимитета појединцу у смислу доброг преговарача, већ су преговарачи људи који се образују и припремају за овакву активност. Стварати добре преговараче, по њему, исто је што и тражити злато (Goordon 2000). За међународне преговоре изузетно је битно да преговарачки тимови имају што више усаглашене ставове својих домаћих релевантних политичких и других актера, јер преговарачи неће имати демократски легитимитет уколико се у процесу домаћег усаглашавања не осигура сагласност свих домаћих актера и фактора утицаја.

Како би се постигли што бољи услови „оквира за споразум“, све стране у преговорима разрађују и примењују одређене тактике преговарања. Као сложен систем комуницирања преговарачка тактика зависи од низа чинилаца у зависности с којих преговарачких позиција се полази, који су циљеви преговарања, које су позиције других страна у преговорима, какве су личне и психолошке карактеристике преговача и слично. Једна од најчешћих тактика је стварање поверења, односно ситуације у којој се један преговарачки тим настоји осталима приказати потпуно поузданим, компетентним, организованим и меродавним, с највишим преговарачким овлашћењима, више или мање сугеришући осталим преговарачима како је реч о екипи која зна остварити своје циљеве, али је спремна омогућити и осталим да остваре своје (Тодоровић 2010).

Нажалост, у међународним преговорима је присутно тзв. асиметрично преговарање, у којем доминантна страна примењује тактику стварања притиска. То је тактика која увек полази с аспекта силе или пријетње силом, а притисак може бити наизглед пристојан, а може бити и врло груб, како би слабија страна у страху прихватила све што јој се нуди. Како би

ова тактика била што делотворнија, најчешће се комбинује с тактиком стварања нелагоде, тескобе, понижавања и слично. Под таквим притиском најчешће се доносе погрешне одлуке, чиме се остварује циљ доминантне стране.

У случајевима кад међу преговарачким странама постоје спорна питања која карактерише велика сложеност и кад постоји велико неповерење међу њима, користи се тактика преговарања „корак по корак“. Преговарање почиње дневним редом ограниченог домета и редуцираним на размерно неконтроверзне тачке, што омогућује ублажавање неповерења и јача веру у делотворност дипломатије, чинећи вероватним почетне успехе и поближе упознаје заинтересоване стране с поступцима садржаним у опхођењу једне према другој. Наравно, идеја је да се постепено, како се гради поверење, износе тежа питања с већим изгледима на успех (Zartman, Vertman 1982). Поред позитивних ова тактика има и негативних ефеката, јер може заварати сугеришући да с њим није повезана брига за важнија питања, и утисак да приступ носи опасност плаћања целокупним преговорима. Уз све то та тактика тражи и време.

Било која од ових преговарачких тактика да се користи, након усклађивања ставова и начелних договора, прелази се у последњу, завршну фазу, у којој се појединостима попуњава споразум. Многи истраживачи указују да је ово, можда, и најтежа фаза у целом процесу преговарања зато што је то „тренутак истине“ и што ће се по тако утврђеним ставовима деловати у примени споразума. Ако се у тој фази у појединостима нешто погрешно постави, доћи ће и до последица које у начелу нису биле договорене. Зато у овој фази не сме бити неодређености и недоследности, а склопљени споразум мора бити одбрањив и на домаћем терену. Кажу да у овој фази великодушност није препоручљива, нити је на цени.

Из важности ове фазе преговарања произлазе и потешкоће у њеном провођењу. Пошто се ради о компликованим и комплексним питањима, за њену реализацију је потребан већи број преговарача у тиму, а у неким случајевима потребно је ангажовати стручњаке за одређене области, што повећава могућност неслагања унутар преговарачког тима (Vance 1983). Осим тога, у фази о појединостима треба пажљиво размишљати о дефинисању израза или стварања заједничког језика. То је нужно да би се избегли неспоразуми, али је крајње осетљиво јер неке дефиниције више погодују једној страни, него другој. Најчешће преговоре о појединостима воде чланови тима који имају нижи статус и мања овлашћења па су често упућени на консултације са више ранжираним члановима тима или са домаћим владиним установама. У таквим случајевима постоји опасност да шефови преговарачког тима у домаћим околностима имају другачија мишљења и ставове у односу на оне с којим су наступали у директним разговорима. То може водити враћању на чвршћи приступ и узроковати давање непопустљивих упута преговарачима који су оптерећени расветљавањем начелног договора, односно формуле. Неретко у фази о појединостима, а посебно кад изме-

ђу страна постоји неповерење, атмосфера између преговарачких тимова се погоршава, једноставно из страха да ће свака страна између редова настојати преиначити формулу, што за једну или обе стране значи могућност да у своју корист повећају биланс предности из усаглашене формуле. Због комплексности ове фазе то се може догодити на начин који није лако аутоматски раскринкати (Zartman, Berman 1982).

Преговарачком тактиком до споразума

Видели смо да се међународно преговарање одвија на два нивоа. На једном, преговарање се бави суштином, а на другом, усредсређује се на процедуру бављења суштином. Тема првог нивоа је интерес или потреба преговарачких страна. Други се тиче начина на који ће се преговарати о суштинском питању. Ово је игра у игри, „метаигра“. Сваки потез, који се повуче у преговорима, није само потез о конкретним питањима, он уједно помаже у структурисању правила игре. Конкретан потез може да послужи да преговори теку на начин на који су кренули или могу да представљају потез који мења игру. Међутим, свесно или не, о процедуралним правилима преговара се сваким потезом који се повуче, чак и ако ти потези делују као да се баве искључиво суштином. У принципу, ти потези су тактички маневри који се користе како би се саговорник наговорио или натерао да пружи оно што се тражи од њега. Тактике служе да смање самоувереност друге стране, да створе дилему, да збуне и да се обезбеде информације, а све ради остварења конкретног циља. Сваки тактички потез који се начини не сме бити исхитрен и нерационалан. Промена тактике једне од страна не мора да буде аларм за промену тактике друге стране, јер саговорник је можда своју тактику и променио због тога што је примењена тактика у преговорима успешна. Нови потез или потези саговорника не морају бити ефикаснији, већа је вероватноћа да ће бити мање ефикасни (Тодоровић 2010).

Тактике преговарања нису универзалне, постоји их велики број. Њихово кориштење повезано је са низом питања и конкретних ситуација. Свакако да се исте тактике неће користити у различитим фазама преговора, јер неке тактике, напосто, неће дати никакав резултат ако се употребе у неадекватном времену. Свака тактика као сврху има остварење циља и сигурно је да се исте тактике не могу користити кад се жели остварити споредни и главни циљ. Нажалост, као и у другим областима живота, поред принципијелних, поштених и обострано коректних тактика преговора, постоје и оне друге, где саговорник жели обманути или избацити из равнотеже ривала и прибавити за себе већи интерес. Слично је и са преговарачима који у тренутку преговора почну проширивати своје захтеве. По сврси могу да буду незаконите, неетичке или просто непријатне, али њима се настоји остварити нека корист у непринципијелном надметању воља. Такве тактике, једноставно, могу се назвати лукавим погађањем.

Решавање проблема који постоје између држава јесте премошћавање јаза између постојеће и жељене ситуације. За решавање проблема важно је разумети га, разменити уступке и прилагодити позиције. То значи да све стране треба да дају предлог за решавање и да размисле о новоизнетим идејама. На основу тога врше се рестрикције, проширења и спецификације на изнесеним предлозима док се не постигне размена уступака, односно, концесија. Начин изношења концесија увек је услован и никад се не даје нешто за ништа. Не треба пренаглити у њиховом изношењу, а потребно је одредити прецизан тајминг. Која ће се стратегија или тактика у давању и примању уступака применити, зависи од околности и утврђеном стилу преговарача. У посљедњем смислу, постоје знатна одступања између различитих националних структура. Ако преговарачи долазе са различитих културних традиција, то, наравно, може проузроковати проблеме (Cohen 1997). Тада преостаје питање о заузимању општег става према преговорима, тј. питање треба ли да преговарачи буду сусретљиви или непопустљиви. Сваки има предности и недостатке, а будући да околности преговарања увелико одударају, уопштавање о том питању није добар посао. Превасходно логика преговарања је неспојива са крајњом савитљивошћу и крајњом крутошћу. Такође, преговарање по дефиницији подразумева давање уступака са обе стране и обично се верује како их је боље учинити одједном да би се избегао дојам како се умножавањем малих уступака увек још нешто може тражити (Zartman, Berman 1982). Ако су уступци изнуђени умножавањем, утисак о слабости може се смањити употребом разних тактичких средстава. И, на крају, непопустљив став у преговорима највише одговара странамa које су уверене како се могу из њих повући а да не нанесу већу штету својој позицији.

На основу свега напред изнетог, а и на основу теорија истраживача који се баве решавањем конфликтних ситуација, могуће је идентификовати два општа процеса преговарања. Дистрибутивни, који наглашава полагање права на вредност, што представља постизање предности на рачун друге стране у преговорима, односно води повећању властитог циља и интереса на рачун и циљева друге стране и обично на конкурентски начин дели расположиве ресурсе. Најчешће се користе некооперативне и такмичарске тактике. Интегративни, који наглашава стварање вредности и упућује преговараче на утврђивање најбољих начина за постизање обостране користи у преговорима. То је, у принципу, процес који у свом поимању обухвата процес окупљања и уједињавања у једну целину, којим се долази до споразума и где су обе стране у преговорима задовољне. У тим преговорима користе се кооперативне тактике из којих произлазе резултати у границама које су преговарачи и очекивали.

Утврђивање финалног споразума је логични и практични облик окончања међународних преговора. У дипломатији постоји много различитих назива тих аката, који се разликују по форми. Посебно, та разноликост се исказује у насловима или називама: „уговори“, „завршни акти“, „прото-

коли“, „размена нота“, па и „споразуми“. Али, они се знатно разликују и структуром текста, језиком и тиме да ли уз њих има пропратних „прилога“ или не. На крају постоје и разлике у томе да ли су објављени или не. Разлога за објашњење образложења ових разлика има, а најчешћи су: неки стварају законске обавезе, а други не; неки облици споразума бољи су у истичању важности садржаја, док су други бољи за приказивање његовог значаја; неки су практичнији за примену од осталих и лакше их је саставити и избећи потребу за ратификацијом и неки су бољи од осталих за решавање угледа оних страна које су, да би постигле споразум, биле приморане учинити потенцијално неугодне уступке.

У пракси преговори у завршну фазу улазе писаним актом о којем се усаглашавају ставови, па и преговара. Намена подношења нацрта текста је вишеструка, а најчешће њиме се партнери обавештавају и консултују о позицијама у преговорима; обавештава друга страна о типу уговора који подносилац фаворизује и подносилац нацрта је у тактичкој предности над другом страном. Искусни преговарачи верују да онај који контролише нацрт уговора, контролише и саме преговоре. Страна која разматра понуђени текст нацрта може постати толико окупирана текстом нацрта да запостави своје преговарачке циљеве и интересе. Но, подносилац нацрта може на погрешан начин да тумачи своју „предност“ и да се опусти и да у завршну фазу уђе недовољно припремљен, а посебно редукујући процес информисања о другој страни. Осим тога, супериорно понашање подносиоца нацрта друга страна може схватити као акт ароганције и несуптилног сигнала неравноправног односа међу странама, односно као директну примену агресивног начина преговарања, што у пуној мери одговара имплементацији дистрибутивних стратегија у дипломатији.

У ситуацији кад је предлог нацрта поднела једна страна, друга страна може припремити контранацрт, може предложити расправу о принципима и може прихватити понуђени нацрт. Контранацртом шаље се идеја о подели контроле преговора, а може значити додатне конфликте у преговарању. Свакако да страна која је свесна да има слабији положај у процесу преговарање не треба на овакав начин да наступа, осим у ситуацијама ако стране прихвате оба нацрта за дискусију и заједно раде на јединственом тексту. Расправа о принципима је могућа кад друга страна неће да подноси контранацрт, већ предлаже писмено образложење одређених закључака који постају оквир за детаље споразума и замењује нацрт који је једна страна већ поднела. У околностима кад код једне стране постоји слаб преговарачки капацитет, друга страна прихвата понуђени нацрт као основу за договор. У оваквим случајевима треба одредити главна питања која треба разматрати, а никако не разматрати члан по члан нацрта споразума. То омогућава елиминацију затварања у концептуални оквир који друга страна намеће кроз предочени нацрт, покушавајући да обезбеди бољу позицију и различите тактичке предности у преговорима.

Најзаступљеније форме договора, независно од тога да ли су унутардржавни или међудржавни, јесу: договор као поклапање мишљења обеју страна; договор о подели објекта конфликта, договор о компензацији за уступање објекта конфликта; договор у складу са законодавном или моралном вољом неке спољне силе и договор који је наметнула једна страна у конфликту (Здравомаслов 1996, Scherrer 2002).

Постигнут и ратификован споразум нема практични смисао уколико није применљив и примењен. Кроз систем билатералних и мултилатералних споразума конституише се амбијент за међународну сарадњу. Због тога евентуално непоштовање споразума једног потписника детектује разлоге за конципирање другачијег односа према њему од стране партнера у преговорима. У таквим случајевима земља која не примењује потписани споразум може бити објект притиска или одмазде друге стране у преговорима држава, регионалне или глобалне организације.

Закључак

Конфликти су неизбежни део наше свакодневице и важни чиниоци друштвених збивања и развоја друштва, који могу имати конструктивни и деструктивни карактер. Нама су много ближи њихови негативни и деструктивни потенцијали, који могу угрозити мир и стабилност. Конфликти се често јављају између држава и неореалисти међународну политику описују као подручје моћи, борби и прилагођавања. У њој је присутна интензивна променљивост међународног и геополитичког положаја, привредних и безбедносних политика и спољнополитичких оријентација појединих држава, који још увек чине најзначајније актере светског поретка. У новим светским условима промењено је схватање међудржавних конфликта, чему су допринеле многе међународне организације, цивилно друштво, научни и стручни центри и јавно мњење. Методе усмерене на смањење вероватноће оружаног конфликта обухватају истовремено тражење обједињујућих начела и развој институционалних начина избегавања конфликта. Очито да будућност светске политике почива на исходу трке између способности држава да складно сарађују и историјске тенденције да се надмећу и боре. Једино усаглашена, на преговорима заснована, међународна сарадња може спречити да свет поново не западне у оружане сукобе вођене уверењем да је „моћ право“.

Преговори у међународној политици заузимају изузетно важно место јер као основна активност дипломатије представљају важну саставницу моћи држава. Та моћ се исказује у дискусији између службено именованих представника који су одређени да постигну формални споразум својих влада о проналажењу решења на питање које је од заједничког интереса или је предмет спора или сукоба међу њима. Припреме међународних преговора, било ког нивоа, врло су сложена и захтевна активност која тражи ангажовање низа стручњака разних усмерења и знања. Сложеност указује на оба-

везу бављења организатора са неколико битних претпреговарачких питања или фаза. Неопходно је утврдити да ли код држава које имају проблем и сукоб постоји воља и сагласност за преговорима и да ли их оне сматрају, у датом тренутку, делотворним. Изражена сагласност о неопходности преговарања указује да је неопходно утврдити и дневни ред. Утврђен дневни ред уводи припреме за преговоре у последњу фазу, усклађивање процедуре, која се односи на облик преговора, место одржавања преговора, ниво и састав делегација и време одржавања. Од низа околности и јачине сукоба зависи да ли ће преговори бити директни (лицем у лице) или индиректни. Док још трају припремни преговори, преговарачки тимови на „домаћем терену“ врше активне припреме за преговоре. Владиным преговарачима се прецизно представљају инструкције о зацртаним циљевима, прецизирају надлежности и овлашћења и презентују прикупљени релевантни подаци и чињенице о спорном питању као и о преговарачком тиму супарничке земље. Наравно, преговарачком тиму се представља и минимум споразума испод којег се не сме изаћи из преговарачког процеса. Преговори практично почињу у тренутку појављивања у видном пољу саговорника. Након руковања и упознавања преговарачких тимова, формални преговори се воде по утврђеном протоколу. Како би се постигли што бољи услови „оквира за споразум“, све стране у преговорима разрађују и примењују одређене тактике преговарања. Као сложен систем комуницирања, преговарачка тактика зависи од низа чинилаца у зависности с којих преговарачких позиција се полази, који су циљеви преговарања, које су позиције других страна у преговорима, какве су личне и психолошке карактеристике преговарача и слично. Чак и кад обе стране имају исто или слично мишљење, међу њима може постојати разлика у прилазима проблему, а сврха преговора и јесте отклањање те разлике. Зато се следећи корак односи на покушај усаглашавања темељних начела договора или, како се то изражава синонимима, „усаглашавање смерница“ или „оквира за споразум“, „начела“ или „формула“. Било која од преговарачких тактика да се користи, након усклађивања ставова и начелних договора прелази се у последњу, завршну фазу, у којој се појединостима попуњава споразум. Тактике преговарања нису универзалне, постоји их велики број. Њихово кориштење повезано је са низом питања и конкретних ситуација. Свакако да се исте тактике неће користити у различитим фазама преговора, јер неке тактике, напосто, неће дати никакав резултат ако се употребе у неадекватном времену. За решавање проблема важно је разумети га, разменити уступке и прилагодити позиције. То значи да све стране треба да дају предлог за решавање и да размисле о новоизнетим идејама. На основу тога врше се рестрикције, проширења и спецификације на изнесеним предлозима док се не постигне размена уступака, односно, концесија. Утврђивање финалног споразума је логични и практични облик окончања међународних преговора. У дипломатији постоји много различитих назива тих аката који се разликују по форми. Посебно, та разноликост се исказује у насловима или називама: „уговори“, „завршни

акти“, „протоколи“, „размена нота“, па и „споразуми“. Али, они се знатно разликују и структуром текста, језиком и тиме да ли уз њих има пропратних „прилога“ или не. Постигнут и ратификован споразум нема практични смисао уколико није применљив и примењен.

Литература

- Boulding 1963: K. Boulding, *Conflict and Defence, A General Theory*, Harper Torch books, New York.
- Vance 1983: C. Vance, *Hard Choices: Critical Yars in America,s Foreing Policy*, New York: Simon&Schuster.
- Goordon 2000: W. R. Goordon, *The art Negotiation* (prevedeni izvodi MIP SRJ).
- Grant, Woods 2000: T. Grant, A. Woods, *New World Disorder – Relationships Worlduide in Early 21st Century*, London.
- Григоревич 1996: З. А. Григоревич, *Социологија конфликта*, Москва: Аспект пресс.
- De Soto 1999: A. De Soto, Ending violent conflict in El Salvador, in: C. A. Crocker, F. A. Hamson i P. Aall (ur) *Herding Cats: Multiparty Medition in a Complex World*, Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Zartman, Berman 1982: J. W. Zartman, M. Berman, *The Practical Negotiator*, New Haven i London: Yale University Press.
- Keohane, Nye 1988: R. O. Keohane, J. S. Nye, *Power and Interdependence*, 2nd ed. Glenview, Ill.: Scott, Foresman/little, Brown.
- Ковачевић 2004: Ж. Ковачевић, *Међународно преговарање*, Београд: Филип Вишњић, Дипломатска академија МИП СЦГ.
- Meerts 1999: P. Meerts, The Changing nature of diplomatic negotiation, in: J. Melisseu (ur), *Inovation in Diplomatic Practice*, Basing-stoke: Macmillan-Palgrave.
- Moore 1986: C. Moore, *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*, SanFrancisco, Jossey-Bass Publishers.
- Rosenau 2002: N. J. Rosenau, Ominous Tensions in a Globalizing World, in: *Conference on International Relations*, Middle East Technological University, Ankara, Turkey, July 3, 2002. Isuses of CESR Volume 2, Number 3.
- Saunders 1985: H. Saunders, *We need a largere theory of negotitation: the importance of prenegotiating phases*, Negotiation Journal (1).
- Stein 1989: J. G. Stein, *Gettag tothe toble: the triggers, stages, functions, and consequences of pre-negotitations*, International Journal (2).
- Scherrer 2002: C. P. Scherrer, *Structural Prevention of Ethnic Violence*, Palgrave Macmillan.

- Тодоровић 2010: Л. Тодоровић, *Преговарање – структурирани процес комуницирања*, Београд: Невен и аутор.
- Фатић 1999: А. Фатић, *Нови међународни односи*, Београд: Службени гласник СРЈ.
- From 1975: E. From, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, prva knjiga, Zagreb.
- Hobbes 2004: T. Hobbes, *Levijatan*, Zagreb: Jesnski Turk.
- Honing 2001: J. W. Honing, New Conflicts: Risks and Challenges, in: Heinz Gartner, Adrian Hyde-Price, Erich Reiter, (eds), *Europe's New Security Challenges*, London: Lynne Rienner Publishers, Boulder.
- Cohen 1997: R. Cohen, *Negotiating across Cultures*, drgo izdanje, US Institute of Peace Press: Washinton.
- Waltz 1998: K. N. Waltz, *Čovek, država, rat*, Institut za međunarodne odnose, Zagreb: Barbat.
- <http://www.cesr-cess.org/CESR_contents.html>, 21. 01. 2004.

Luka V. Todorović

CONFLICTS AND NEGOTIATING IN THE INTERNATIONAL POLITICS

Summary

Conflict in essence, that is by its nature, can be determined and conditioned by the interests and can express struggle of interest. The cause of the conflict between states can also be a clash of cultures and values and mutual development efforts for transformation or subjugation. Procedures and different approaches and methods in conflict resolution have a decisive importance for controlling the conflict and overcoming the initial disintegration effects of conflict in relations.

In the international politics, negotiation becomes operational centre of diplomacy. It is the negotiation process that directly faces the biggest problems, such as the economic disruptions, environmental disasters, sporadic ethnic violence or open war. Negotiation is a process that consists of pre-negotiation, determining the principles or formulas and harmonizing particulars. Agreement between two countries must be applicable and applied.

РАЗЛИКЕ У ПЕРЦЕПЦИЈИ ПОНАШАЊА РОДИТЕЉА РАНИХ АДОЛЕСЦЕНАТА

Апстракт: Циљ истраживања односи се на утврђивање разлика између пола и перцепције понашања родитеља код адолесцената.

Резултати истраживања показују да су димензије понашања родитеља релативно трајне и да су базичне емоционалност и контрола. Димензија контроле подразумева двије концептуално ортогоналне димензије: психолошку и бихејвиоралну контролу. Емоционалност се односи на емоције које родитељ показује у интеракцији са дјететом. То је биполарна димензија на чијем је једном крају емоционална топлина, а на другом емоционална хладноћа. Димензија контроле подразумева модификовање понашања и унутрашњих стања дјетета. Психолошким контролом родитељи контролишу психичке аспекте дјетета које има потребу за психолошким аутономијом, а све с циљем развоја појма о себи и зрелог идентитета. Бихејвиорална контрола подразумева увођење правила понашања. Истраживања су показала да родитељска понашања која су на крајевима димензије контроле могу бити високо ризична за развој дјетета.

Истраживање је реализовано на узорку од 600 адолесцената приближно изједначене полне заступљености. За испитивање перцепције понашања родитеља коришћена је Маџукина скала која је модификована и прилагођена потребама истраживања.

Примијењени статистички поступак је каноничка дискриминативна анализа.

Истраживања су показала да постоје полне разлике у погледу перцепције родитељског понашања и оца и мајке и да мајке више користе психолошку контролу и емоционално су топлије према дјеци, док су очеви склонији бихејвиоралној контроли. Резултати су показали да адолесценткиње успостављају квалитетније односе са мајком у смислу повјерења, емоционалне размјене, док адолесценти тај однос успостављају са оцем.

Кључне ријечи: перцепција понашања родитеља, адолесценција.

Увод

Адолесценција је период у којем долази до значајних психичких и тјелесних, посљедичних породичних промјена, те промјена на нивоу вршњачких односа који су предуслов за улазак у одрасло доба.

Посебно је важан начин на који родитељи примјењују васпитне поступке у овом периоду. Оба родитеља би требало да омогуће сигурну базу „из које дете или адолесцент може да се отисне у спољашњи свет и којој мо-

* b.popadic@gmail.com

гу да се врате знајући да ће сигурно бити добродошли, физички и емоционално нахрањени и да ће добити утеху ако су узнемирени, охрабрење ако су уплашени“ (Болби 2011: 22).

Улога родитеља у периоду адолесценције од изузетног је значаја за адолесценте. Иако им често смета родитељска контрола и стално присуство родитеља који желе одлучивати у име своје дјеце, може се запазити да адолесцент често протестује како је одбачен, занемарен, што говори у прилог томе да адолесцент и даље има потребу да буде пажан и вољен од стране својих родитеља и да му је значајно да осјећа да га родитељи прихватају и воле. Перципирањем позитивног родитељског понашања, адолесценти могу да експериментишу са новим улогама и вриједностима, те да доносе важне одлуке и постају самосталнији. У периоду прелаза из дјетињства у адолесценцију дешава се интензиван развој који је праћен снажним емоционалним и понашајним флукуацијама. Комплетан развој подразумева етапе које кулминирају кризом и „улазак у сљедећу фазу развоја и њено функционисање зависиће од квалитета основе (позитиван – негативан) које је предала претходна фаза“ (Алексић 1995: 44).

Прелаз из дјетињства у адолесценцију подразумева промјену у квалитету односа са родитељима при чему „адолесцент и даље поштује статус родитеља и спреман је да слуша и заузме релативно подређен статус у односу на родитеља, али у том односу има све више реципрочности, пошто и родитељ и дете – сада адолесцент – примећују и постепено прихватају одраслост тог детета, његове развијеније способности мишљења, закључивања, итд.“ (Капор-Стануловић 2007: 67). Квалитет интеракције родитељ – адолесцент зависиће највише од спремности родитеља да прихвате промјене у квалитету одоса у периоду адолесценције.

Иако постоје разни приступи родитељству, посебно су важне двије димензије родитељског понашања: емоционалност и контрола. У оквиру те двије димензије многи истраживачи факторском анализом издвајали су поткатегорије те двије димензије.

Шефер и Баумринд (Schaefer, Baumrind 1971) навели су кључне димензије родитељског понашања: емоционално прихватање насупрот емоционалном одбацивању, те висока контрола насупрот ниској контроли (Лацковић-Гргин 2006).

Димензија емоционалности односи се на емоције које родитељ показује у интеракцији са дјететом. То је биполарна димензија на чијем је једном крају емоционална топлина, а на другом емоционална хладноћа. Емоционално топли родитељи пружају подршку, пажњу и бригу. Такви родитељи дјецу контролишу похвалом и охрабривањем. Емоционално хладни родитељи занемарују дијете, одбацују га и кажњавају. Истраживања су показала да емоционално топли породични односи утичу на дјететово прихватање одговорности и самосталности.

Димензија контроле односи се на модификовање понашања и унутрашњих стања дјетета, која на једном крају садржи флексибилно васпита-

ње (родитељ поставља дјетету захтјеве и правила, али уз то води рачуна и о дјететовим особинама, не тражи да се дијете круто придржава захтјева), а на другом ограничавајуће (родитељ намеће дјетету много правила и забрана, захтијева од дјетета да их се строго придржава, кажњава кршење забрана, спутава дијете, родитељ је више усмјерен на правила него на дијете). Родитељи користе чврсту контролу када строго контролишу понашање дјетета, водећи рачуна да се строго придржавају правила која су им они одредили. У случају да родитељи користе слабу контролу, дијете добија више слободе. Истраживања су показала да родитељска понашања која су на крајевима димензије контроле могу бити високо ризична за развој дјетета. Превише чврста контрола може узроковати зависно понашање, а с друге стране преблага контрола може узроковати појаву неадекватног понашања.

Негативна искуства из дјетињства, према Болбију, остављају негативне посљедице на дијете јер „чине особу рањивом на каснија неповољна искуства и вјероватније је да ће се сусрести с новим неповољним искуствима“ (Болби 2011: 48).

Комбинацијом димензија контроле и емоционалности креирају се стилови васпитања родитеља. Родитељи који су високо на димензији топлине и контроле означавају се као ауторитативни родитељи. Такви родитељи су осјетљиви за потребе дјетета, али постављају јасне границе дјетету. Дјеца родитеља са овим стилем су знатижељна, самоувјерена, независна и академски успјешна. Код ауторитарних родитеља ниска је димензија топлине, а висока димензија контроле. Такви родитељи су захтјевни, успостављају строгу контролу и присиљавају своју дјецу да испуњавају њихове захтјеве, често уз казне и пријетње. Дјеца ауторитарних родитеља су обично узнемирена, ћутљива, али и агресивна, те се дешавају и проблеми у понашању. Код пермисивних родитеља висока је димензија топлине, али ниска димензија контроле. Овакви родитељи су осјетљиви за потребе дјетета, пуни љубави, али не постављају много захтјева и ограничења, што значи да не пружају много у погледу структуре и предвидивости. Чини се као да ови родитељи имају потпуно повјерење у своје дијете и допуштају му потпуну слободу „препуштајући све самом детету, не усмеравајући га, не стављајући му ограничења и не учећи га у датој средини уобичајеним облицима понашања“ (Кондић, Видановић 2011: 55). Дјеца пермисивних родитеља слична су по неким карактеристикама дјеци ауторитарних родитеља, јер су често импулсивна, незрела и без контроле.

Код равнодушних родитеља ниске су димензије и топлине и контроле. Равнодушни родитељи не пружају много пажње и емоционалне подршке, те постављају мало ограничења својој дјеци. Овакав стил родитељства не подстиче адекватан социјални развој дјетета, дјеца равнодушних родитеља обично су захтјевна и непослушна и не учествују примјерено у игри и социјалним интеракцијама (Васта и сар. 1998). У односу на остале стилове ауторитативни родитељски стил има најпозитивнији ефекат на рани социјални развој.

Ако је у породичном васпитању доминирао срдчан однос родитеља према дјетету, тада треба очекивати да ће дијете лакше подржавати понашања у породици, школи и у друштву уопште, за разлику од ситуације када се према ученику манифестује хладан однос, који спутава и демотивише (Крнета 2004).

Новија истраживања указују на потребу разликовања двије одвојене и ортогоналне димензије родитељске контроле: психолошку и бихејвиоралну контролу. Строга психолошка контрола повезана је са неадекватним селф-концептом дјетета, са немогућношћу одлучивања и самосталности, управо због проблема родитеља да савладају проблем сепарације. С друге стране, бихејвиорална контрола односи се на учење правила понашања. Строга психолошка контрола повезана је с психолошким проблемима адолесцената, а недостатак бихејвиоралне контроле с проблемима на бихејвиоралном плану –социјално неприхватљивим понашањем.

Поред значаја који родитељ има за квалитетан однос са дјететом, исто тако умногоме квалитет интеракције зависи и од инвестирања дјетета. У прилог овоме Капор-Стануловић наводи да ће „својим присуством, својим утицајем, новорођенче како одраста и даље утицати на обликовање понашања свог биолошког родитеља и тако формирати свог психолошког родитеља“ (Капор Стануловић 1985: 65).

Методe

Истраживање је реализовано као *типично трансферзално емпиријско*. Конципирано је као неекспериментално истраживање, јер се ова метода користи када истраживач нема директну контролу над зависном варијаблом и када жели да испита разлике између зависне и независне варијабле. Ова метода, као начин организације теренског истраживања, погодна је јер се уз помоћ одређених инструмената за прикупљање података може утврдити какво је стање појаве која се испитује.

Метода теоријске анализе коришћена је због прикупљања података о психолошкој појави из литературе, научних, стручних и других радова, а то су у овом случају радови у којима је разматрана проблематика родитељског понашања.

Узорак истраживања

Истраживање је реализовано на узорку од шестсто испитаника, раних адолесцената, и то шестог, седмог и осмог разреда основне школе и прва два разреда средње школе.

Структура узорка приказана је у табели 1.

Табела 1: Релевантни показатељи структуре узорка

	<i>f</i>	%
<i>Пол</i>		
Женски	272	54,67
Мушки	328	45,33
<i>Укупно</i>	<i>600</i>	<i>100,00</i>
<i>Мјесто становања</i>		
Пале	308	52,33
Сарајево	292	48,67
<i>Укупно</i>	<i>600</i>	<i>100,00</i>

Инструменти истраживања

Скала за испитивање перцепције родитељског понашања конструисана је у складу са теоријском основом према којој постоје двије димензије родитељског понашања: емоционалност и контрола. За потребе овог истраживања коришћена је Мацукина скала која је модификована и проширена. Од почетна 42 ајтема која испитују перцепцију понашања оца и мајке, након прелиминарног истраживања и утврђених метријских карактеристика, скала која испитује перцепцију понашања мајке има 33 ајтема, док скала која испитује перцепцију понашања оца има 31 ајтем. У прелиминарном истраживању била су исто формулисана сва питања и за мајку и за оца, само различито распоређена. Након утврђених метријских карактеристика, избачени су неадекватни ајтеми. Укупан резултат се формира за сваку суп-скалу сабирањем бодова.

За провјеру конструктне ваљаности инструмента за испитивање перцепције родитељског понашања (посебно оца, посебно мајке) коришћена је факторска анализа, анализа главних компоненти. Погодност матрице интеркорелација за факторизацију тестирана је Бартлетовим тестом сферичности и Кајзер-Мајер-Олкиновим (КМО) тестом. На Бартлетовом тесту сферичности за мајку, добијена је вриједност $\chi^2 = 14887.039$; $df=528$; $p=.000$. Кајзер-Мајер-Олкинов тест дао је вриједност $k=.967$. Резултати показују да је полазна корелациона матрица подесна за факторизацију, тј. да анализа главних компоненти на добијеним подацима има смисла.

На Бартлетовом тесту сферичности за оца, добијана је вриједност $\chi^2 = 12514.260$; $df=465$; $p=.000$. Кајзер-Мајер-Олкинов тест дао је вриједност $k=.960$. Резултати показују да је полазна корелациона матрица подесна за факторизацију, тј. да анализа главних компоненти на добијеним подацима има смисла.

Поузданост је утврђена помоћу алфа Кронбах коефицијента који се изводи на основу утврђивања унутрашње конзистенције цијелог теста. Вриједност алфа Кронбах коефицијента за скалу перцепције понашања мајке износи .953, вриједност алфа Кронбах коефицијента за скалу перцепције

понашања оца износи .949, што значи да је поузданост скале задовољавајућа.

Дискриминативност појединачних ставки утврђена је помоћу два поступка, преко ајтем-тотал корелације која се односи на израчунавање корелације између оцјена на свакој ставки и укупног збира оцјена свих ставки, а други начин је преко израчунавања дискриминативне моћи сваке тврдње издвајањем горње и доње групе, те израчунавањем индекса дискриминативне моћи за сваку тврдњу. У коначну верзију скале задржане су оне тврдње које су имале задовољавајуће критеријуме, да је корелација између ајтема и укупног скорa позитивна и већа од .30 и да је индекс дискриминативне моћи већи од 1.4 ($DP > 1.4$).

Анализа и интерпретација резултата

У оквиру овог поглавља биће приказани резултати разлика међу испитаницима у погледу перцепције понашања оца и мајке. Примењен статистички поступак за тестирање разлика међу испитаницима је каноничка дискриминативна анализа која даје увид у разлике међу испитаницима у односу на садржај ставки у оквиру скале перцепције понашања родитеља, чиме ће се добити прегледан увид у ајтеме који праве највећу разлику међу испитаницима.

Пол и перцепција понашања мајке

Налази претходних истраживања показали су да адолесценткиње успостављају квалитетније односа се мајком у смислу повјерења, емоционалне размјене, док адолесценти тај однос успостављају са оцем, те очекујемо да ће у том смјеру ићи и резултати нашег истраживања.

Полне разлике у односу на перцепцију понашања мајке показала је дискриминативна анализа, гдје вриједност коефицијента каноничке корелације износи $r = .222$, док је Хи-квадрата = 73.130 уз 33 степена слободe статистички значајан на нивоу .01, што указује на постојање статистички значајне разлике између мушког и женског пола у односу на перцепцију понашања мајке.

У табели 2 приказани су основни подаци добијени дискриминативном анализом за перцепцију понашања мајке.

Табела 2: Хи-квадрат тест за дискриминативну функцију са карактеристичним коријеном и каноничком корелацијом

Дискриминативна функција	Карактеристични коријен	Коефицијент каноничке корелације	Wilks' Lambda	Хи-квадрат	df	p
1	.222	.427	.818	73.130	33	.000

Након увида у добијене резултате може се закључити да се испитаници с обзиром на пол значајно разликују у односу на перцепцију понашања мајке. Значајност разлике међу испитаницима најбоље се види преко резултата које су постигли на скали која испитује перцепцију понашања мајки, с обзиром на садржај ставки којима је описана значајна дискриминативна функција, из чије структуре се може видјети да постоје карактеристике које су одговорне за раздвајање група, те карактеристике које не праве разлике међу групама.

Садржај ајтема према њиховој дискриминативној вриједности и груписаних као ајтеми првог и другог реда, те ајтеми који не праве разлике међу испитаницима приказани су табелом 3.

Табела 3: Матрица структуре дискриминативне функције за перцепцију понашања мајке

<i>Ајтеми првог реда диференцијације</i>		
<i>Варијабле</i>	<i>Садржај</i>	<i>D1</i>
25	Желим да будем као моја мајка.	.613
40	Осјећам се заштићеним/ом поред мајке.	.372
27	Осјећам се боље када са мамом разговарам о својим бригама.	.363
<i>Ајтеми другог реда диференцијације</i>		
13	Имам осјећај као да ме не примјећује.	-.341
1	Подстиче ме да причам о стварима које су мени важне.	.340
17	Нема времена да разговара са мном кад ми је потребна.	-.331
24	Проводи мало времена са мном.	-.327
9	Не показује ми да ме воли.	-.326
21	Пријети да ће ми нешто учинити.	-.312
20	Исмијава ме пред другима.	-.303
18	Омаловажава ме кад урадим нешто погрешно.	-.295
41	Угледам се на своју мајку.	.280
10	Не занимају је моји проблеми	-.269
35	Не прича много са мном.	-.260
39	Намјерно вријеђа моја осјећања.	-.254
3	Није уз мене кад ми је потребна.	-.252
4	Пружа ми сигурност.	.235
16	Виче на мене.	-.232
2	Не извини се кад ме неправедно окриви за нешто.	-.232
26	Кад погријешим кажњава ме тако што ћути.	-.231
38	Мајка би вољела да сам ја другачији/а.	-.225
19	Претјерано ме критикује.	-.199
6	Развесели ме кад сам тужан/на.	.183
32	Често говори о мојим успјесима.	.177
15	Ја и моја мајка имамо искрен однос.	.167
22	Жели да саслуша и моје мишљење о неким важним стварима.	.160
<i>Ајтеми који не праве дискриминацију</i>		
31	Она ужива кад нешто ради са мном.	.144
33	Чини ми се да је мајка поносна на мене.	.134
23	Често ме уцењује ако се не придржавам њених правила.	-.127
36	Жали се да је нервирам.	-.111
28	Ријетко ме пољуби.	-.104
29	Упорјеђује ме с другом дјецом.	-.086
11	Прихвата моје грешке.	-.068

У табели 3, која се односи на структуру матрице дискриминативне функције за перцепцију понашања мајке, види се да су идентификована три

ајтема првог реда који праве највећу разлику међу испитаницима мушког и женског пола. Анализирајући њихов садржај може се закључити да се сва три односе на емоционално топле односе са мајком. Први ајтем се односи на идентификацију са мајком, те је и логично да постоје разлике између мушког и женског пола. Осјећај заштите не доживљавају на исти начин дјевојке и младићи. И ајтем који гласи „Осјећам се боље кад са мамом разговарам о својим бригама“ такође говори о блиском емоционалном односу са мајком. Познато је да се дјевојке више повјеравају мајкама од младића, те из тога разлога и ови ајтеми праве највеће разлике међу испитаницима.

Ајтеми другог реда, који праве мању диференцијацију међу испитаницима с обзиром на пол, према свом садржају углавном се односе на димензију контроле мајке, са изузетком ајтема број: 1, 41, 4, 6, 32 и 22 који се односе на димензију емоционалности мајке. Анализирајући ове ајтеме може се примијетити разлог због којих се појављују разлике између мушког и женског пола. Као и код првог фактора, јављају се тврдње које се односе на блиске односе са мајком, типа да се угледа на мајку, да је подстиче да прича о стварима које су јој важне, што чешће чине дјевојке од младића који такав однос више очекују од оца, а с тим у вези је и потреба да се чује мишљење адолесцента у вези са стварима које су њему важне и оно што произлази из тога, искрен однос између њих. С друге стране су тврдње, такође другог реда, које се односе на контролу мајке, како се види према подацима из табеле 3, све су негативног предзнака. Слично димензији емоционалности тврдње које праве разлику односе се на разговор, заједничко вријеме, доказ љубави, омаловажавање, пријетњу, исмијавање, незаинтересованост, критику, казну.

Преостали ајтеми из скале перцепције понашања мајке немају дискриминативну вриједност, те не раздвајају испитанике у погледу перцепције понашања мајке.

Бољи увид у сличности и разлике међу испитаницима стиче се преко положаја центроида за значајну дискриминативну функцију који су приказани табелом 4. Структура значајне дискриминативне функције показује да адолесценти мушког пола имају негативнију перцепцију понашања мајке од дјевојака.

Табела 4: Центроиди група по дискриминативној функцији за перцепције понашања мајке

Група	Центроиди
Мушки пол	-.429
Женски пол	.517

Адолесценти у овом периоду, преиспитујући своју улогу те размисљајући о правди, преиспитују и однос својих родитеља према њима. С обзиром да идентитет још није формиран, логично је да се мијењају односи

и да нису исти код младића и дјевојака јер другачијим путем тече процес идентификације.

Пол и перцепција понашања оца

Полне разлике у односу на перцепцију понашања оца показала је дискриминативна анализа, гдје вриједност коефицијента каноничке корелације износи $r=.113$, док је Хи-квадрата=62.454 уз 26 степени слободе статистички значајан на нивоу .01, што указује на постојање статистички значајне разлике између мушког и женског пола у односу на перцепцију понашања оца.

У табели 5 приказани су основни подаци добијени дискриминативном анализом за перцепцију понашања оца.

Табела 5: Хи-квадрат тест за дискриминативну функцију са карактеристичним коријеном и каноничком корелацијом

Дискриминативна функција	Карактеристични коријен	Коефицијент каноничке корелације	Wilks' Lambda	Хи-квадрат	df	p
1	.113	.318	.899	62.454	26	.000

Значајност разлике међу испитаницима најбоље се види преко резултата које су постигли на скали која испитује перцепцију понашања оца. С обзиром на садржај ставки којима је описана значајна дискриминативна функција, из чије структуре се може видјети да постоје карактеристике које су одговорне за раздвајање група, те карактеристике које не праве разлике међу групама. Садржај ајтема према њиховој дискриминативној вриједности и груписаних као ајтеми првог и другог реда, те ајтеми који не праве разлике међу испитаницима приказани су табелом 6.

Табела 6: Матрица структуре дискриминативне функције за перцепцију понашања оца

<i>Ајтеми првог реда диференцијације</i>		
<i>Варијабле</i>	<i>Садржај</i>	<i>D1</i>
13	Не показује ми да ме воли.	.537
5	Није уз мене кад ми је потребан.	.503
31	Намјерно вријеђа моја осјећања.	.476
17	Не занимају га моји проблеми.	.471
21	Исмијава ме пред другима.	.405
14	Имам осјећај као да ме не примјећује.	.401
35	Не прича много са мном.	.391
22	Пријети да ће ми нешто учинити.	.384
38	Отац би волио да сам ја другачији/а.	.358
<i>Ајтеми другог реда диференцијације</i>		
39	Желим да будем као мој отац.	.276
23	Често ме уцењује ако се не придржавам његових правила.	.270
36	Жали се да га нервирам.	.233
30	Он ужива кад нешто ради са мном.	.215
41	Угледам се на свог оца.	.201
<i>Ајтеми који не праве дискриминацију</i>		
29	Осјећам се боље када са оцем разговарам о својим бригама.	.143
16	Виче на мене.	.125
2	Пружа ми сигурност.	-.101
24	Кад погријешим кажњава ме тако што ћути.	.092
27	Упорјеђује ме с другом дјецом.	.076
19	Претјерано ме критикује.	-.071
20	Жели да саслуша и моје мишљење о неким важним стварима.	.065
10	Развесели ме кад сам тужан/на.	-.063
40	Осјећам се заштићеним поред оца.	.042
3	Подстиче ме да причам о стварима које су мени важне.	-.035
15	Ја и мој отац имамо искрен однос.	.028
33	Чини ми се да је отац поносан на мене.	.010

У табели 6, која се односи на структуру матрице дискриминативне функције за перцепцију понашања оца, види се да је идентификовано девет ајтема првог реда који праве највећу разлику међу испитаницима мушког и женског пола. Анализирајући њихов садржај може се закључити да се односе на удаљеност и отуђеност од оца који није ту кад је потребан, којег не занимају проблеми дјетета, који не показује да воли, намјерно вријеђа осјећања адолесцента и не занимају га проблеми са којима се суочавају. Ови ајтеми праве највећу разлику у погледу пола. Анализирајући податке везане за полне разлике у односу на перцепцију понашања мајке, види се да дјеца

уопште имају емоционално топлији однос са мајком, што су показла и досадашња истраживања.

Ајтеми другог реда који праве мању разлику између испитаника мушког и женског пола, према свом садржају односе се на идентификацију са оцем, уцјену због непоштовања правила, укључивања у активности, те је и логично да постоје разлике с обзиром на садржај ових ајтема. Дјечаци се идентификују са особама мушког пола, а отац је тај који поставља правила и укључује дијете у разне активности.

Преостали ајтеми из скале перцепције понашања оца немају дискриминативну вриједност, те не раздвајају испитанике у погледу перцепције понашања оца.

Бољи увид у сличности и разлике међу испитаницима стиче се преко положаја центроида за значајну дискриминативну функцију, који су приказани табелом бр 7. Структура значајне дискриминативне функције показује да адолесценти женског пола имају негативнију перцепцију понашања оца од младића.

Табела 7: Центроиди група по дискриминативној функцији за скалу перцепције понашања оца

Група	Центроиди
Мушки пол	.305
Женски пол	-.368

С обзиром да идентитет још није формиран, логично је да се мијењају односи и да нису исти код младића и дјевојака. За младиће је важнија фигура оца, те од те фигуре очекује разумијевање, присутност, повјерење, док за дјевојке ту функцију има мајка.

Наиме, показало се да адолесценткиње успостављају квалитетније односе с мајком у смислу повјерења, емоционалне размјене уз могућност разговора о интимним стварима, док адолесценти тај однос успостављају с оцем, с којим могу интимно разговарати, уз инструменталну размјену без емотивности. Топли и срдачни односи родитеља омогућавају бољу интеракцију и олакшавају процес идентификације.

Закључак

Резултати истраживања показали су да постоје разлике у перцепцији понашања родитеља код адолесцената. Адолесценткиње преферирају мајке и перципирају већу емоционалну топлину и прихватање, те потребу да је мајка уз њих, док су дјечаци више везани за очеве. С обзиром на то да су узорак сачињавали рани адолесценти, интересантно је било испитати и њихов однос са родитељима, због периода у којем многи родитељи погрешно сматрају да се дјеца отимају контроли и да их не воле. Адолесценти

преиспитују себе и траже се у вршњачким и другим супкултурним групама, негирајући ауторитете, како би успјешно формирали идентитет. Хладни, ограничавајући родитељи не дозвољавају дјетету да доноси одлуке, а самим тим му успоравају процес идентификације јер нису у могућности да ријеше проблем сепарације. Флексибилна контрола би умногоме помогла адолесценту да се носи са својим проблемима, али и да зна границе и правила, да се не осјети напуштеним и да има осјећај сигурности уз родитеља који поштује и познаје његове особине. Строга психолошка контрола повезана је са неким психичким поремећајима, а недостатак бихејвиоралне контроле са социјално неприхватљивим понашањем. Емоционално топли родитељи пружају дјетету подршку, разумијевање, пажњу и бригу. Овакав одос, уз флексибилну контролу, упућује на ауторитативни стил васпитања који се узима и као најадекватнији за васпитање дјеце. Сувише слободе, упркос топлини и разумијевању, може код дјетета изазвати осјећај равнодушности и занемарености, јер се родитељ мање интересује за понашање дјетета. За адекватан развој дјетета неопходан је и одређен ниво психолошке аутономије како би се развио квалитетан селф-концепт, јер претјерана контрола онемогућује дјетету да развије самосталност и да се снађе у социјалним круговима, без бојазни да ће разочарати своје родитеље.

Литература

- Алексић 1995: D. Aleksić, *Adolescentna kriza*, у: P. Marković (red.), *Adolescentna kriza*, Beletra: Beograd, 43–49.
- Болби 2011: Dž. Bolbi, *Sigurna baza*, Beograd: Psihologija za radoznale.
- Васта и др. 1998: R. Vasta i dr., *Dječja psihologija*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ериксон 2008: Е. Ериксон, *Идентитет и животни циклус*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ериксон 1976: E. Erikson, *Omladina, kriza, identifikacija*, Titograd: Pobjeda.
- Капор-Стануловић 1985: N. Kapor-Stanulović, *Psihologija roditeljstva*, Beograd: Nolit.
- Капор-Стануловић 2007: Н. Капор-Стануловић, *На путу ка одраслости*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кондић, Видановић 2011: К. Кондић, С. Видановић, *О деци и родитељима*, Ниш: Филозофски факултет Ниш.
- Крнета 2004: Д. Крнета, *Одабрана поглавља из едукацијске психологије*, Бања Лука: ТТ – центар.
- Лацковић-Гргин 2006: K. Lacković-Grgin, *Psihologija adolescenata*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Лацковић-Гргин 1994: K. Lacković-Grgin, *Samopoimanje mladih*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Петерсон и др. 2005: G. W. Peterson et al., *Parent-Youth relation: Cultural and cross-cultural perspectives*, New York: The Haworth Press.

- Шефер 1959: E. S. Schaefer, A circumplex model for maternal behavior, Washington: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59, 226–235.
- Шефер 1965: E. S. Schaefer, *Childrens reports of parental behavior*, Washington: An inventory. *Child development*, 36, 413–424.

Bojana R. Popadić

THE DIFFERENCES IN THE PERCEPTION OF YOUNG ADOLESCENTS' PARENTS BEHAVIOUR

Summary

The aim of this research relates to the consolidation of the differences between the sex and adolescent's parents behaviour.

The results of the research indicate that dimensions of the parents' behaviour are relatively permanent and that basic are emotionality and control. Emotionality relates to emotions which parent shows within the interaction with child. This is the bipolar dimension with emotional warmth from one side, and emotional coldness from the other. The dimension of the control understands modification of behaviour and inner attitudes of child. By the psychological control the parents control psychological aspects of child who has the need for psychological autonomy, all in the aim of the self-notion development and mature identity. The behavioural control implies the introduction of the rules of behaviour. The analyses showed that parent behaviour at the end of the dimension of the control of behaviour may be of high risk for the child development.

The research was realized on the sample of 600 adolescents proportionally of both sexes. For questioning of the perception of behaviour of the parents we used Matzuk's scale which was modified and adopted to the needs of research.

The applied statistical procedure is the canonical discriminative analysis.

The analyses showed that there were sex differences regarding perception of the parents' behaviour of both mother and father. We also concluded that mothers use more their psychological control and that they are emotionally warmer toward the children, while fathers are more inclined toward behavioural control. The results showed that the adolescent girls establish better relations with mothers regarding confidence, emotional exchange, while the adolescent boys establish this relation with father.

РУСКИ КОНЗУЛСКИ ИЗВЈЕШТАЈИ О СОЦИЈАЛНО ЕКОНОМСКОМ ПОЛОЖАЈУ СРПСКОГ СЕЉАШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ТОКОМ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВИЈЕКА

Апстракт: Питање аграрног покрета у Босанском вилајету, средином XIX вијека, који је уследио као последица тешког социјално-економског положаја сељаштва, било је једно од најважнијих питања на Балкану. Након оснивања руских конзулата у Сарајеву и Мостару, покрет се налазио у жижи интересовања руске дипломатије. Руски конзулски извјештаји појашњавају проблеме са којима се суочавало православно сељаштво у покушајима да се ослободи од злоупотреба, које су спроводили турска администрација, аге, бегови, високо свештенство и трговци. У извјештајима су описивали појединости везане за примјену танзимата и дали критички осврт на социјалне проблеме хришћана у вези са недоследном примјеном реформи.

Кључне ријечи: конзули, Османлијско царство, аграрни покрет, социјално-економски положај, српско сељаштво, танзимат, Сарајево, Мостар, руски конзулати.

I

Аграрно незадовољство сељаштва у Босанском вилајету, средином XIX вијека, последица је „разривености турског управног система и реакционарности носилаца режима, чиновника, ага и бегова.“ (Поповић 1949: 314) Портината настојања да спроведе пореске реформе у вилајету и поправи социјално-економски положај сељаштва дио су широке реформаторске активности у Османлијском царству, чија је примјена почела током тридесетих година XIX вијека. Покрет реформи, познат под именом *танзимат*¹ имао је за циљ промјену институционалне, економске и социјалне основе Османлијског царства. (Мантран 2002: 555) Међутим, још од времена њихових зачетака, у доба султана Махмуда II (1808-1839), реформе су се слабо поштовале, а њихова примјена је била присутна само у неким административним круговима у престоници царства. У провинцијама је заинтересованост за њихово спровођење била незнатна, због чега су локални турски моћници могли неометано спроводити самовољу и незаконито опорезива-

* lakovic.maja@yahoo.com

¹ Танзимат - множина арапске именице *tanzim*, довести у ред, реорганизовати (Робер Мантран, *Историја Османског царства*, стр. 555, CLIO, Београд, 2002.

ње хришћанског становништва. Убирање пореза, које су пратиле бројне злоупотребе, а каткад и насиље над сељаштвом, довело је до појаве аграрног покрета у вилајету од којих је најважнији био онај који је почео на имању Хусеин капетана Градашчевића у љето 1853. године. (Поповић 1849: 128). Послије тога, за дуги низ година, Херцеговину, Босанску Крајину и Посавину су потресали устанци незадовољног сељаштва. Немогућност Порте да смири устанке и аграрни покрет сељаштва ријешити као унутрашње питање Турске, резултирало је његовим иступањем на европску дипломатску позорницу. (Поповић 1949: 314)

II

Социјално-економски положај босанско-херцеговачког сељаштва, као најбројније и најексплоатисаније социјалне групе, био је у истраживачком погледу занимљив како домаћим тако и руским истраживачима. Разлози за то налазе се у настојању историчара да кроз дефинисање социјалног положаја сељака-кмета објасне политичке и аграрне покрете, који су се десили средином XIX вијека у Босни и Херцеговини.

У Архиву спољне политике руске империје (АВПРИ) налази се веома богат архивски материјал о развоју аграрног покрета и социјално-економским приликама у Босни и Херцеговини током шездесетих година XIX вијека. У великој мјери тај материјал чине конзулски извјештаји, лични записи и биљешке, који свједоче о тешком социјалном положају српског сељаштва. (Кондратјева 1971: 5). Дио поменутих конзулских извјештаја је објављен код нас у двије збирке докумената, под називом *Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија (1850-1864) и (1864-1878)*. Поменуте збирке укупно садрже више од четири стотине извјештаја претежно из руских, а дијелом и аустријских и домаћих архива. (Тепић 1988: 10)

Прије него што су ове збирке докумената објављене, свједочанства руских конзула о социјално-економском положају домаћег сељаштва код нас су била скоро непозната. Уколико су се домаћи историчари користили руским изворима углавном су наводили податке из путописа и сабраних радова, првог руског конзула у Сарајеву, Александра Фјодоровича Гилффердинга.² У блиском временском периоду, кад и А. Ф. Гилффердинг, о овој теми је писао професор Московског државног универзитета и дугогодишњи секретар словенофилског друштва Нил Александрович Попов.³

Истраживачко интересовање за теме из социјалне историје Босне и Херцеговине показали су и историчари совјетске епохе. Средом XX вијека једно име се у томе посебно издваја, а то је историчар и шеф Катедре за

² А. Ф. Гилффердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, (превод с руског Бранко Чулић), Сарајево 1972.

³ Н. А. Попов, *Положение райи в современной Боснии, Славянский сборник*, кн. 1, С. Петербург 1875; Исти, *Очерки религиозной и национальной благотворительности на Востоке и среди Славян*, С. Петербург 1871.

Јужне и Западне Словене Московског државног универзитета Сергеј Александрович Никитин, који је аутор бројних монографија и студија о историји Балкана у XIX вијеку. Поред А. С. Никитина истраживањем ове теметике бавила се и В. Н. Кондратјева, која је на основу руских конзулских извјештаја из Сарајева и Мостара, написала монографију *Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60–70-е годы XIX в.)* и тиме обогатила совјетску историографију за једну озбиљну студију о социјалној историји Босне и Херцеговине. (Тепић 1988: 13) Иста ауторка је приредила документе из руских архива, који су обједињени у збирку, под називом *Уједињена омладина српска 1860-1875*. Неколико запажених радова о овој теми написале су и Н. П. Данилова⁴ и Е. В. Јелисеева.⁵

III

Долазак руских конзула у Сарајево (1857) и Мостар (1858), као и велико интересовање које је руска дипломатија у наредне двије деценије показала за унутрашње прилике у Босни и Херцеговини, последица су сложеног међународног положаја у коме се Русија нашла након пораза у Кримском рату (1853-1856). С обзиром на то да је руска политика тада доживјела пораз на Истоку, као једна од могућности за враћање утицаја на Балкану, наметнула се идеја народности у „руском панславистичком облику“, на начин који је подразумеивао иступање балканских Словена против Турске. (Поровић 1965: 157) У циљу лакше реализације овог, али и других циљева руска влада је 16. јула 1856. године донијела одлуку о проширењу мреже конзулата на Балкану. У складу са том одлуком Сарајево и Мостар су постали сједишта нових руских конзулата чији је задатак био да „постану важан инструмент њене политике на Истоку“. (Тепић 1988: 18).

Присуство руских конзула у Босни и Херцеговини омогућило је сагледавање социјално-економског, вјерског и културног положаја хришћанског становништва из једне сасвим нове перспективе. Њихова улога је била да „бележе све и виде све“, како би надређене у Азијском департману и руском посланству у Цариграду на вријеме извјештавали о новим дешавањима у том дијелу Турске. (Берић 2000: 118)

Још је први руски конзул у Сарајеву А. Ф. Гилфердинг уочио специфичан положај кметова у Босни. У једном од својих бројних текстова Гилфердинг је забиљежио да је положај православног сељаштва незавидан

⁴ Н. П. Данилова, *Аграрные законы 40-50-х годов XIX века и зарождение элементов капиталистических отношений в селском хозяйстве Боснии и Герцеговины*, Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, Москва 1970.

⁵ Е. В. Елисеева, *К вопросу о социально-экономических отношениях и национальном гнете в Боснии и Герцеговине перед восстанием 1875. года*, Труды Томского государственного университета им. В.В. Куйбышева, Томск 1957.

у сваком смислу те да „сељака разарају сви: турски управитељи, аге, закупци, владика и трговци.“ (Тепић 1988: 31) Због изразито тешког економског положаја српског сељаштва, али и чињенице да се радило о њиховим једновјерцима, не треба да изненади податак да су конзули највећи дио својих извјештаја посветили управо овом питању. У области социјално-економских односа највише су се интересовали за слједећа питања: порески систем, закуп, социјални положај кмета, положај земљопосједника и захтјеви кметова. (Тепић 1988: 136)

С обзиром на то да је велика већина православног сељаштва тада живјела на селу конзули су записивали готово све појединости о условима живота у руралним срединама, док су посебан акценат стављали на попис феудалних обавеза и примјену *танзимата*. Увидом у катастре и крајње оскудне пописе о власништву над некретнинама закључили су да је већина турских пореских прописа донесена са намјером да се увећају постојећи порези. А порези су били разни, новчани и натурални. Један од најважнијих државних натуралних пореза, који се плаћао на пољопривредне производе, био је *десетина* или *ушур*. Затим *порез* или *вергије*, који су плаћали сви без обзира на вјерску припадност, од покретне или непокретне имовине. *Војницу* су плаћали немуслимански поданици царства за неслужење у османлијској војсци. Крајем шездесетих година XIX вијека уведен је порез *агнам* или порез на ситну стоку у Босанском вилајету који се плаћао као десетина од прихода на ситну рогату стоку. Тзв. нерегуларни порез или *хамрије* се плаћао у новцу у износу од два цванцига годишње. *Хамрије* се плаћао упркос обећању које је дао Мехмед Ружди паша да ће се тај порез укинути. Поред наведених врста пореза плаћале су се таксе на издавање тапија и низ других који су спадали у „катоорију русумата“. (Тепић 1988: 137-153)

Потешкоће у дефинисању економског положаја сељаштва и издавању нерегуларности представљала је неистинита аграрна статистика, коју је водила турска администрација. Из тога разлога конзули су најчешће водили интерну аграрну статистику, путем које су формирали реалну слику о власништву хришћана над стоком, земљом и осталим непокретностима. Конзул у Сарајеву, Е. П. Шчулепников, у једном од својих бројних приказа свакодневног живота босанског становништва, детаљно је описао економске прилике у Босни и положај хришћана. Према његовим запажањима, узроци за тако жалосно економско стање босанског сељаштва су бројни. Сељаци су суочени са недостатком новца и опреме за обраду земље, саобраћај између села и градова је недовољно развијен, а турски прописи о закупу земље додатно отежавају њихов ионако незавидан положај. Били су у обавези да плаћају трећину у природи и десетину од произведене хране. Затим, порез или *верги*, како су га Турци називали, узимао се од сваког дома.

Захваљујући редовном конзулском извјештавању руска влада је била упућена у наставак устаничког врења у Херцеговини у прољеће 1860. године. У намјери да спречи ширење устаничке активности на терито-

рију Босне, Бугарске и Македоније, али и у циљу заштите православних хришћана од даљих пореских насиља, Русија је направила дипломатски искорак у њихову корист. На конференцији великих сила у Петрограду, која је одржана у мају 1860. године, министар спољних послова Русије, кнез Александар Михајлович Горчаков, покренуо је питање социјалне неправде која се проводи над хришћанима на Балкану. У вези с тим, кнез Горчаков је предложио да се питање положаја хришћана у Турској испита од стране једне мјешовите европске комисије, чији би рад и резултате верификовала међународна конференција. Међутим, руски приједлог је од стране Енглеске и Аустрије оцијењен као мијешање Русије у унутрашња питања Османлијског царства, па се тај покушај рјешавања аграрног питања на нивоу европске дипломатије завршио без запаженијих резултата. Након конференције турска је влада упутила у Херцеговину једну комисију, чији је задатак био испитивање положаја хришћана и покушај смиривања устанка.

Неколико мјесеци након пропадања ове иницијативе у Цариград је стигао један извјештај Е. П. Шчулепникова о биједном положају хришћанског становништва у Босни. Е. П. Шчулепников је писао како су нарочито сиромашна села у Крајини, Посавини и Бањалучком санцаку, гдје се хришћани баве искључиво обрадом земље. Положај хришћана у Крајини је ужасан, јер се њихови порески дугови властима увећавају, а притисак земљопосједника је велики. Због устанака земља је остајала необрађена, па је глад била честа појава. Његов извјештај представља само још једну потврду тешког положаја хришћана на крају кога указује на чињеницу да се положај тога дијела становништва погоршао до те мјере да га може поправити само снажна политичка револуција. (Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1850-1864: 245)

Поред молби и указивања самих конзула на тежину социјалног положаја православног сељаштва међу њиховим материјалима налазе се молбе и жалбе хришћана против пореских злоупотреба. Вриједност таквих материјала се огледа у томе што нам дају могућност да пратимо еволуцију захтјева хришћана упућених према турским властима. На почетку су то биле углавном жалбе на безакоње власника земљишта и молбе за заштиту, које су касније прерасле у аграрне захтјеве, услове закупа земљишта, молбе за давање земљишта сељацима и сл. (Кондратјева 1971: 7) У поменутих молбама се временом све више почео осјећати утицај напредних градских трговачких слојева, који су допуњавали жалбе сељаштва са захтјевима који припадају домену политичких права. Неки од тих захтјева су: равноправност са муслиманима пред судовима, учешће хришћана у раду *меџлиса*, војна службе и др. (Кондратјева 1971: 7) Послије оваквих захтјева конзули су се неријетко залагали код турских власти и користили своје дипломатске ингеренције, како би навели администрацију да покаже интересовање за наведене притужбе. Стављали су се у улоге посредника, па су примљене жалбе слали на адресу турске администрације. С обзиром на то да се број жалби с годинама није смањивао турске власти су током 1864. године фор-

мирале комисију за утврђивање власништва над некретнинама муслимана и хришћана. Комисија је обавила свој посао, али резултати њеног рада нису поправили имовински цензус хришћана у Сарајеву.

Питање закупа је заузимало важно мјесто у конзулским извјештајима у којима су детаљно описане врсте закупа, злоупотреба и начин на који су се оне рефлектовале на социјални статус сељаштва. Систем закупа у коме су фаворизовани они који су понудили више новца, без обзира којој вјероисповјести припадају, био је сигуран пут ка уништењу сељака. Е. П. Шчулепников је писао посланику Н. П. Игњатијеву да је закуп десетине био главни узрок избијања устанка у Посавини и Крајини, за који Кондратјева каже да је натјерао турске власти да донесу Аграрни закон (1858). (Кондратјева 1971: 47) Почетком шесте деценије конзул из Мостара, В. В. Безобразов је у једном од својих чланака о Херцеговини записао о систему закупа да је „тек прије двије године систем закупа замијењен директном непосредном уплатом десетине у натури или у новцу најближој мјесној управи.“ (Тепић 1988: 155) Међутим, систем закупа није био дуго ван примјене. У априлу 1866. године Е. П. Шчулепников саопштава да је Осман паша добио инструкције да поново заведе систем закупа државних прихода. (Тепић 1988: 155) Он је примјењиван све до устанка 1875. године и представљао је један од главних узрока материјалног пропадања православног сељаштва.

Одмах иза сарадње са православним нижим свештенством, које је према ријечима А. Ф. Гиљфердинга представљало главни ослонац за рад руског конзулата у Босанском вилајету, конзули су настојали да придобију за сарадњу српско сељаштво. Због тога су са посебном пажњом пратили однос кметова (чифчија) и земљопосједника (читлук-сахибије). За њих ове двије социјалне групе нису били само класно различите, већ су били и припадници вјерски различитих група, хришћана и муслимана, у којима су први били жртве несрећених финансијских и социјалних прилика у Османлијском царству. (Тепић 1988: 166)

Дио одговорности за материјално пропадање сељаштва конзули су приписивали и крупном свештенству. Велику пажњу су им привлачила питања положаја православне цркве са свим својим унутрашњим специфичностима. Конзулима је нарочито било фасцинантно сазнање да су се на челу православне цркве у Босанском вилајету смјењивале владике-фанариоти, који су долазили из Цариграда, а да нису имали елементарно знање о језику и менталитету домаћег становништва. Поред тога, владике нису много марили за проблеме православног сељаштва, него су положај који им је повјерен углавном користили за стицање материјалног богатства. А.Ф. Гиљфердинг наводи да су приходи сарајевског митрополита за једну годину износили више од 50.000 дуката, а највећи дио тог новчаног терета сносио је најнижи слој православног становништва. Такође, конзули су забиљежили примјере примјене силе над становништвом приликом убирања пореза, која се спроводила уз подршку турских локалних власти. (Тепић

1988: 167) Конзули су више пута предлагали да високо свештенство смањи пореска потраживања од православних сељака. Конзул из Мостара, Н. А. Иларионов, пише Н. П. Игњатијеву да треба спријечити митрополита да узима новац за рукоположење свештеника и освештење цркве. Такође, требало је одредити висину новчаног износа који су давали вјерници за митрополитову плату како не би била иста за све, већ да се она одређује према висини новчаних прихода. (Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1865-1875: 79-80)

Доказ да конзулска саопштења и исцрпни извјештаји нису остајали само слово на папиру је и писмено оглашавање Министарства иностраних дела Руске империје о питању биједног положаја хришћана. Тачније, службеници МИД-а су у јануару 1861. године написали извјештај о борби хришћана против злоупотреба турских власти. У саопштењу се каже да је положај „страдајућих једновјераца“ до те мјере тужан и тежак да је Русија отпремила око 15.000 рубаља помоћи, а из Одесе је у Босну стигла велика количина хљеба и подијељена најугроженијима. (Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1865-1875: 303)

Тежак социјално-економски положај хришћана доводио до честих пресељења на тло Србије и Аустрије. Током цијеле шесте деценије у конзулским извјештајима се налазе бројна свједочанства о исељавању српског становништва из Босанског вилајета. Један од таквих извјештаја послао је Е. П. Шчулепников, у марту 1865. Године, Н. П. Игњатијеву, у коме каже да је за само 3 дана 220 хришћана прешло аустријску границу. Е. П. Шчулепников је уочио да је то јако расрдило земљопосједнике и турске власти, јер се тиме број радне снаге и пореских обвезника смањио. Непуних мјесец дана након тога, Е. П. Шчулепников поново обавјештава Н. П. Игњатијева о томе да је претходни догађај навео гувернера Осман-паша, за кога се у једном извјештају каже „природный славянин-мусульманин“, да лично оде у сјеверну Босну, како би спријечио наставак пресељења хришћана. (Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1865-1875: 304)

Руски конзулски извјештаји нису садржавали само ријечи подршке и разумијевања за патње хришћана на Балкану, већ и конкретне приједлоге програма реформи, којим би се поправио социјални положај кметова. Један од приједлога за примјену реформи на начин који би олакшао положај хришћана у Херцеговини написао је у фебруару 1867. године у Мостару, Н. А. Иларионов. Од укупно једанаест тачака приједлога на првом мјесту је нагласио неопходност увођења безбједности појединца, части и имовине свих хришћана. Такође, нагласио је и неопходност поштовања грађанске једнакости за све, без обзира на то коју вјеру исповиједају, као и пуну равноправност муслимана и хришћана, на судовима, у раду администрације и приликом опорезивања. Овим се исто тако тражи за хришћане право војне службе. У другом дијелу текста Н. А. Иларионов предлаже турској власти да одвоји средства за отварање школа за хришћанску дјецу у којима власти неће одређивати шта ће се учити. Уколико хришћани у својој земљи не мо-

гу добити адекватно образовање, не треба да чуди чињеница да многи одлазе на школовање у Русију и Србију. Да би се спријечиле злоупотребе турске администрације неопходна је корјенита реформа, као и забрана суђења према шеријатском праву и признање српског језика у судовима широм Херцеговине. (Борба народа Босне и Херцеговине за ослобођење и Русија 1865-1875: 79-80)

IV

Историја аграрних односа у Босанском вилајету треба да освијетли појединости у вези са положајем сељака, као и промјене које су настале услед мјера државе да то стање побољша, као и начин на који су се босански сељаци одупирали пореском и личном тлачењу. Активну улогу у праћењу развоја тога процеса имали су и руски конзули. Њихов допринос у пружању подршке и заштите локалног српског становништва је огроман. Свакодневним извјештавањем својим надређеним су настојали да пренесу атмосферу социјалне и економске патње, којој је било изложено српско сељаштво. Понекад је њихова приврженост проблемима «једновјерне браће» била изражена до те мјере да се стицао утисак како њихово дјеловање одступа од инструкција које су добијали из Петрограда.

Њихов критички осврт на примјену *танзимата* је оно што разликује руске конзулске извјештаје од енглеских, аустријских и осталих који су то подржавали и сматрали да је поменути програм реформи једини начин очувања Османлијске империје од распада. (Кондратьева 1971: 10) Поред пружања подршке и сарадње с српским сељаштвом, руски конзули су бранили и принцип новог правца спољне политике Русије, чији је циљ био враћање утицаја који је имала у европској политици прије кримског пораза. Сходно томе, руска дипломатија послје 1856. године подржава националне тежње словенских народа на Балкану. Посматрано из угла руских конзула борба сељаштва у вилајету се на самом почетку развијала стихијски и неорганизовано. Међутим, након одређеног времена, захваљујући колективном иступању и неодустајању од својих захтјева, хришћани су успјели да побуде интересовање код европске дипломатије, уздрмају темеље Османлијског царства и доведу до покретања у то вријеме „најтежег европског проблема: источног питања.“ (Поповић 1949: 10)

Литература и извори

- Берић 2000: Душан Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848-1878*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Кондратьева 1971: В. Н. Кондратьева, *Русские дипломатические документы об аграрных отношениях в Боснии и Герцеговине (60-70-е годы XIX века)*, Москва.

- Мантран 2002: Робер Мантран, *Историја Османског царства*, Београд: СЛЮ.
- Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, (документы), отечественные редакторы Ю. А. Писарев, М. Екмечич, Москва: „НАУКА“.
- Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, (документы), отечественные редакторы Ю. А. Писарев, М. Екмечич, Москва: „НАУКА“.
- Поповић 1949: Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за вријеме реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, Београд: Научна књига.
- Popović 1965: Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udzbenika Sarajevo.
- Тепић 1988: Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Maja R. Laković

THE RUSSIAN CONSULS' REPORTS ON SOCIAL AND
ECONOMICAL STATUS OF THE SERBIAN PEASANTRY IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE SIXTIES OF
THE XIX CENTURY

Summary

The issue of the agrarian movement in Bosnia and Herzegovina, in the mid XIX century, which occurred as a consequence of the hard social and economical status of peasantry, was one of the most important on the Balkans. After establishment of the Russian Consulates in Sarajevo and Mostar, the movement was in the focus of interest of the Russian diplomacy. The Russian consuls' reports explain the problems of the Orthodox peasantry while attempting to avoid abuses, implemented by Turkish administration, aghas, beys, higher priests and merchants. In the reports they described the particulars related to the employment of *tanzimat* and gave critical insight into the social problems of Christians in relation to inadequate implementation of the reforms.

ЕСТЕТСКО ПРИБЛИЖАВАЊЕ ИКОНИ

Апстракт: У овом раду се разматра, с једне стране, присуство чулне иконе у савременом свијету и, с друге стране, њен историјски „значај“. Покушава се „расвијетлити“ идентитет иконе у оквирима византијске философије кроз разматрање дјела Јована Дамаскина, који, у оквиру византијске мисли, први прилази идентитету иконе на философским основама. Такође, разматра се његово поимање идентитета и значаја иконе из перспективе данашње философије умјетности. Плодна употреба појма иконе у савременом свијету отежава „расвјетљавање“ појма иконе из једне историјске перспективе и њеног значаја у оквиру византијског друштва. Појам калос као кључни појам за разумијевање иконе у оквиру византијске философије указује нам да естетско „посматрање“ и приближавање икони додатно упућује према онтологији и гносеологији, гдје се открива функција и пуни идентитет иконе.

Кључне ријечи: икона, философија умјетности, естетика, византијска философија, Дамаскин, калос, разум.

Присуство „иконе“, у сваком њеном виду, у европској цивилизацији веома је распрострањено и са тог аспекта изузетно значајно. „Уплив“ икона не ограничава се само на простор умјетности, у којем је он често и знак противрјечности, већ дужи низ вијекова (од Платона преко Калвина, па до данас). Угао гледања се замагљује или настоји – у мјери успјеха која је различита – да означи исте тренутке проблема људског постојања у друштву, значаја који је вршио и установљавао (са мањим или већим отпором) сам разум. Да ли се налазимо у једној новој фази спора између иконе и разума? Уколико устврдимо да се догађа нова фаза овог спора, онда је можемо идентификовати на практичној и теоријској равни. У практичној равни, икона противставља разуму свој „прави“ идентитет, првенствено уз помоћ једне историјске перспективе. У теоријској равни, икона, поред разума, налази још једног тешко контролисаног супарника: језик. Језик, који, иако се појављује дубоко укоријењен у свијести, често је „отуђен“ од егзистенције. Ипак, језик, у својој примарној тежњи, настоји да све, чак и икону (технику или умјетничку), у тексту/структурисаној ријечи, узводи универзалном виђењу и идентификовању истине.

Свуда присутност чулне иконе иде у стопу са плодном и честом употребом појма иконе у различитим равнима савременог разматрања. Области које су по предању примиле и прихватиле појам су философија умјетности (гдје виђење иконе као чулног предмета није зауставило њену

* miljan.popic@gmail.com

естетику, већ прешло на онтологију и педагогију њене функције) и богословље (гдје икона представља средишњу категорију, на којој се темељи антропологија). Такође, предањска философија није превидјела употребу појма иконе и користила ју је у пару са другим појмовима (нпр. прототипа, симбола, знака), да би проширивање проблема пренијела у сферу онтологије, космологије и гносеологије.

Препознајући актуалност проблематике о питању иконе, као појам и као ентитет, и позиционирајући се у „цивилизацију иконе“, сматрамо корисним да упознамо примјерна тумачења иконе. Дакле, ради се о једној ретроспективи са историјским карактером и заинтересованостију. Односно, да будемо прецизнији, од модела тумачења иконе који су уобличили нашу пажњу, усредсређујемо се на интересовање за средњовјековни и прије свега византијски модел. Свакако да избор посљедњег није случајан, јер у његовом оквиру икона је вишеструка и испреплетена референтна тачка (богословље, антропологија, богослужбена пракса, умјетност).

Осим цјелокупне карактеристике која има византијски модел, треба истаћи и једно друго његово својство; не представља једноставно један теоретски приступ, већ за повод има проблеме које поставља стварност и избражава теоретска раван – са неизбјежним застрањењима – одговорима који су дати на проблем византијске мисли и друштва. У оквиру византијске заједнице проблем смисла, мјеста и функционисања иконе, није само теоретског приступа. Наиме, тиче се – и то сасвим непосредно – самог њеног постојања, начина који је условио њен свакодневни живот и коначно њен однос са трансцендентним, „свештеним“. Вјерујемо да за философску мисао представља својеврстан изазов анализа теоретских термина једног проблема, као свих изворних философских проблема, рађа се у простору праксе и осим тога има свијест о њеном поријеклу. Свако настојање разумијевања, разматрања византијске мисли над оним што називамо естетиком (и на икони) неизбјежно се сусреће као одлучније, можда и тренутак хоћења ка византијској умјетности. Независно од тумачења која обогаћују археолошку фасциклу периода, значај теоретских, теолошких и философских расправа супротстављених страна остаје неоспоран. И посљедица спора у већем степену одређује оно што би признали, нашу културолошку свијест. У овом спору, који је својим пројекцијама имао искључиву ингеренцију за интересовање византијских мислилаца више од једног вијека, учествовао је – на начин који су му дозволили услови – и Јован Дамаскин (VIII вијек).

Дамаскиново дјело извршило је велики утицај на византијску философску и теолошку мисао, превођено је и коментарисано у исламском свијету, а оставило је значајне трагове и на латинску философску и теолошку мисао, посебно је то примјетно у случају Томе Аквинског. Зато је више него чудно да ће тек у 19. вијеку оживјети прави интерес за Дамаскиново дјело, и то из историјских разлога, као први знак отачког схоластицизма у средњем вијеку. Ипак, неопходно је напоменути да свакако постоје другачији ставови о питању утицаја Дамаскиновог дјела: утицај Јована Дамаски-

на на Истоку и Западу често је био прецењиван (в. Подскалски 2010: 34–37).

Византијска богословска мисао до Дамаскина сагледава се као јединствена цјелина, јер списи Отаца који су претходили Дамаскину и који се сабирају у прилозима неких његових дјела органски су интегрисани у његову мисао и представљају материјал за анализирање ставова самог Дамаскина.

Истовремено, истраживање које утиче на његову тежњу ретроспективно истиче цјелокупну византијску философију у њеном видном разликовању аристотелизма и платонизма, те је Дамаскина често сврставало у оквиру аристотелизма, а некада и као византијски „платонствујући“ изузетак. Међутим, нису изостала ни тумачења која су хтјела Дамаскина видјети као представника „хришћанског неоплатонизма“ или ванредан примјер сједињености неоплатонистичког мистицизма и аристотелове логике (у оквиру хришћанске догматике). Па ипак, у овој перспективи питање Дамаскинове „зависности“ од претходних предања, истиче се као питање чије изнаглажење, када води аксиолошким судовима, онемогућава разумијевање саме његове мисли. Осим тога, карактеризација највећег обима његовог дјела као компилација изгледа не помаже препознавању унутрашњих оквира и основних појмова који прожимају и воде прије свега превиђању његове спремности и расположивости. Коначно, цјелокупна расправа о Дамаскиновој оригиналности, која се наставља до данас, често истиче једно тумачење које пренаглашава спољашње сличности (нпр. употребу метода, аристотеловске нијансираности...) и не истражује суштинске разлике. Засигурно, само Дамаскиново дјело нуди једно цјелисходније философско истраживање. Методички сажима и претходна богословска и философска предања, а писано је у једном историјском тренутку у којем је умјетничка икона и њена теорија суочавана на ургентни, темељни проблем о питању карактера њиховог постојања. Дамаскин посебно расправља и први пут на систематски начин о питању умјетничке иконе у своја три *Слова*. Он је први који у расправи о иконама уводи богословско-философску анализу појма иконе и брани је на философским основама.

Оно што би урадило једно предањско естетско приближавање икони (а то се свакако очекује од Дамаскина) било би да се запитамо над његовим дјелом (у његовом својству, у датом проблему), али и (више као философија умјетности) да теоретски расправља о појмовима који се користе за њено разумијевање и остваривање односних проблема. Да се испита функција естетских категорија, да се анализира ријеч о љепоти (калологија), која се развила или може да се развије о питању иконе, да се истакну елементи који сачињавају естетску појаву, да се протумаче Дамаскинова становишта о стварању и функцији иконе, тј. о питањима која представљају заједничка мјеста предањске естетике.

Први корак који би требало учинити у овом правцу јесте пажљиво ишчитавање Дамаскинових текстова и изналагање елемената који би дозволили одговор на питања о претходним проблемима.

Помињање умјетности, а посебно на икони као дјелу умјетности, релативно је малобројно, али и у њиховој унутрашњости опажамо једну асиметрију: док текстови говоре о икони и наводе појмове као што су сличности или опонашања изобилни (помажу нам у састављању једне „онтологије“ иконе), мало је оних који се користе или чак подсећају на предањски естетски рјечник. Колико важна, толико је и неизбјежна констатација да тешко можемо наћи изразе и појмове који указују или налажу једно естетско приближавање икони, приближавање које би икону сматрало природно сазданим објектом, који се поистовјеђује са људским схватањем, потчињава се природним законима и постаје предмет естетског искуства.

Из овога неизбјежно проиходи једна озбиљна недоумица: због чега ови елементи евидентно не постоје код Дамаскина, а недоумица бива још израженија када у обзир узмемо да је Дамаскин посветио своја *Три слова* искључиво икони. Ова недоумица проиходи а *posteriori* као логичка посљедица истраживања, у дјелу једног Оца, које се сусреће и доноси у средиште истраживања општег питања о постојању једне естетске перспективе код источних Отаца.

Свакако, овдје не можемо поставити питање о могућности или постојању, и под којим видом, једне „богословски оријентисане естетике“ или једне „богословске естетике“ или чак једног вишег „естетског богословља“. Не занима нас да од умјетности тражимо да укаже на један „духовни“ разлог постојања. Наш циљ је да видимо да ли је могуће у једном Дамаскиновом дјелу препознати његово убјеђење да икона има или треба да има један такав разлог постојања и да ли сам нуди један такав разлог.

Наш интерес за појам и функцију иконе у дјелу Јована Дамаскина такође има и систематски карактер, а не само историјски, како смо претходно истакли, и претпоставља разумијевање ипостаси и функције иконе, коју Дамаскин не испитује са аспекта *homo religiosus*-а, јер у његовој мисли – човјек, који ствара и гледа икону, сам је икона и има свијест о овој чињеници. Ова стварност и њена спознаја одређује и начин на који се живи хођење ка прототипу. Као што је већ напоменуто, Дамаскиново дјело нуди једно релевантно философско истраживање које методички сажима претходна теолошка и философска предања, смјештајући их у једном историјском тренутку у којем је умјетничка икона и њена теорија суочавана на ургентни, темељни начин о питању карактера њиховог постојања. Међутим, изненађујућа је чињеница да писци 8. и 9. вијека, који су о овом проблему изобилно користили Дамаскина ријетко или готово никада га не помињу као извор.

Питање које је од кључног значаја за разумијевање мјеста и улоге теорије иконе у Дамаскиновом корпусу јесте питање философије умјетности, односно естетике. Ако естетику схватимо као анализу појмова које ко-

ристимо приликом расправљања о дјелима умјетности, тада не постоји естетика код Дамаскина, као што су примијетили многи истраживачи, и не постоји склоност ка сличној анализи. Спорно је да ли постоји чак и занимање за једну расправу о дјелима умјетности као таквим. Јасно је да и ако постоји једна естетика, онда ту нема ни говора о класичној форми естетског мишљења, јер, просто, она није аутономна, већ је прожима цјелокупни догматски и космолошки корпус и само у њему постоји. Још јасније се ту може ова философска апорија појачати ако поставимо једно реторичко питање: да ли уопште можемо говорити о естетским критеријумима ако не постоји естетски циљ. Она би могла бити одређена, да парафразирамо Хајдегера, у једном условном смислу као посматрање „осјећајног стања човјека у његовом односу“ према *лијепом* али не као *лијепом* природе и *лијепом* умјетности већ као *лијепом* Бога. Дамаскин се приклања светоотачком предању које се не интересује за естетску анализу иконе. С друге стране, јасно је и да Дамаскин на основу његових програмских начела из увода у *Философска поглавља* не приступа анализи иконе *ради гледања*; али да сматра да је познање исправне теорије о икони и те како корисно и у његовој перспективи, јер, као свако знање, разлаже таму незнања. У питању је функционалност иконе, тј. оно што се представља као основно; није *шта је* икона, већ *ради чега је*, односно шта је њен циљ. Од другоразредне важности му је да ли су иконе биле дјела „добре“ и „узвишене“ умјетности. Философија је, по Дамаскину, а ријеч је о петој дефиницији из *Философских поглавља*, начело сваке умјетности, јер „њоме се свака умјетност и свака наука пронашла“ (Дамаскин 2006: 132–134). У том смислу кроз философију оправдање умјетности може се постићи преко појма који Дамаскин позајмљује од Дионисија Ареопажита, а још даље и од стоика, Платона и Плотина, а то је: *калос*. Пар *калос* – симетрија представљаће заједничко мјесто у јелинском философском предању из којег ће произићи и сљедећа Дамаскинова дефиниција: „Калос [...] од удова сразмјерних и лијепих на изглед је састављен“. Ова дефиниција најбоље указује на Дамаскиново понекад некритичко ослањање на старије философске узоре, у овом случају на стоике. Јасно је да се *калос* схвата као посљедица присуства одређених спољашњих елемената у објекту и схватању ових својстава од субјекта који гледа. Конкретније, објекат који се састоји из дијелова исправне аналогije међусобно и цјелине, може се сматрати лијепим и Дамаскиновом терминологијом „уљепшаним“, „доброврсним“, „најљепшим“, „добрим“, „сведобрим“, „љепотом“, „лијепим“. У *Првом слову* сам Дамаскин, иако говори само о присуству икона које украшавају простор у који су „угошћене“, проширује своју дефиницију и на *калос* иконе, који се управо састоји у складном одређењу схема и боја. Сложеност *калоса* и искључење једноставности Дамаскин ће у каснијим списима напустити, приклањајући се теорији светог Григорија Нисијског, говорећи како постоји један *калос*, који за разлику од чулног „не неким обликом или видом добрим, сразмјером онога што је наизглед добро се обасјава“. Ту је ријеч о икони која је „божански *калос*“, „љепота“

и „сјај“ и она се не може тицати виђења, које поприма облике и видове, већ умом; због тога се и њепота назива „умном“. Умствени калос је сам Бог, због тога је и непремостив. Заједничка и посебна енергија њепоте је чежња, коју ствара душа („многочежњиво“), позив који јој упућује привлачење, које врши на њу. Умствени калос, „архетип сваког добра“, узрок је чулног, Творац „који позива из небића у бића“. У овој перспективи чулни калос, њепота сваке конкретне иконе, није више питање симетрије и исправне аналогije. У Дамаскиновом појму њепоте као преласка из једне регије ка другој можемо видјети прелазак од природног на естетску и моралну и коначно на трансцендентну раван. Њихов заједнички елемент јесте да све има своју коначну референтност у Богу, све учествује у „архетипском калосу“ који је „свељепота“. Зато је једини легитиман пут у разрјешењу тајне иконе, пут који води преко знања трансцендентног, односно нествореног. А за то је, по Дамаскину, надлежна философија као познање колико „бића природе“ толико и „божанских и људских ствари“ (Дамаскин 2006: 56). А ту је већ ријеч о онтологији која у светоотачкој мисли произлази из космологије. Икона се открива у ономе за шта је она назначена, како каже сам Дамаскин у *Трећем слову*: „Свака икона (слика) открива и показује оно што је скривено. Као на примјер: будући да човјек нема чисто знање о ономе што је невидљиво, зато што му је душа покривена тијелом, нити о ономе што ће послје њега доћи, нити о стварима које су просторно одвојене и удаљене, као биће које је временом и мјестом ограничено то је ради усмјеравања знања и откривања и објављивања скривених ствари пронађена икона (слика). Ово свакако ради користи и добробити и спасења, како би преко нацртаних и видљиво показаних ствари познали оно што је сакривено, па онда за оним што је сакривено чезнули и ревновали, а оно што му је супротно, зло, одбацили и омрзнули“.

Спознајна категорија иконе у византијској теорији Дамаскиновој неодољиво подсјећа на Витгенштајнове ријечи о философији: „Философија треба да дефинише оно што је умом појмљиво, а самим тим и оно што је непојмљиво. Она изнутра треба да постави границе између непојмљивог и појмљивог“. Гносеолошка функција иконе је, сходно Дамаскиновом тексту, у томе да она пружа могућност за динамичко узвођење до виђења неизобразивих истина кроз образе доступне човјековој спознајној способности. Икона је тако заједничко име за динамички успон до универзалног виђења истине.

Литература

- Аверинцев 2008: Сергеј С. Аверинцев, *Византијска философија*, Београд: Приватно издање Драгомира Џамбића.
Брајовић 2005: Борис Б. Брајовић, *Асилиа*, Београд: Хришћанска мисао.

- Бичков 1991: Виктор В. Бичков, *Византијска естетика*, Београд: Просвета.
- Бичков 2010: В. Бичков, *Естетика отаца Цркве*, Београд: Службени гласник – Хришћански културни центар.
- Булгаков 1998: С. Булгаков, *Икона и иконопоштовање*, Београд: Источник.
- Евдокимов 2009: Павле Евдокимов, *Уметност Иконе, Теологија лепоте*, Београд: Академија СПЦ за уметност и конзервацију/Факултет за културу и медије Мегатренд Универзитета.
- Јанарас 2000: Х. Јанарас, *Философија из новог угла*, Врњачка Бања: Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Лаут 2010: Е. Лаут, *Свети Јован Дамаскин. Традиција и оригиналност у византијској традицији*, Београд – С. Карловци.
- Лурје 2010: В. М. Лурје, *Историја византијске философије*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница З. Стојановић.
- Подскалски 2010: Г. Подскалски, *Теологија и философија у Византији, Спор око теолошке методике у духовној историји позне Византије (XIV/XV век), његове системске основе и историјски развој*, Београд: ПБФ.
- Дамаскин, Свети Јован. *Апологетска слова против опадача светих икона*, <http://www.verujem.org/sveti_oci/damaskin_oikonama.html>, приступљено: 20. 02. 2010.
- Дамаскин 2006: Свети Јован Дамаскин: *Источник знања*, Београд–Никшић: Јасен, Алитија.
- Дамаскин 2002: Свети Јован Дамаскин, *Беседе*, Требиње–Врњци: манастири Хиландар, Острог, Тврдош, Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Склирис 1998: С. Склирис, *Ликовни простор у византијској иконографији*, Београд: Универзитетски образовани православни богослови, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“ Хиландарски фонд.
- Татакис 1996: В. Татакис, *Историја византијске философије*, Врњачка Бања: Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Успенски 1979: Б. А. Успенски, *Поетика композиције; Семиотика иконе*, Београд: Нолит.
- Успенски 2000: Л. Успенски, *Теологија иконе*, манастир Хиландар.
- Флоренски 2007: П. Флоренски, *Иконостас*, Никшић: Јасен.

Miljan B. Popić

AESTHETIC APPROACH TO ICON

Summary

The paper discusses from one point of view the presence of sensual icon in the contemporary world, and from the other its historical “significance”. We tried to cast the light upon the identity of icon in the context of Byzantine philosophy in the works of John of Damascus who was the first to approach the identity of icon on the philosophical basis. We also analyse his understanding of identity of the icon from the perspective of the contemporary philosophy of art. “Fertile” use of the term icon in the contemporary world makes difficult the process of “clarifying” the term icon from a historical perspective and its significance for the Byzantine society. The term *kalos*, as the key term for understanding icon within the context of Byzantine philosophy indicates the fact that aesthetic “observation” and approach to icon additionally implies ontology and gnoseology which reveal the function and full identity of icon.

КОНАТИВНИ ОДНОС О ЗАЈЕДНИЧКОМ ЖИВОТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Апстракт: Циљ истраживања је испитати да ли постоје разлике у конативном односу према заједничком животу у БиХ с обзиром на когнитивни и афективни. Когнитивни однос према заједничком животу у БиХ обухвата два аспекта: општи став о стању актуелних међунационалних односа у БиХ и општи став о ефектима заједничког живота у БиХ. Методи истраживања су емпиријски неекспериментални и метод теоријске анализе, а узорак испитаника чини 414 студента. Резултати истраживања показују да постоји статистички значајна разлика између афективне компоненте става, као и става о ефектима заједничког живота у БиХ, с једне стране, и конативне компоненте става, с друге стране. Између општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ и конативне компоненте става није утврђена статистички значајна разлика. На основу наведених резултата слиједе закључци који указују да позитиван конативни однос према заједничком животу у БиХ можемо очекивати на основу негативног афективног односа и позитивног општег става о ефектима заједничког живота у БиХ и на основу тога предвиђати понашање у вези са овим проблемом.

Кључне ријечи: став, заједнички живот у БиХ, међунационални односи, афективни став, конативни став.

Увод

Појам става користи се у различитим областима живота, научници и стручњаци различитих области заинтересовани су за његово истраживање. Неки аутори сматрају да је истраживање ставова „једна од најзначајнијих области социјалне психологије“ (Хавелка и др. 2004: 184) или се сматра да је „један од средишњих и основних концепата социјалне психологије“ (Пенингтон 2004: 82). Сваки искуствени објекат појединца може бити објекат његовог става. У случају да је тај објекат значајан само за појединца, ријеч је о личном ставу, карактеристичном само за одређену индивидуу и односи се нпр. на став о властитој мајци, оцу, пријатељу, предмету који посједује. О социјалним ставовима говоримо када је одређени објекат значајан и за друге људе, односно, за ужу или ширу друштвену заједницу (Хавелка и др. 2004). Познавање ставова о некој појави омогућава предвиђање реакција и понашања других људи, па у складу с тим и предузимање различитих активности. Рот (2006) истиче да се за ставове не интересују само научници и стручњаци, већ и политичари, државна управа, здравство и

* natasa.kostic@paleol.net

здравствени органи, произвођачи робе, „политичари – настојећи да дознају однос становника према текућим политичким питањима, да би према томе подесили своју активност и пропаганду [...], произвођачи робе – да би могли избацити на тржиште оне и онакве производе које потенцијални купци желе“ (Рот 2006: 314). Разлога за широко коришћење појма става и интересовање за његово истраживање има неколико, а Звонаревић (1981) истиче да ниједна друга психичка особина није толико резултат социјалних утицаја на појединца, нити толико утиче на политичка, културна и друга збивања у друштву као ставови: „Људи не долазе у сукобе и сумње, не воде ратове и револуције због разлика у својој интелигенцији, памћењу и сличним психичким особинама, него управо због разлика у ставовима“ (Звонаревић 1981: 245). Ратус (2001) наводи да из ставова може произићи помагачко понашање или општа деструкција, да могу изазвати социјални сукоб или разрешење сукоба, да се могу мијењати, али, ако се на њих не дјелује, показују склоност стабилности. Рот (2006) истиче три разлога за широко коришћење овог појма: 1) његову сложеност, 2) превазилажење једностраности и социологистичког и психологистичког објашњавања људског понашања и 3) предвиђање понашања. Сложеност става огледа се у томе што они обухватају и когнитивну и афективну и конативну компоненту. Когнитивна компонента става односи се на сазнања о објекту о коме постоји став, као и судове и оцјену вриједности тог објекта. Афективна компонента односи се на осјећања, док конативна представља тенденцију да се предузме одређена активност према објекту става. Оваква структура ставова омогућава да се приликом објашњавања људског понашања не наглашава ниједна психичка функција. Рот (2006) наводи да овај појам потпуније изражава сложено људско понашање и да омогућава релативно досљедно понашање човјека. Када је ријеч о превазилажењу једностраности социологистичког и психологистичког објашњавања понашања људи, овај појам омогућава да се избјегну објашњења којим се оно детерминише искључиво урођеним факторима или факторима средине: „Појам става показао се као појам који омогућава да се савладају ове две крајности и да се повежу два, за људско понашање, а посебно за друштвено понашање човека значајна момента: деловање социјалних чинилаца и особеност и активност човека“ (Рот 2006: 315). Предвиђање понашања на основу познавања ставова огледа се у томе што се њима боље него другим појмовима изражава комплексност понашања човјека (Рот 2006).

Пенингтон (2004) наводи два разлога зашто су социјални психолози посветили велику пажњу истраживању ставова, од којих је један предвиђање понашања, а други њихова релативна трајност.

Приликом дефинисања појма става многи аутори наглашавају њихов диспозициони карактер, да су формиран на основу искуства и да су предиспозиције које имају значајну улогу у релативно досљедном понашању човјека. Различити су покушаји дефинисања става, а овдје ћемо изложити само неке од њих:

- Богардус (1931, према: Крнета 2004) истиче да је став тенденција да се дјелује према нечему или против нечега, чиме добија позитивну или негативну вриједност.
- Олпорт (1935, према: Рот 2006) под ставом подразумева „неуралну и менталну спремност, формирану на основу искуства, која врши директивни или динамички утицај на реаговање појединца на објекте и ситуације са којима долази у додир“ (Рот 2006: 317).
- Морган (1956, према: Рот 2006) одређује појам става као тенденцију за било позитивно било негативно реаговање према одређеним особинама, објектима и ситуацијама.
- Инглиш и Инглиш (1958, према: Рот 2006) појам става дефинишу као „трајно стечену предиспозицију да се на доследан начин понаша према некој групи објеката“ (Рот 2006: 316).
- Креч, Крачфилд и Балаки дефинишу ставове као „трајне системе позитивних или негативних оцењивања, емотивних стања и делатних тенденција за или против у односу на друштвене објекте“ (Креч и др. 1972: 143).
- Мајерс (1993, према: Милас 2004) наводи да је став „повољно или неповољно вредновање нечега или некога исказано у нечијим увјерењима, осјећајима или намјераваном понашању“ (Милас 2004:12).
- Игли и Чејкен (1998, према: Хјустон, Строб 2003) дефинишу став као психолошку тенденцију изражену вредновањем неког објекта одређеним нивоом одобравања или неодобравања.
- Дунђеровић (2004) истиче да ставови представљају „релативно трајну тенденцију емоционалног, вредносног и акционог односа према људима и појавама“ (Дунђеровић 2004: 136) и да стога дјелују и као мотиви утичући на наше понашање.
- Крнета (2005) истиче да се став најједноставније одређује као „тенденција да се реагује (позитивно или негативно) према одређеним особама, објектима, појавама или ситуацијама“ (Крнета 2005: 133).
- Аронсон и др. (2005) истичу да већина социјалних психолога дефинише став као вредновање људи, објеката или идеја, те да појам вредновања одређују укључујући три саставна дијела става: емоционални, спознајни и понашајни.

Ставови се могу разликовати у погледу сљедећих аспеката (Рот 2006):

- 1) Дирекција – означава однос према објекту става у смислу његове валенције, односно говори о томе да ли је став позитиван или негативан;
- 2) Сложеност – означава количину знања, емоција и тенденција ка акцији према објекту или појави о којој постоји став. Осим по

количини садржаја, компоненте које чине став могу се разликовати и према врсти садржаја коју укључују у себе, па се тако знање о неком објекту може односити на сасвим различите ствари које он укључује у себе;

- 3) Екстремност – односи се на мјеру у којој је став позитиван или негативан;
- 4) Усклађеност – има два значења. Прво значење подразумева исту валенцију све три компоненте које чине став. Усклађеност је већа ако осим подударности у валенцији, постоји подударност и у степену валенције компоненти које чине став. Различита испитивања указују на чињеницу да се код ставова не јавља редовно потпуна усклађеност у валенцији његових компоненти, а ни у погледу степена валенције. Друго значење усклађености става указује и на тенденцију њиховог међусобног повезивања и усклађивања у јединствен систем. Ово се односи на то колико се поједини ставови појединца подударају са његовим осталим ставовима;
- 5) Доследност – говори о томе у којој мјери се ставови примјењују на све случајеве гдје их је могуће примијенити;
- 6) Снага – огледа се у отпорности става према мијењању, односно према подацима који су му супротни;
- 7) Отвореност или изразитост става – односи се на спремност манифестовања става, односно његовог испољавања;
- 8) Амбивалентност – односи се на симултану позитивну и негативну евалуацију објекта према коме постоји став.

Као факторе формирања и мијењања ставова Рот (2006) наводи: припадност групи (национална култура и примарна група), информисаност и знање и персонални моменти (актуална мотивација и трајне карактеристике личности). Када је ријеч о покушајима теоријског уопштавања о мијењању и одржавању ставова, као и о њиховом утицају на досљедност понашања, Пенингтон (2004) истиче идеју спознајне досљедности. У основи теорија које почивају на овој идеји налази се полазиште да људи настоје одржати досљедност између: „а) увјерења, вриједности и ставова; б) ставова и понашања; и в) различитих ставова“ (Пенингтон 2004: 91). За потребе овог рада укратко ћемо се осврнути на Хајдерову теорију равнотеже.

Хајдер је (1958, према: Пенингтон 2004) створио једноставан систем описивања начина на који особа перципира свијет схватајући да се околина састоји из различитих ентитета који обухватају људе, идеје и догађаје и односа између тих ентитета. Увео је двије врсте односа: емотивни и однос припадања. Равнотежа у дијадној ситуацији постоји ако су оба односа позитивна или оба негативна, а у тријадној ако су сва три позитивна или два негативна и један позитиван. У случају неравнотеже, јавља се потреба за успостављањем баланса, и то мијењањем односа према једном од енти-

тета. Другим ријечима, код индивидуе се јавља потреба да промијени свој став према ентитету како би постигла уравнотежено стање.

Проблем и циљ истраживања

Проблем истраживања јесте испитивање односа когнитивне и афективне компоненте става према заједничком животу у БиХ, с једне стране, и конативне компоненте, с друге стране. Другим ријечима, проблем истраживања јесте испитивање спремности на ангажовање у областима које могу бити предуслов остварења заједничког живота у БиХ, с обзиром на сазнања и осјећања која постоје о том питању. Когнитивна компонента става о заједничком животу у БиХ обухвата два аспекта: став о стању актуелних међунационалних односа у БиХ и став о ефектима заједничког живота у БиХ. Афективна компонента односи се на задовољство стварима и појавама које могу бити релевантни предуслови остварења ваљаног живота у БиХ. Конативна компонента подразумева спремност на ангажовање у областима чије остварење може бити предуслов остварења заједничког живота у БиХ.

Циљ истраживања је утврђивање и анализирање дистрибуције конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ, те предикција понашања с обзиром на когнитивну и афективну компоненту.

Хипотезе истраживања

Приликом постављања хипотеза овог истраживања пошли смо од тога да су социјални психолози прикупили много доказа о томе да се ставови организују и мијењају према начелу спознајне досљедности и да је у основи тога настојање људи да одрже досљедност између увјерења, вриједности и ставова, ставова и понашања, те различитих ставова (Пенингтон 2004). Такође смо се ослањали на сазнања да нам подаци о нечијим ставовима према некој појави могу омогућити предвиђање његовог понашања, као и на то да код људи постоји тенденција да се ставови међу собом „повезују и усклађују у јединствени систем“ (Рот 2006: 332). На основу претходно наведеног, поставили смо алтернативне хипотезе истраживања:

X1: Постоји статистички значајна разлика између испитаника различите дирекције когнитивне и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ. Испитаници које карактерише негативан когнитивни однос испољиће негативан конативни однос, док ће испитаници позитивног когнитивног односа испољавати позитиван конативни однос.

X2: Постоји статистички значајна разлика између испитаника различите дирекције афективне и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ. Испитаници које карактерише негативан афективни однос испољиће негативан конативни однос, док ће испитаници позитивног афективног односа испољавати позитиван конативни однос.

Узорак истраживања

Истраживање је спроведено на узорку од 414 студента, од којих 227 (54,83%) студира у Републици Срској и 187 (45,17%) у Федерацији БиХ. Истраживање је спроведено на територији Пала, Источног Мостара, Западног Мостара, Сарајева и Зенице.

Узорак испитаника је по својој природи намјерни, пригодни и једноставни случајни. Намјерни је зато што су њиме обухваћени само студенти и што студирају на факултетима смјештеним на територији гдје већина становника припада једној од три већинске националне групације (српска, хрватска и бошњачка). Опредјељење за испитивање студената произлази из чињенице да су они, са становишта социјализације, личности које имају одређен систем знања и образаца понашања које су усвојили кроз изворе (национална групација) и агенсе социјализације (породица, образовне установе, вршњаци). Други разлог за испитивање студената лежи у томе што су факултети лоцирани у одређеним центрима, те сматрамо да смо овим узорком обухватили испитанике који живе у различитим мјестима у БиХ. Узорак је погодан зато што је истраживање спроведено на факултетима који су били најдоступнији истраживачу на одређеној територији. Једноставни случајни је зато што је сваки испитаник у оквиру одређених факултета имао исту вјероватноћу да уђе у узорак испитаника.

Методе и инструменти истраживања

Методе које су коришћене у овом истраживању су емпиријско-неекспериментални (теренско истраживање на изабраном узорку помоћу инструмената конструисаних за потребе овог истраживања) и метод теоријске анализе (анализа садржаја који се односе на испитивање ставова).

Инструменти кориштени за прикупљање података су:

1. Скала за испитивање спремности на ангажовање у стварима које могу бити релевантни предуслови остварења заједничког живота у БиХ;
2. Скала за испитивање општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ;
3. Скала за испитивање општег става о ефектима заједничког живота у БиХ;
4. Скала за испитивање задовољства стварима и појавама које могу бити релевантни предуслови остварења ваљаног заједничког живота у БиХ.

Све четири скале конструисао је аутор истраживања за потребе магистарског рада 2009. године и свака од њих има задовољавајуће метријске карактеристике.

Скала за испитивање спремности на ангажовање у стварима које могу бити релевантни предуслови остварења заједничког живота у БиХ са-

држи пет тврдњи. Конструисана је у облику петостепене скале Ликертовог типа на којој испитаници означавају одговор избором степена спремности на ангажовање у сљедећим областима: 1. учешће у дебатама и округлим столовима гдје би се јавно сагледавале тешкоће успостављања заједничког живота у Босни и Херцеговини, 2. похађање семинара с циљем едукације како сарађивати, правити компромисе и рјешавати међунационалне конфликти, 3. укључивање у пројекте и акције којима је циљ унапређивање заједничког живота у Босни и Херцеговини, 4. ангажовање у откривању истине о почињеним злочинима у рату 1992–1995, без обзира о којој је националној групацији ријеч, 5. супротстављање појединцима око себе који не заговарају заједнички живот у Босни и Херцеговини. Поузданост скале је задовољавајућа, на шта указује израчуната вриједност Кронбах-алфа која износи 0,803.

Скала за испитивање општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ садржи 13 тврдњи од којих је 6 позитивних и 7 негативних. Ликертовог је типа, а испитаници су одговарали означавајући степен слагања са тврдњама које се односе на: израженост политичког јединства у правцу остваривања циљева који су у интересу свих националних групација, истицање националне везаности за друге државе и тежња сједињавању с њима, фаворизовање појединаца, политичких странака и постигнућа унутар појединих ентитета путем средстава масовних комуникација, израженост жеље за постојањем химне која ће имати текст прихватљив за све националне групације, оријентисаност на национално подвајање код становништва БиХ, однос према склапању бракова са припадницима других нација код становништва БиХ, значај националне припадности приликом запошљавања, навијање за БиХ приликом спортских и културних такмичења, процјењивање људи према националној припадности, оријентисаност на истицање културних вриједности које су заједничке за све националне групације, спремност на сарадњу између припадника различитих националних групација, оговарање и омаловажавање припадника других националних групација и постојање опасности за избијање новог ратног сукоба на просторима БиХ. Утврђен је релативно задовољавајући ниво поузданости скале – вриједност Кронбах-алфа износи 0,680.

Скала за испитивање општег става о ефектима заједничког живота у БиХ састављена је од 13 тврдњи које се односе на процјену могућих посљедица заједничког живота у БиХ: смањење националне нетрпељивости, једнаку могућност развоја припадника различитих националних групација, економски просперитет, избијање новог ратног сукоба, отворенију и искренију комуникацију између припадника различитих националних групација, ниво вербалног и физичког насиља на националној основи, процјењивање људи према њиховим личним карактеристикама, слободу одлучивања, ефикасност рјешавања друштвених проблема, губитак властитог националног бића, функционисање образовног система, учесталост конфликта између припадника различитих националних групација и сарадња са другим

државама. На петостепеној скали Ликертовог типа испитаници одговарају на тврдње исказујући своје потпуно слагање са њима до потпуног неслагања. Кронбах-алфа за ову скалу износи 0,906, што указује на висок ниво поузданости.

Скала за испитивање задовољства стварима и појавама које могу бити релевантни предуслови остварења ваљаног живота у БиХ конструисана је у облику Ликертовог типа, гдје испитаници свој афективни однос исказују од потпуног задовољства до потпуног незадовољства на тврдњама које се односе на: општу друштвенополитичку ситуацију, допринос политичких националних вођа националном помирењу, начин на који медији третирају мађунационалне односе, постојећу праксу у сфери културне и образовне сарадње између припадника различитих националних групација, ниво повјерења који постоји међу припадницима различитих националних групација и могућност изражавања својих националних обиљежја диљем БиХ. Поузданост ове скале је задовољавајућа, а вриједност Кронбах-алфа износи 0,774.

Поступци за обраду података

Приликом обраде података кориштени су статистички поступци који се односе на анализу дистрибуције. Нормалност дистрибуције утврђивана је путем Колмогоров – Смирновог теста. Кориштен је и χ^2 тест за испитивање разлика између добијених категорија одговора испитиваних варијабли.

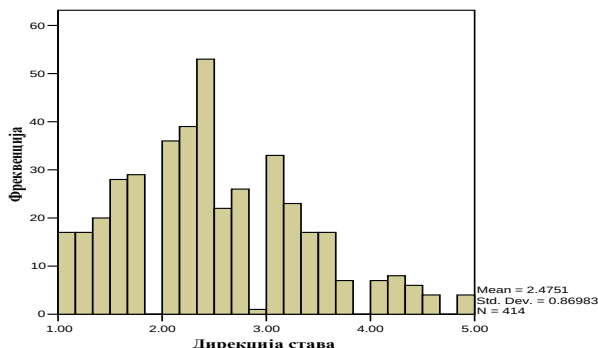
Обрада података је вршена путем програмског пакета SPSS Windows version 12.

Резултати истраживања

Приликом анализе добијених резултата дистрибуције испитиваних ставова утврђено је да свака од њих статистички значајно одступа од нормалене расподеле. Добијене дистрибуције одговора испитаника подијелили смо у три категорије, према критеријуму подједнаке расподеле, према коме свака категорија обухвата око 33,33% испитаника и именовали их с обзиром на испољену дирекцију става.

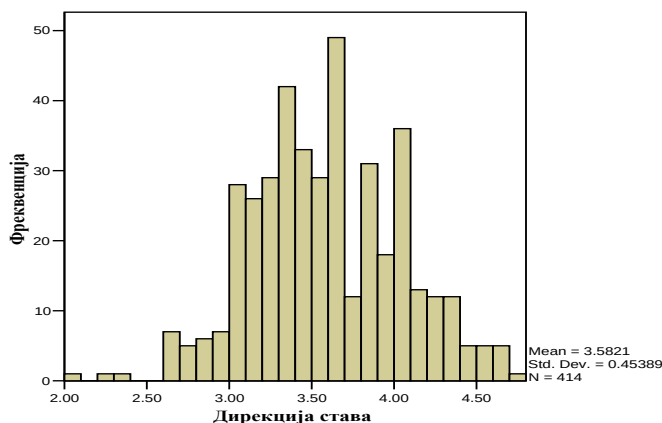
Израчуната мјера одступања дистрибуције конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ износи 0,112 и она је статистички значајна на нивоу 0,01 ($p = 0,000$). Категорије испољене дирекције конативне компоненте става именовали смо на следећи начин: 1) позитиван, 2) колебаљив и 3) негативан.

Графикон 1: Дистрибуција конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ

Вриједност одступања дистрибуције општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ (конативна компонента става) износи 0,060 и она је статистички значајна на нивоу 0,01 ($p = 0,001$). Добијена дистрибуција представљена је на графикону 2.

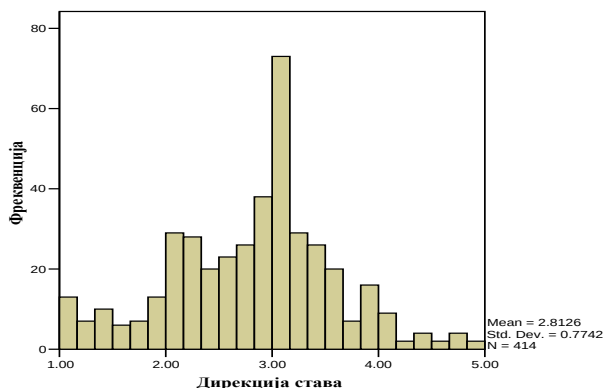
Графикон 2: Дистрибуција општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ (когнитивна компонента става)

Испољену дирекцију општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ разврстали смо у следеће категорије: 1) позитиван, 2) негативан и 3) изразито негативан став. Разлог овог начина именовања је-сте тај што је уочено скретање дистрибуције ка вриједностима које су на скали коришћеној за истраживање означавале негативан однос.

На графикону 3 представљена је дистрибуција општег става о ефектима заједничког живота у БиХ (когнитивна компонента става).

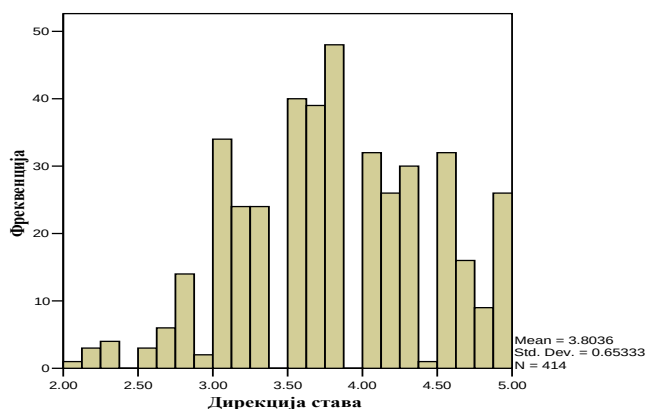
Графикон 3: Дистрибуција општег става о ефектима заједничког живота у БиХ (когнитивна компонента става)

Вриједност одступања добијене дистрибуције статистички је значајна на нивоу 0,01 ($p = 0,000$) и она износи 0,076. Категорије испољене дирекције ове компоненте става именовали смо на следећи начин: 1) позитиван, 2) колебљив и 3) негативан.

Дистрибуција афективне компоненте става о заједничком животу у БиХ статистички значајно одступа од нормалне расподеле на нивоу 0,01 ($p = 0,000$), а вриједност одступања износи 0,066.

Графикон 4: Дистрибуција афективне компоненте става о заједничком животу у БиХ

С обзиром на то да је уочено скретање дистрибуције према вриједностима које су на скали коришћеној у истраживању означавале негативнији однос, категорије у које смо подијелили добијене податке именоване су на следећи начин: 1) позитиван, 2) негативан и 3) изразито негативан афективни однос.

Анализом података који се односе на испитивање односа општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ (когнитивна компонента става) и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ

утврђено је да не постоји статистички значајна разлика између испитаника с обзиром на испољену дирекцију става ($\chi^2 = 4,694$, $df = 4$, $C.Coeff. = 0,106$, $p = 0,320$).

Табела 1: Однос општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ (когнитивна компонента става) и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ

Став о стању актуелних међунационалних односа у БиХ	Конативни однос			Свега (%)
	Позитиван (%)	Колебљив (%)	Негативан (%)	
Позитиван	45 34,09	45 34,09	42 31,82	132 100,00
Негативан	44 30,56	55 38,19	45 31,25	144 100,00
Изразито негативан	58 42,02	40 28,99	40 28,99	138 100,00
Свега	147 35,51	140 33,82	127 30,67	414 100,00

$$\chi^2 = 4,694$$

$$df = 4$$

$$C.Coeff. = 0,106$$

$$p = 0,320$$

На основу података презентованих у табели 1 можемо уочити да су испитаници у прилично подједнаком омјеру испољавали и позитиван и колебљив и негативан конативни однос према заједничком животу у БиХ. Нешто већи проценат испитаника из категорије изразито негативног односа према стању актуелних међунационалних односа у БиХ испољавао је позитиван конативни однос (42,02) у односу на оне који су испољили колебљив и негативан. Међутим, с обзиром на добијену вриједност χ^2 теста, овај података не указује да је тај постотак статистички значајан.

Подаци који се односе на испитивање односа између општег става о ефектима заједничког живота у БиХ (когнитивна компонента става) и конативног односа према заједничком животу у БиХ показују да постоји статистички значајна разлика испитаника с обзиром на испољену дирекцију ставова ($\chi^2 = 38,662$, $df = 4$, $C.Coeff. = 0,292$, $p = 0,000$).

Став о ефектима заједничког жи- вота у БиХ	Конативни однос			Свега (%)
	Позитиван (%)	Колебљив (%)	Негативан (%)	
Позитиван	72	40	21	133
	54,14	30,08	15,79	100,00
Колебљив	41	55	45	141
	29,08	39,01	31,91	100,00
Негативан	34	45	61	140
	24,29	32,14	43,57	100,00
Свега	147	140	127	414
	35.51	33.82	30.67	100.00

Добијени подаци показују да су испитаници у највећој мјери испољавали исту дирекцију става о ефектима заједничког живота у БиХ и конативног односа према заједничком животу у БиХ. Другим ријечима, испитаници који су испољавали позитиван когнитивни однос испољавали су позитиван и конативни однос. Подаци презентовани у табели 2 показују да су испитаници који имају позитиван став о ефектима заједничког живота у Бих у највећем броју случајева испољавали позитиван и конативни однос (54,14%). Колебљиви су у највећем проценту испољавали колебљив конативни однос (39,01%), а они негативног става о ефектима заједничког живота у Бих негативан (43,57%). Добијени подаци показују да ће, ако постоји позитиван став о ефектима заједничког живота у БиХ, појединац бити спремнији на ангажовање у различитим активностима које могу допринијети његовом остварењу. Ово је у складу са начелом спознајне досљедности, према којој људи теже одржавању равнотеже и сагласности. Другим ријечима, ако индивидуа има позитивна сазнања и схватања о некој појави, она ће бити спремнија да се ангажује на активностима које ће помоћи одржање те појаве.

Табела 3: Однос афективне и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ

Афективни однос о заједничком животу у БиХ	Конативни однос			Свега (%)
	Позитиван (%)	Колебљив (%)	Негативан (%)	
Позитиван	42 27,27	57 37,01	55 35,71	154 100,00
Негативан	43 35,83	39 32,50	38 31,87	120 100,00
Изразито негативан	62 44,29	44 31,42	34 24,29	140 100,00
Свега	147 35,51	140 33,82	127 30,67	414 100,00

$$\chi^2 = 9,922 \quad df = 4 \quad C.Coeff. = 0,153 \quad p = 0,042$$

Испитаници који испољавају негативан афективни однос према заједничком животу у БиХ у највећој мјери испољили су позитиван конативни однос према заједничком животу у БиХ (44,29%). Када је ријеч о испитаницима које карактерише позитиван афективни однос према заједничком животу у БиХ, на основу података презентованих у табели 3, може се уочити да они у највећој мјери испољавају колебаљив (37,01) и негативан (35,71%) конативни однос. Добијене податке можемо тумачити тиме да људи теже одржавању стања која процјењују позитивним, те су, према томе, у мањој мјери спремни на ангажовање како би их промијенили. С друге стране, негативнији афективни однос, виши ниво незадовољства одређеним стањем, представља мотив да се нешто промијени.

Закључци

Анализом добијених резултата утврђено је да не постоји статистички значајна разлика између општег става о стању актуелних међунационалних односа у БиХ (когнитивна компонента става) и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ. С друге стране, утврђена је статистички значајна разлика између општег става о ефектима заједничког живота у БиХ (когнитивна компонента става) и афективне компоненте, с једне стране, и конативне компоненте става о заједничком животу у БиХ, с друге стране. Ови подаци указују на то да је спремност на ангажовање у областима чије остварење може бити релевантан предуслов заједничког живота у БиХ могуће предвиђати на основу сазнања о ставовима који се односе на ефекте заједничког живота, као и на основу испољеног задовољства или незадовољства појавама које могу бити предуслови његовог остварења. На основу претходно реченог, можемо закључити да су наше хипотезе дјелимично потврђене, али такође дати и неколико приједлога за даља истраживања која се тичу ставова о различитим аспектима друштвеног уређења у

коме појединац живи. Сматрамо да би било интересно испитати према којим областима ефеката заједничког живота у БиХ испитаници имају позитивније ставове (економија, образовање, привреда), као и којим областима су задовољни или незадовољни и у ком су оне односу са конативном компонентом заједничког живота у БиХ. Такође сматрамо да би у неким следећим истраживањима било интересно укључити и неке димензије личности како би се допринијело расвјетљавању проблема формирања ставова и предвиђања понашања.

Литература

- Аронсон и др.⁴ 2005: Е. Aronson i dr., *Socijalna psihologija*, Zagreb: Mate.
- Дунђеровић 2004: R. Dunderović, *Osnovi psihologije menadžmenta*, Novi Sad: Fakultet za menadžment.
- Звонаревић³ 1981: M. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Креч и др. 1972: D. Kreč i dr., *Pojedinac u društvu – udžbenik socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva..
- Крнета 2005: D. Krneta, *Socijalna psihologija*, Banja Luka: Fakultet za poslovni inžinjering.
- Крнета 2004: Д. Крнета, *Вриједности у свјетлу друштвених промјена*, Бања Лука: Ослобођење.
- Кузмановић, Бранковић 2003: Р. Кузмановић, Д. Бранковић, *Основи државног уређења и школско законодавство*, Бања Лука: Комесграфика.
- Милас 2004: G. Milas, *Ličnost i društveni stavovi*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Пенингтон³ 2004: D. C. Pennington, *Osnove socijalne psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ratus⁵ 2001: S. A. Rathus, *Temelji psihologije*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Рот¹¹ 2006: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Хавелка и др. 1998: N. Havelka i dr., *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Хјустон, Строб 2003: M. Hewstone, W. Stroebe, *Uvod u socijalnu psihologiju – europske perspektive*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Nataša T. Kostić

CONATIVE RELATION TO MUTUAL LIFE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The aim of this research is to question the differences in conative relation regarding the cognitive and affective aspect. The cognitive aspect of mutual life in Bosnia and Herzegovina consists of two parts: general attitude on the state of the actual international relations in Bosnia and Herzegovina and general attitude on effects of the mutual life in Bosnia and Herzegovina. The methods are empirically non-experimental and method of theoretical analysis, applied on the sample of 414 students. The results of the research indicate the statistically relevant difference between affective component of the attitude, as well as the attitude on the effects of the mutual life in Bosnia and Herzegovina, from one side, and conative component of the attitude from the other. Between the general attitude on international relations in Bosnia and Herzegovina and conative component of the attitude there was no statistically relevant difference. On the basis of the results there follow the conclusions which indicate that the positive conative relation of mutual life in Bosnia and Herzegovina may be expected on the grounds of negative affective relation and positive general attitude on the effects of mutual life in Bosnia and Herzegovina. According to this it is possible to predict the behaviour regarding the issue.

Живорад М. Миленовић*
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет Призрен
Катедра за разредну наставу
Мирјана Р. Јефтовић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

УДК 371.136(497.11)
DOI 10.7251/RFFSR1214287M

Оригинални научни рад

ФАКТОРИ НАЈЧЕШЋИХ СОЦИЈАЛНО-КОМУНИКАЦИЈСКИХ КОМПЕТЕНЦИЈА ВАСПИТАЧА

Апстракт: У овом раду изнесени су резултати теоријско-емпиријског истраживања фактора неких социјално-комуникацијских компетенција васпитача. Поменуте компетенције покривају све облике понашања којима би васпитач требало да овлада. Доприносе му и да на ефикасан начин учествује у интеракцији са дјецом, креира квалитетне односе и подстицајну климу, али и у стварању оптималних услова за раст и развој сваког дјетета. С циљем да се испита који фактори одређују социјално-комуникацијске компетенције, јануара 2012. године спроведено је истраживање на узорку од 108 васпитача запослених у дјечијим вртићима на подручју града Ниша, које је приказано у овом раду. Подаци прикупљени скалером – СККВ, обрађени су факторском анализом, којом су издвојена по три фактора која одређују најчешће социјално-комуникацијске компетенције васпитача у дјечијем вртићу: култура комуницирања, уважавање различитости и способност сарадње. Резултати истраживања приказани су у форми закључка и дате су педагошке импликације.

Кључне речи: компетенција, социјално-комуникацијска компетенција васпитача, фактори социјално-комуникацијских компетенција, култура комуницирања, уважавање различитости, способност сарадње.

Увод

Појам и термин васпитач може се дефинисати у ширем и у ужем смислу. У ширем смислу, васпитач је сваки човјек који некога васпитава. Звање васпитач у ужем смислу, најчешће се везује за особу која организује и реализује васпитање и образовање са дјецом предшколског узраста у предшколској установи. Свој рад васпитач везује уз систематско образовање и перманентно усавршавање. Васпитачки позив се сматра узвишеним, а васпитач посебним типом човјека који је одувјек био уважен у народу. За њега се говори да је душа предшколске установе. Његов лик се идеализује. Зато је потребно да васпитач буде свестран и савршен.

Васпитач је отворени персонални модел. Дјелује својим бићем и подстиче оптимални развој сваког дјетета. Своје дјеловање заснива на од-

* zivorad.milenovic@pr.ac.rs

ређеним биосоцијалним, социоемоционалним и образовно-креативним потребама дјете одређеног хронолошког узраста, али и у одређеним друштвеним, историјским и социјалним условима. Има најодговорније мјесто у свим фазама васпитног рада. Оперативно их посматрајући, оне су у препаративној, оперативној, верификативној и апликативној фази. Поред професионално-стручног знања, посједује и компетенције за васпитачку професију.

Будући да професионализација струке носи у себи развојност и динамику, стижање до нивоа европског концепта образовног система, што укључује и предшколски систем образовања, у протеклих десетак година промијенила су се и очекивања друштва у односу на васпитача. Његова измијењена улога је захтјевна, сложена и подразумијева укључивање низа нових компетенција у складу са захтјевима савременог друштва. Да би одговорио овим улогама, потребно је да се стално професионално усавршава, односно да перманентно стиче професионална и стручна знања. Али и да развија своје педагошко-психолошке, дидактичко-методичке и друге компетенције за васпитање и образовање у предшколској установи. Управо у овом теоријско-емпиријском истраживању, проучава се једна од група компетенција васпитача – *социјално-комуникацијске компетенције*.

Компетенције васпитача

Приступајући проблему, који углавном до сада није обрађиван у стручној и научној литератури, значајно је разграничити основне појмове и термине и њихова значења. С обзиром на то да је проблем истраживања мултидисциплинаран, користе се појмови и терминологија различитих научних области и њихових дисциплина: педагогије, психологије и социологије, а у ширем приступу и андрагогије, антропологије, филозофије и других. Зато је неопходно издиференцирати основну терминологију осврћући се и на њене историјске коријене, као и употребу у научним областима и дисциплинама. Тако поступајући, поред појма и термина *компетенција*, објашњена су и појмовно разграничена значења појмова и термина: *педагошко-психолошке и дидактичко-методичке компетенције васпитача*.

У посљедњих 20 година интензивно се расправља о *компетенцијима наставника и васпитача*. Управо у овом периоду настао је знатан број њихових дефиниција. Према једној од њих, компетенција је „[...] комбинација знања, вјештина, ставова, вриједности и навика које омогућавају појединцу да активно и ефикасно дјелује у одређеној специфичној ситуацији, односно професији, али и да посједује неопходне способности, ауторитет, вјештину и знање“ (Блекбурн 1989: 183). Уочљиво је да се компетенција односи на посједовање способности, вјештина и знања за обављање неке дјелатности. То, другачије речено, подразумијева да је компетентна она особа која је мјеродавна и оспособљена за квалитетно и професионално обављање неког посла.

Међу дефиницијама компетенције с једне се стране налазе оне фокусиране на личне карактеристике (знања, вјештине и ставове). Оне воде до прилагођавања окружењу и склоностима видљивим као способност енергичног суочавања и рјешавања животних проблема користећи сазнања и социјалне вјештине (Мастерпакуа 1991). С друге стране су дефиниције компетенције које наглашавају емоционалну и мотивацијску важност процјењивања појединца и очекивања од његових способности прилагођавања. Ове двије групе комплементарних дефиниција компетентности могу се спојити у једну, према којој је компетенција „[...] прилагођавање спознаје, емоционалне, понашајне и социјалне особине употпуњене скривеним и јасно одређеним вјеровањима и очекивањима једне индивидуе о приступу тим способностима, те могућностима употпуњавања истих“ (Мастерпакуа 1991: 1366). Компетенција се дефинише и као „[...] способност за обављање задатака и улога које су потребне за постизање очекиваних стандарда“ (Гофин, Дај 1994: 57). Ова и друге дефиниције упућују на опште професионалну компетенцију. У приступу предмету овог рада, компетенција је комбинација знања, вјештина, ставова, мотивације и личних карактеристика која омогућава васпитачу да активно и ефикасно дјелује у одређеним васпитаним ситуацијама у дјечијем вртићу.

Педагошко-психолошке компетенције васпитача представљају посједовање знања о васпитачкој професији и другим сродним областима. Али и оне које наводи Живорад Миленовић (2010: 121), а које су мало прецизније: а) педагошко-психолошка знања (разумијевање развојних карактеристика дјете предшколског узраста, стилова и културе васпитања у дјечијем вртићу), б) вјештине васпитања и поучавања у дјечијем вртићу (познавање стратегије, метода и техника васпитања и поучавања) и в) разумијевање друштвеног и културног контекста васпитања и образовања у дјечијем вртићу. Ненад Сузић (2005) наводи 28 компетенција за 21. вијек и разврстава их у четири подручја (упутна према психолошким подјелама): 1) когнитивне компетенције (издвајање битног од небитног, постављање питања; разумијевање материје и проблема, памћење и одабир информација, одабир информација; конвергентна и дивергентна продукција и евалуација); 2) емоционалне компетенције (емоционална свијест, самопоуздање, самоконтрола, емпатија и алтруизам и истинољубивост); 3) социјалне компетенције (разумијевање других, групни менаџмент, саглашеност и усаглашеност са циљевима, подршка другима, уважавање различитости, толеранција и демократија и осјећај позитивне припадности) и 4) радноактивне компетенције (познавање струке, општеинформатичка и комуникацијска писменост, самосвијест и преузимање одговорности, перзистенција; мотив постигнућа, воља за рад, оптимизам и коришћење властитих могућности).

Дидактичко-методичке компетенције васпитача могу се сврстати у двије групе: 1) предметна компетенција (познавање васпитно-образовне праксе у дјечијем вртићу) и 2) дидактичко-методичка компетенција (знања и вјештине посредовања научних сазнања у васпитно-образовном раду у

дјечијем вртићу) (Миленовић 2009: 497). Поред поменутих, у изворима хрватског језичког подручја, помиње се и компетенција *особине личности васпитача* (Спајић Вркаш и сар. 2001). Дидактичко-методичке компетенције су знања потребна за: а) планирање и припремање за васпитно-образовни рад у дјечијем вртићу, б) извођење активности у дјечијем вртићу, в) одржавање дисциплине у васпитној групи и г) евалуација васпитно-образовног рада у дјечијем вртићу.

Социјално-комуникацијске компетенције васпитача

Према *Стандардима квалитета рада васпитача, педагога и директора у предшколском васпитању и образовању БиХ*, компетенције васпитача могу се сврстати у четири групе: 1) педагошке компетенције (разумијевање филозофије васпитања и темељних принципа предшколства, познавање карактеристика развоја дјете, познавање и разумијевање начина на који дјеца уче, познавање различитих техника посматрања и праћења дјете, склоности партнерству са породицом и локалном заједницом и оспособљеност за праћење и вредновање процеса и исхода развоја); 2) социјално-комуникацијске компетенције (култура комуницирања – јасно изражавање и квалитетно слушање, уважавање различитости, демократски принципи и способност сарадње); 3) методичко-акционе компетенције (планирање на принципима интегрираног курикулума, стратегије поучавања, креирање климе повјерења и сарадње у процесу учења и креирање потицајног физичког окружења) и 4) компетенције повезане са професионалним развојем, одговорношћу и етичношћу васпитача (способност рефлексije и професионалног развоја, сарадње у тиму – квалитета вртића, познавање и поштовање Конвенције о правима дјетета, промовисање вриједности предшколског васпитања и професионална етика) (Ћурак 2011). У овом дијелу рада прецизније ће бити приказане *социјално-комуникацијске компетенције васпитача*.

Акцентирано релевантно постало је подручје *педагошке комуникалогије* јер се процес васпитања базира на комуникацији, односно на вјештини која се учи и развија, али и вјештини којом се успоставља однос и одређује даљи ток интеракције. Стога би васпитач у дјечијем вртићу требало активним слушањем и размишљањем да се укључује у разговор са дјецом (родитељима, колегама). На тај начин васпитач успоставља партнерски ауторитет социјално и педагошки интегративне особе. Ствара и повољне услове за реализацију васпитно-образовних активности, а доприноси и успјешној реализацији циљева и задатака васпитања и образовања у дјечијем вртићу.

Компетенција која се односи на *уважавање различитости* претпоставља појединца који је у стању да поштује и цијени вриједности, вјеровања, културу и историју других људи. Разумијевање и позитиван однос према другим људима ослоњени су на емпатијско слушање других и њихове

вриједности. Све то доприноси разумијевању других и другачијих. Али и уважавању и усклађивању различитости, као битног услова за развој сарадничких односа и тимског рада. Увјежбавање толеранције и међусобног прихватања у групи различите дјеце у дјечијем вртићу помаже дјечи да прихвате себе и ослободе се предрасуда. Различитост у вртићу води ка разумијевању других култура и мијења начин на који васпитач пружа информацију. Императив је да васпитачи буду образовани на прави начин и припремљени на различитост дјеце у групи. Али и да науче како да обрађују нове теме са дјецом различитог културног поријекла и различитих образовних потреба.

Компетенција *смисао за сарадњу и рад у тиму* подразумева способности васпитача да: а) користе понашања – подржавање, охрабривање, слушање, прихватање, вјеровање, поштовање и преговарање о разликама, б) анализирају спорне проблемске ситуације у чијем ће рјешавању бити фокусирани на проблем и в) да доносе нове идеје и ефикасно раде и доприносе развоју цијеле предшколске установе. Узроци слабе сарадње леже у неодговарајућој комуникацији која може да доведе до погрешног разумијевања онога што се дешава. Ако нема духа сарадње, може се догодити да се проблеми гурну у други план јер се саговорници усредсређују на личност умјесто на заједнички покушај да се ријеша конкретан проблем. Нетолеранција може да води у конфликт вриједности, циљева и ставова углавном око тога шта је за дијете најбоље, али и до несугласица око питања шта је важно за дијете у вртићу и породици и ко ће извршити пресудни утицај у одређеној ситуацији. Сваки напор који се уложи да би се побољшала комуникација, сарадња и толеранција између различите дјеце у дјечијем вртићу, умањује утицај аспеката моћи и унапређује квалитет односа између дјеце. Повећавањем броја позитивних контаката, васпитач показује своју бригу за дијете, а не само бригу о спровођењу програма и метода васпитања и образовања у дјечијем вртићу.

Методологија истраживања

1. Проблем истраживања. Социјално-комуникацијске компетенције нису прописане никаквим актима. Стога ни васпитачи не могу сносити никакве посљедице за социјално-комуникацијску некомпетентност. Но, без обзира на то, посједовање социјално-комуникацијских компетенција заправо је она нијанса која разликује одличног стручњака од оног просјечног. У књизи *Педагогија за 21. вијек* Ненад Сузић (2005) наглашава да социјалне и радне компетенције васпитача представљају кључну улогу у промјенама предшколског система у савременом друштву. Ове компетенције су способности које се само дијелом могу научити, док су дијелом посљедица социо-емоционалне зрелости и животног искуства. Према *холистичком моделу* (Чиверс 1996: 24), постоје четири основне компоненте *социјално-комуникацијских* компетенција: 1) функционална, 2) понашајна, 3) когнитив-

на и 4) вриједносна (етичка) компетенција. Проблем овог истраживања су социјално-комуникацијске компетенције васпитача: *култура комуницирања, уважавање различитости и способност сарадње*.

У приступу проблему овог истраживања, социјално-комуникацијске компетенције васпитача су његова дјелотворност, способност сагледавања проблема из перспективе дјете, способност опажања, прихватања и осјећаја поштовања различитости дјете, поштовање права дјете и разумијевање за њихове потребе и интересе. Социјално-комуникацијске компетенције васпитача су и његова спремност за обраду интригантних активности, способност суочавања с нејасним и сложеним ситуацијама у дјечијем вртићу, увјерење да ствари могу бити боље и да свако дијете може бити боље, али и спремност на признање својих грешака пред дјецом и спремност да се учи на тим грешкама. Полазећи од ових чињеница, одлике социјално-комуникацијски компетентног васпитача су: његова способност за грађење и унапређивање квалитетних односа са свим учесницима васпитно-образовног процеса (дјеца, родитељи, колеге и остали), те јасно изражавање и квалитетно слушање, уважавање различитости и способност сарадње на свим нивоима.

2. *Предмет истраживања*. У ширем приступу, предмет је проучавање компетенција васпитача, а у ужем, истраживање социјално-комуникацијских компетенција васпитача у дјечијем вртићу.

3. *Циљ истраживања*. Према предмету и циљу рада, циљ истраживања је идентификација процјена васпитача у дјечијим вртићима о факторима њихових најчешћих социјално-комуникацијских компетенција.

4. *Задачи истраживања*. Задачи истраживања су идентификовање фактора који одређују најчешће социјално-комуникацијске компетенције васпитача у дјечијем вртићу: *култура комуницирања, уважавање различитости и способност сарадње*.

5. *Хипотезе истраживања*. Општа хипотеза гласи: већина васпитача себе сматра компетентним за васпитање и образовање у дјечијем вртићу, али не процјењују подједнако баш сви васпитачи своје социјално-комуникацијске компетенције. Према посебним хипотезама истраживања, претпоставља се да ће социјално-комуникацијску компетенцију *култура комуницирања* одређивати фактори: *језик позитивне акције, контакт „очи у очи“ и пажљиво слушање саговорника*; социјално-комуникацијску компетенцију *уважавање различитости* фактори: *разумијевање понашања дјете и родитеља, активности за разумијевање сарадничких односа и уважавање различитости дјете*; и социјално-комуникацијску компетенцију *способност сарадње* фактори: *сарадња са колегама, отвореност за нове идеје и флексибилност за промјене*.

6. *Варијабле истраживања*. Зависну варијаблу представљају процјене васпитача о њиховим социјално-комуникацијским компетенцијама за васпитање и образовање у дјечијем вртићу. Испитиване су на скалеру – СККВ. Скалер је Ликертовог типа и петостепени је. Подијељен је на три

супскале на којима су испитиване поједине социјално-комуникацијске компетенције васпитача: култура комуницирања (КК), уважавање различитости (УВР) и способност сарадње (ССТР). Зависну варијаблу представљају сви васпитачи с обзиром да није вршено упоређивање међу варијаблама.

7. *Методе, технике и инструменти истраживања.* Примењен је компаративни и трансферзални поступак. Коришћена је метода теоријске анализе и синтезе, аналитичко-дескриптивна и трансферзална метода. Истраживачка техника је скалирање спроведено на узорку васпитача у дјечијим вртићима. У истраживању је коришћен скалер – СККВ. Подијељен је на три супскале: 1) култура комуницирања, 2) уважавање различитости и 3) способност сарадње. Скалер је Ликертовог типа и петостепени је. Послије сваке тврдње слиједи скала сагласности: а) не, никад, б) ријетко, в) неодлучан-а сам, г) понекад и д) да, увијек. Скалер је конструисан за ово истраживање према *Стандардима квалитета рада васпитача, педагога и директора у предшколском васпитању и образовању БиХ* (Ђурак 2011). На самом истраживању испитиване су метријске карактеристике и извршена корекција скалера.

8. *Популација и узорак.* Популацију чине сви васпитачи који су у јануару 2012. године били запослени у дјечијим вртићима на подручју града Ниша. У узорку су 108 васпитача обухваћених истраживањем. Узорак је случајан и репрезентативан је.

9. *Организација и ток истраживања.* Истраживање је спроведено на узорку васпитача у дјечијим вртићима на подручју града Ниша у јануару 2012. године.

10. *Обрада података.* Подаци прикупљени скалером – СККВ обрађени су у статистичком програму СПСС 17.0. Рађена је факторска анализа са Варимакс ротацијом и пет итерација. Резултати истраживања приказани су табелама. За интерпретацију података рачунато је сљедеће: Кајзер-Мер-Оклинов показатељ (КМО), Бартлетов тест сферичности, хи квадрат тест (χ^2), степени слободе (df) и Кронбахов алфа коефицијент (α). Резултати истраживања приказани су табелама.

Дискусија и анализа резултата истраживања

Факторском анализом издвојене су три групе фактора социјално-комуникацијских компетенција васпитача у дјечијем вртићу. На тај начин задовољен је критеријум оптималног рјешења, по коме сваком фактору тежину одређују три фактора. Издвојени фактори објашњавају 89,34% укупне варијансе.

Табела 1: Факторска матрица Кронбахове алфа вриједности супскале – култура комуницирања

<i>КУЛТУРА КОМУНИЦИРАЊА - ТВРДЊЕ</i>	<i>α-0,866</i>
ф1 Иницирам комуникацију са родитељима.	0,739
ф2 У комуникацији користим језик позитивне акције.	0,892
ф3 Користим језик који избјегава родне и друге стереотипе.	0,719
ф4 Аргументовано образлажем своје процјене о конкретној ситуацији.	0,728
ф5 Јасно исказујем очекивања од других.	0,663
ф6 Јасно успостављам контакт <i>очи у очи</i> .	0,837
ф7 Јасним и експлицитним исказивањем својих увјерења, процјена и искуства, утичем на комуникацију с дјецом и родитељима.	0,724
ф8 Дајем до знања (изразом лица, положајем тијела, гласом) да прецизно слушам.	0,742
ф9 Јасним и експлицитним исказивањем својих осјећања и потреба у конкретној ситуацији преузимаам одговорност за своје понашање.	0,685
ф10 Исказујем интерес за разговор и охрабрујем саговорника (родитеља) за наставак разговора.	0,706

Прву групу фактора чине фактори који одређују социјално-комуникацијску компетенцију – *култура комуницирања*. Први је фактор два – *У комуникацији користим језик позитивне акције*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,892) и назван је *језик позитивне акције*. Други је фактор шест – *Јасно успостављам контакт „очи у очи“*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,837) и назван је *контакт „очи у очи“*. Трећи је фактор осам – *Дајем до знања (изразом лица, положајем тијела, гласом) да прецизно слушам*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,742) и назван је *пажљиво слушање саговорника* (табела 1).

Табела 2: Факторска матрица Кронбахове алфа вриједности супскале – уважавање различитости

УВАЖАВАЊЕ РАЗЛИЧИТОСТИ - ТВРДЊЕ	α -0,785
ф1 Охрабрујем родитеље да искажу своје мишљење на њима одговарајући начин.	0,834
ф2 Показујем истинско разумијевање за потребе и интересе родитеља.	0,822
ф3 Охрабрујем дјецу и родитеље да учествују у процесу доношења одлука.	0,675
ф4 Афирмативно говорим о различитостима и помажем дјечи да развију позитиван став према различитостима.	0,645
ф5 Свако понашање дјеце и родитеља повезујем са њиховим потребама.	0,864
ф6 Припремам активности које помажу дјечи да боље разумију своје понашање и понашање других.	0,804
ф7 Припремам активности које помажу дјечи да боље разумију сарадничке односе у групи.	0,854
ф8 Прилагођавам окружење и учеће активности како би дјеца различитих способности, васпитно – образовних потреба и социјалног поријекла могла учествовати у већини активности.	0,780
ф9 Подстичем интеракције међу дјецом које поспјешују њихов социјални развој, постизање заједничког разумијевања, узајамну подршку и осјећај заједништва.	0,734
ф10 Уважавам различитости које постоје међу дјецом, породицама и узимам их у обзир у поучавању.	0,851

Другу групу фактора чине фактори који одређују социјално-комуникацијску компетенцију – *уважавање различитости*. Први је фактор пет – *Свако понашање дјеце и родитеља повезујем са њиховим потребама*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,864) и назван је *разумијевање понашања дјеце и родитеља*. Други је фактор седам – *Припремам активности које помажу дјечи да боље разумију сарадничке односе у групи*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,854) и назван је *активности за разумијевање сарадничких односа*. Трећи је фактор 10 – *Уважавам различитости које постоје међу дјецом, породицама и узимам их у обзир у поучавању*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,851) и назван је *уважавање различитости дјеце* (табела 2).

Табела 3: Факторска матрица Кронбахове алфа вриједности супскале – способност сарадње

<i>СПОСОБНОСТ САРАДЊЕ – ТВРДЊЕ</i>	<i>α-0,738</i>
ф1 У сарадњи са другима (родитељима) користим подржавање, охрабривање, слушање, прихватање, вјеровање, поштовање и преговарање о разликама.	0,714
ф2 Ако се деси неки проблем фокусиран-а сам на проблем, не на особу.	0,725
ф3 Флексибилан-а сам у прихватању промјена.	0,846
ф4 Отворен-а сам за нове идеје.	0,855
ф5 Према свим родитељима опходим се с поштовањем и уважавањем и проналазим начине да их укључим у васпитање и образовање њихове дјеце.	0,821
ф6 Отворен-а сам за нове приступе и информације.	0,733
ф7 Заједно са родитељема правовремено и конструктивно рјешавам проблем везан за развој дјетета.	0,783
ф8 У социјалним интеракцијама са родитељима, колегама и члановима заједнице исказујем уважавање и на тај начин моделирам и промовишем такав облик интеракције.	0,673
ф9 Сарађујем са другим професионалцима у вртићу како бисмо подржали дјечији развој и учење.	0,867
ф10 Ефикасно радим и придоносим развоју цијеле установе.	0,659

Трећу групу фактора чине фактори који одређују социјално-комуникацијску компетенцију – *способност сарадње*. Први је фактор девет – *Сарађујем са другим професионалцима у вртићу како бисмо подржали дјечији развој и учење*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,867) и назван је *сарадња са колегама*. Други је фактор четири – *Отворен-а сам за нове идеје*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,855) и назван је *отвореност за нове идеје*. Трећи је фактор три – *Флексибилан-а сам у прихватању промјена*. Има вриједност Кронбаховог алфа коефицијента (α -0,846) и назван је *флексибилност за промјене* (табела 3).

У овом истраживању потврђене су све посебне хипотезе. По њима, социјално-комуникацијску компетенцију култура комуницирања одређују фактори: језик позитивне акције, контакт *очи у очи* и пажљиво слушање саговорника; социјално- комуникацијску компетенцију *уважавање различитости* одређују фактори: разумијевање понашања дјеце и родитеља, активности за разумијевање сарадничких односа и уважавање различитости дјеце; и социјално-комуникацијску компетенцију *способност сарадње и тимског рада* одређују фактори: сарадња са колегама, отвореност за нове идеје и флексибилност за промјене, али и општа хипотеза истраживања да већина васпитача себе сматра компетентним за васпитање и образовање у дјечијем вртићу, али да сви васпитачи не процјењују подједнако своје социјално-комуникацијске компетенције.

Издвојени фактори показују да су васпитачи високо вредновали факторе који указују на најзначајније социјално-комуникацијске компетен-

ције: *култура комуницирања, уважавање различитости и способност сарадње*. То, другачије речено, подразумејева да васпитачи сматрају да за њих социјално-комуникацијске компетенције представљају важан услов успјешног васпитно-образовног рада, али и могућност за стварање опуштеније атмосфере и повољне социјално-емоционалне климе за рад у дјечијем вртићу. Поред тога, васпитачи у сопственом унапређивању ових компетенција виде прилику за неопходан опоравак предшколских установа, које у 21. вијеку треба да имају другачије мјесто у цјелокупном систему васпитања и образовања.

Приказани резултати истраживања углавном су потврдили резултате истраживања публикованих у новијим изворима. У њима данашњи аутори разматрају важност комуникације у дјечијем вртићу као предуслов и/или услов успјешног васпитно-образовног рада у дјечијим вртићима (Спасојевић 2010), али и „[...] важност његовања вриједности толеранције према различитим културама, односно настоје афирмисати мултикултурализам и интеркултурализам као предуслов суживота у свијету“ (Бари 2006: 21). Не улазећи у анализу наведене проблематике, потребно је подсјетити да у вишекултурним заједницама (какве су и заједнице у свим државама на геопростору некадашње Југославије), које су обиљежене неједнакошћу међу групама, долази до културног дисконтинуитета, тј. неслагања између културних вриједности које се стичу у породици или ужој заједници. У том смислу Никола Пастуовић наглашава да је један од циљева васпитања и образовања „[...] освјештавање значења и улоге културе за појединца и групе, те упознавање културе као динамичног и промјењивог феномена овишног о друштвеној структури и међугрупним односима“ (1999: 41). Из наведеног произлази да је потребно код дјеце развијати холистички, контекстуални приступ култури без којег није могуће пуно препознавање, разумијевање и прихватање себе и другог.

Укратко, да би дјеца прихватила право на различитост и притом се добро осјећала, потребно је да васпитач креира средину у којој се разлике поштују, у којој су сви равноправни и оживотворују их својим активностима. Данашњи приступ учењу дјетета подразумејева различите начине на које дијете тумачи своја искуства, како и колико даје смисао неком искуству, теоретише о узроцима и посљедицама, ствара претпоставке или објашњења, анализира и синтетизира добијене информације (Гиудици, Риналди 2002: 292). Да би се у томе што више успјело, наведени аутори сматрају да је најважније помоћи дјетету да открива себе у односу према другима, спознаје сличности и разлике између себе и других и научи прихватити другачија размишљања и дјеловања. И управо су ситуације у којима се одређени проблеми непрекидно реконструишу на релацији појединац – група, необично значајне јер се тако поступно освјешћују васпитачеве социјално-комуникацијске компетенције – уважавање разлика и различитости.

Фактори који одређују социјално-комуникацијску компетенцију – *способност сарадње* (сарадња са колегама, отвореност за нове идеје, флек-

сибилност за промјене), указују на висок степен спремности васпитача за сарадњу и рад у тиму. Ова социјално-комуникацијска компетенција нарочито добија на значају. Посебно ако се има у виду чињеница да током иницијалног образовања већина васпитача није стекла знања која су им потребна за успјешну сарадњу са дјецом, колегама, породицама дјеце и друштвеном средином, што потврђују и друга бројна истраживања (Rychen 2004, Деламаре и сар. 2005). Развијање ове социјално-комуникацијске компетенције васпитачима пружа могућности за стварање одговарајућих социјално-емоционалних услова за васпитање и образовање у дјечијем вртићу (Ивковић, Миленовић 2010: 21). То прије свега подразумева усклађивање односа са различитим васпитно-образовним ситуацијама у дјечијем вртићу. Подразумијева и позитивно расположење васпитача и дјеце, али и повратну информацију као услов и гаранцију успјешности васпитања и образовања у дјечијем вртићу.

Закључци и педагошке импликације

Очекивања да социјално-комуникацијске компетенције васпитача значајно доприносе ефикаснијем васпитању и образовању у дјечијем вртићу добила су потврду у овом теоријско-емпиријском истраживању.

1. У теоријском дијелу, утврђено је да су социјална компетенција и успјешна комуникација значајан фактор за функционисање у свим аспектима свакодневног живота. А у социјално захтјевним условима васпитачеве професије те су компетенције предуслов успјешног и дјелотворног рада и сарадње са дјецом, осталим васпитачима и стручним сарадницима у дјечијем вртићу, са породицама дјеце и локалном средином. Само онај васпитач који посједује социјално-комуникацијске компетенције има осјећај задовољства у свом раду. Мијењајући и унапређујући своје понашање, васпитач обликује подстицајно окружење које доприноси бољим интерперсоналним односима и квалитету васпитно-образовне праксе. Најчешћи приступ у процјени професионалних компетенција или њених посебних компоненти јесте употреба мјерења на основу самопроцјене. Најважнија предност самоевалуације јесте да једна индивидуа зна више о себи него било ко други. То је зато што је природа информација које индивидуа посједује о себи јединствена и у томе што је настала из унутрашње социјалне компарације, исто тако као што је рефлектована одобравањем од стране других.

2. У емпиријском дијелу истраживања, издвојени су фактори који одређују најчешће социјално-комуникацијске компетенције васпитача у дјечијем вртићу: култура комуницирања, уважавање различитости и спремност за сарадњу и рад у тиму. Прву социјално-комуникацијску компетенцију васпитача *култура комуницирања* одређују фактори: *језик позитивне акције, контакт „очи у очи“ и пажљиво слушање саговорника*. Другу социјално-комуникацијску компетенцију васпитача *уважавање различитости* одређују фактори: *разумијевање понашања дјеце и родитеља, активности*

за разумијевање сарадничких односа и уважавање различитости дјеце. Трећу социјално-комуникацијску компетенцију васпитача способност сарадње одређују фактори: сарадња са колегама, отвореност за нове идеје и флексибилност за промјене. На тај начин потврђене су све посебне хипотезе и општа хипотеза да већина васпитача себе сматра компетентним за васпитање и образовање у дјечијем вртићу, али не процјењују подједнако баш сви васпитачи своје социјално-комуникацијске компетенције.

3. У овом истраживању разјашњена су бројна питања која су до сада представљала научну непознаницу, посебно она која се односе на факторе који одређују најчешће социјално-комуникацијске компетенције васпитача за васпитање и образовање у дјечијем вртићу. Како се ради о сложеном и до сада неистраженом проблему, будући истраживачи имају прилику да поново уђу у овај још увијек недовољно истражени проблем, како би провјерили ове и друге сродне резултате истраживања и открили до сада неуочене и неразјашњене чињенице повезане са социјално-комуникацијским компетенцијама васпитача и њиховим васпитно-образовним радом у дјечијем вртићу.

Литература

- Бари 2006: В. Barry, *Kultura i jednakost: egalitarna kritika multikulturalizma*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Блекбурн 1989: С. Блекбурн, *Оксфордски филозофски речник*, Нови Сад: Светови.
- Гиудици, Риналди 2002: S. Giudici, C. Rinaldi, C., *Making learning Visible. Children as Individual and Group Learners Reggio Emilia*, Roma: Reggio Children.
- Гоффин, Дај 1994: S. Goffin, D. Day, *New Perspectives in Early Childhood Education*, New York: Teachers College Press.
- Деламаре и сар. 2005: F. Delamare et al., *What is competence*, Human resource development international, 8(1), 27–46.
- Ивковић, Миленовић 2010: М. Ивковић, Ж. Миленовић, Социјални односи у одељењу и повољна емоционална клима за рад, у: М. Ивковић (ур.), *Годишњак за педагогију*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 1, 7–23.
- Мастерпакуа 1991: F. Masterpasqua, *A Competence Paradigm for Psychological Practice*. American Psychological Association Inc, American Psychologist, 44, 1366–1371.

- Миленовић 2009: Ž. Milenović, Didaktičko-metodičke kompetencije nastavnika u inkluzivnoj nastavi, u: D. Bouillet i M. Matijević (ur.), *Zbornik radova sa Treće međunarodne znanstvene konferencije „Kurikulumi ranog odgoja i obveznog obrazovanja“*, održane u Zadru od 13. 11. 2009. do 15. 11. 2009. godine, Zagreb: Učiteljski fakultet Univerziteta u Zagrebu, 493–806.
- Миленовић 2010: Ж. Миленовић, Педагошко-психолошке компетенције наставника у инклузивној настави. *Наша школа*, бр. 1–2/2010, 117–131.
- Пастуовић 1999: N. Pastuović, *Ekologija. Integrativna znanost o sustavu cjelovitog odgoja i obrazovanja*, Zagreb: Znamen.
- Ришен 2004: D. Rychen, *Key competencies for all: An overarching conceptual frame of reference*, <[http://www.unal.edu.co/diracad/Key Competences/pdf/](http://www.unal.edu.co/diracad/Key_Competences/pdf/)>, приступљено: 20. 02. 2012.
- Спајић Вркаш и сар. 2001: V. Spajić Vrkaš i sar., *Obrazovanje za ljudska prava i demokratiju – interdisciplinarni rječnik*, Zagreb: Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO.
- Спасојевић 2010: П. Спасојевић, *Предшколско васпитање и образовање између традиције и реформе*, *Наша школа*, 3–4, 103–123.
- Сузић 2005: Н. Сузић, *Педагогија за 21. вијек*, Бања Лука: ТТ-центар.
- Ћурак 2011: Н. Ћурак (вр), *Стандарди квалитета рада васпитача, педагога и директора у предшколском васпитању и образовању*, Сарајево, Агенција за предшколско, основно и средње образовање БиХ.
- Чиверс 1996: G. Chivers, *Towards a Holistic Model of Professional Competence*, *Journal of European Industrial Training*, 20(5), 20–31.

Živorad M. Milenović
Mirjana R. Jeftović

THE MOST COMMON FACTORS OF THE SOCIAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCIES OF THE EDUCATOR

Summary

In this paper, we presented the results of theoretical and empirical study of some factors of social and communication competencies of education. The mentioned competences cover all forms of behaviour which the teacher should acquire. He is stimulated to interact effectively with children, to create good relationships and motivational environment. It is also important to create optimal conditions for growth and development of each child. In order to research which factors determine the social and communicative competence, there was a research in January 2012. The research was done on a sample of 108 teachers employed in kindergartens in Niš, as indicated in the paper. Data collected by Scaler – SKKV, were processed by factor analysis. There we singled out three factors which determine social and communicative competence of the teachers in kindergartens: culture of communication, respect for diversity and ability to cooperate. The results of the research are given in the form of conclusion and pedagogically implied.

THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS BEHIND THE METAPHORICAL VEIL OF THE MEDIA**

Abstract: In this paper we analyse the ways in which journalists rely on metaphor to present the global financial crisis to the reading public. By deploying an interlingual and intercultural approach within the framework of Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson 1980), we identify the most important conceptual metaphors in Serbian and British press used to structure the understanding of the economic crisis (e.g. the economic crisis is X), as well as the particular aspects of the crisis which are emphasised by these conceptual metaphors. In addition to the verbal expression of metaphor, we also deal with its multimodal or pictorial instances, to establish similarities and differences between the two cultures. As metaphors are rarely void of any evaluative stance, an attempt will also be made to demonstrate that, irrespective of linguistic or cultural variation, the choice of specific metaphors adds more drama to an already dramatic situation and that metaphors help hide the fact that the present economic situation has been brought about by human acts, not by uncontrollable, hostile events such as weather phenomena, illnesses or disasters manifested in our data collection.

Key words: conceptual metaphor, global financial crisis, media, English, Serbian.

1. Introduction

The global financial crisis, which is thought to have started in 2007, has had most severe consequences manifested in the collapse of large financial institutions, the bailouts of banks by national governments and sharp downturns in stock markets around the world. It is not surprising, therefore, that this major event in the global economic history has received ample attention of the media. In this paper we analyse the ways in which journalists rely on metaphor to present the global financial crisis to the reading public. By deploying an interlingual and intercultural approach within the framework of Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson 1980) we aim to identify and deal with the most important conceptual metaphors in Serbian and British press used to structure the understanding of the global financial crisis (e.g. the global financial crisis is *x*)¹, as well as the particular aspects of the crisis which are emphasised by these conceptual metaphors. In addition to the verbal expression of metaphor, we also

* tdjurovic@sbb.rs

** The paper is the result of research conducted within project no. 178002 *Languages and cultures across space and time* funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

¹ Conceptual metaphors are conventionally written in SMALL CAPITALS.

deal with its pictorial as well as multimodal instances, to establish similarities and differences between the two cultures in this respect.

As metaphors are rarely void of any evaluative stance, an attempt will also be made to demonstrate that, irrespective of possible cultural variation, the choice of specific metaphors for depicting the crisis serves the purpose of adding more drama to an already dramatic situation and helps hide the fact that the present economic situation has been brought about by human acts, not by uncontrollable, hostile events such as weather phenomena, illnesses or disasters manifested in our data collection. In the aftermath of the crisis, the United States Senate found “that the crisis was not a natural disaster, but the result of high risk, complex financial products, undisclosed conflicts of interest, and the failure of regulators, the credit rating agencies, and the market itself to rein in the excesses of Wall Street.”² Our aim is, therefore, to establish to what extent metaphors may help in the desirable structuring of the global financial crisis as well as whether English and Serbian share the same verbal and pictorial/multimodal metaphors used for this purpose.

2. Theoretical framework and data collection

The theoretical framework used in this paper is that of Conceptual Metaphor Theory (CMT), as initiated by Lakoff and Johnson (1980) and later modified to better accommodate metaphors that occur in authentic discourse (see Semino 2008; Cameron & Deignan 2006; etc.).³ According to the main tenets of Conceptual Metaphor Theory, metaphor is not a property of individual linguistic expressions and their meanings, but of whole conceptual domains. Lakoff and Johnson use the *target domain is source domain* formula to describe the metaphorical connection between the two domains. Metaphor consists of a structural mapping from a usually more concrete *source* domain (e.g. weather phenomena) onto a more abstract *target* domain (e.g. the global financial crisis). In this view, metaphor is not only an ornamental characteristic of language but plays a central role in the way we conceptualise the world. It is very important to draw a distinction between *metaphor* and *linguistic metaphor*. While *metaphor* is now used as the equivalent to *conceptual metaphor*, *linguistic metaphor* is the linguistic realisation of a particular conceptual metaphor. The corollary is that it is our conceptual system that is metaphorical in nature, not the language itself. Metaphor has in recent years, however, emerged as an equally cognitive *and* linguistic phenomenon. In this new “emergentist perspective” it is viewed as a blend of linguistic, conceptual and socio-cultural aspects (Cameron & Deignan 2006:

² <www.levin.senate.gov/imo/media/doc/supporting/2011/PSI_WallStreetCrisis_041311.pdf>.

³ For an overview of Conceptual Metaphor Theory with examples of metaphors in Serbian see Klikovac (2004), particularly p. 7–44. For a discussion of metaphors that occur in Serbian authentic public discourse see e.g. Rasulić (2008), Silaški et al. (2009), Đurović & Silaški (2010), Silaški & Đurović (2011), etc.

674), as “the underlying purpose of metaphor [is] influencing opinions and judgements by persuasion” (Charteris-Black 2004: 21). Metaphors are often used “persuasively to convey evaluations and therefore constitute part of the ideology of texts” (Charteris-Black 2004: 28). In this paper, therefore, metaphors are regarded as a powerful persuasive tool used for generating specific value judgements thus constructing via discourse a certain point of view. It is for this reason that we use another theoretical framework, that of Critical Metaphor Analysis (CMA) (Charteris-Black 2004), which will help us to conduct the “the ideological analysis of implicit textual content” as “texts are not as neutral as they at first appear” because “the social processes that lead to unconscious choices being made are concealed or made opaque in the linguistic encoding” (Charteris-Black 2004: 30). The combination of CMT and CMA may provide a synergetic effect, enabling the researcher to establish whether a certain metaphor carries any ideological meaning in real discourse, in this case, popular economic and business discourse.⁴

The English data for our analysis have been gathered from the *Financial Times*, a British international business newspaper, whereas the Serbian examples of metaphorical expressions have been excerpted from a variety of sources: business and economy sections of a number of dailies of general orientation (*Blic*, *Politika*, *Glas javnosti*, *Večernje novosti*, *Borba*, *Dnevnik* and *Danas*), some business oriented electronic news media (*EMportal* and *Biznis novine*) as well as from some electronic media of general orientation (*B92* and *e-Novine*). The texts from which the metaphorical expressions were excerpted in both languages (totalling around 100,000 words, respectively) proved to be mainly aimed at the general public, i.e. ordinary people, not specifically at experts. The examples originate from the period between 2007 and 2011, which more or less coincides with the outbreak of the global financial crisis, on the one hand, and the first signs of economic recovery, on the other. The method for metaphor identification we applied here is the one proposed by the Pragglejaz Group (2007), which we used as a reliable tool to check the metaphoricity of the lexical units relating to the global financial crisis as well as to establish their basic and contextual meaning.

Since, in addition to being realised linguistically or verbally, “metaphors can occur non-verbally and multimodally as well as purely verbally” (Forceville 2006: 381), sharing the same purpose – highlighting the scale and destructive power of the crisis as well as influencing judgements by persuasion and manipulation, our analysis has also focused on pictorial and multimodal metaphors found in a sample of 24 covers of the weekly *EkonomEast* magazine published in Serbian and 32 covers of the British weekly magazine *The Economist* published in English in the period 2008–2011 and pertaining to the global financial crisis. Only those covers which we both deemed as metaphorical were selected for the

⁴ Such discourse refers to “journalistic texts that deal with current economic and business matters for an audience of experts and nonexperts, and seek to inform and entertain more generally” (Skorczynska & Deignan 2006: 89).

analysis. The covers were collected from the magazines' respective websites <www.emg.rs> and <www.economist.com/printedition/covers>. In line with the method of analysis used in Bounegru and Forceville (2011)⁵, we discuss monomodal and multimodal metaphors relating to the global financial crisis, in which "[t]he target domain is always the financial crisis or a phenomenon that is metonymically associated with it" (Bounegru & Forceville 2011: 214) in order to identify the most common source domains, rendered verbally and/or pictorially, and to discuss the contribution of these metaphors to the metaphorical structuring of the global financial crisis on the *EkonomEast* and *The Economist* magazines' covers. The aim is to find similarities and differences in the ways the global financial crisis is depicted pictorially, in addition to verbally, as well as whether the media in two different languages rely on the same metaphors to dramatically present the causes and consequences of this global economic event.

3. Verbal metaphors

Having carefully analysed our data collections, we identified several major conceptual metaphors shared in the corpus of Serbian and British press and electronic media reporting on the global financial crisis. Due to a space constraint, however, as well as the fact that the selected metaphors are most frequently used in our data collection⁶, here we shall discuss in greater detail only two of them, namely the crisis is a disease and the crisis is a natural force. In what follows, these two conceptual metaphors will be discussed together with their corresponding linguistic realisations in the two languages, in an attempt to find out what rhetorical and ideological purpose the metaphors serve in the data collections as well as whether these purposes are shared and realised linguistically in the same way in the two cultures.

⁵ Bounegru and Forceville (2011) analyse 30 editorial cartoons pertaining to the global financial crisis published in October 2008 in order to identify "(1) how pictorial and verbal means of expressions are used to create metaphors; and (2) whether, and if so, how these metaphors can be traced to underlying conceptual metaphors." (2011: 210).

⁶ This conclusion is largely impressionistic, since no detailed statistical analysis has been conducted regarding the frequency of the individual conceptual metaphors. This is due to the fact that it was not the intention of the paper – our analysis is not quantitative and our main goal was to *identify* the metaphors found in the data collections, without analysing the extent and the frequency of their occurrence in discourse, all of which could be future research topics.

3.1. *The crisis is a disease*

The crisis is a disease conceptual metaphor is based on the economy is a sick person metaphor⁷ which is “anthropomorphic and animate” (Charteris-Black 2004: 140) as it describes the functioning of the economy by means of personification. Being personified, the economy, like all human beings, may get sick and require the cure. As Charteris-Black claims (2004: 149–50), “[m]etaphors of health and illness are very common ways through which to communicate positive and negative evaluations in discourse”. It is very common to conceptualise “social entities that are experiencing problems as if these problems were types of illness and the stages of these problems in terms of the stages of an illness.” (Charteris-Black 2004: 150). The fact that the health and illness metaphors are so ubiquitous in discourse is accounted for by Charteris-Black (2004: 150), who claims that “[s]ince most of us have experienced loss of health at some point in our lives, this is an easily accessible conceptual frame.” The economy is a sick person metaphor allows us to make sense of this particular phenomenon in human terms, “terms that we can understand on the basis of our own motivations, goals, actions, and characteristics” (Lakoff & Johnson 1980: 34). It implies that “the economy is a passive entity whose condition can be influenced by the right decisions; this perception permits the economist to present himself as a doctor or surgeon who can take an active role in influencing economic events.” (Charteris-Black 2000: 157). This metaphor is, as Henderson (1982: 150) asserts, “a strong normative metaphor”, since it implies that if the economy is conceptualised as a patient who is sick and in need of a medical treatment, then “the economist/politician is the physician/surgeon” who is in charge both of the patient and the cure of his illness. Charteris-Black (2004: 141) argues that the choice of metaphorical systems is also very significant in evaluative terms, claiming that “[t]he choice of animate or inanimate metaphor systems reflects an epistemological perspective as to whether or not the events described are conceptualised as being under human control”, and predictable. However, in line with Lakoff and Johnson’s definition of metaphor as a mapping or set of correspondences between two conceptual domains whose metaphorical structuring is partial in the sense that “[in] allowing us to focus on one aspect of a concept [...], a metaphorical concept can keep us from focusing on other aspects of the concept” (1980: 10), the economy is a sick person metaphor foregrounds only some aspects of the target. A patient may die, their illness may be misdiagnosed, they may be killed by overdose, wrong prescriptions, etc. (Henderson 1982), and this is what this metaphor hides – its unwanted, undesirable and unfavourable aspects – the fact that economists/politicians are not capable of finding a panacea, a remedy for all diseases. As Charteris-Black (2000: 157) claims, “[i]t is an

⁷ See Silaški & Đurović (2010) for an intercultural analysis of the ECONOMY IS A SICK PERSON metaphor used to describe the global financial crisis in English and Serbian.

important illusion among economists that they have control over events, and this reflects in the doctor-patient metaphor system”. Here are some examples of the economy is a sick person metaphor:

(1) According to the FT, the BIS said it was vital that thought be given to the ongoing structure of the financial system while the patient was still on life support.⁸ Efforts so far, it concluded, had been a “messy mixture of urgent treatment designed to stem the decline...” (FT, 29 June 2009).

(2) This was not enough to stimulate demand and revive a moribund economy (FT, 7 Mar 2009).

(3) But she said it “doesn’t mean we have exhausted all the remedies” for the ailing economy (FT, 24 Jan 2008).

(4) On je istovremeno ocenio, komentarišući tekuće stanje zdravlja globalne ekonomije, da jedan od najvećih aktuelnih problema svetske privrede postojanje prevelikih zaliha (*Biznis novine*, 18 Sep 2009).

(5) Radi se o situaciji da je srpska privreda bolesna i trebaju joj lekovi. Mi smo u ovoj strategiji propisali lekove i, što se ti lekovi budu redovnije koristili, utoliko će srpska privreda brže da se podigne iz stanja u kome se nalazi (B92, 18 May 2007).

The selected examples show that both languages, English and Serbian, share the same underlying conceptual notion, that of the economy as a sick person or a patient, expressed by the same or similar metaphorical expressions. Furthermore, both languages share the overwhelming normative aspect of the economy is a sick person metaphor in which economic experts and/or politicians are assigned the role of a doctor or a physician who is expected to prescribe proper health care and treatment depending on the established diagnosis and severity of illness. The qualitative analysis of our data collection has shown that several mappings may be identified in the general economy is a sick person metaphor. Thus, the healthy condition of the human body is perceived as health or the appropriate state of the economy; the symptoms of illnesses and illnesses themselves are viewed as bad or inappropriate state of the economy; the evaluation of economic problems is diagnosis, while the treatments of illness/disease are all the measures taken to solve economic problems. Proper medicine as mapped on-to proper economic measures would lead to a recovery in both physical and abstract aspect. Both the English and Serbian examples show not only conceptual matching in regard to perceiving good economic conditions as health, but also lexical matching, which is in line with the embodied grounding of this metaphor. In other words, they do not exhibit any relevant culture specific differences and strongly connote that excellent physical health of a person inevitably means, metaphorically speaking, the overall positive condition of all economic sectors. Another “easily accessible conceptual frame” (Charteris-Black 2004: 150) in the conceptualisation of the economy is that of disease or illness, when different conditions, phenomena and developments which cause problems, difficulties and

⁸ Henceforth, all metaphorical expressions will be underlined.

impediments are conceptualised as the loss of health. In English and Serbian alike, as the examples below show, the disease metaphor may come in several lexical variations:

(6) When global financial market turmoil first erupted in August last year, a common view was that while the US economy would catch flu, continental Europe might escape with just a cold (*FT*, 10 Oct 2008).

(7) The US and Europe will certainly get more than a sneeze if the emerging economies catch a cold because of these loose policies (*FT*, 12 Nov 2009).

(8) Kriza prolazi sama, kao kijavica ili grip (*Biznis novine*, 9 Feb 2009).

(9) Preduzetnici koji su u poslovnoj vezi s velikim magnatima više su izloženi rizicima, jer kad se takvi magnati prehlade, mi dobijemo upalu pluća (*RTV*, 29 Dec 2008).

(10) First, when the US economy catches pneumonia, everybody falls seriously ill (*FT*, 19 May 2009).

(11) The patient is not responding. Liquidity infusions, co-ordinated rate cuts, state-sponsored bank bail-outs – nothing seems to be working. The London market is in cardiac arrest (*FT*, 11 Oct 2008).

(12) Čitav blok tranzicionih zemalja doživeo je ekonomski infarkt u kojem su najviše stradali zaposleni (*Glas javnosti*, 11 Nov 2008).

We may suggest that the considerable overlapping of metaphorical expressions in Serbian with those in English may be attributed to their “borrowing” from English. More precisely, many examples in Serbian in our data collection are translations of the original English texts, which accounts for such a marked similarity of metaphorical expressions. The similarities may also stem from a rather unconscious borrowing of not only author’s preference for certain metaphors but also her preference for positive or negative evaluations of some concepts carried by the given metaphor.

Medical *diagnosis* (*dijagnoza*) as a metaphorical expression for giving evaluation to some unfavourable economic situation and *symptoms* (*simptomi*) as signs of economic (health) problems are yet additional examples of intercultural similarity, at both conceptual and linguistic level:

(13) Since they did not diagnose the disease, there is little popular confidence that they know the cure (*FT*, 13 Jan 2009).

(14) I suspect they will continue to misdiagnose the crisis (*FT*, 15 Feb 2009).

(15) Da isti simptomi ne znače i istu dijagnozu važi i za svetsku ekonomiju (*Glas javnosti*, 19 Jan 2009).

Here, the economist assumes the role of a doctor/physician, a fully knowledgeable and competent person who is expected to successfully treat the ailments of economic body, and do everything to maintain its health. The economy being a patient who completely relies on the economist’s expertise reflects an image of a passive entity prone to a complete control of economic agents and their potential misdiagnosis.

Upon establishing the proper diagnosis, the therapy or medical treatment as a way of dealing with the health problem via *remedies, cures (lekovi)* so as to *heal (izlečiti)* the patient, is used in both English and Serbian as a conceptual frame for the solutions to economic problems. In both languages the solutions to economic problems are a medical treatment/cure sub-metaphor stems from the common mapping – when the economy is perceived as ailing, proper measures need to be taken to remedy the situation. We shall illustrate this by the following examples:

(16) If left alone and given the support of a zero-rate capital gains tax, small business start-ups could be the cure for what ails the US (*FT*, 29 Jan 2010).

(17) Since the financial crisis erupted, remedies have focused on capital, equity and structure (*FT*, 3 Nov 2009).

(18) If 2008 was the year of the financial crisis and 2009 of policy-induced healing, then 2010 will be the year of differentiation (*FT*, 5 Jan 2010).

(19) Mandatar nove slovenačke vlade Borut Pahor izjavio je da će borba sa finansijskom i ekonomskom krizom zahtevati od nove vlade aktivnu razvojnu politiku i podsticaje za lečenje privrede (*EMportal*, 21 Nov 2008).

The majority of examples do not reveal how this treatment, i.e. a thorough reform of the economic and financial systems will be performed. We are only aware that the general course of therapy should be beneficial and produce much sought-after improvement of the situation, i.e. of economic good health.

Finally, the *recovery (oporavak)* marks the end of intensive medication or, metaphorically speaking, frequently drastic economic measures, and in turn imparts a very positive evaluation of the economists' role and their expert knowledge in the application of the effective policies (i.e. treatment):

(20) World Economic Outlook showed “the recovery has started, financial markets are healing, and in most countries growth will be positive for the rest of the year as well as in 2010” (*FT*, 1 October 2009).

(21) Even if the recovery is anaemic, as last month's official figures suggested, companies will not avoid the insolvency risk (*FT*, 5 Feb 2010).

(22) Američki milijarder Voren Bafet je u napisu za dnevnik *Njujork tajms* naveo da je prava poplava federalnog novca spasla finansijski sistem SAD i da je privreda te zemlje sada na putu sporog oporavka, prenela je agencija Blumberg (*Biznis novine*, 19 Aug 2009).

(23) Tranzicija kroz koju prolazi naša zemlja kao i ostale jugoistočne zemlje Evrope, jeste bolna, ali kažu bez toga nema izlečenja obolele privrede. Međutim, ako treba birati između brzog i bolnog ozdravljenja i usporenijeg ali manje bolnog ozdravljenja, onda je ovo drugo prihvatljivije za najveći broj građana (*Glas javnosti*, 27 May 2007).

No matter whether the recovery is *anaemic, gradual, or slow*, as some linguistic expressions suggest, it is linked with the improvement in economic terms and the restoration of faith in economists' judgements and implemented policies. The linguistic expressions such as *bolno ozdravljenje* in Serbian and

pain and a long convalescence in English are reminiscent of the hardship the economy as a patient has endured until it has reached a relatively good state of health. Although there are no English counterparts in our data collection, both *revival* (*oživljavanje*) and *being back on one's feet* (*stati na noge*) are common metaphorical expressions in English so their absence, i.e. presence in the Serbian data collection may not be accounted for as culturally specific difference.

3.2. *The crisis is a natural force*

In an attempt to find perceivable analogies in their environment to cognitively and linguistically present the full impact of the crisis, metaphor creators often opt for natural phenomena (wind, atmosphere in general, water, tectonic shifts, etc.). The topic, overarching natural force⁹ metaphor is realised via the re-iterative use of several metaphors, classified according to the source domain used to conceptualise the global economic crisis and its various aspects in English and Serbian. In the text which follows we deal with the catastrophe/disaster, air/wind, water, and earthquake metaphors, which we illustrate with their linguistic instantiations. We also provide possible explanation for the relationship between the source and target domains in light of the ideological role metaphors play in authentic popular economic and business discourse in the two languages, at the same time discussing possible differences in the use of these metaphors between English and Serbian.

Generally speaking, descriptions of the global financial crisis have drawn on the *natural disaster* metaphors, i.e. on “depersonalification” (Charteris-Black 2004: 140), since economic events that are actually caused by people are described “as if they were natural disasters” (Charteris-Black 2004: 140). As data collections in both English and Serbian show, inanimate natural disasters do not refer to any particular natural force, such as storms, floods or earthquakes, elaborated later in the text, but the discursive power of the natural disaster metaphors, similarly to subsequent other metaphors, lies primarily in imparting the scale and destructive power of the financial forces, as evidenced by the metaphorical expressions in English such as *economic apocalypse*, *catastrophe*, *natural disaster*, *economic cataclysm*, *shifted economic gravity*, *a chain reaction of crashes and collapses*, etc. i.e. by *apokalipsa*, *kataklizma*, *finansijska katastrofa* in Serbian.

(24) If crisis is change's catalyst, recovery is its inhibitor. As preparations for the G20 summit get under way, finance ministers meeting in London deserve credit for averting economic apocalypse (*FT*, 3 Sep 2009).

(25) Mr Obama is said to credit Mr Bernanke with a leading role in helping to avert economic catastrophe (*FT*, 25 Aug 2009).

⁹ For a more elaborate account of the use of the NATURAL FORCE metaphors for describing the global financial crisis see Silaški & Đurović (2011).

(26) ... the economic crisis has felt like a natural disaster... (*FT*, 12 Mar 2009).

(27) The G20 leaders can look back on this year with satisfaction, with a good claim to having prevented economic cataclysm (*FT*, 18 Sep 2009).

(28) Apokalipsa iz Davosa (*Politika*, 2 Feb 2009).

(29) ... jer ako se budu ponašali isto kao pre početka krize dogodila bi se kataklizma jer bi se ponovila ista ekonomska kriza... (*EMportal*, 8 May 2009).

(30) ... pa što se rešavanje više odlaže to bolest sve više uzima maha i cela planeta će se naći u kandžama dosad neviđene finansijske katastrofe (*Glas javnosti*, 1 Oct 2008).

Invoking catastrophic scenarios of unspecified disasters serves to convey the devastating impact of what has been occurring globally. “There does seem to be a strong element of hyperbole in disaster-based keywords because they exaggerate the severity of market trading conditions” (Charteris-Black 2004: 154). However, the natural disaster metaphors conceal one important notion – the financial crisis is not a natural disaster, but is brought about by people. Metaphorising the economic and financial crisis as a natural disaster shifts the focus of attention away from its causes, especially “from its social and geographic source” (Chiang & Duann 2007: 596), letting economic and above all, political, actors evade responsibility they should accept. It nicely blurs the social aspects of the origin of crisis, i.e. the fact that it is the product of decisions made by governments and companies. According to Charteris-Black, conceptualising a highly abstract concept of the global financial crisis “caused by humans as the outcome of natural processes” is “a type of reverse personification” (2004: 154), which serves to veil the originator of the crisis in the first place. Dramatic aspects of the crisis on the one hand, and obfuscation of the doer of the action, on the other, are further evidenced by metaphors of the specified source domains, such as storms, typhoons, floods, tsunamis, earthquakes, or volcanoes, on which we further elaborate in the next sections.

Both data collections exhibit rich diversity of the air/wind metaphors stemming from the most salient characteristics of winds such as their speed, strength, and the direction from which they are blowing. The following examples from both English and Serbian show evidence of using the same conceptual metaphor with almost equivalent linguistic expressions:

(31) Banks, insurers and building societies will have to dramatically overhaul how they assess their ability to weather another financial storm under proposals put forward by the Financial Services Authority (*FT*, 12 Dec 2009).

(32) “Fear would be a bad adviser,” the matriarch said a year ago, when the company was in the eye of the financial hurricane that almost blew away her wealth (*FT*, 29 Dec 2009).

(33) He warned that the local squall in the US could easily turn into a global tempest with profound consequences for economic growth (*FT*, 15 Dec 2008).

(34) While Japan's financial system remained sound, he said, there was no doubt that the global crisis would affect Japan's real economy. [...] "We can't wait for the typhoon to pass," Mr Aso said (*FT*, 30 Oct 2008).

(35) Ovo pitanje je postavljeno čim je postalo očigledno da se finansij-ska oluja koja se uzvitala sa Volstrita neće, u svom pustošnom pohodu, zaustaviti samo na Americi, a odgovor je stigao prošlog ponedjeljka (*Politika*, 25 Oct 2008).

(36) Finansijski uragan, koji je krenuo sa Istočne obale Amerike, iz njujorške novčane svetinje Volstrita, još pustoši njene obale, ali ozbiljno pretilo i berzama na mnogo daljim prostorima (*Politika*, 1 Oct 2008).

(37) Srbiju bi „tornado“ uvezene finansijske krize ozbiljno mogao pogoditi već krajem prvog kvartala naredne godine... (*Večernje novosti*, 14 Dec 2008).

(38) Ekonomista Miodrag Zec ističe da je privreda povezana i da je srpsko tržište plitko i da ga može protresti i najmanji povetarac, što znači da će krediti poskupeti (*Glas javnosti*, 1 Oct 2008).

Since wind is insubstantial it spreads quickly across vast areas, contributing to the perception of the financial crisis as a global phenomenon. Mapping unobstructed and strong forward movements of *storms*, *hurricanes* or *typhoons*, and awesome power and overwhelming force that we attach to these natural events onto the global economic event seems to be intentionally utilised as a convenient shelter from bearing any responsibility for the dire state of economy.

As far as the water metaphors and their use in popular economic and business discourse are concerned, Charteris-Black (2004: 162) claims that "liquid movements can be used as a basis for modelling the economy as a whole". Because "in cognitive terms, it is the instability of water that is most salient when it is used for economic concepts" (Charteris-Black 2004: 163), this aspect of water as a source domain gives rise to various metaphorical expressions which depict the turbulence the global financial crisis has caused in financial markets. Let us illustrate the water metaphor by several examples from English and Serbian:

(39) Third it is short sighted – rather than curbing the black money [used in FDI] it is only going to bring more unknown money, leading us to a spiralling downward whirlpool (*FT*, 18 Feb 2009).

(40) This statement was greeted with a certain irritation in Hungary, where many are under the impression that their economy is underwater because of a tidal wave that started from American shores (*FT*, 11 May 2009).

(41) Soon after the global financial system was flooded with liquidity, to try and solve a solvency problem, people were actually surprised when the price of the things they needed to buy started to inflate (*FT*, 8 Oct 2008).

(42) As the ripples from the financial crisis continue to move across the globe... (*FT*, 16 Mar 2009).

(43) Globalna ekonomska kriza je silovito zapljusnula i obale japanskog arhipelaga, učinivši da stopa nezaposlenosti dostigne 5,7%, rekordni procenat još od 1945. (*e-Novine*, 5 Oct 2009).

(44) Pored krize koja je potopila berzu, komplikovana i nekonkurentna zakonska regulativa glavni je krivac za gašenje brokerskih kuća i jednog investicionog fonda (*Biznis novine*, 12 Jan 2009).

(45) Drugi talas krize najviše će pogoditi bankarski sektor zbog nelikvidnosti privrede, ali će Vlada učiniti sve da očuva pouzdanost bankarskog sektora, kazao je premijer (*Borba*, 3 Mar 2009).

The metaphorical pattern of equating the financial crisis with these natural events foregrounds its imminence and force, difficulty of curbing it, viewing it as a social disaster which turns people into passive victims of circumstances, tossed roughly by *waves*, *maelstroms* and *floods*. However, the overall intensity of water movements (i.e. the effects of the global financial crisis), the magnitude of these effects, and, most importantly, the fact that the crisis is getting completely out of control, are best communicated by the tsunami metaphor. We illustrate this metaphor with several examples from English and Serbian:

(46) The Asian financial crisis acted like a tsunami in swallowing up many uncompetitive companies (*FT*, 12 Feb 2007).

(47) Strepnje da će američki finansijski „cunami“ zakačiti našu zemlju naterale su i srpsku vladu da formira „spasilački“ tim protiv globalne „nepogode“ (*Politika*, 6 Oct 2008).

In line with the metaphorical *hiding and highlighting principle* (Lakoff & Johnson 1980), the tsunami metaphor highlights the “unpreventable” character of the crisis, but at the same time hides the fact that the financial tsunami, however, has been brought on by human acts, not by nature. All water metaphorical expressions “present an economic scenario of dramatic disequilibrium fanned by very powerful or primeval forces which spell disturbance and lack of control” (White 2004: 77). The underlying logic of these metaphorical expressions is that we are poor and helpless human beings, who, faced with the elements and natural forces, are at their disposal and can only take them as they come (White 2004), since they are impossible to control.

The earthquake metaphor is yet another metaphor of natural disasters which tends to dominate the discourse of the financial crisis in both data collections, conveying a sense that the financial crisis is abrupt and unforeseeable and causes the overall instability. Foregrounding the aspects of precariousness and suddenness due to a lack of premonition, the earthquake metaphor obscures the real causes of the crisis which are deeply embedded in humans’ carelessness to take precautions, i.e. strengthen the financial structures worldwide. Let us illustrate the earthquake metaphor with several examples in English and Serbian:

(48) But, as shockwaves continued to reverberate around the globe, even the edge was no longer a safe place to be (*FT*, 13 Oct 2008).

(49) Recently, the Wholesale Market Brokers Association commented that the GFC [global financial crisis] was caused not by OTC derivatives themselves but by “several seismic economic and financial forces” that centred on problems in valuing and hedging complex derivatives (*FT*, 29 Jun 2009).

(50) India is far from the epicenter of the global economic crisis (*FT*, 17 Oct 2008).

(51) Amid the turmoil, there has also been a tectonic shift in banking's centre of gravity (*FT*, 22 Mar 2009).

(52) ... kada je prošle godine propala američka investiciona banka „Liman braders“, što je pokrenulo lančanu reakciju ekonomskih potresa (*Blic*, 15 Sep 2009).

(53) ... – što je oko tri puta više nego u SAD koje su od strane stručnjaka označene kao „epicentar sadašnje globalne privredne krize“ (*Biznis novine*, 16 Feb 2009).

(54) Lideri ne prestaju da sebi postavljaju pitanje koje su to aktivnosti koje treba da preduzmu ne samo da bi preživeli ovaj tektonski poremećaj svetske ekonomije nego i da bi zauzeli ili održali poziciju ispred svoje konkurencije kada se udar smiri, a ekonomija oporavi (*EMportal*, 6 Apr 2009).

(55) Globalna finansijska kriza, koja je izbila prošle jeseni, izazvala je pravi ekonomski zemljotres u svetu... (*Biznis novine*, 6 Oct 2009).

The above examples from the data collections in both languages exhibit considerable conceptual and linguistic overlapping, contributing to the intercultural character of the earthquake metaphor. Apart from lexical variety of the metaphor both in English – *quake* and *tremor*, and Serbian – *potres*, *udar*, the earthquake scenario is complemented with other semantically related words, such as *turmoil*, *aftershocks*, *epicenter*, *tectonic/seismic shifts* in English, i.e. with *epicentar*, *tektonski poremećaj*, *potresi seizmičke prirode* in Serbian, serving as metaphorical underpinnings of the disastrous impact of the financial crisis.

The natural force metaphor, as used for the conceptualisation of the global financial crisis both in English and Serbian, has two main purposes. The first one is that it helps emphasise the unpredictability of the crisis, thus presenting those responsible for its outbreak as innocent and powerless lookers-on unable to discern the early warning signs of the impending events. The aspect of the global financial crisis that the natural force metaphorical scenario seems to highlight here is the uncontrollable character of the event, its nothing-can-be-done-about-it aspect. The second purpose the natural force metaphor serves in popular economic and business discourse is that of masking the agency – the doer of the action. If the global financial crisis is talked about in terms of the natural force, no-one may be held responsible for the disastrous effects of the human acts which have caused the crisis to break out. It is the crisis itself, understood as an unpredictable, uncontrollable and above all hostile event, that is the main agent – no human being is able to control earthquakes, tsunamis, storms, etc. since they are beyond human control and influence. However, the global financial crisis was caused by greedy and hazardous behaviour of people, not by an unexpected and uncontrollable force beyond human control. By drawing parallels between failures of human-made systems (the economy) on the one hand and similar complex natural systems on the other, metaphor creators are primarily aiming to capture the extreme and abrupt nature of the circumstances, simultaneously ca-

mouflaging culpability of economic and political experts for not making the necessary provisions and contingency plans so as to soften the devastating blow of the crisis.

4. Pictorial and multimodal metaphors

Pictorial and multimodal metaphors used on the cover, the most prominent part of a magazine, may have a strong effect on the readership for several reasons: firstly, magazine covers serve as an introduction to the articles featured inside and should be as attractive to readership as possible so as to make them buy the magazine. Secondly, as Forceville claims, pictorial metaphors have “a more sensual and emotive impact on viewers” (2008: 475) compared to those purely verbal. Thirdly, they may have “greater international appeal, since they do not (exclusively) rely on language codes” (Forceville 2008: 475). Finally – and this is of special importance when it comes to pictorial metaphors depicting the global financial crisis – they may have a strong impact on the readership regarding their understanding of the global financial crisis, since the crisis, although frequently metaphorically structured in words alone, may be better understood by using suggestive and warning pictures describing its often perplexing causes and devastating, far-reaching consequences.¹⁰ Our analysis of British and Serbian data shows that several pictorial and multimodal¹¹ metaphors are used for the cognitive representation of the global financial crisis – the movement domain, the natural disaster domain, the game domain, the tool domain, the war/weapon domain, and the food domain. In what follows we will give a short account of the identified domains in both magazines – *The EkonomEast* and *The Economist*.¹²

The metaphors of movement are very prominent in our data collection. They are at a higher conceptual level a part of the journey metaphor, which, *inter alia*, comprises the mapping changes are movements, which in turn is frequently utilised as the source domain that provides a rich knowledge structure for understanding complex economic phenomena. Movement can take different forms: forward, backward, upward or downward, zig-zag. These properties of

¹⁰ See Cortés de los Ríos (2010) for an account of cognitive devices used on the covers of *The Economist* magazine.

¹¹ Multimodal metaphors are defined in the paper as “metaphors in which target, source, and/or mappable features are represented or suggested by at least two different sign systems (one of which may be language) or modes of perception.” (Forceville 2008: 463). This definition is somewhat changed in Forceville (2009: 24), where they are defined as “metaphors whose target and source are each represented exclusively or predominantly in different modes”, where the adverbs exclusively and predominantly, as the author points out, are added because “non-verbal metaphors often have targets and/or sources that are cued in more than one mode simultaneously” (Forceville 2009: 24).

¹² For a much more detailed account of pictorial and multimodal metaphors used for the depicting of the global financial crisis see Đurović & Silaški (in press).

movement have consequently different implications when mapped onto economic activities and changes. Thus, economic development and progress is normally viewed as moving forward and upward, while economic recession and crisis is comprehended as a movement backward and downward. The movement metaphors in our data collection (*EkonomEast*: No. 437, 6 Oct 2008; No. 457, 20 Feb 2009; No. 464, 10 Apr 2009; No. 493, 30 Oct 2009; No. 500, 18 Dec 2009; No. 505, 21 Jan 2010, *The Economist*, 18 Sep 2010, 14 Nov 2009, 6 Aug 2011, 8 May 2010, 6 Dec 2008, etc.) convey all three spatial movements – in the air, in the water, or on the ground – visually rendered as either a downward movement triggering the image schema of quantity less is down, or a slow linear movement, which has negative evaluation in terms of decreases in the quantity (e.g. of money). More precisely, the direction aspect of movement – downward, and the amount aspect of quantity – less, underlie the pictorial representations on the selected covers. The movement metaphors in our corpus are predominantly monomodal metaphors of pictorial type, though two covers exemplify multimodal metaphors, where visual metaphors are also verbally specified.

As regards the natural disaster domain, its use for the conceptualisation of the financial crisis rests on at least two argumentations: firstly, the aspect of danger and devastating effect of natural disasters (tornado, *EkonomEast*, No. 572, 5 May 2011, nuclear disaster, *The Economist*, 22 March 2011, lightening, *The Economist* 15 Oct 2011, storm, *The Economist*, 3 Oct 2009, as well as *The Economist*, 19 April 2008, 20 Sep 2008, 19 July 2008, etc.) serves to impart the scale and destructive power of financial forces; secondly, resorting to natural forces or disasters as the source domain aims at highlighting the suddenness of these events, coming unheralded, out-of-nowhere, which nicely fits into the conceptualisation of the financial crisis as unpredictable, beyond human control and influence, “disaster of large proportions with high-impact negative consequences” (Bounegru & Forceville 2011: 214). At the same time, the natural disaster metaphor engenders the sense of powerlessness and inertia, attributing control to external forces that lift the money i.e. economic system off the ground and blow it away, similarly to tornado that sweeps and destroys everything coming on its path. The metaphor verges towards a multimodal metaphor, of verbo-pictorial kind, as it is verbally supported by a verbal message.

Given the interdependency of the economies round the world making up one global financial system, the domino game source domain seems to provide a useful analogy. The perceived similarity rests on the aspect of lining up wooden or plastic tiles on end and setting them in motion – one domino which falls topples another, which in turn topples the next, and so on, resulting in all the dominoes falling. The domino metaphor (*EkonomEast*, No. 565, 17 March 2011) draws on the aspect of the chain reaction where one bad event precipitates another, the whole image nicely depicting knocking over of economies round the globe stirred by the financial crisis, ultimately leading to a catastrophic scenario. The domino source domain cognitively fits to portray any interrelationship within a system, here the impact of the crisis on the overall Serbian economy. When

coupled with the orientational bad/undesirable state is down and a lack of control is down metaphors (*EkonomEast*, No. 565, 17 March 2011), the domino metaphor underlines the sinister dynamic implicit in the whole image, giving rise to the multimodal character of the given metaphor. This metaphor was not found in English data, which does not mean that the domino metaphor is culture-specific – it may simply mean that it has already been used verbally too many times to be able to produce the desirable, strong effect on the readership.

The tool metaphor (*EkonomEast*, No. 490, 9 Oct 2009; No. 468, 8 May 2009) comprises a wider mechanistic domain and is generally used as something that induces change. Literal tools as utilised in construction and building affect change in a sense that they may be used to create and make, or alternatively, to destroy, smash and distort. Conceptualising the financial crisis as tools (e.g. a hammer or an adjustable spanner) results in viewing the economic system as a nail, small, insignificant and unable to avoid hard and violent bashing and twisting, underlying deterministic nature of the crisis, i.e. futility in trying to defy it. Alternatively, the economy is understood as a complicated and precise mechanism which needs careful attention (Europe's *engine*) (*The Economist*, 10 Mar 2010).

The war domain helps to structure the financial crisis as our enemy whom we have to fight and attack, as well as to defend from in order to defeat it and win, which all arises from the notion of physical conflict as ubiquitous in human life and frequently deployed to facilitate the comprehension of more complex concepts. The war is waged with different weapons which are meant to inflict physical violence suggestive of the harmful effects of sometimes wrongly conducted economic activities. Instead of using different weapons, in our case the crisis transforms into the weapon itself – a ticking time bomb about to explode (*EkonomEast*, No. 521, 13 May 2010), spreading fear and anxiety about the potential casualties if activated, i.e. about the scale of a fatal blow of the crisis. Also suggestive is the cover of the 16 Oct 2010 edition of *The Economist* magazine.

Eventually, the global financial crisis is also depicted via the food domain, which is so prominent in the Serbian data and almost non-existent in English data that it may count as culturally specific. The underlying conceptual metaphor appearing on all the selected covers is the economy is an organism from which the metaphor money is food originates (*EkonomEast*, No. 447, 12 Dec 2008; No. 451, 9 Jan 2009; No. 452, 16 Jan 2009; No. 525, 10 June 2010, *The Economist*, 5 April 2008). Pictorial metaphors on all covers are reinforced by verbal elements which, when contextually related to the concept of the financial crisis, give birth to the topic lack of money is a lack of food metaphor via the structural metaphor money is food. The state, and consequently the economy, is metaphorically viewed as a person who should cut down on money (i.e. food) in the form of excessive spending in order to accommodate to the current economic crisis. Cultural specificity and the systematic use of the pictorial/multimodal food metaphor as used on Serbian magazine covers (much more frequently than

in English) may be accounted for by the fact that Serbia's economy has in leaner years always relied on the production of food and the export of food products, which points out the importance attributed to food in Serbian society. Besides, Serbia prides itself on high quality healthy food and on its potential to sustain the population even in times of economic hardships. This metaphor exhibits important evaluative components, since it is deployed on magazine covers both to alert and make readers translate the depicted and perceived similarities between (a lack of) food and the crisis into action, all stemming from the ingrained importance ascribed to food in Serbian society.

5. Conclusion

In this paper an attempt has been made to demonstrate how conceptual metaphors may serve as a shield in discourse – they highlight what their creators want to be highlighted, at the same time hiding what needs to be hidden, i.e. the undesirable and the unwanted aspects of the global financial crisis as the target domain. Both Serbian and British press heavily rely on the same conceptual tools trying to dramatically and vividly depict the concept of the crisis by the use of dramatic source domains such as disease and natural forces. As our data collection contains not only texts specifically written by journalists but is also comprised of the sentences spoken by politicians and economists alike, this indicates that metaphors are among the most prominent instruments of shaping public opinion, since they emphasise certain aspects of the crisis thus making the readership believe that human acts are not responsible for its occurrence. Also, our findings indicate that at conceptual level there is not much difference in the ways British and Serbian press conceptualise the crisis – conceptual metaphors are the same, only their surface linguistic realisations may on occasion differ. In addition, Serbian press seems to have been under much influence of British press and the ways it dealt with the issue of the global financial crisis, so that only tentative conclusions may be drawn from our analysis concerning the cultural specificity of the used metaphors.

Following Lakoff and Johnson's (1980) and Forceville's (2006, 2009, etc.) main ideas, we have also tried to demonstrate how the visual elements on newspaper covers help to conceptualise the plight of the global and/or Serbian economy in unstable times of the financial crisis. Our analysis has shown that the target domain of the financial crisis is systematically structured via several source domains which are either predominantly visually cued, or specified in both modalities, verbal and pictorial. It turned out, as in the case of verbal metaphors, that both English and Serbian share the same conceptualisations of the global financial crisis – irrespective of the culture in which the selected magazines are published, their reporters and journalists choose those metaphorical expressions and photographs which have the strongest effect on the readers, thus having at their disposal a reliable tool which helps them emphasise the effects of the crisis.

References

- Bounegru, Forceville 2011: L. Bounegru, C. Forceville, Metaphors in editorial cartoons representing the global financial crisis, *Visual Communication*, 10/2, 209–229.
- Cameron, Deignan 2006: L. Cameron, A. Deignan, The Emergence of Metaphor in Discourse, *Applied Linguistics*, 27/4, 671–690.
- Charteris-Black 2000: J. Charteris-Black, Metaphor and vocabulary teaching in ESP economics, *English for Specific Purposes*, 19, 149–165.
- Charteris-Black 2004: J. Charteris-Black, *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Chiang, Duann 2007: W. Y. Chiang, Duann, R. F., Conceptual metaphors for SARS: ‘war’ between whom?, *Discourse & Society*, 18/5, 579–602.
- Cortés de los Ríos 2010: M. E. Cortés de los Ríos, Cognitive devices to communicate the economic crisis: An analysis through covers in *The Economist*, *Ibérica*, 20, 81–107.
- Đurović, Silaški (2010): T. Đurović, N. Silaški, Metaphors we vote by – the case of marriage in Serbian contemporary political discourse, *Journal of Language and Politics*, 9/2, 237–259.
- Đurović, Silaški (у штампи): T. Đurović, N. Silaški, The Global Financial Crisis and the Media – A Cognitive Linguistic Approach to Monomodal and Multimodal Conceptual Tools, The Sixth International Interdisciplinary Symposium *Encounter of Cultures*, Faculty of Philosophy, Novi Sad, 1st December 2011.
- Forceville 2006: C. Forceville, Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for Research, in: G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven & F. J. Ruiz de Mendoza Ibanez (eds.), *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*, Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 379–402.
- Forceville 2008: C. Forceville, Metaphor in Pictures and Multimodal Representations, in: R.W. Gibbs, J. (ed.), *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 462–482.
- Forceville 2009: C. Forceville, Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for Research, in: C. J. Forceville & E. Urios-Aparisi (eds.), *Multimodal Metaphor*, Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 19–42.
- Henderson 1982: W. Henderson, Metaphor in Economics, *Economics* (Winter), 147–53.
- Klikovac 2004: Д. Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд: Библиотека XX век.
- Lakoff, Johnson 1980: G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live by*, Chicago: University of Chicago Press.
- Pragglejaz Group 2007: Pragglejaz Group, MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse, *Metaphor and Symbol* 22, 1–39.

- Rasulić 2008: K. Rasulić, On the Conceptualization of the European Union across EU Boundaries, in: K. Rasulić, I. Trbojević Milošević (eds.), EL-LSSAC Proceedings, Vol. I, Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade, 315–327.
- Semino 2008: E. Semino, *Metaphor in Discourse*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Silaški et al. 2009: Н. Силашки, Т. Ђуровић, Б. Радић-Бојанић, *Јавни дискурс Србије – когнитивистичко-критичка студија*, Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета.
- Silaški, Đurović 2010: N. Silaški, T. Đurović, The conceptualisation of the global financial crisis via the economy is a person metaphor – a contrastive study of English and Serbian, *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature* 8/2, 129–139.
- Silaški, Đurović 2011: Н. Силашки, Т. Ђуровић, The natural force metaphor in the conceptualisation of the global financial crisis in English and Serbian, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LIV/1, 227–245.
- Skorczynska, Deignan 2006: H. Skorczynska, A. Deignan, Readership and Purpose in the Choice of Economics Metaphors, *Metaphor & Symbol* 21/2, 87–104.
- White 2004: M. White, *Turbulence and turmoil* in the market or the language of a financial crisis, *Ibérica* 7, 71–86.

Татјана Н. Ђуровић
Надежда Р. Силашки

СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА ИЗ МЕТАФОРИЧКОГ ВЕЛА МЕДИЈА

Резиме

У овом раду анализирамо начине на које новинари користе појмовну метафору за представљање светске економске кризе својим читаоцима. Контрастивним језичким и културним приступом уз помоћ теорије појмовне метафоре (Лејкоф и Џонсон 1980), излажемо најчешће појмовне метафоре употребљене у српском и енглеском језику за структурисање економске кризе. Поред вербално испољених метафора, бавимо се и њиховим мулти-модалним или сликовним реализацијама, како бисмо установили сличности и разлике између два језика. Пошто су метафоре ретко лишене идеолошког набоја, покушаћемо да покажемо како, без обзира на евентуалне језичке или културолошке разлике, избор појединих метафора појачава већ драматичну ситуацију, кријући чињеницу да је економска ситуација у којој се налазимо резултат људског деловања, а не нпр. екстремних метеоролошких прилика или болести, како показују примери из корпуса коришћеног за анализу. Испоставља се да између енглеског и српског нема великих разлика у погледу концептуализације светске економске кризе, а да се оне које су уочљиве реализују не на појмовном, већ на површинском језичком или сликовном нивоу.

МОГУЋНОСТИ ПРЕДВИЂАЊА СТЕПЕНА ТРАУМАТСКИХ ИСКУСТАВА КОД АДОЛЕСЦЕНАТА НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ

Апстракт: *На узорку од 530 испитаника (265 из Босне и Херцеговине и 265 испитаника из Црне Горе, у узрасту од 16 до 19 година) испитано је како димензије петофакторског модела личности (екстраверзија, агресивност, неуротицизам, отвореност и савјесност, као и двије евалуативне димензије личности, позитивна и негативна валенца) предвиђају различит степен трауматских доживљаја (никаква или лака трауматизованост, средњи степен трауматизованости и висок степен трауматизованости) код адолесцената који су имали различито рано искуство (оних који су били изложени ратним околностима одрастања, и оних који су одрастали у мирнодопским условима).*

Као критеријумска варијабла коришћена је траума, односно степен испољености трауматских искустава, а као предиктори коришћене су особине личности, подаци су анализирани мултиплом регресионом анализом.

На основу добијених резултата регресионе анализе, а водећи рачуна о величини парцијалног доприноса предикторских варијабли, могуће је извести закључак да су за предикцију доживљаја степена трауматичних искустава идентификована упоришта у двије димензије личности које могу послужити као оквир за тумачење структуре личности, које су на основу одређених димензија више склонее трауматичним доживљајима из предикторског модела. У том контексту потврђено је полазиште о томе да особине личности детерминишу склоност ка већем степену доживљаја одређених ситуација као високо трауматичних, из чега произлази закључак да је на основу добијених резултата могуће израдити психолошки профил особа које су склонее таквом понашању.

Кључне ријечи: особине личности, великих пет +2, траума, адолесценција.

Уводне напомене

Психичка траума је појава која је донекле неизбежна, односно свакодневно присутна у човјековом животу, и која најчешће одређује даљи развој личности. Човјек је кроз историју био изложен разним трауматичним доживљајима (разне природне појаве и катастрофе) и различито их је доживљавао и преживљавао. Сигурно је да се данас човјек мање плаши нпр. одређених оружја која су превазиђена појавом нових, више застрашујућих и разорних, нарочито ратних средстава, па му она претходна данас изгледају безопасна. Али када говоримо о рату, свјесни смо да се ради о из-

* malinic@paleol.net

ложености снажном трауматском догађају, који својим интензитетом и природом превазилази уобичајна људска искуства и изазива реакције код све дјеце која су била изложена том догађају.

Фројд је трауму дефинисао као преплављеност организма снажним дражима које код личности изазивају веома непријатно психичко стање са којим личност не може да изађе на крај и којих се не може ослободити пражњењем кроз афекат, плач или агresiју. Степен зрелости дјетета, његова дораслост ситуацији, индивидуална осјетљивост и отпорност, реаговање околине, нарочито родитеља, могу ублажити или учинити тежим видљиве ефекте ране трауме на дјецу.

Ми смо у овом раду пошли од важности структуре личности и испољености одређених димензија које могу бити важни предиктори у степену трауматских искустава код младих. Односно, пошли смо од тога да испољеност одређених димензија личности (неуротицизам, агресивност, негативна валенца) могу бити важан предиктор у степену доживљаја одређеног догађаја као трауматичног, што може имати утицаја на негативне даље ефекте у целокупном развоју личности. Олпорт личност дефинише на следећи начин: „Личност је динамичко устројство оних психичких система који у појединцу одређују његово јединствено прилагођавање средини“ (Hall, Lindzey 1978: 407).

Када се говори о разликама између људи, о којима су истраживали и Смедеревац, Митровић и Чоловић (2010), полази се од тога да постоје разлике у димензија личности, односно о степену изражености тих димензије. Особина може бити само мање или више изражена, а у складу с тим и њене манифестације могу варирати од индивидуе до индивидуе. Не постоји особа за коју можемо рећи да посједује неку особину коју нико други не посједује. Одговор који нуди парадигма психологије индивидуалних разлика јесте да су те разлике, које се испољавају као квалитативне, посљедица различитог степена изражености великог броја особина. Свака особина се испољава у контексту особе као цјелине. Чак ако двије особе имају подједнако изражену агресивност, разлика у изражености неке друге особине (нпр. екстраверзије) може учинити испољавање агресивности и понашање тих особа различитим.

Учесталост и интензитет одређених стања и расположења су индикатори који говоре о изражености особина. С друге стране, с обзиром да стабилне особине личности обухватају уобичајене обрасце понашања и осјећања, помоћу њих можемо да закључимо каква су стања и расположења карактеристична за ту особу у свакодневном животу.

Тако су се у оквиру три категорије различитих стресора – губитак, пријетња и изазов – показале следеће стабилности у димензијама личности мјерених петофакторским моделом личности:

Неуротицизам се сматра најзначајнијим доменом и општим фактором предизпозиције да се догађај доживи као стресан. Неуротицизам је у релацији са мјерама регресије, помјерања, неодлучношћу или маладаптив-

ним акцијама. Особе са високим скором неуротицизма реагују неадекватним адаптивним одговорима, склоне су да доживе негативне емоције, окривљују себе или друге, прибјегавају магијском типу мишљења, пасивним и избјегавајућим облицима понашања, док су особе са ниским скором на домену неуротицизма усмјерене на рјешавање проблема и тражење социјалне подршке.

Екстраверзија је домен повезан са спремношћу да се тражи социјална подршка, да се стрес доживи прије као изазов него као пријетња, са склоношћу позитивним емоцијама, хумору, оптимистичном приступу.

Отвореност је домен повезан са афирмативним копингом, са спремношћу да се проблему приступи на нов начин, са другог аспекта, да се тражи нова информација или ново рјешење.

Сарадљивост је домен позитивно повезан са тражењем социјалне подршке, попустљивошћу, на супрот агресији усмјереној на околину. Домен сарадљивост је у негативној релацији са одбранама које укључују дисторзију селфа (у смислу идеја о властититој супериорности) и у позитивној релацији са одбранама које укључују саможртвовање.

Савјесност је домен који је одраз самодисциплине, планирања и постојаности, повезан са ефикасним копингом у коме се преузима управљање и усмјеравање акције, док су особе са ниским скором на савјесност склоне регресији, неефикасним пасивним реакцијама, одустајању, слично особама са високим неуротицизмом. Разлика је у томе што особе са високим скором неуротицизма нису способне да се ефикасно суоче са стресом, док оне са ниским скором на домену савјесности нису вољне да то учине.

Индивидуалне одлике дјетета значајне су за тип испољених реакција. Дјеца која су стидљива и плашљива реагују повлачењем из околине и јачањем постојећих страхова, док депресивна дјеца развијају интензиван осјећај кривице и због тога имају повећан ризик за појаву ПТСП. Импулсивна дјеца реагују на трауматске догађаје поремећајима понашања.

Ишпановић-Радојковић констатује: „Дјеца која су имала прилике да играју активнију улогу и да контролишу своје понашање у ратној ситуацији, испољила су знатно мање сметњи и чешће су се идентификовала са хуманијим професијама, припремајући се за будућу улогу у друштву без рата“ (Ишпановић-Радојковић 1996: 9).

Масксуд и сарадници (1993, према: Ишпановић 1996: 1) сматрају: „У рату су дјеца изложена бројим неповољним чиниоцима који угрожавају његов физички и психички интегритет и развој. Искуство је показало да извјесни трауматски догађаји много чешће доводе до психичких поремећаја код дјеце него други. Мексоуд, наводе да су сљедећа ратна искуства посебно трауматска за дјецу:

1. насилна смрт родитеља;
2. присуство убиству, мучењу или рањавању блиских особа, првенствено чланова породице;
3. одвајање дјеце и присилна миграција, односно избјеглиштво;

4. животна угроженост дјетета;
5. учествовање дјетета у насиљу;
6. бомбардовање и гранатирање, посебно евакуација под тим условима;
7. присуствовање реакцијама страха и панике родитеља;
8. физичко рањавање и инвалидност дјетета;
9. крајња биједи и гладовање.

Посттравматски стресни поремећај – ПТСП, код дјете се може развити и након посредног сазнавања о трауматском догађају, нпр. када је дијете сазнало од одраслих или путем медија како је неко био мучен, масакриран или убијен.

Травматски догађаји блажег интензитета, уколико им је дијете учествовало изложено током дужег временског периода, такође могу довести до равоја ПТСП.

Након изложености ратној трауми најчешћа психопатологија дјете и младих је у виду посттравматског стресног поремећаја, фобичних и анксиозних поремећаја, депресије, поремећаја привржености, новонасталих поремећаја пажње, злоупотребе алкохола и дроге, дисоцијативних поремећаја спавања и соматизације. Ове сметње су узрасно специфичне.

Истраживање које је спровела Данеш (2003: 122) на Дјечијој психијатрији у Клиничком центру у Сарајеву указује на пораст броја психичких поремећаја, тј. превалација (новооткривени поремећај) повећана је за око 15% у односу на предратно раздобље. Гледано по групама, видан је пораст тзв. развојно-психолошких поремећаја код мале дјете, док је код школске дјете уочен пораст броја неуротских поремећаја уз пад едукативних потенцијала, који се манифестује као пад способности за савладавање школских програма. Конкретна посљедица је слаб успјех у школи код, по интелигенцији, нормалне дјете. Данеш (2003: 124–125) сматра да „ратни стрес, без обзира на који начин, готово увијек стигне по свој дуг; постизање животног спокојства и задовољства тако увијек негдје ремети трауматско искуство, без обзира да ли је то у старој или новој домовини и без обзира је ли као стресни поремећај или поремећај прилагођавања“.

Концепција истраживања

У истраживању се пошло од тога да ће се уз помоћ димензија личности које су доминантне код испитаника моћи предвиђати степен испољености трауматских искустава. У доступној литератури нису рађена слична истраживања након завршетка ратних дешавања на нашим просторима.

У овом раду ћемо сагледати испољеност сљедећих особина личности: неуротицизам (N), екстраверзија (E), отвореност (O), агресивност (A), савјесност (S), позитивна валенца (PV) и негативна валенца (NV), и установити да ли је могуће на основу наведених особина предвиђати степен трауматичних доживљаја код адолесцената.

Односно, сматрамо да је могуће и научно оправдано предмет истраживања спецификовати као одређивање испољености појединих димензија петофакторског модела личности у предвиђању степена трауматских доживљаја код адолесцената који су имали различито рано искуство (оних који су били изложени ратним околностима одрастања, и они адолесценти који су одрастали у мирнодопским условима).

Научни циљ истраживања односи се на предикцију степена трауматских доживљаја на основу особина личности. *Практични циљ* истраживања је у томе што ће добијени резултати дати објективнију слику о димензијама личности које су подложније испуњености већег степена трауматичних доживљаја, те на основу добијених резултата моћи ће се превентивно дјеловати у програмима превенције код адолесцената који имају доминантне одређене димензије личности, да не би одређене околности довеле до високог степена трауматичних доживљаја, и тиме би се спријечио даљи негативни утицај у развоју дате личности. Односно, превентивно би се дјеловало на очување менталног здравља адолесцената за које је карактеристична одлика овог периода бунтовничко понашање и приклањање антисоцијалним групама, а знатно су повећани услед пада вриједносног система и моралне конфузије у друштву, који су саставни дио ратова и друштвених криза.

Методе истраживања које су коришћене у овом раду су емпиријски неекспериментална метода и метода теоријске анализе. Емпиријски неекспериментална метода састоји се у спровођењу истраживања на терену и прикупљању података путем истраживачких инструмената, те обради и анализи добијених података. Методу теоријске анализе користили смо за проучавање тзв. секундарне грађе, при чему су анализиране нама доступне публиковане стручне и научне грађе расправе о трауми и особинама личности.

Мјерни инструменти који су коришћени су: инструмент за процјену личности великих пет плус два (VP+2) и батерија за процјену испитивања степена трауматизованости код дјете. Великих пет плус два настао је као резултат десетогодишњих истраживања структуре личности на основу лексичких описа у српском језику. Ријеч је о пет димензија које показују кроскултуралну стабилност и универзалност: екстраверзија – интроверзија, неуротицизам – емоционална стабилност, савјесност – импулсивност, пријатност – агресивност и отвореност према искуству – конвенционалност. У српском језику се досљедно у истраживањима димензија *пријатност* појављује у обрнутом смјеру, те је у њеном именовању дошло до одступања у односу на класичне моделе и названа је агресивност. Новину у односу на пет добро познатих особина представљају двије додатне димензије, важне за процјену самоевалуације. То су позитивна валенца и негативна валенца. Описи који се налазе у основи ових димензија су веома заступљени у свакодневном говору и језику, а наши свакодневни интерперсонални односи засићени евалуацијом и самоевалуацијом, тако да је очигледно да се ради о

важним аспектима процјене. У најширем контексту, ове димензије могу замијенити упитнике чији је циљ процјена аспеката слике о себи. Скала је преузета у потпуности и није модификована.

Батерија за процјену испитивања степена трауматизованости код дјеце – *Borisa Wolfa* – конструисана је на основу резултата који су добијени примјеном једне много шире батерије тестова на дјеци. Основни циљ упитника јесте да, сем што треба да пружи основне биографске податке о испитанику, треба да пружи и увид да ли је испитаник доживио неку трауму, каква је то траума била, када се десило и колико је времена прошло од тада. Тест за процјену психичких посљедица доживљене трауме конструисан је са циљем да се добије временски економичан инструмент, погодан за групну примјену, који треба да добро диференцира трауматизовану од нетрауматизоване дјеце, а да сама примјена тог теста не производи додатне трауматске ефекте код испитиване дјеце. Батерија није преузета у цјелости и прилагођена је овом истраживању.

У складу са предметним одређењем, те формулисаним циљевима, истраживање је реализовано на вишеетапном стратификованом намјерном узорку. Наиме, избор јединица у узорак обављен је у више етапа у којима су кориштени поступци намјерног и случајног избора. Намјерно су изабране регије у којима су била ратна дејства, тј. ученици из Републике Српске, и регије у којима није било ратних дејстава, тј. ученици из Црне Горе. Тако је у коначном узорку обухваћено 530 ученика, од чега је 265 ученика средње школе који су из популације дјеце рођене у рату и који су живјели у ратним тешким и трауматичним условима (Република Српска), и 265 ученика средње школе који нису били изложени ратним дејствима (средњошколци из Црне Горе).

Коришћени статистички поступак је мултипла регресиона анализа на основу које је могуће предвидјети степен испољености трауматских искустава на основу особина личности.

Резултати истраживања

Анализа дистрибуције особина личности, табела 1, показује да први од ових пет фактора, неуротицизам (емоционална стабилност) који одражава индивидуалне реакције у склоности ка доживљавању негативних емоција као што су анксиозност, туга, кривица и сл., као и у резилијентности и начину реаговања на стрес, највећи број испитаника има умјерени неуротицизам, 34,71% у степену испољености ове димензије личности. Други фактор екстраверзија (сургенција), односи се на потребу за интензивним социјалним контактима, али и неке темпераменталне карактеристике као што су живахност, активитет, потреба за узбуђењима, насупротив мањој потреби за друштвом и стимулацијом генерално, мањем степену активности и уздржаности у експресији емоција. У дистрибуцији ове особине лично-

сти највећи број испитаника су интроверти, 35,84%, личности које имају мању потребу за друштвом и стимулацијом генерално.

Табела 1: Дистрибуција особина личности

<i>Неуротицизам</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Емоционална стабилност	175	33.01
Умјерени неуротицизам	184	34.71
Неуротицизам	171	32.26
<i>Екстраверзија</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Интроверзија	190	35.84
Умјерени И-Е	156	29.43
Екстраверзија	184	34.71
<i>Агресивност</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Пријатност	176	33.20
Умјерена агресивност	170	32.07
Агресивност	184	34.71
<i>Савјесност</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Савјесност	198	37.35
Умјерена импљусивност	134	25.28
Импљусивност	198	37.35
<i>Отвореност према искуству</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Конвенционалност	161	30.37
Умјерена отвореност	182	34.33
Отвореност	187	35.28
Σ	530	100,00

На димензији агресивности највећи број испитаника су управо и потврдили овај пол особине личности, 34,71%, на супрот другом полу ове димензије, пријатности, која описује индивидуалне разлике у изражености потребе за хармоничним односима са другим људима, обухватајући на једном полу мирољубивост, добродушност и спремност на компромисе, а на другој склоност агресивном понашању и искључиву усмјереност на сопствене циљеве. Садржај савјесности обухвата однос према циљевима, степен истрајности, организованости, дисциплине и планирања који се испољава у циљу усмјереном понашању. На овој димензији личности имамо исти број испитаника на оба пола дате димензије, по 37,35% и савјесних и импљусивних испитаника. Коначно, димензија отвореност према искуству (интелект, култура, у неким моделима описана као супротни пол – конвенционалност) показује степен спремности за прихватање новина, толеранције разноврсности и често интелектуалне радозналости и креативности. Највећи број испитаника, 35,28%, је отворен ка новом искуству.

Табела 2: Дистрибуција евалуативних димензија личности

<i>Позитивна валенца</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Низак скор позитивне валенце	181	34.15
Умјерен скор позитивне валенце	179	33.77
Висок скор позитивне валенце	170	32.07
<i>Негативна валенца</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Низак скор негативне валенце	182	34.33
Умјерен скор негативне валенце	164	30.94
Висок скор негативне валенце	184	34.71
Σ	530	100

Двије евалуативне димензије су позитивна валенца и негативна валенца, приказане су у табели број 2. Прва се односи на процјену себе као изузетне и супериорне особе, а друга на процјену себе као зле, страшне особе. Код дистрибуције евалуативне димензије позитивна валенца највећи број испитаника има низак скор, 34,15% на евалуативној димензији личности, што указује на процјену себе као безначајне и немоћне особе. Такође, на другој евалуативној димензији личности, негативна валенца, највећи број испитаника 34,71% испољава висок скор негативне валенце, што указује на то да процјењују себе као лоше особе. Ове двије димензије показале су се нарочито корисним када је у питању предикција поремећаја личности.

Резултати мултипле регресионе анализе показале колико се на основу идентификованих предиктора може предвидјети степен трауматских искустава код адолесцената.

Табела 3: Коефицијент мултипле корелације

<i>Модел</i>	<i>P</i>	<i>R Square</i>	<i>Std. Error of the Estimate</i>	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
1	0,396	0,157	0,373	13,904	0,000

На основу добијених резултата приказаних табелом 3, коефицијент мултипле корелације износи $r=0,396$ и статистички је значајан на нивоу 0,01. То упућује на закључак да између особина личности као предиктора и степена трауматичних доживљаја постоји линеарна повезаност. Судаћи према добијеним резултатима особине личности објашњавају 15% укупне варијансе испитаника са високим степеном трауматичних искустава код адолесцената.

Табела 4: Стандардизовани регресиони коефицијенти

<i>Предиктори</i>	<i>Beta</i>	<i>T</i>	<i>Sig.</i>
Екстраверзија	-0,085	-1,795	0,073
Агресивност	0,084	1,686	0,092
Неуротицизам	0,301	6,261	0,000**
Негативна валенца	-0,010	-0,213	0,831
Отвореност према искуству	0,091	1,893	0,059
Позитивна валенца	-0,081	-1,671	0,094
Савјесност	0,095	2,152	0,032*

*Sig < 0,05 ** Sig. < 0,01

Од посматраних предиктора највећи парцијални однос у објашњењу индивидуалних разлика у односу степен трауматичних искустава имају двије димензије личности, то су неуротицизам, при чему је вриједност $\beta=0,301$ уједно и највећа, и димензија савјесност ($\beta=0,095$), као значајан предиктор у предвиђању степена трауматских искустава код адолесцената. Значајну предиктивну вриједност код степена доживљаја трауматичних искустава имају висок ниво неуротицизма и низак ниво савјесности (показују тенденцију за издвајањем као значајаних предиктора).

На основу добијених резултата регресионе анализе, а водећи рачуна о величини парцијалног доприноса предикторских варијабли, могуће је извести закључак да су за предикцију доживљаја степена трауматичних искустава идентификована упоришта у двије димензије личности, које могу послужити као оквир за тумачење структуре личности које су на основу одређених димензија више склоне трауматичним доживљајима из предикторског модела. У том контексту потврђено је полазиште о томе да особине личности детерминишу склоност ка већем степену доживљаја одређених ситуација као трауматичних, из чега произлази закључак да је на основу добијених резултата могуће израдити психолошки профил особа које су склоне таквом понашању.

Особе са високим скором неуротицизма реагују неадекватним адаптивним одговорима, склоне су да доживе негативне емоције, окривљују себе или друге, прибјегавају магијском типу мишљења, пасивним и избјегавајућим облицима понашања, док су особе са ниским скором на савјесности склоне регресији, неефикасним пасивним реакцијама, одустајању, слично особама са високим неуротицизмом. Разлика је у томе што особе са високим скором неуротицизма нису способне да се ефикасно суоче са одређеним реметећим ситуацијама, док оне са ниским скором на домену савјесности нису вољне да то учине.

На основу добијених резултата мултипле регресионе анализе могуће је направити профил особа које су склоне високом степену доживљаја ситуација трауматичних у свом понашању. У том контексту ће висок степен трауматичности у понашању испољити особе за које су карактери-

стични висок степен нуротицизма и низак степен савјесности као доминантних димензија личности у структури датих појединаца.

Резимирајући добијене резултате предиктивних вриједности посматраних варијабли у контексту предвиђања степена трауматичних доживљаја код адолесцената, може се закључити да се на основу димензија личности, високог нуротицизма и ниско изражене димензије савјесности може предвиђати степен трауматичних доживљаја код адолесцената.

Закључна разматрања

Добијени резултати истраживања показују да је могуће извести закључак да су за предикцију доживљаја степена трауматичних искустава идентификована упоришта у двије димензије личности које могу послужити као оквир за тумачење структуре личности, које су на основу одређених димензија више склоне трауматичним доживљајима из предикторског модела. У том контексту потврђено је полазиште о томе да особине личности детерминишу склоност ка већем степену доживљаја одређених ситуација као високо трауматичних, из чега произлази закључак да је на основу добијених резултата могуће израдити психолошки профил особа које су склоне таквом понашању.

У том контексту ће висок степен трауматичности у понашању испољити особе за које су карактеристични висок степен нуротицизма и низак степен савјесности као доминантних димензија личности у структури датих појединаца. То нам указује на чињеницу да особе са високим скором нуротицизма нису способне да се ефикасно суоче са одређеним трауматичним ситуацијама, док оне са ниским скором на домену савјесности нису вољне да то учине.

Оптимално мјесто за спровођење психосоцијалних програма помоћи младима јесте школа. Свакако, битна институција као што је школа, представља мјесто за пружање психолошке прве помоћи при пружању подршке у ситуацијама несреће, насиља, трагедије, као и трауме који погађају велики број дјеце и адолесцената, као што је то у рату и у ситуацијама везаним за рат је. Учионица представља идеално мјесто за изражавање осјећања адолесцената, расвјетљавање когнитивне збуњености и развијање способности за ефикасније превазилажење стресних ситуација. Програми рада превенције у школи би се постигао основни циљ превентивних интервенција, а то је нормализација процеса развоја који је угрожен.

Литература

- Адлер 1984: А. Adler, *Психологија детета*, Београд: Prosvjeta.
Божин 2001: А. Божин, *Личност и стрес*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача, Одјељење учитељског факултета.

- Бојановић 1985: Р. Бојановић, *Аутентична и неаутентична личност*, Београд: Просвјета.
- Влајковић 2005: Ј. Влајковић, *Животне кризе – превенција и превазилажење*, Београд: ИП „Жарко Албуљ“.
- Данеш 2003: В. Данеш, *Дијете, вањски свијет и психички поремећаји*, Зеница: Дом штампе.
- Ериксон 1976: Е.Ериксон, *Омладина – криза – идентификација*, Титиград: Побједа.
- Капор-Стануловић 1988: Н. Капор-Стануловић, *На путу ка одраслости*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кнежевић и сар. 2004: Г. Кнежевић и сарадници, *Петофакторски модел личности*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Кнежевић и сар. 2004: Г. Кнежевић и сарадници, *НЕО ПИ-Р – примјена и интерпретација*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Крнета 1995: Д. Крнета, *Васпитно дјеловање у школи*, Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић“.
- Крнета 2004: Д. Крнета, *Одабрана поглавља из едукацијске психологије*, Бања Лука: ТТ-центар.
- Мертон 1959: R. K. Merton, Social Conformity, Deviation, and Opportunity Structures: A Comment on the Contributions of Dubin and Cloward, u: *American Sociological Review*.
- Савјак 2004: Н. Савјак, *Иза зида тишине*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Смедеревац и сар. 2006: С. Смедеревац и сарадници, *Личност – методи и модели*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Смедеревац и сар. 2010: С. Смедеревац и сарадници, *Великих пет плус два*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Тењовић 2000: Л. Тењовић, *Статистика у психологији*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Требјешанин 2008: Ж. Требјешанин, *Речник психологије*, Београд: Стубови културе.
- Хавелка и сар. 2004: Н. Хавелка и сарадници, *Методе и технике социјално-психолошких истраживања*, Београд: Центар за примењену психологију.
- Хол, Линдзи 1978: S. C. Hall, G. Lindzey, *Теорије личности*, Београд: Нолит.
- Хрњица 2005: С. Хрњица, *Опита психологија са психологијом личности*, Београд: Научна књига Нова.
- Приручник за програм психосоцијалне помоћи избјеглом и прогнаном становништву у Републици Српској* (1996), Београд: Институт за ментално здравље.

Jelena D. Malinić

THE POSSIBILITIES OF PREDICTING THE LEVEL OF THE TRAUMATIC EXPERIENCES AT THE ADOLESCENTS ON THE PERSONALITY BASIS

Summary

On a sample of 530 respondents (265 from Bosnia and Herzegovina and 265 from Montenegro, aged 16 to 19 years) we analyzed the dimensions of five-factor model of personality (Extraversion, Aggressiveness, Neuroticism, Openness and Awareness, and two evaluative dimensions of personality Positive and Negative valence). They predict different levels of traumatic experiences of adolescents (lack or low level of trauma, medium level of trauma and high level of trauma) who have had various of early experiences (early grow up process in the war environment and those who grew up in a peaceful environment).

As a criterion variable we used trauma, that is the level of the expressed traumatic experiences, and as predictors the features of personality. The data were analyzed by multiple regressive analysis.

According to the results of the regressive analysis, and having in mind the amount of the partial contributions of predictor variables, it is possible to conclude that in the prediction of the traumatic experience that there are two dimensions of personality. These can be understood as a framework for the interpretation of the structure of personality more inclined to traumatic experiences.

In this context, we confirmed the initial thesis that the personality features determine the intensity of the emotional reaction on specific situations, and these may be very traumatic. This also provides a possibility to determine certain psychological profile of a person with this type of behaviour.

АРИСТОТЕЛОВА ПРАКТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА

Апстракт: У овом раду аутор жели да објасни на који начин се у Аристотеловој филозофији зачала идеја практичке филозофије, којој он у свом филозофском систему додјељује посебно мјесто уздижујући је до самосталног подручја сазнања. Такође, у раду се посебна пажња посвећује и објашњењу кључног појма за ову филозофију, а то је појам праксе који Аристотел из метафизичког окриља преводи у једно антрополошко подручје. Коначно, бива објашњена и специфичност практичког знања и циљеви који прате ту врсту сазнања.

Кључне ријечи: практичка филозофија, Аристотел, пракса, теорија, фронеис, поесис, техне.

Насупрот Платоновом изразито спекулативном приступу подручју људске праксе и његовој дијалектици, коју је Аристотел сматрао теоријским знањем, Аристотел развија практичку филозофију у директном суочавању са идеалом теорије и теоријске филозофије, сматрајући да се свијету људског живота и дјелања не може прићи, нити се може проучавати на исти начин као предмети теоријских наука (математика, физика и теологија) држећи се строго принципа тих наука. Наиме, док су код Платона и етика и политика детерминисане његовим учењем о идејама, дакле, његовом онтологијом, због чега је Платон и човјека и људску заједницу тумачио из једне свеобухватне онтолошко-космолошке перспективе, Аристотел је кренуо обрнутим путем, па је и самој теорији приступио из практичког подручја (Ритер 1987). Аристотел је био начисто с тим да нам онтолошки и космолошки аргументи не могу бити од велике помоћи у рјешавању проблема који се тичу људског понашања и дјелања јер они нису условљени неким унапријед постојећим законом, већ зависе од одговорног, свјесног избора онога који дјела. Због тога се његова практичка филозофија и назива „филозофијом о људским стварима“ (περί τά ἀνθρώπινα φιλοσοφία), а Аристотелова заслуга лежи у томе што је он успио да подручје људске праксе уздигне до самосталног подручја сазнања. Али, Аристотел нас притом непрекидно упозорава да овде „циљ није (теоријско) знање него практична примена“, односно да се практичким наукама не бавимо ради њих самих, као што је случај са теоријским наукама, већ због њихове усмјерености на праксу вођења живота. Управо практичка филозофија представља јединство мишљења и дјелања, али не било каквог дјелања, већ оног исправног дјелања (еупраксија) до којег долазимо промишљањем. Дакле, Аристотелова подјела филозофије на теоријску, практичку и поетичку, која се ослања-

* grbiljana@gmail.com

ла на три различита начина живота, није мотивисана сужавањем и раздвајањем простора филозофског истраживања, нити Аристотел има у виду оно што прати нововјековни појам науке, а то је методска особеност наука, него је имао у виду различитост предмета ове три филозофије. Због тога је Аристотел према Гадамеровом схватању „[...] захтевао за практичку филозофију својеврсну самосталност и тако отворио традицију практичке филозофије која је била делотворна закључно са деветнаестим веком, док коначно у нашем веку није била замењена такозваном „политичком науком“ или „политологијом“ (Гадамер 2000: 175).

Иако се идеја практичке филозофије наговјештавала и у самој Платоновј Академији, ми ипак сматрамо да је зачетник филозофије морала (Сократ), својим врлинским начином живота у којем знање и дјелање падају уједно, пресудно утицао на Аристотелово утемељење практичке филозофије. Сократ је, према Цицероновом свједочанству „први спустио филозофију са небеса, увео је у градове, па чак и у домове, и навео нас да разматрамо живот и морал, добро и зло“ (Бенсон 2007: 319), сматрајући да проучавање тих питања треба да нас приведе сазнању добра које истовремено унапређује човјекову врлину. Тиме филозофија са Сократом постаје нешто више од чисто теоријског подухвата, а тај практички моменат у Сократовој филозофији није оставио равнодушним Аристотела. Напротив, ми вјерујемо да су Сократова питања: „Како треба живјети?“ и „Који је најбољи начин живота?“, као и његов захтјев за самопознањем, директно утицали да се у Аристотеловој мисли роди идеја практичке филозофије.

И Платон је, такође, утицао на Аристотела, али у том погледу што је он поменути филозофију изградио у апсолутном негирању Платонових схватања. Оно што је представљало камен темељац Платоновог система, а то је, наравно, идеја *добра*, Аристотел је жестоко критиковао. Међутим, били бисмо неправедни према Платону ако бисмо тврдили да се он потпуно оглушио о аполонски захтјев за самопознањем, који је од почетка крманио хеленском културом. Напротив, сам Платон је сматрао да „изреке са Аполоновог храма утемељују практични животни став појединца, а Аполон посредством свог пророчишта рјешава судбинска питања и полисне заједнице, што значи да је исти темељ и човјека и заједнице, и да човјек и заједница почивају на истим врлинама и вриједностима“ (Шијаковић 2002: 19).

Када бисмо поставили питање шта значи „добро живјети“ или „живјети у складу са добрим“, Платонов програм, изложен у његовој *Држави*, наизглед не садржи ниједну препреку за разумијевање тих питања јер је *добро* највиша идеја¹, која, онемо ко умије и ко је стекао моћ да влада својим страстима, налаже мудро понашање, док је Аристотелово мишљење битно

¹ Платон је најприје подводио посебне врлине под општије, да би на крају њихову суштину утемељио у идејама, а затим све врлине, односно добра, подвео под једно врховно добро као њихов узрок.

другачије, због тога што он сматра да свака стварност, тј. све што постоји, посједује у себи врлину или моћ која га битно одређује, и која је, боље речено, његова природа. Та природа тежи да се оствари чином који је испуњава и који задовољава потребу бића за складом и пуноћом. Аристотел је слиједио Платона сматајући да је управо полис право мјесто врлине, али је он своју пажњу усмјерио на питање о „људском добру“, које човјек својим радом може да досегне и које може да буде начело људског дјелања, а не тек интуитивно-мистичке визије резервисане само за малобројне. То, међутим, можемо да увидимо тек из разлика које проистичу из цјелине њиховог филозофирања, како на онтолошком тако и на космолошком нивоу.

Први Аристотелов корак састојао се у напуштању платоновског система наука и њихово сажимање у једно *онтолошко* учење о начелима², као и његово досљедно извођење свијета из тог обухватајућег односа начела³, а окренуо се индуктивној и дескриптивној анализи бивствовања, показујући на тај начин да је имао истанчанији слух за реалитет оног конкретно-емпиријски постојећег (Конрад 2004: 76). Конрад Гајзер, пишући о Платоновом неписаном учењу, налази да узрок овог распадања платоновске једности филозофирања лежи у томе што је Аристотел разријешио платоновску везу између бивствовања и вриједности, онтологије и учења о нормама, а исто тако је битно указати да математика, на чијој систематизујућој функцији почива једност космоса платоновске науке и преко које је он покушао да изведе свој систем, код Аристотела губи свој централни значај. Тиме нам постаје јаснија Гадамерова тврдња да је Аристотел идеју практичке филозофије развио као реакцију на Платонову телеолошку математику добра, која просијава кроз митску приповијест Тимаја, сматрајући да она у подручју људских ствари одговара ономе што је Аристотел у пољу природних ствари противставио платоновској метаматематици као метафизику, као једну онтологију *κινούμενα* и њеног врхунца у *κινούν ἀκίνητον* (Гадамер 2000: 205).

Када је у питању њихова космологија, Аристотел је сматрао да је свјетски поредак вјечан и ненастао и да не потребује никаквог „небеског занатлију“ (демијурга) који би довео у ред свако погрешно и неуређено

² Ријеч је о Платоновим „неписаним учењима“ која су се односила на врхунске и прве ствари, односно на начела *једно* (*έν*) и неодређено двојство (*αόριστος δούς*), и која су, по Аристотеловом свједочанству из *Метафизике* (*Μεταφυσικά* 990б 17–22), била важнија и од самог учења о идејама. Теорија начела представља покушај да се одговори на апорије изнесене у Пармениду везане за учење о идејама и покушај да се постигне увођење реда у плурализам теорије идеја.

³ Учење о начелима нам показује да је цјелокупна стварност хијерархијски структурисана тако да је коначно сводива на два супротстављена начела и изводиwa из ових начела, али упркос томе Платонова метефизика је хенолошка, јер начела немају једнаку онтичку вриједност, него *једно*, које је одређено као *добро* или *идеја добра*, што указује на аксиолошки аспект Платонове онтологије, јесте апсолутно и трансцендентно.

кретање, стварајући материјални свијет с обзиром на космос идеја у својству његове парадигме. Док Платон душу свијета сматра почелом кретања, која својим кретањем управља свиме, дотле Аристотел уводи појам природног кретања, а саму природу проглашава почелом и узроком кретања и мировања. Њихова потпуно различита становишта ће се темељно одразити на њихово схватање етике и политике, као и саме антропологије.

С једне стране, идеал којем Платонов човјек треба да тежи јесте усличавање човјека са богом (демијургом), а „то значи да треба да ’усличи’ његово умијеће савршеног остваривања Мјере и Једног као онтолошког начела које је демијургијском Уму непосредно доступно. Човјек се налази пред истим задатком само на нижем нивоу повезивања једног са мноштвом и уношења реда, хармоније и поретка на етичко-аксиолошком, политичком, техничком и умјетничком плану“ (Крцуновић 2004: 285). То значи да је Платон сматрао да у складу с тим умно уређеним космосом треба изградити и државу, тако да се срж његове практичке филозофије⁴ управо састоји у том остваривању идеалне државе која је у складу са законом космоса, односно с идејом *добра*⁵.

Иако нам се може учинити да је на тај начин уклоњен јаз између *добра* и човјека, Аристотел ипак сматра да добро по себи „није нешто што човјек постиже радом или стиче“ (Аристотел 1970: 12). Његовим увођењем појма природног кретања,⁶ гдје он саму природу проглашава почелом и узроком кретања и мировања, добијамо једно сасвим другачије схватање практичке филозофије, као и саме позиције човјека. То претумачење је у својој књизи *Политика Платонових Закона* јако добро примијетио Дамир Барбарић, који сматра да је оно код Аристотела довело до својеврсне редукције у етици и политици, будући да се човјек више неће морати искључиво угледати на Демијурга, него ће то бити, као што тврди Барбарић, „човјек којем је живот битно вођен и управљен знањем, који је смирен и дефинитивно затворен у границе оног људског“ (Шијаковић 1994: 99). Тиме је Аристотел јасно нагласио да се практичка филозофија бави превасходно човјеком и његовим дјелањем, тј. оним што је у нашој моћи и на шта можемо слободно утицати својом „умном и промишљеном одлуком“. Додуше, Аристотел у *Никомаховој етици* истиче да се човјеков живот у полису не своди на пуко подмиривање најнужнијих потреба, тако да он не одбацује ни оно божанско у човјеку и тај начин живота не означава људским, него

⁴ Финк је сматрао да је Платон успио разграничити теоријску од практичне филозофије, а доказ за то он налази у Платоновом дијалогу *Државник*.

⁵ Потребно је истаћи да је Платон сматрао да ум претходи природи, јер природу обликује сам божански демијург и због тога, по његовом мишљењу, неисправно поступају они који природом називају ону моћ и умијеће који су обликовали све, па и саму природу, а том гледишту се приклањао Аристотел.

⁶ У својој *Физици* он каже: „Суштаство природе лежи у почелу нечега и у ономе што проузрокује кретање и мировање, а то је оно што (живом бићу) као таквом суштински припада, а не по (неком спољашњем) додатку“ (*Физика* 1926 20).

божанским животом. У прилог томе, он каже: „Ако је ум заиста оно божанско код човјека, онда је и живот у складу с њим божански што се тиче људског живота. Не треба, дакле, да, према онима који нас тако наговарају, мислимо као људи само о људским стварима и као смртници о смртним, него да се, колико је год могућно, обесмртимо и да учинимо све за живљење у складу с оним најодличнијим од свега у нама“ (Аристотел 1970: 269).

Међутим, Пажанин нам напомиње да тиме „није ништа речено против својеврсности практичне филозофије, јер она најбољи начин живота и највише добро не одређује из хоризонта божанског мишљења и знања ради знања, него из хоризонта људског етичко-политичког дјеловања. У складу с тим, она највише добро одређује као људско а не божанско добро, док се полис ту показује као самодостатна и савршена заједница слободних и једнаких људи, тј. као мјесто озбиљења највишег добра као људског добра“ (Ритер 1987: 19). У Аристотеловој филозофији нема мјеста за идеју *добра* која би била трансцендентна. Стога идеја *добра* престаје бити највиши принцип етике, а такође и врлине нису апсолутне, вјечне парадигме, него постају могућности које се остварују у различитим индивидуалним облицима.⁷ D. J. Allan сматра да у обје верзије Аристотелове етике наилазимо на критику Платонове идеје *добра* и универзални концепт добра, јер су обје одбачене као без директне или индиректне примјене у политичкој науци, чак и када би се њихово постојање могло оправдати (Allan 1964: 273).^{*} О томе нам свједочи и сам Аристотел када у *Никомаховој етици* каже:

„Можда је боље узети у разматрање учење о добру као општем појму (односно идеји) и испитати шта се под тим подразумева, мада је ово истраживање отежано околношћу да су творци учења о идејама моји присни пријатељи. Но, свакако се може сматрати за исправније, штавише за дужност, да се, када је у питању очување истине, и пријатељство одбаци, ако је потребно, а то поготову важи за филозофе, јер иако нам је и једно и друго драгоцено, света је дужност дати истини предност. Они који су изнели то учење о идејама нису образовали идеје за све оно у чему су утврдили постојање претходећег и следећег (то је разлог што они нису створили ни идеју броја). Али добро се, наводно, јавља у категоријама супстанције, квалитета и релације (која је само као изданак – случајност на стаблу бића). Према томе (тј. из саме њихове поставке), произлази да не би могла постојати ниједна заједничка идеја (добра) која би обухватала све ове категорије. Даље, будући да се добро, како се тврди, јавља на исто толико начина као и биће (τό όν), (јер се, наводно, јавља и у категорији супстанције као божанство и разум, и у категорији квалитета као врлине, и у категорији квантитета као права мера, и у категорији релације као корисно, и у категорији времена као прави тренутак, и у категорији места као боравиште и слично), ја-

⁷ Због тога Аристотел сматра да има бескрајно много могућности и исто толико реализација добра.

^{*} Сви наводи дати у преводу са енглеског су аутора рада.

сно је из тога да добро не може да буде нешто заједничко (за све ове категорије) и свеобухватно јединствено и једно, јер се у том случају не би могло изразити у свим категоријама, него само у једној. Осим тога, пошто о свему ономе што је обухваћено једном идејом постоји и само једна наука, према томе, и за сва добра морала би да постоји само једна наука; међутим, постоји више наука, чак и о добру унутар једне категорије; на пример, о правом тренутку одлучује у рату стратегија, у болести лекарство, о правој мери када је реч о телесној нези - медицина, а када је реч о телесним напорима – гимнастика“ (Аристотел 1970: 9). Додуше, Аристотел нам овакво схватање проблема саопштава и раније, у *Еудемовој етици* (1982: 8).

Не можемо оспорити чињеницу да је Платон дао знатан допринос развоју научних сазнања у свим могућим областима (у математици и теорији музике, затим астрономији и географији, физици, биологији и медицини), али је због тога превидио специфичност практичког сазнања, па је принципе теоријског сазнања примијенио како у подручју вјечних суштина тако и у подручју људских ствари. Дакле, његово промишљање етике и политике као носећих стубова филозофије о људским стварима, тј. практичке филозофије, остају у сјенци његове онтологије и гносеологије, па се и етика и политика тумаче као примјена опште онтологије и гносеологије на човјеков живот у држави. Аристотел је, наиме, покушао да се огради од Платоновог изразито спекулативног приступа подручју људске праксе, првенствено у виду одклона од његове идеје *добра*, која је, према Платоновом мишљењу, и изнад суштине самог бића. Аристотел није напустио платоновско увјерење да политичка заједница треба да стреми према највишем добру, али значајну разлику доноси убјеђење да постоје и друга добра која заједница треба да препозна и оствари.

Апстрактност платоновске теорије, односно њено превладавање, била је задаћа коју је покушала испунити Аристотелова филозофија. Управо у томе лежи њена специфичност у односу на Платонову филозофију, која постаје практичном тиме што се примјењује на све сфере свијета и живота, не узимајући у обзир особеност *биос политикос*, који тежи да буде, али није нити бог, нити животиња, већ политичко биће. Ритер сматра да је напетост између теоријске науке и људске код Аристотела изглађена у јединству полиса, јер је полис за њега мјесто „у којем једино људски битак човјека има збиљност, тако да не може бити никаквог живота у божанском и у поретку битка који истодобно није укључен у грађански живот полиса“ (Ритер 1987: 9). То значи да тек добро устројен полис може да изњедри *биос тхеоретикос-а*, који ће у својој доколици истраживати прве принципе и узроке бивства, а у исти мах ће његово умовање или чисто мишљење бити заиста најсавршенија дјелатност.

Међутим, треба имати у виду да колико год настојимо практичку филозофију јасно и до краја оградити од теоријске и поетичке филозофије, ипак остаје чињеница да њу не можемо посматрати потпуно издвојено од Аристотелове телеолошки изграђене филозофске зграде. Већ сам појам

праксе нам указује на међусобну зависност теоријских и практичних појмова, а то је последица метафизичке позадине практичке филозофије. Много ће времена хеленској мисли требати да овај кључни појам практичке филозофије почне употребљавати у једном антрополошком смислу, под којим се подразумемијева промишљено и вољно људско дјеловање, које се тиче не толико човјековог односа према природи, колико његовог односа према другим људима. Такође је битно истаћи да је најприје читаво подручје људске дјелатности било обиљежено као *τέχνη*. Дакле, с једне стране, појам праксе бива толико обухватан да стичемо утисак да је у питању један појам који стоји далеко изнад људског подручја, а с друге стране, овај појам подлијеже притиску поетичке филозофије и његовог изједначавања са *τέχνη*. Међутим, Гадамер упозорава када каже: „Пошто *praxis* обухвата то широко значењско подручје, најважније разграничење које појам праксе добија код Аристотела није оно у односу на теоријску науку, која се као нека врста највише праксе издиже из широког подручја људских животних могућности, колико је разграничење у односу на произвођење, *poiesis*, које почива на знању и представља економску базу за живот полиса“ (Гадамер 2000: 53).

Аристотелова заслуга лежи несумњиво у томе што је појам праксе филозофски промислио и настојао да му додијели суштинско одређење и мјесто у његовој филозофији, али ни он, као ни његови претходници, није успио да пронађе једнозначну употребу овог појма. Једино што можемо да наслутимо јесте његова употреба овог појма у ширем и ужем значењу. Не можемо се задржавати на ширем (метафизичком) значењу овог појма јер нас примарно интересује оно значење појма праксе, које је за нашу тему релевантано, а под којим се подразумемијева један посебан начин човјековог постојања. Ово значење нас упућује на то да је *praxis* искључиво људска ствар, и да је човјек једино биће способно да живи на начин праксе (*Ευδεμολογία етика*, стр. 21). Аристотел је направио оштру границу између оног облика људске дјелатности који је укључен у појам праксе, и оних дјелатности које се односе на произвођење или прављење, а које је он означио као *ποιεσις*. Многи сматрају да је разумијевање њихових супротности основни задатак цјелокупне Аристотелове практичке филозофије.

У Никомаховој етици сазнајемо да се обје дјелатности догађају на подручју онога што је у нашој моћи и да се односе на ствари које могу бити и другачије. Међутим, док произвођење има посла са научивим занатским вјештинама, дотле је практичка филозофија усмјерена на етичко-политички појам праксе, у коме је наглашена усмјереност према заједничком људском свијету. Због тога нам М. Ђурић о пракси каже: „Кроз њу се човек ослобађа своје ускогрудости, успоставља најприснији однос с другим људима. Уистину *πραξις* није могућна као усамљен људски поступак, као појединачна људска радња, већ једино као заједнички подухват већег броја људи. Простор у којем се она збива јесте заједница слободних људи (*πόλις*)“ (Ђурић 2002: 132). Разлику између *πραξις* и *ποιησις* Аристотел сво-

ди на разлику између φρόνησις и τέχνη, што је и сасвим разумљиво с обзиром да се πραξις оснива на φρόνησις, а ποιησις на τέχνη. У питању су, дакле, потпуно различите врсте и циљеви ових знања. Наиме, док се τέχνη стара само за појединачног човјека и у служби је основних животних потреба, дотле се φρόνησις брине за добро цијелог човјека, па је то знање у служби његових највећих потреба. Ову разлику је увидио и Гадамер, који у свом дјелу *Истина и метода* каже следеће: „Не би се могло рећи да морално знање нема искључиво партикуларне сврхе, већ да се односи на оно правилно живљење у цјелини – док је, томе насупрот, све техничко знање, наравно, партикуларно и служи за партикуларне сврхе“ (Гадамер 1978: 354).

Тако је фронтисис, како нам Аристотел саопштава у својој *Политици*, знање чији је крајњи циљ тачно или добро живљење, и управо ту увиђамо тај посебан облик човјековог постојања.

На крају треба споменути и основне одлике практичког знања будући да је Аристотел први који је специфичност практичког знања објаснио и „методски“ утемељио. Његов приступ овој филозофији није метода у смислу у којем се о њој изражава нововјековна филозофија, првенствено Декарт, која превиди „танана разликовања Аристотелове силогистике која се односе на ствар, док се овдје универзалност метода гура испред ствари“ (Хенис 1983: 47), али није ни у аристотеловском смислу ако узмемо у обзир оно што нам је познато о суштини теоријског или научног сазнања.⁸

Већ смо напоменули да је Платон исте принципе примјењивао у свим областима, како у теоријској филозофији, тако и у свијету људске праксе, која обухвата читав сплет најразноврснијих људских дјелатности, укоријењених у важећим законима и обичајима античког полиса. Због тога ми увијек требамо бити свјесни „осјетљивости“ предмета практичке филозофије, којој није стало једино до тога да унаприједи и учврсти опште знање о људској пракси, већ и да утре пут бољем разумијевању сваког појединачног случаја и допринесе успјешнијем дјеловању у конкретној ситуацији. Управо ту се показује неопходност практичке памети која расуђује о ономе шта је за човјека добро или зло у свакој конкретној ситуацији.

⁸ Сва теоријска филозофија почива на знању које је опште и нужно јер је њен предмет оно што нема „ни постанка ни пропадања“. Знање се одређује и као способност доказивања (*Никомахова етика* 1139б) и почива на тзв. аподиктичким судовима или логичкој нужности. За разлику од таквог знања, практична памет мора да познаје и појединачно јер се она односи на дјелање које се одвија у појединостима и чија је сврха да расуђује и одлучује о ономе што је за човјека добро или зло у свакој конкретној ситуацији. С обзиром да одлука не спада у аподиктички извјесне судове, већ само у вјероватне, поставља се питање гдје спада такво сазнање. Аристотел га смјешта у *Топику*, која се развила из дијалектичких расправа Платонове Академије и чији су закључци само вјероватни, али не и извјесни. На основу њих добијамо топои, тј. мјеста која изражавају неку општу али вјероватну истину, и помоћу којих добијамо аргументе о добром и рђавом, праведном и неправедном, ружном и лијепом.

Аристотел је јасно увидио да празне општости, као што је по њему била идеја *добра*, не могу послужити као начела људског дјелања. Оно у чему је он Платону одавао признање јесте Платоново разматрање разлика између испитивања које полази од принципа и испитивања која воде ка принципу. Поводом тога, Аристотел каже да се „и Платон с правом над тим замислио и испитивао да ли пут истраживања води од принципа или ка приципу, као (што би се питало) да ли на тркалишту стаза води од судије ка циљу или обратно“ (Аристотел 1970: 6), и додаје да се „мора неоспорно поћи од онога што је познато, али се познато јавља у двојаким смислу: оно што је нама познато и оно што је познато уопште“ (Аристотел 1970: 6). Аристотел се одређује да треба почети од онога што је нама познато. Због тога он пажњу посвећује првенствено оном конкретном и појединачном, па су због тога тешкоће у том подручју изражајније и битно другачије од оних на које наилазимо у теоријском подручју. То се понајприје јавља и због тога што је пракса упућена на подручје непостојаног и промјенљивог јер има посла са постајањем, с оним што може бити и не бити, а не и с оним што нужно постоји или је постало (као што је случај са предметом теоријске филозофије) и што се не може измијенити властитим дјелањем.

Дакле, практичка филозофија се не бави оним прошлим већ оним будућим и могућим, а и сам принцип се налази у дјелатнику, а не ван њега. Због тога ни у етици, а ни у политици, немамо онај степен прецизности који прати математику, коју он сврстава међу теоријске науке. Додуше, Аристотел напомиње „да је сулудо од математичара тражити да аргументује, као што је сулудо захтијевати од говорника строге доказе“ (Аристотел 1970: 6). Док нам предавања из математике тачно саопштавају како да изведемо неку рачунску операцију, дотле нам предавања из етике могу дати само грубо упутство како да поступимо у појединачном случају, а разлог томе лежи у бескрајно сложеним околностима људског живота које се не могу предвидјети, већ се на основу искуства могу боље разумијевати. Тако нпр. дијаноетичка врлина фронеис састојаће се „дјелимично из развијања осетљивости за немуште особине појединачних случајева, осетљивости која се не састоји у механичком подвођењу случаја под експлицитно правило које је научено“ (Крисп 2007: 127). Због тога нам он у *Никомаховој етици* не нуди круте принципе и правила, већ се задовољава оцртавањем портрета врлих људи, чији је смисао да нас учини способним за схватање одређене врлине и захтјева које она поставља, како бисмо касније и сами били у стању да неку врлину препознајемо и упражњавамо.

Сада нам постаје јасно због чега је Аристотел инсистирао да његов аудиторijум сачињавају прикладни слушаоци који имају богато животно искуство и који су у моралном погледу већ изграђени, јер „такав човјек или већ носи у себи принципе или их лако усваја“ (Аристотел 1970: 7). Потребно је, дакле, основно схватање појмова (врлине, среће итд.), који се задобијају самим моралним дјелањем, да бисмо након промишљања, уз помоћ његових предавања, разумјели принцип који лежи у основи етике. Ње-

гова заслуга и јесте у томе што је он појмовно одредио оно што је дјелимично несвјесно живјело у хеленском етосу. Већ на самом почетку Никомахове етике Аристотел говори о томе да је познавање највишег циља људског дјелања од велике важности за живот и да циљ његових предавања није искључиво знање, већ првенствено дјелање. Он изравно о томе каже: „Јер, овдје испитујемо не да бисмо сазнали шта је делање, већ да бисмо постали морални, иначе испитивање не би вредело ништа“ (Аристотел 1970: 9).

То је управо једна од главних одлика практичког знања: повезаност знања и дјелања, гдје је онај који сазнаје уједно и главни актер у збивању и гдје је само знање подређено животу. Наиме, разлог томе је што ми учимо дјелујући. Михаило Ђурић у прилог томе говори да „практичка филозофија није никаква апстрактна поука о практичком знању, већ конкретан приказ самог тог знања у заједничком политичком подухвату филозофа и његових слушаца и читалаца“ (Ђурић 2002: 82), па је због тога то знање у „пуном смислу речи насушна људска потреба, да је то, ни мање ни више, него превасходно егзистенцијално-онтолошко знање“ (Ђурић 2002: 90).

У свом дјелу *Истина и метода* Гадамер, такође, саопштава да „управо стога што практичко није знање о човјеку као општем појму, као апстрактној слици рода, па, дакле, није ни знање за све и свакога“ (Гадамер 1978: 299), већ „уистину знање о себи као одређеном појединцу, као конкретном живом бићу, те утолико искључиво појединачно знање, знање за себе самога – његова припрема изискује појачану дисциплину и одговорност мишљења“ (Гадамер 1978: 306–307). Аристотелов саговорник у потрази за практичним знањем није, дакле, ни случајан нити анониман, већ конкретан појединац и то из реда атинских грађана. Једино је он мудар јер су код њега уједињени мишљење и дјелање, тако да једино он може да осмисли свој живот, да постане и остане разумљив самоме себи у оквиру једне политичке заједнице у којој се он остварује. Такав саговорник, који може слободно да бира и да учествује у јавном животу, може да буде одговоран и може да одговара на питања. С циљем практичке мудрости, а то је изградња полисне заједнице без које је она незамислива, као и при избору својих саговорника, јасно је да практичка филозофија задобија једну политичку обојеност, односно један политички контекст. Ту постају јасне разлике у приступима које су примјењивали Платон и Аристотел.

Најприје је Платон записивао своју филозофију и пласирао је као дијалог између Сократа и других лица, да би у својим касним дјелима дијалогска форма била просто форма која је „прогутала“ саговорнике и постала његов начин да изрази његова радикална метафизичка и морална становишта.⁹

⁹ То је исправно запазио и Б. Шијаковић, па у прилог томе каже: „Драгоцјена несводивост дијалога онемогућава примамљиво утонуће у солипсизам, у којој нас консеквентно одводи платоновски идеализовани и рационализовани дијалог као литерарни медијум за постизање опште сагласности са Сократом. Тако су уки-

Аристотел, пак, када разматра неки проблем, сматра да прво треба изнијети облике испољавања (φαίνόμενα), под чиме он подразумијева сва мишљења која владају, а гдје то није могуће, онда бар већину и она најважнија. Потом треба формулисати недоумице које се појаве, јер када се оне уклоне и остане оно што је свима јасно, онда се једна ствар може сматрати довољно објашњеном (Аристотел 1970: 164). Он није сматрао да постоје универзалне истине у етици које многи људи не виде, као што су сматрали Сократ и Платон, него му је била од изузетне важности сагласност његовог становишта са мишљењем већине и оних мудрих. Тек је стварни дијалог онај у коме се саговорници не губе већ савјетују, а „савјетовање је чврста и блиска комуникативна заједница, која подразумијева спремност на споразум“ (Шијаковић 1994: 36). Све то човјек постиже захваљујући томе што је он једино биће обдарено логосом, који је повезан са практичком мудрошћу и који нас освјешћује и увијек изнова враћа на аполонски захтјев за самопознањем. Дакле, у Аристотеловој практичкој филозофији ријеч је о самопознаји човјека, његовим односима према себи и другима, а на крају и према цијелој заједници.

Литература

- Аристотел 1970: Аристотел, *Никомахова етика*, Београд: Култура.
Аристотел 1988: Аристотел, *Политика*, Загреб: Глобус.
Аристотел 1988: Аристотел, *Физика*, Загреб: Глобус.
Аристотел 2006: Aristotle, *Eudemian Ethics*, New York, Oxford: Oxford University Press.
Аристотел 2007: Аристотел, *Метафизика*, Београд: Паидеиа.
Бенсон 2007: Х. Х. Бенсон, „Сократ и зачеци филозофије морала“, *Историја филозофије: Том I: Од почетка до Платона*, Београд: Плато.
Крцуновић 2004: Д. Крцуновић, „Добро и Демијург“, Никшић: *Луча*, XX/2, стр. 285.
Крисп 2007: Р. Крисп, Аристотел: „Етика и политика“, *Историја филозофије II, од Аристотела до Августина*, Београд: Плато, стр. 127.
Гадамер 1987: Х-Г. Гадамер, *Истина и метода*, Сарајево: Веселин Маслеша.
Гадамер 2000: Х-Г. Гадамер, *Ум у доба науке*, Београд: Плато.
Ђурић 2002: М. Ђурић, *Крхко људско добро*, Београд: БИГЗ.
Пажанин 1973: А. Пажанин, *Филозофија и политика*, Загреб: Либер.
Ритер 1987: Ј. Ритер, *Метафизика и политика*, *Информатор*, Загреб: Факултет политичких наука.

дањем разлике укинати и други учесници дијалога: они постоје да би били укинати“ (Шијаковић 2002: 138).

- Хенис 1983: В. Хенис, *Политика и практичка филозофија*, Београд: НО-ЛИТ.
- Шијаковић 1994: Б. Шијаковић, *Зоон политикон*, Подгорица: Унирекс.
- Шијаковић 1994: Б. Шијаковић, *Хермесова крила*, Београд: Плато.
- Шијаковић 2002: Б. Шијаковић, Пред лицем Другог, Београд: *Службени лист СРЈ*, Никшић: Јасен.
- АГРАФА ДОГМАТА*, Никшић: Луча XX/2 2003, 2004.
- Луча VI/1-2 (1989.)*, Никшић, 1989.
- Allan 1964: D. J. Allan, „Aristotle's Criticism of Platonic Doctrine concerning Goodness and the Good“, *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series, Vol. 64.

Biljana Ž. Gračanin

ARISTOTLE'S PRACTICAL PHILOSOPHY

Summary

In this paper, the author tries to explain the origins of the idea of practical philosophy in Aristotle's philosophy, having in mind that Aristotle assigns the specific place for it in his philosophical system, and that he is concerning it as autonomous area of knowledge. Also in this paper the special attention is given to the explanation of key notion of Aristotle's practical philosophy, namely praxis, to which Aristotle gave a new meaning, being translated from metaphysical field to anthropological. Finally, the specificity of practical knowledge is being explained, together with aims, which accompanied it.

MEDIJI I POTROŠAČKO DRUŠTVO

Apstrakt: Zbog sposobnosti širokog i brzog uticaja na mase, mediji su moćna, atraktivna, korisna i nezaobilazna roba na tržištu. U savremenom društvu u kojem se potencira na slobodnom i nesmetanom protoku informacija, usluga i robe, medijski sadržaji proizvode program s ciljem zadržavanja pažnje auditorijuma. Reklamne poruke bitan su dio medijskih sadržaja, a najveću pažnju izazivaju upravo televizijske reklame. Potrošačko društvo promoviše trošenje i slobodno tržište na kojem je sve dozvoljeno radi ostvarivanja profita. Konkurencija je poželjna, što upućuje na to da je za veću potrošnju, koja je zapravo nepotrebna, neophodno maksimalno se radno žrtvovati, a što nas udaljava od istinskih vrijednosti, kao što su ljubav, porodica i prijatelji. Potencira se individualizam, trka za profitom, slobode koje se manifestno nameću kao mjera vrijednosti današnjice, a njihova latentna namjera jeste upravo nesloboda, odnosno, ekonomska zavisnost.

Ključne riječi: potrošačko društvo, globalizacija, globalna ekonomija, globalni mediji, pozapadnjačenje, modernizacija.

Uvod

Potenciranje potrošnje ima za cilj da se kreira novi korporativni identitet, i pri tome se ne biraju sredstva i načini kojima će se auditorijumu skrenuti pažnja na određene proizvode. S tim u vezi, etika u televizijskim reklamama postaje upitna, i veća je pažnja usmjerena na onoga koji/a reklamira proizvod/uslugu, a ne na sam proizvod. Omalovažavanje žena i djece u reklamama nije mjera kvaliteta nekog proizvoda ili usluge, već je istinski pokazatelj društvene stvarnosti koja može rezultovati daleko većim konsekvencama od pukog konzumerizma.

Mediji u savremenom društvu, naročito komercijalni, čiji je cilj stvaranje profita na bilo koji način, udovoljavaju željama oglašivača koji svoj proizvod žele uspješno da prodaju preko izabranog medija. Današnje tržište je preplavio veliki broj i oglašivača i medija, tako da je konkurencija nemilosrdna. Neophodno je osvojiti i održati pažnju gledalaca i svakako načiniti ih konzumentima reklamnih proizvoda/usluga. Sistem "vrijednosti" poprima nove oblike, a društvena odgovornost gubi na snazi.

* tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

** alex.lazic.gama@gmail.com

U trci za profitom, reklamna industrija koristi mnoge načine kako bi njihova reklama bila što uočljivija. Pri izboru načina na koji će se reklamna poruka oblikovati sve manje se obraća pažnja i na etički kodeks sadržaja. Oglašivač bira medij koji je usmjeren na njegovu ciljnu grupu potrošača, i ulaže ogroman novac u reklamiranje svojih proizvoda i usluga. Znači, oglašivač bira medij koji interese oglašivača ne dovodi u pitanje i ne kritikuje ga.

S jedne strane, oglašivač želi da uspješno proda svoje proizvode/usluge i ne brine za etiku u sadržaju reklamnih poruka, jer upravo nesvakidašnje, šokantne, seksističke reklame skreću pažnju na sebe i dugo se pamte, u odnosu na one reklame koje su uobičajene. S druge strane, medij se nalazi i opstaje u poziciji između oglašivača, koji plaća za svoje reklame, i auditorijuma, koji prati programski sadržaj i konzumira proizvode/usluge reklamnih poruka.

Uticaj oglašivača na medije nije tako direktan, ali je dubinski, jer je povezan sa informacijama koje mediji stvaraju i prenose. Ovaj odnos je dvosmjernan, a pravila „igre“ diktira jači. U pojedinim slučajevima oglašivači mogu biti toliko jaki da imaju uticaj na uređivačku politiku medijske kuće.

Reklamiranje je komercijalizovana propaganda i veže se za ekonomiju. Ovaj oblik komunikacije zasniva se na kupovini prostora i vremena u medijima, kako bi se poslala određena poruka. „Istorijski gledano, ekonomska propaganda je 'dijete' propagande djelatnosti uopšte...“ (Spahić 1990: 12).

Industrijski sistem u savremenom društvu je u najširem smislu determinisan reklamama, s ciljem podsticanja potrošnje i nametanja novih trendova u društvu. Naprosto, „potrošački duh“ je već uveliko prisutan svuda u društvu, uključujući sve društvene slojeve i strukture, a ekonomska propaganda postala je profesija bazirana na naučnim sazanjima, i stoga ništa ne prepušta slučaju.

Društvo je podijeljeno na malobrojnu elitu i višebrojnu masu, i elita je ta koja je superiornija, postavlja standarde u potrošnji potencirajući na nečemu novom i drugačijem, a ispoljavajući to kroz potrošnju. Stvara se potrošački duh, a proizvođačima je tržišno komuniciranje (ekonomska propaganda) neophodno da bi se stvorilo društvo sa jedinstvenom ideologijom. S tim u vezi, potrebe potrošača postaju proizvod određenih odnosa u društvu, i potencira se to da se na taj način poboljša svoj socijalni status, a reklamama se potrošači ubjeđuju da se to postiže kupovinom/ korišćenjem određenog proizvoda/usluge.

Da bi reklamna poruka bila uspješna, mora se voditi računa o pet faktora ponašanja kupca: „afektivni (emocionalni), društveni uticaj, uslovljenost i učenje, faktor okoline, racionalni faktor“ (Spahić 1990: 99).

Marketinška etika podrazumijeva sve principe, vrijednosti i standarde ponašanja, koje moraju slijediti marketinški stručnjaci. Zadatak marketinga je da usvoji etične vrijednosti i svoje ponašanje uskladi s njim.

Zbog tržišne konkurencije, koja je jaka i nemilosrdna, etika u oglašavanju postala je upitna, a oglašivači koriste sve načine kako da se privuče i zadrži pažnja gledalaca. Upravo neetičnost u reklamiranju indirektno utiče i na shvatanja populacije o tome kako je, konačno, došlo vrijeme ljudskih sloboda i prava, jer danas je moguće sve.

Nekada je bilo nezamislivo da na televiziji vidite reklame za prezervative, higijenske uloške, tampone, a kamoli iskorištavanje djece i omalovažavanje ženskog tijela do granica pornografije. Danas se ta granica slobode svakodnevno pomjera i prisutno je ambiciozno utrkivanje oglašivača da, što je moguće više, šokiraju publiku. Uobičajeni reklamni sadržaji se ne pamte lako i ne ostavljaju tako dubinski utisak poput onih koji krše etičke kodekse. Nije važno da li nam se nešto sviđa ili ne, bitno je da nećemo ostati ravnodušni nakon što sagledamo reklamnu poruku. Ljudi, naročito mladi, pod velikim su uticajem medija, koriste ponuđene proizvode, ili bi voljeli da ih imaju, identifikuju se sa akterima reklamnih sadržaja želeći da jednog dana budu uspješni kao i oni.

Često ne znamo koja su naša prava, ili jednostavno zatvaramo oči i pasivno dopuštamo da proizvođači svojim reklamama upravljaju našim ponašanjem kao potrošača. Danas se proizvođači bore za svakog kupca, koriste sve načine da privuku pažnju i, vođeni idejom „cilj opravdava sredstvo“, ne obaziru se na etičnost sadržaja, a mi im to, na neki način, tolerišemo.

Globalni korporativni identitet

U periodu modernog liberalizma, koji se početkom proteklog vijeka razvio iz klasičnog, došlo je do porasta radničke klase zbog velike razlike u broju siromašnih u odnosu na bogate. Iz tih razloga bilo je neophodno voditi brigu o siromašnim, razviti sistem socijalne zaštite, što je uticalo na to da se poveća društvena odgovornost i stvori zaštitnička država.

Politika neoliberalizma je 80-tih godina XX vijeka formulisala novi politički program, koji je ujedno najavio i kraj socijalne države. Uticalo se na to da država bude ograničena na tri izvorne funkcije: održavanje unutrašnjeg reda (policija), obezbjeđivanje granica (vojska) i garantovanje poslovnih ugovora koje su građani dobrovoljno sklopili (pravosuđe). Suština je u tome da je najbolja vlada zapravo ona koja minimalno interveniše u ekonomiji, a upliće se samo ako je potrebna podrška. Dakle, „država se dobrovoljno odriče intervencije u privrednim djelatnostima od javnog značaja, i sve prepušta slobodi tržišta“ (Kecmanović 2007: 67).

Takva politika je uticala na pokretanje privrednog rasta u SAD i drugim zapadnim zemljama, a time je stvoren i još veći jaz između bogatih i siromašnih, kojima država nema namjeru pružiti socijalnu pomoć.

Neoliberalizam pogoduje malobrojnim najrazvijenijim zemljama koje, zahvaljujući multinacionalnim kompanijama, imaju kontrolu nad svjetskim tržištem. Razvijene zemlje postaju još bogatije i moćnije, a siromašne se sve više zadužuju. Ne može se govoriti o medijima i savremenom društvu a da se ne dotaknemo ideologije globalnog korporativnog kapitala, što jeste temelj globalne imperije korporacija.

Drugim riječima, to je politika koja je u službi ekonomije, a samo s jednim ciljem-otimanjem ekonomskog suvereniteta zemalja koje su vojno i politički nestabilne, ali veoma bogate prirodnim resursima. Sasvim je jasno da „mediji

zastupaju buržoaske ideje i održavaju kapitalističku hegemoniju, tako što djeluju u interesu najvećih korporacija i medijskih mongula“ (Hejvud 2004: 389).

Ideologija bogatih temelji se na tome da je definisanje slobode svedeno i pojednostavljeno, najprije u sferi ekonomije: sloboda je da nema ograničenja u poslovanju, tako da se ona identifikuje sa sljedećim: tržište obezbjeđuje načine za organizovanje ekonomskog života i tržište vrši efikasnu alokaciju resursa. Svakako, to je na neki način i u prirodnoj i logičnoj vezi s kapitalizmom, koji „podstiče *megalthymiju* zbog ekonomskog progressa u odnosu na rivale“ (Fukujama 1992: 55).

Multinacionalne kompanije u rukama malobrojne elite razvile su se toliko da su bile dovoljno moćne da utiču i nametnu se kao ključni faktor nacionalne i međunarodne politike. S tim u vezi je težnja da se oblikuje i održi novo totalitarno društvo, zasnovano na ideji slobodnog tržišta, a u korist moćnika.

U vrijeme modernog liberalizma daljem razvoju industrijalizacije doprinijele su i ekonomske reforme Džona Kejnza, koji je rekao da je ekonomska aktivnost određena potražnjom u ekonomiji, na što se i pretenduje - održiv ekonomski rast, a „to je ono što Kejnz naziva 'efekt množitelja'“ (Hejvud 2005: 65). To znači da javnost treba stimulirati reklamiranjem na potrošnju i tako omogućiti „oslobađanje“ tržišta. Tako je bilo neophodno stvoriti i omogućiti izvoz iz bogatih zemalja u siromaše zemlje, i stvoriti ih ekonomski zavisnim, o čemu će biti riječi dalje u tekstu.

Dakle, suština postmodernizma je ekonomija, koja je ujedno i duh totaliteta savremenog društva. Cilj je održiv ekonomski rast nekolicine bogatih na teret mnoštva siromašnih, i zato Zapad bez prestanka provocira konflikte u nerazvijenim zemljama. „Zapad čini 20% svjetskog stanovništva koje konzumira 80% svjetske proizvodnje dobara. SAD sa 5% svjetskog stanovništva troši 30% svjetskog proizvoda, a ovaj nivo konzumacije može priuštiti tek mali broj zemalja“ (Vlajki 2007: 217).

Neoliberalizam je 80-tih godina XX vijeka, ekspanzijom globalnih medija, stimulusao komercijalni razvoj medija, a suština ove politike je opstanak slobode tržišta uz pomoć:

deregulacije, privatizacije i komercijalizacije. „Deregulacija i pretvaranje društva u tržište, proizvode niz katastrofa i potencijalno katastrofične razvoje koji se kratkoročno ili srednjoročno mogu rješavati i bez obuzdavanja tržišta, ali dugoročno će sa sobom povući nametanje granica tržištu“ (Vuletić 2003: 89).

Globalne medije možemo definisati kao interkorporativna udruživanja, što je ograničilo konkurenciju između njih i ujedno omogućilo brži prodor na tržište. Već krajem proteklog vijeka u 14 najrazvijenijih zemalja broj transnacionalnih kompanija bio je utrostručen. Te kompanije su pripremale i realizovale velike infrastrukturne projekte, a Svjetska banka ih je kreditirala. Omogućeno je i drugim transnacionalnim kompanijama da uđu na tržište, u svjetski korporativski sistem.

Međunarodni monetarni fond, Svjetska banka i Svjetska trgovinska organizacija vodeće su institucije globalnog kapitalizma, koje su omogućile, i još

rade na tome, da se najbogatiji još više okoriste. Služe potrebama transnacionalnih kompanija, propagirajući konzervativnu monetarno-fiskalnu politiku i privatni biznis, a njihova politika je i otplata spoljnog duga zemalja dužnika uz podsticanje izvoza i ulazak strane valute kojom se treba otplatiti dug. Na taj način integriše se ekonomija dužnika.

„U budućnosti moć će počivati u globalnim tržištima. Stoga će ekonomija, a ne politika i vojska, oblikovati tok ljudske povijesti. Na ekonomskom frontu, sama veličina novih tržišta iziskivaće postojanje još većih korporacija“ (Sol 2011: 23).

Ideologija globalnog korporativnog identiteta je sloboda koja se identifikuje sa odsustvom ograničenja u poslovanju, što su potpomogle i održale transnacionalne korporacije, koje su ujedno i temelj za uspon globalnih medija.

Globalna ekonomija

Globalizacija je “u osnovi čvršća integracija zemalja i naroda svijeta, do koje se dolazi ogromnim smanjivanjem troškova transporta i komunikacija, kao i rušenjem vještačkih barijera za protok robe, usluga, kapitala, znanja i ljudi (u manjoj mjeri) preko granica” (Štiglic 2002: 23).

Globalizacija je ostvarena preko međunarodnih korporacija koje su prenosile tehnologiju, kapital i robu, a tri glavne institucije koje upravljaju procesom globalizacije su: Međunarodni monetarni fond (MMF), Svjetska banka i Svjetska trgovinska organizacija, uz koje su i veći broj institucija sa određenim ulogama: jedan broj regionalnih banaka koje su povezane sa Svjetskom bankom i veliki broj organizacija u sklopu sistema Ujedinjenih nacija (UN).

Razvijene industrijske zemlje, prije svih SAD i Japan, nisu ni pokušale liberalizaciju tržišta kapitala, do kasnih faza svog razvoja, 70-te godine 20. vijeka, dakle, dok nisu dovoljno ojačale da mogu odgovoriti na tržišnu konkurenciju. Međutim, upravo razvijene zemlje imaju novo shvatanje liberalizacije tržišta i danas ohrabruju nerazvijene da to učine odmah.

Svjetski ekonomski sistem tržišta ne prisiljava nerazvijene zemlje da se otvore pod vojnom prisilom, već ekonomskim pritiskom, sankcijama ili uskraćivanjem pomoći za vrijeme krize. MMF insistira na bržem tempu liberalizacije kao uslovu za pomoć, tako da zemlje u krizi nemaju izbor.

Privatizacija i liberalizacija su politike koje su osmišljene tako da treba da stvore klimu za privlačenje stranih investicija, a kada strani biznis uđe u neku zemlju, on obično razori domaće tržište, uništavajući ambicije malih biznismena.

Politike liberalizacije odnose se na otklanjanje vladinog uplitanja u funkcionisanje finansijskih tržišta, tržišta kapitala, kao i barijera za trgovinu. Jedan njen aspekt je liberalizacija trgovine, koja uživa podršku industrijski razvijenih zemalja, jer je njima potrebno tržište na koje će plasirati svoju robu i usluge. Liberalizacija trgovine je uglavnom dovela do porasta nezaposlenosti i kolapsa u proizvodnji, jer domaći proizvođači nisu u mogućnosti da se „nose“ s inostr-

nom konkurencijom i njihovom cijenom usluga i proizvoda. Osim toga, u pitanju je i licemjerje moćnika, onih koji su i nametnuli liberalizaciju trgovine, baš zbog načina na koji su to uradili. Zapadne zemlje su podržale slobodnu trgovinu za sve one proizvode koje su izvozile, ali istovremeno su štitile sve one privredne sektore u kojima bi konkurencija iz zemalja u razvoju mogla ugroziti njihove interese i stabilnost.

Primoravanje zemalja u razvoju da se otvore za uvozne proizvode koji će konkurisati proizvodima domaće industrije, a ovi su opet ranjivi na konkurenciju, dovelo je do socijalnih i ekonomskih posljedica, što je siguran put za razaranje postojeće zaposlenosti. Suština problema je u tome što je trgovinska liberalizacija prethodila uspostavljanju i razvoju mreža socijalne zaštite, tako da su oni koji izgube zaposlenje primorani na siromaštvo. Upravo zato liberalizacija često nije praćena obećanim rastom, već povećanom bijedom, a rezultati su: siromaštvo, socijalni i politički kaos.

MMF je (namjerno) napravio greške u svim oblastima u koje je bio uključen: u razvoju, u upravljanju krizama, kao i u zemljama u tranziciji od komunizma do kapitalizma. Sasvim je jasno da će, ako su tržišta prebrzo otvorena za konkurenciju, prije nego su uspostavljene snažne finansijske institucije, postojeća zaposlenost biti brže uništavana, nego što će nova biti stvarana.

Dakle, rast u ekonomiji ostvaruje se liberalizacijom, tj. „oslobađanjem“ tržišta, a prema Zakonu međunarodnog knjigovodstva, zbir svih deficita na svijetu mora se poklopiti sa zbirom svih suficita. To dalje znači da, ako neka zemlja više uvozi nego izvozi (trgovinski deficit), druga mora više izvoziti nego uvoziti (trgovinski suficit), što jasno pokazuje da što je za jedne korist, to je za druge šteta.

Strane investicije smišljeno dolaze samo da bi podrivale demokratske procese, naročito ako su u vezi sa investiranjem u rudarstvo, eksploataciju nafte i drugih prirodnih resursa. Monopol nad prirodnim resursima (ne)razvijenih zemalja i jeste konačan cilj procesa razvoja globalne ekonomije, koja sve više uzima maha u svijetu.

Tokovi kapitala na svjetskim tržištima su pokretači globalizacije. Kapital kruži svijetom bez većih prepreka i dnevni protok kapitala je veći od godišnjeg bruto proizvoda Njemačke. Sve prepreke tokovima kapitala proglašavaju se privredno štetnim i neprijateljskim za zapadnu demokratiju, iako strani kapital nakon povlačenja ostavlja zemlje privredno i socijalno opustošene.

Opozicija globalizaciji direktno je usmjerena na politike Vašingtonskog konsenzusa, ideji da postoji samo jedna postavka politike koja je ispravna. Iako globalizacija nije u interesu mnogih siromašnih zemalja, Zapad ambiciozno sprovodi svoje ideje, tako što insistiraju da te zemlje otvore tržišta za robu iz bogatijih zemalja i ukinu svoje subvencije za industrijske proizvode. MMF, Svjetska banka i Svjetska trgovinska organizacija upravljaju globalizacijom na način koji prije služi interesima industrijski razvijenih zemalja, ubirući korist na račun svijeta u razvoju.

Moć, pozapadnjačenje i modernizacija

Da bi održao svoje interese, Zapad pokušava da ih definiše kao interese „svjetske zajednice“, tako što pokušava, a i uspijeva u tome, da ekonomije nezapadnih zemalja integriše u globalni ekonomski sistem. Dakle, Zapad očito ima moć.

Moć se pojavljuje u svim istorijskim epohama, i postoji u svim međuljudskim odnosima, tako da možemo reći da je moć, koju svi priželjkujemo, i univerzalan fenomen. „Moć je, po definiciji, sposobnost da se utiče na ponašanje drugih, odnosno da se drugi primoraju da učine ono što ne bi učinili“ (Kecmanović 2009: 75).

Moć možemo definisati kao i sposobnost pojedinca ili grupe ljudi da nametne i sprovede svoju volju radi ostvarenja svojih interesa. Moć je vještina pomoću koje utičemo na ponašanje drugih da rade onako kako mi želimo, a što zapravo sami ne bismo uradili. Politiku najjednostavnije možemo definisati kao određenu akciju koju svjesno poduzimamo, a obuhvata razna sredstva i metode što nas vode do ostvarenja našeg interesa.

Sposobnost da druge podredimo sebi, da imamo moć nad njima, može se postići na više načina. Kit Boulding ističe da se to može postići ili „batinom“ ili „trgovinom“ ili „poljupcem“.¹

Moć ekonomske propagande je u vezi s trgovinom, a to je oblast u kojoj se koriste razni načini koji moćnima omogućavaju da nemoćne lakše prilagode svojim interesima, i to putem razmjene usluga i dobara. Finansijska zavisnost tjera slabe da rade kako jaki žele, jer zapravo nemaju izbor. Svakako, iskorištavanje tuđih emocija i prilagođavanje drugog svojim potrebama još jedan je način pomoću kojeg možemo uticati na druge da nas slijede.

Manipulacije su radnje „kratkog daha“, dakle, to su prevare pomoću kojih brzo i efikasno dolazimo do cilja. Svakodnevno smo žrtve ekonomske propagande, koja nas na neki način uvodi u modne tokove i trendove današnjeg stila života, manipulišući nama, a da toga većina nije ni svjesna. Stoga možemo slobodno reći da je moć nešto kao „umjetnost“ vladanja nad drugim, a moć je veća ukoliko se bolje osmisli politika koja to omogućava.

„Jaka“ i „meka“ moć: Postoji razlika između ove dvije moći. Jaka moć predstavlja moć zapovijedanja, zasniva se na ekonomskoj i vojnoj nadmoći, i ne smije pasti jer gubi snagu i identitet. Meka moć se ogleda u sposobnosti države da navede druge da požele ono što ona ima, odnosno ako su kultura i ideologija atraktivne, drugi će biti spremniji da je slijede. Meka se oslanja na jaku moć, upravo zato što je utemeljena na materijalnom uspjehu i uticaju. U vezi s tim je modernizacija i pozapadnjačenje nezapadnih zemalja, što je opet u neraskidivoj vezi s globalizacijom. Preciznije, to su politike globalizma, ideologije novog svjetskog poretka. Meka moć je proizvod difuzne propagande koja „koristi širok

¹ Citirano u: Kecmanović N., *Politika, država i moć*, FPN, Beograd, 2009, 75. str.

spektar raznovrsnih nepolitičkih sadržaja u nepolitičkoj formi, ali sa političkim ciljem“ (Slavujević 2009: 63).

Slavujević objašnjava da ovaj vid propagande najbolje predstavlja upravo propaganda Amerike kao „obećane zemlje“, koja promoviše svoje vrijednosti i stil života, ne kao nešto jedinstveno, nego s tendencijom da postane univerzalno. U vezi s tim je upravo moć marketinga uopšte, i moć komercijalizovane propagande koja širi sadržaje putem medija, a model svjetskog ekonomskog sistema ne bi bio ostvarljiv bez napretka nauke, tehnike i tehnologije, i samim tim medija uopšte.

Modernizacija se odnosi na industrijalizaciju, urbanizaciju i bogatstvo, i zato savremena društva sa modernom kulturom više liče jedno na drugo, nego ona sa tradicionalnom kulturom. „Modernizacija za postsocijalistička društva je, u stvari, formula 'izbavljenja', tj. ključ ubrzanog društvenog razvoja – posljednji voz za zapadna društva blagostanja i demokratije“ (Mučibabić 2011: 12).

Dolazi do „usitnjavanja“ identiteta i stvaranja jednog novog univerzalnog, koji poput socijalnog cementa, kao svaka ideologija, uvezuje društvo u jedno novo društvo s korporativnim identitetom.

Zapadni ekonomski prosperitet i napredak nauke, tehnike i tehnologije, nezapadna društva su vidjela upravo u zapadnim vrijednostima i institucijama, „i kada su identifikovali ono što su mislili da je ključ tog uspjeha, pokušali su to da primijene na svoja spostvena društva. Da bi postali bogati i moćni, oni su morali da postanu kao Zapad“ (Hantington 2000: 101).

U svijetu se dešavaju tri reakcije kada su u pitanju modernizacija i pozapadnjačenje. To su: odbojnost (odbacivanje i modernizacije i pozapadnjačenja), kemalizam (usvajanje i jednog i drugog) i reformizam (prihvatanje modernizacije, a odbacivanje pozapadnjačenja).

Globalni medijski sistem

Globalni mediji nastali su dugo nakon pojave lokalnih i nacionalnih medija i predstavljaju samo segment procesa opšte ekspanzije i širenja sve više integrisanih globalnih korporativnih sistema. Prva značajna forma globalnih medija bila je u 19. vijeku osnivanje komercijalnih novinskih agencija: *Havas*, *Wolff i Reuters*. Nakon toga, u prvoj polovini 20. vijeka, razvoju globalnih medija doprinijeli su: filmska industrija, radio, televizija i internet.

Karakteristika globalnog medijskog sistema jeste u velikoj mjeri finansijska podrška advertajzinga i opšta komercijalizacija, a temelj njegovog razvoja su transnacionalne korporacije koje imaju svoje poslovne kapacitete u više zemalja širom svijeta.

„Novouspostavljenim globalnim medijskim sistemom dominira trideset ili četrdeset velikih transnacionalnih korporacija, od kojih su desetak konglomerati sa sjedištem u SAD koji nadziru globalno tržište“ (Herman/Mekčesni 2004: 5).

Prema E. S. Hermanu i R.V. Mekčesniju, glavne karakteristike globalnih medija su: porast transnacionalnih korporacija (TNC), centralizacija medijske moći, komercijalizacija, deregulacija i pad značaja javnih emitera.

Desetak vertikalno integrisanih medijskih konglomerata, od kojih većina ima sjedište u SAD, jesu: *Time Warner, Disney, Bertelsmann, Viacom, New Corporation, TCI, Poly Gram, Seagram, Sony, General Electric*. Ovi medijski giganti Prve lige imaju ogromne televizijske i filmske produkcijske kapacitete i nadmeću se različitim metodama, na različitim tržištima. Firme Druge lige su takođe velike, pretenduju da postanu veliki igrači, i popunjavaju regionalna tržišta, takozvane niše.

Autori E. S. Herman i R.V. Mekčesni objašnjavaju da globalni mediji jesu sredstvo za reklamiranje korporativnih proizvoda namijenjenih prodaji. Na taj način, kako navode autori,

olakšavaju prodor korporacija u nove zemlje i regione, na nova tržišta. Sadržaji globalnih medija, informativni i zabavni, kreiraju povoljnu ideološku klimu, omogućavajući političku, ekonomsku i moralnu bazu za formiranje profitno orijentisanog društvenog poretka.

„Iako je uspostavljanje integrisanog globalnog medijskog tržišta počelo tek kasnih 80-ih godina XX vijeka, sve do 90-ih godina nije dostiglo granice svojih mogućnosti(...); globalni mediji se jedino mogu razumjeti u političko-ekonomskom kontekstu“ (Herman/Mekčesni 2004: 17-18).

Dakle, stvara se novo i univerzalno potrošačko društvo, u kojem egzistira korporacijski identitet. Američka reklamna industrija doprinijela je borbi za komercijalizaciju globalnih elektronskih medija, što radi ličnih interesa, ali i interesa korporativnih klijenata. Stvorili su moćne komercijalne medije u inostranstvu, zalažući se za komercijalizaciju državnih medija. Globalno reklamiranje uglavnom su inicirale američke reklamne industrije, a gdje bi u inostranstvu otvorile medijsku kuću, marketinške agencije su „išle“ odmah za njima. Komercijalni model se oslanja na privatno vlasništvo i oglašivače, logika ovog modela je stvoriti „kulturu zabave“ i potencirati na stalnoj potrebi za potrošnjom. „Mediji komercijalizacijom i centralizacijom povećavaju i svoje zaštitne moći u okviru svake zemlje, i to rastućom kontrolom nad protokom informacija, političkim uticajem (...)“ (Herman/Mekčesni 2004: 16).

Globalni mediji su osnovno sredstvo za reklamiranje korporativnih proizvoda i usluga, i na taj način olakšavaju prodor korporacija u nove zemlje i regione. Preko informativnih i zabavnih programa stvara se povoljna ideološka klima za stvaranje profitno orijentisanog društvenog poretka i njegovo prihvatanje.

Televizija je najjači i najuticajniji medij masovne komunikacije. Koristi iskustva štampe, radija i filma, jer kombinuje sliku, zvuk i pokret. Istraživač medija Dejvid Mek Kvin navodi da krajem XX vijeka Britanci provode oko 25 sati nedjeljno gledajući televiziju, a u SAD prosječan gledalac provede više od pet sati dnevno prateći televizijske sadržaje. Dakle, uticaj ovog medija na mase je

veliki i stoga je televizija univerzalna. „Televizija prestaje da služi kao prozor u svijet, ona postaje svijet koji nas okružuje“ (Đurić 2003: 398).

Američki istraživač Džej G. Blumler analizirao je odnose između televizije i komercijalnih pritisaka, te zaključio da je taj odnos inspirisan isključivo novcem i da se nekomercijalni programi emituju rijetko, jer ne ispunjavaju kulturne potrebe i javni interes.

„Televizija se specijalizovala za masovnu distribuciju i masovnu komunikaciju. Ona je kanal kroz koji protiču poruke za masovnu upotrebu i za najširi mogući auditorijum (...). Televizija ima i svoje socijalne zadatke, i od nje se očekuje da odražava i vrednuje događaje, kao i samo društvo“ (Bulatović/Bulatović 2006: 126).

Denis Mek Kvejl kaže da je televizija otjelotvorenje komercijalizma u njegovoj najčistijoj tržišnoj formi (Isto: 400). Dalje objašnjava da je to sistem koji pokreće novac, sa profitom koji je primarni cilj i programskim sadržajem kao sredstvom da se ostvari taj cilj/interes. Određivanje programske šeme zavisi od potrebe kako da se konkuriše drugim mrežama, za pridobijanje što većeg dijela iste publike. To je način za postizanje rejtinga koji želi oglašivač. Mek Kvejl objašnjava da se svaki izgubljeni/dobijeni procenat publike preračunava u novcu, a cijeli sistem se usmjerava da dobije što veći rejting/gledanost.

Edgar Morgen u djelu „Duh vremena“ tvrdi da „težnja za masovnom publikom obavezno dovodi do upropaštavanja materije, prilagođavanju duhu vremena, povlađivanju ukusu većine, i najzad do kiča“ (Isto: 400).

Kao i ostali mediji, televizija je u startu bila pod okriljem razvijenih kapitalističkih zemalja, a mnoge zemlje uvozile su veći dio programa SAD. Tako evropski istraživači za komercijalizaciju upotrebljavaju termin „amerikanizacija“, a otpor prema ovoj vrsti kolonizacije je slab, jer skromna proizvodnja se ne može suprotstaviti masovnoj proizvodnji programa.

Zaključak

Suština svjetskog ekonomskog sistema je održavanje kontinuiteta kroz potrošnju u korist svjetske elite, a na štetu i ekonomsku zavisnost preostale mase. U svemu tome mediji igraju ključnu ulogu jer vrše uticaj na mase putem propagande i manipulacija, što im ujedno omogućava da egzistiraju i održe kontinuitet, a to opet pokazuje da mediji nisu samostalni, i da ozbiljno učestvuju u stvaranju novog univerzalnog korporativnog identiteta.

Danas se granica slobode svakodnevno pomjera i prisutno je ambiciozno utrkivanje oglašivača da, što je moguće više, šokiraju publiku. Uobičajeni reklamni sadržaji se ne pamte lako i ne ostavljaju tako dubok utisak poput onih koji krše etičke kodekse. Nije važno da li nam se nešto sviđa ili ne, bitno je da nećemo ostati ravnodušni nakon što sagledamo reklamnu poruku. Ljudi, naročito mladi, pod velikim su uticajem medija, koriste ponuđene proizvode, ili bi voljeli da ih imaju, identifikuju se sa akterima reklamnih sadržaja, želeći da jednog dana budu uspješni kao i oni.

Najviše pažnje je usmjereno na potrošnju proizvoda ili usluga koji se reklamiraju, ali prihodi radio-televizijskih stanica ne potiču od publike koja koristi njihove proizvode, već od oglašivača koji plaćaju medijski prostor, koji im obezbjeđuje pažnju potrošača. Tako, istovremeno mediji obavljaju dvije funkcije: publici prodaju programski sadržaj koji uključuje reklamne poruke i tu istu publiku tretiraju kao proizvod koji se prodaje oglašivačima.

Pažnja javnosti preusmjerava se sa bitnih na nebitne informacije, jer važno je da ljudi ne steknu nova saznanja u razumijevanju svijeta, što bi ih podstaklo na želju za promjenama. Mediji emituju dosta „lakih“ sadržaja zabavnog karaktera i reklamnih poruka i tako gube društvenu odgovornost radeći isključivo za interese ekonomske elite. Serviranjem „problem-reagovanje-rješenje“ prenosi se nasilje s namjerom da omasovljena javnost lakše prihvati ograničavanje slobode i ekonomske krize, jer kad živimo u strahu i međusobnom nepovjerenju, nemamo velikih prohtjeva. Neprihvatljive mjere postepeno se uvode, upravo zato da ne izazovu otpor, i to može trajati mjesecima i godinama. Odlaganjem promjena, koje se unaprijed postepeno najavljuju, svijet se postepeno mijenja, a da to ne budi svijest o promjenama. Upotrebom dječjeg jezika i zloupotrebom emocija, javnost potiskuje svoju kritičku misao, a po potrebi provociraju se emotivni impulsi, kao što su strah, bijes, ... što omogućava lakši put da se sprovedu ideje, želje, brige, a što opet ima za posljedicu određena ponašanja. Potencira se neznanje, veliča glupost, vulgaran izgled, otpor prema kulturi i nauci, dok se istovremeno radi na osjećaju krivice upravo zbog tog oskudnog znanja, a time i oskudnih mogućnosti. Pojedinci, opterećeni osjećajem vlastite krivice, ne istražuju stvarne uzroke svog lošeg položaja i ne bune se protiv ekonomskog sistema. Suprotno tome, svjetska elita koristi brz razvoj nauke, tehnike i tehnologije, što je u posljednjih 50 godina stvorilo veći jaz između znanja javnosti i elite, koja ga posjeduje i koristi. Upravo zbog toga, manjina ima pristup naprednom znanju o čovjeku i na fizičkom i na psihičkom planu.

Mediji sve više nude zabavni i manipulativni, nego informativni i obrazovni sadržaj i sve više su u funkciji indoktrinacije i manipulacije, naročito djece i mladih. Služe potrebama i interesima malobrojne elite, i u budućnosti će imati sve značajniju ulogu u oblikovanju životnog stila i načina mišljenja svakog pojedinca.

Marketing je postao stil života, bitan dio današnjice i primjetan je svuda oko nas. Tako i komercijalni mediji sve manje služe interesima građana, a sve više postaju kompanije za brzu zaradu. Osim toga, javni emiteri su komercijalizovani i sve je veći udio reklamnih poruka u cetrlnim informativnim emisijama u službi generalnog sponzora pomenutih programskih sadržaja.

U savremenom društvu mediji su, pod uticajem oglašivača, odnosno njihovog novca, pomogli širenju potrošnje, kosmopolitskog načina životnog stila i masovne kulture, tako da je ono što je do juče bilo neuobičajeno, zapravo postalo opšteprihvaćeno i tretira se kao vrijednost i pravo u trci za profitom.

Literatura

- Đurić, Dušan: *Novinarski leksikon*, YU Marketing Press:Novosti, Beograd, 2003.
- Bulatović, Goran - Bulatović, Ljiljana LJ: *Uvod u masovne medije*, Cekom books, Novi Sad, 2006.
- Fukujama, Frensis: *Kraj istorije i posljenji čovjek*, CID, Podgorica, 1997.
- Hantington, Semjuel: *Sukob civilizacija*, CID: Podgorica, Romanov: Banjaluka, 2000.
- Hejvud, Endrju: *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
- Hejvud, Endrju: *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 2005.
- Herman, Edvard S. – Mekčesni, Robert V: *Globalni mediji*, Klio, Beograd, 2004.
- Kecmanović, Nenad: *Politika, država i moć*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009.
- Mučibabić, Milimir: *Tranzicija-globalizacija-demokratizacija*, “Radovi“, Filozofski fakultet Pale, 2011.
- Slavujević, Zoran Đ: *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*, Grafocard, Beograd, 2009.
- Spahić, Besim: *Biti propagandista*, Udruženje ekonomskih propagandista BiH, Sarajevo, 1990.
- Sol, Džon Ralston: *Propast globalizma i preoblikovanje svijeta*, Arhipelag, Beograd, 2011.
- Štiglic, Džozef E: *Protivrječnosti globalizacije*, SBM-x, Beograd, 2002.
- Vlajki, Emil: *Uvod u komuniciranje postmodernizma*, Fakultet za političke i društvene nauke, Banjaluka, 2007.
- Vuletić, Vladimir: *Globalizacija - mit ili stvarnost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 2003.

Tatjana M. Vulić
Aleksandra I. Lazić

MEDIA AND CONSUMERS' SOCIETY

Summary

Because of their immediate and huge impact on masses, media are powerful, attractive, useful and unavoidable brand on the market. In the contemporary society there is an emphasis upon free flow of information, services and goods, so the media contents produce the programme in order to keep the attention of the public. The commercials are important part of the media contents, especially TV commercials. The consumers' society promotes spending ad free market where is everything allowed in the aim of making profit. The competition is wanted which indicates the fact that the more we spend the more we work (of course, we spend a lot of money on unnecessary things). The extensive work withdraws the individual from the true values such as love, family and friends. The emphasis is put on individualism, profit race, freedoms, manifestly imposed as the measure for the modern values, and their latent intention is dependency, especially the economical one.

ЧОВЈЕК ПО КАНТУ: ДОБРО И ЗЛО (АНАЛИЗА ДРУГЕ КЊИГЕ КАНТОВОГ ДЈЕЛА РЕЛИГИЈА УНУТАР ГРАНИЦА ЧИСТОГ УМА)

Апстракт: Друга књига *Религије унутар граница чистог ума*, под насловом „О борби доброг принципа над злим око владавина над човјеком“, посвећена је борби између изворног добра у човјеку, о чему свједочи људско прихватање моралног закона, и дубоко укоријењене наклоности ка злу, која је присутна у човјеку. Кант увиђа да то изворно добро у човјеку јесте, још од стоика, познато као врлина, иако су стоици, и поред свих заслуга које имају захваљујући томе што су истицали важност врлине, у једном свакако били у криву: Кант је на становишту како непријатељ врлине нису, као код стоика, разуздане склоности оног животињског у човјеку, већ је главни непријатељ врлине „оно што се крије иза самога ума“, поквареност воље, која је супротстављена моралном закону. Сљедствено томе, за Канта је хришћанска перспектива она која успијева да схвати сву тежину проблема.

Кључне ријечи: добро, зло, морал, религија, Кант, хришћанство, Бог.

Друга књига *Религије унутар граница чистог ума*, под насловом „О борби доброг принципа над злим око владавина над човјеком“, посвећена је, како то назначује сам назив, борби између изворног добра у човјеку, о чему свједочи људско прихватање моралног закона, и дубоко укоријењене наклоности ка злу која је присутна у човјеку. Кант увиђа да то изворно добро у човјеку јесте, још од стоика, познато као врлина, иако су стоици, и поред свих заслуга које имају захваљујући томе што су истицали важност врлине, у једном свакако били у криву: Кант је на становишту како непријатељ врлине нису, као код стоика, разуздане склоности оног животињског у човјеку, већ је главни непријатељ врлине „оно што се крије иза самога ума“, поквареност воље, која је супротстављена моралном закону. Без сумње је да је и Кант био свјестан да је сузбијање природних склоности у човјеку на мјесту, но, према његовом мишљењу, воља није изравно супротстављена тим склоностима: заправо их је само потребно дисциплиновати. И надаље, Кант сматра како стоичка перспектива није била погрешна, већ је у крајњем била недовољна, пошто није доспјевала до саме сржи проблема. За Канта је хришћанска перспектива она која успијева да схвати сву тежину проблема, те у том смислу наводи: „Јер наш рат није с крвљу и с телом, него с поглаварима и властима, и с управитељима таме овог света, с

* dlakovuk@yahoo.com

духовима пакости испод неба“.¹ Кант духове о којима говори *Посланица* схвата као зле принципе које је сама воља усвојила и који по себи немају ништа са склоностима оног животињског у човјеку. Надаље, за Канта насупротност коју успоставља хришћанство није она између раја и земље (односно природе), него она између раја и пакла. Штавише, између раја и пакла и нема градације, нема ни неког другог пута, другог начина који би водио између њих: то су двије супротности које су раздвојене безмјерним јазом. И још, по Канту, ни ђаво, ако се већ тако персонификују и обједињавају силе зла, не може човјека нагнати против његове воље: „[...] јер, уосталом, у сврху потоњег за нас је свеједно да ли ћемо подговарача поставити само у нас саме, или и изван нас, пошто нас кривица у другом случају не погађа ништа мање но у првом, као да не бисмо били њиме заведени ако не бисмо с њим били у потајној сагласности“ (Кант 1990: 55). По Канту, ђаво може имати некакву улогу само ако човјек тако изабере.

Други је дио овог Кантовог дјела подијељен на два одјелјка, од којих први носи наслов „О полагању права доброг принципа на владавину над човјеком“. Кант отпочиње тако што тврди како, ако се на божју творевину погледа са моралне тачке гледишта, онда она може имати само једну сврху „човјечанство у његовој моралној потпуној савршености“. Но, о тој се сврси, о том се идеалу ваља мислити као о нечему вјечно присутном у божанском уму, као о нечему што, по Кантовом тумачењу, произлази из самог божјег бића. Ово стога што, по овом тумачењу, човјек у његовом савршенству, у његовом идеалитету и није створен, него је, и ту се Кант поново позива на *Свето писмо*, Његов јединородни син, *ријеч* кроз коју је све постало и без које не постоји ништа што јесте створено. И управо до тог апсолутног идеала, моралног архетипа или обрасца, јесте човјекова свеопшта дужност уздизати се њим самим, и то путем моћи које даје сам тај идеал. И надаље, како сам човјек није творац тог идеала и како се тај идеал установљује у људској рационалној свијести, иако човјек и не схвата како му је уопште могуће прихватити да је људску природу могуће схватити као за њега пријемчиву, сасвим је прилично констатовати да тај идеал придолази човјеку с неба, из раја. И стварно, будући да је и зло присутно у човјековој природи, како је уопште могуће тврдити да је тај идеал човјекова творевина или је некада то и био? Прихватљивије је о том идеалу говорити као о нечему што придолази човјеку и обухвата човјечанство, које, по Канту, није зло. Овдје се Кант окреће учењу о оваплоћењу као једином које изражава у човјеку остварени морални идеал у свем његовом савршенству: „То сједињавање с нама може се, дакле, посматрати као стање понижености Божјег сина, ако себи тог божанског човјека представимо као праслику за нас, како он, иако сам свет и као такав није заробљеник подношења патњи, овдје ипак у највећој мјери преузима да би убрзао најбољитак свијета [...]“ (Кант 1990: 56). Хисторијски примјер који се на тај начин поставља пред

¹ Еф. 6, 12.

човјека, примјер Онога који добро шири и ријечју и дјелом, јесте заокружен патњама које подноси, чак и срамном смрћу, сасвим незаслужено зарад овог свијета, па чак и зарад његових непријатеља. За Канта је карактеристично управо то да он вриједност моралног настројења подвлачи на тај начин што скреће пажњу на препреке које при том треба прећи и на напоре које уз то треба превазићи, при чему побједа бива извојевана и поред, или баш упркос, најтежим страдањима. Па ипак, Кант тврди како је једини начин да се човјек умили Богу и досегне спасење кроз практичну вјеру у оваплоћеног Сина божјег, вјеру коју је и он прихватио и у чијој основи јесте оваплоћени као идеални примјер.² То да је овај морални идеал стваран посвједочује сам човјек морални законодавни ум. Наиме, из тога да му се човјек мора покоравати, слиједи, по Канту, да човјек то мора моћи учинити. У том погледу, човјек не потребује посебични хисторијски приказ његовог испуњења да би био убијеђен у саму могућност тог идеала, заправо ништа више него што не потребује потврду чуда да би поткријепио ауторитет тог идеала. Штавише, такво би ослањање на спољашње доказе било само показатељем моралног невјеровања, недостатка вјере у морални идеал, те дјелатности које отуда потичу и не би биле морално ваљане. У сваком случају, по Канту, утјеловљење идеала се и не може доказати као такво, пошто, оно што стварно јесте у нечијем срцу, за разлику од онога што јесте резултат његовог дјеловања, то јест унутрашња светост настројења, и не може никада бити сазнато у строгом смислу. На линији је таквог Кантовог размишљања и то да он сугерише како идеја таквог истински ка Богу настројеног човјека, који јесте људски савршени морални образац, и не треба бити другачија до природно рођена или, пак, уздигнута из крхкости људске природе. Све остало би усвајање властитог примјера учинило тим тежим. Штавише, ако би био сматран надљудским, тако да је Његова воља апсолутно чиста као поунутрашњена, а не као досегнута путем труда и напора, Он и не би могао бити вјеродостојан примјер. Истина је, тврди Кант, да спекулације о природи Сина божјег немају значаја за човјекову обавезу да испуњава морални идеал, који би требало и да представља. Јер, морални идеал који видимо у Њему јесте истовремено онај исти ког Он и сам представља његовом властитом уму, како то и потврђују и јеванђеља, с тим што недостаци којих је човјек свјестан у себи самом, нису присутни у Њему, ка-

² Иако Кант користи термин „оваплоћење“, оно што он под њим подразумева јесте нешто сасвим другачије него што је начин како је оваплоћење схваћено унутар хришћанског догматског вјероисповиједања. Наиме, код Канта „Син божји“ има значење прије некаковог идеала, којег првенствено треба тражити у самом човјеку, а не другдје, у људским срцима и савјести. Живо утјеловљење идеала и није само по себи идеал: то утјеловљење јесте примјером тог идеала кроз научавање и добра дјела. Из овога би се могло закључити да са становишта хришћанске ортодоксије, Кантово схватање јесте јеретичко и да нагиње било докетизму (учењу да Син божји није стварно утјеловљен), било аријанизму (учењу како људско утјеловљење и Бог у Његовој пуности).

ко то, такође, потврђују јеванђеља. Тако: „Који ме од вас кори за грех? Ако ли истину говорим, зашто ми ви не верујете?“³ Тако Он остаје ваљани образац за све људе, образац који они треба да усвоје као свој, мада при том треба да изађу на крај и са свом тежином тешкоћа које им стоје на путу усвајања самог тог обрасца. Прва од тих тешкоћа јесте у томе да људи буду у могућности остварити на дјелу морално савршенство које захтијева закон, како уосталом стоји и у *Светом писму*: „Будите ви дакле савршени, као што је савршен Отац ваш небески“.⁴ Ово, пак, у Кантовој интерпретацији значи да човјек треба живјети свој живот на савршен начин, по образцу који је пред њега постављен, а то је морални идеал Сина божјег на земљи. Напросто, јаз између злог стања у коме човјек пребива и од кога треба да крене и тежње ка добру, ка коме сви људи као рационална бића треба да теже, ка коме, штавише, јесу обавезна да теже, јесте такав да је његово превазилажење на вријеме заправо немогуће. Човјек може најискреније тежити идеалу, но како се добра намјера, чак и када бива спроведена у дјело, може мјерити са тим максимумом постигнућа, због чега та тежња, ма каква била, нужно не досеже до циља. Кантово рјешење ове тешкоће састоји се у томе што се он позива на чињеницу да је добра намјера добра по себи, без обзира, дакле, на временски ток, те тако о њој Бог и суди, Бог „који зна срца“, као о довршеној цјелини, дакле. Та је усмјереност ка добру оно што Бог види, ма како недостатна била човјекова постигнућа у тренутку смрти. Друга је тешкоћа она на коју је већ раније упућено, наиме, како човјек може бити сигуран да је његова наклоност ка добру заправо одржива? Јер свакако се може тврдити да та одлучност да се увијек исправно дјелује мора бити таква да искључи било какву даљњу настројеност ка злу. Кант сматра да је позивање на сам осјећај одвратности према злу недовољан: „[...] ни-гдје се лакше не варамо него у томе што повлађује у добром мишљењу о нама самима“ (Кант 1990: 62–63), мада признаје да, ако човјеку недостаје свеукупна самоувјереност у његово властито морално просуђивање, тада и није велика вјероватноћа да ће бити у могућности да то просуђивање и очува. Но, по њему, људско оправдање почива у нади у наставак моралног напредовања, пошто, ако је утемељујући принцип човјековог дјеловања стварно добро, онда ће сваки корак, сваки степен тог напредовања пружати снагу за будућност, подстичући тако на све храбрије подухвате. Штавише, „добра и јасна настројеност (која се може назвати добрим духом који влада нама), и које смо свјесни, носи собом такође и повјерење у његову постоја-ност и чврстину, иако само посредно, и оно је Утјешитељ (параклет) када нас наши посртаји почну бринуту због њихове истрајности“ (Кант 1990: 64). У складу с тим, по Канту, ако човјека и након живота чека други, вјеч-ни живот, могуће је разумно очекивати да ће човјек наставити путем који је предузео, баш као што и онај човјек који изнова не успијева настројава-

³ Јн. 8, 46.

⁴ Мт. 5, 48.

ње на путу моралног усавршавања, заправо може у тим неуспјесима уви-
дјети дубоко укоријењену настројеност ка пропасти и биједи. На овом мје-
сту Кант се, у једној дугачкој фусноти, осврће и на питање, које истина ка-
рактерише као дјетиње, просто зато што ако одговор на њега и услиједи,
онај ко поставља питање неће бити ништа мудрији, али које, без даљњег,
стоји у датом контексту, а то је питање о томе да ли ће кажњавање у паклу
бити вјечно или коначно. Наиме, ако је одговор на питање тај да ће казна
бити коначна, ограничена, то само по себи може имати веома негативан
морални учинак јер човјек напросто тако може подстакнут ка томе да се
опредијели у смислу да је могуће и издржати такву казну, а ако је одговор
да је казна вјечна, тада је уз предсмртно покајање, које и не мора бити
искрено, могуће живјети живот који је у суштој супротности са моралним
идеалом, иако је сама сврха тог учења да упуту на супротно. Догматске
ставове о датој ствари, по Канту, ваља избјежавати јер се њима тврди нешто
о чему по природи ствари и не може бити некаквог знања. Оно што јесте
могуће јесте то да се на ствар гледа просто са практичног становишта, за-
довољавајући се тиме да се из начина овог живота закључи о томе да ли ће
човјек бити по вољи божјој. Просто се у овој ствари треба ограничити на
регулативне принципе, које је у пуном смислу могуће примијенити на мо-
рални живот. Трећа тешкоћа коју открива Кант, и која је наизглед и најо-
збиљнија, састоји се у томе да штагод да је човјек предузео на путу стица-
ња добре настројености и какогод он био истрајан у очувању одговарајућег
поступања, он и даље „почиње од зла, и није могуће да му се тај дуг икада
избрише“ (Кант 1990: 66). И надаље, чињеница да човјек након преобража-
ја није начинио нове дугове у том погледу, не значи сама по себи да је
успио да се ријеши старих. Разрјешење ове тешкоће, како га види Кант, је-
сте у томе да казна, која је била раније сходна томе човјеку и његовом на-
стројењу, то више није након његовог моралног преображаја, преображаја
срца и ума, која резултује у новој настројености која јесте Богу мила.⁵ С
обзиром на чињеницу „новог живота“ у који човјек ступа по моралном пре-
ображају, дуг старог човјека бива опроштен у очима божјим. Сама та про-
мјена, наиме, „смрт старог човјека“, како стоји у *Светом писму*, јесте по
себи жртва и „наступање дугог низа зала живота“, како каже Кант, која,
пак, промијењени човјек слободно прихвата, и у том чину прихвата сам
морални идеализам Сина божјег као његов властити, као примјерену казну,
казну коју је истина заслужио стари човјек, човјек какав је промијењени
човјек некада био. Оно што би стари човјек схватао као зло, сада нови чо-
вјек прихвата као добро. Физички је, наравно, у питању један те исти чо-
вјек који пати због гријеха, и с правом је то тако, но тај је човјек ради нове
моралне настројености сада пред његовим судијом нова и другачија лич-

⁵ На овом мјесту Кант се супротставља и Анселмовој класичној теорији
искупљења јер тврди како се задовољштина мора пружити Највишем законодавцу,
у чијим, пак, очима нико ко је скривио не може бити без кривице.

ност. Како то казује Кант, ова нова морална настројеност, коју је у њеној чистоти, а која јесте попут чистоте Сина божјег, лично прихватио преображени човјек, носи собом, попут заступника, као што је то и био и Син божји, сву тежину кривице гријеха. С битном разликом свакако да је сам Син божји пострадао из љубави, а не због гријеха. „[...] чини да се могу надати да се пред својим судијом појаве као праведни, само што (у овом начину представљања) она патња коју нов човјек мора трајно у животу преузети, утолико што је старог изгубио смрћу, бива представљена на репрезенту људства као једном за свагда поднијета смрт“ (Кант 1990: 68–69). Суштинска разлика између ове интерпретације и оне правовјерно теолошке јесте, по Канту, у томе што патња у једном случају траје читавог живота, док у другом случају она бива представљена као смрт коју је Син божји поднио једном за свагда као заступник човјечанства. Штавише, Кантова интерпретација има и додатак утолико уколико нови човјек овај сувишак, који настаје из добрих дјела, бива приписан новом човјеку и на њега се може гледати као на дјело милости, иако у потпуном складу са вјечном правдом. Укупно посматрано, Кант тврди да, мада тако не изгледа, његово схватање оправдања има употребу, можда не у смислу позитивне користи, религијску или моралну, пошто је добра настројеност већ усвојена и да је знање о томе увијек утјеха појединцу који јесте у питању, али свакако у смислу негативне користи тако што: „Из замишљене дедукције се види: да се само под претпоставком потпуне промјене срца може, за човјека оптерећеног кривицом, замислити опроштај пред небеском праведношћу, па све експликације, биле кажњавајуће или свечарске врсте, сва апеловања и величања (чак и она заступничког идеала Сина божјег) не могу надомјестити њен недостатак, или, ако је она ту, не могу ни најмање увећати њену ваљаност пред тим судом [...]“ (Кант 1990: 70). Коначно, то да се читав тај процес спасења догађа, по Канту, унутар индивидуалне свијести, резултирајући моралним преображајем појединца, јесте насупротно гледању на тај процес у правовјерној теологији, која га схвата као објективност једног божанског чина. По Канту, заступничке патње Христове нису ништа више од симбола кајања и страдања покајаног грешника, сходне претходним злим дјелима, и при том још заступника који је по природи суштински другачији од онога што би требало да представља. У правовјерној хришћанској теологији ово свакако није случај, напротив, теологија искупљења на Христове патње гледа као на добровољне, „ради нас људи и ради нашега спасења“, како стоји у *Символу вјере*, и то од стране Онога који је без гријеха. Насупрот томе, дакле, Кант сматра да подношење патње није без оправдања, штавише да треба бити прихваћено од стране преображеног човјека као примјерена казна и да треба послужити као духовно дисциплиновање сходно моралном напору који треба предузети на новом животном путу који је човјек изабрао. Из ове перспективе на патње се може гледати као на сличне Христовим, али их вјерујући никада не може поистовјетити са њима. Из свега овога слиједи да, и поред све Кантове домишљатости, његова аргументаци-

ја не успијева прикрити кључну разлику која постоји између апстрактног моралног идеала и његовог живог утјеловљења у стварности једне хисторијске личности. Поунутрашњени Син божји можда и може избјећи потешкоће које се јављају поради чињенице божанског утјеловљења у одређеним хисторијским околностима, но само под условом поистовјеђивања спасења са путем моралне обнове, чија је, пак, једина основа појединачна одлука и снага воље. Стога је у Кантовој „моралној теологији“ неприхватљива идеја искупљења која је свеприсутна у хришћанском вјеровању.

Други одјељак другог дијела *Религије унутар граница чистог ума* носи наслов „О праву злог принципа на владавину над човјеком и међусобној борби двају принципа“. У њему Кант разматра легалност претензије злог принципа на владавину над човјеком и отпор добра таквом захтјеву. Кант расправу отпочиње позивањем на *Свето писмо*, његов, како каже, хришћански дио и у њему дати опис ове моралне свезе у наративној форми, описивањем два насупротстављена принципа персонификована у два различита лика.⁶ Та два лика не само да међусобно одмјеравају снаге већ и предузимају одговарајуће потезе зарад преузимања владавине над човјеком, као да се налазе пред врховним судијом, један у улози тужиоца, други у улози адвоката.⁷ Дата наратија јесте из *Књиге постања*, али је то прије Кантово тумачење те књиге, него што одговара предатој наратији. По Канту, човјеку је у почетку била дата моћ над свим земаљским добрима, „пак ипак да их поседује само као своје изведено власништво под својим Творцем и Господом као врховним власником“ (Кант 1990: 72). Но, истодобно бива створено и једно зло биће, мада није познато шта је узрок тог зла, које се кроз његов пад, пошто је и оно изворно било добро, одрекло свега у чему је могло уживати у рају, те је хтјело стећи изнова на земљи. Но, како то биће по својој природи не припада истом реду егзистенција као и земаљска бића, него вишем реду, реду духа, то онда оно не може наћи задовољење у земаљским и материјалним стварима, односно тежи да стекне власт над духовним бићима, људским душама, чинећи да прародитељи људског рода буду невјерни Творцу и Господу, те да постану од њега самог зависни, а да он постане „господар овог свијета“. Поставља се питање зашто Бог већ та-

⁶ Овдје свакако треба додати и то да Кантов опис стварања никако не одговара ономе који је дат у *Светом писму*, да је не само прилагођен потребама излагања, већ је и битно искривљен, а потом искориштен у сврху показивања исправности Кантовог тумачења проблема.

⁷ Ово је карактеристично за Кантово излагање, наиме то да неријетко користи правне метафоре да би објаснио темељ и резултате своје моралне, рационалне теологије. Те метафоре, међутим, не могу се свести само на улогу појачавања аргумената за које пледира Кант, већ веома често јесу и много више од тога: образци по којима човјек има поступати. Оваква обрнута пројекција правних метафора из човјековог живота на овом свијету на образац човјековог живота уопште свакако није случајна и има свој основ како у Кантовој политичкој философији, тако и у његовом етичком учењу.

да није збацио и уништио издајника. Кантово је мишљење да разлог томе треба тражити у чињеници да се Највиша мудрост, у господарењу над рационалним бићима, према њима односи у складу са принципом њихове слободе, тако да све оно што их може задесети, било добро или зло, заправо треба приписати њима самима. Пошто принцип слободе то дозвољава, установљено је „царство зла“ као супротстављено принципу добра, владавина којој су сви људи, који су Адамови потомци, подвргнути по њиховом властитом пристанку, напосто зато што се нису могли одупријети зову земаљских добара. Но, и поред свеprisутне власти сила зла, принцип је добра донекле задржао некакву владавину, првенствено путем облика владавине, јеврејске теократије, наиме, која је установљена искључиво ради јавног поштовања Његовог имена, мада су поданици те власти остали у стању у коме су зависни од овосвјетских добара, те се у садашњем животу њима може владати само путем система награда и казни. Због свега тога, њима нису приличили било какви други закони до они који су наметали бројне „церемоније и навике“, и само дјелимично етички, иако ово посљедње чисто као грађански закони, закони који почивају на спољашњој принуди, без разматрања унутрашње моралне настројености. Оваква схема владавине, међутим, није учинила ништа да потисне краљевство таме, него је, по Канту, просто служила да се очува сјећање на неотуђива права првобитног владара. Но, ипак, управо се међу Јеврејима, већ када су постали свјесни зала таквог хијерархијског уређења у коме су пребивали, а будући да су, како Кант назначавачу, учили и од грчких философа, чија су етичка учења о слободи утицала на њих, припремајући их на тај начин за револуцију, појавио пророк, чија је мудрост била чистија од мудрости Његових претходника, „као да је била из неба послата“ (Кант 1990: 73), и Који се, како његовим дјелима, тако и његовим учењем, показао као истински људски, али који, због Његове изворне невиности, није био обухваћен Адамовом кривњом, „јер иде кнез овог света и у мени нема ништа“.⁸ Кант на том мјесту у једној фусноти налази за сходно да се позабави проблемом безгрешног зачећа тог човјека, будући да би безгрешно зачеће тог човјека осигурало од наклоности ка гријеху. Оно што је у позадини учења о безгрешном зачећу Кант свакако разумије: наиме, при природном зачећу јавља се срам због чулних уживања, такође се срам јавља и стога што сексуално сједињавање човјека одвећ приближава животињама, преблизу за људско достојанство. Но, како то Кант види, управо су такви појмови, са мјешавином оног чулног и оног моралног, дакле интелектуалног, довели до идеје људског рођења независног од сексуалног односа и стога неподложног моралној грешци. Али, за Канта цијела ствар, када се промисле њене импликације, и не излази ни нашта друго до на чисту спекулацију, пошто само учење, по Канту, и нема неког практичног утицаја сем као симбол човјечанства које се уздиже изнад искушења зла, зла коме је тако човјечанство „побједоносно одољело“.

⁸ Јн. 14, 30.

Но, какво год да је објашњење безгрешности тог човјека било, „кнез зла“ се осјетио угроженим у његовој владавини, посебно ако би и други људи слиједили његов примјер. Стога га је владар овог свијета најприје искушавао, понудивши му да влада над цијелим његовим царством, под условом да га призна као господара тог царства. Но, како је Овај одбио, тако га је кнез зла подвргао гоњењу и срамној смрти на крсту. Но, на такав начин заправо ништа није постигао, напосто зато што није успио својој вољи подвргнути савршено доброг човјека. Без сумње, постигао је физичку побједу, због страдања и смрти Његове, али није успио да однесе и моралну, правну побједу. Само то јесте значило пораз принципа зла. „[...] то је управо та смрт (највиши ступањ патње једног човјека) била приказ доброг принципа, наиме човјечности, у њеном моралном савршенству, као примјер на који треба свако да се угледа“ (Кант 1990: 75). Но, у стварности, био је то само најизразитији примјер у одређеном временском тренутку онога што јесте сталан процес, отпора добра злу, још од почетака људског рода. Али, као огледни примјер, Он нигдје није боље описан до у јеванђељу: „К својима дође, и своји га не примише. А који га примише даде им власт да буду синови божији, који верују у име Његово“.⁹ Кант сматра како овај јеванђеоски стих представља примјер путем кога се да закључити да је врлина као таква отворена за све који јесу спремни, попут Њега, да умру за све што их везује за живот на земљи, за велико отпадање од њиховог моралног живота. Сходно томе, Кант, реферирајући поново на *Свето писмо*, наставља: „Који је дао себе за нас да нас избави од сваког безакоња, и да очисти себи народ изабрани који чезне за добрим делима“, ¹⁰ док њиховој судбини бивају препуштени они који дају првенствено моралном ропству над слободом. У коначници, по Канту, резултат ове дугачке борбе са злом уистину није побједа принципа добра, пошто зло још опстојава, већ је резултат те борбе раскидање окова моћи тог принципа и успостављање новог поретка, новог моралног поретка, у коме они који су се отргли од власти кнеза овог свијета могу наћи уточиште. Но, у овом свијету сви они који наслеђују добром принципу морају бити спремни на патњу и прогоне као казну од стране злог принципа. Све у свему, то је начин како Кант види хисторију спасења каква је дата у хришћанском науку, преносећи је са тајноводственог, митског на морални план, а сам тај чин преношења из практичних се разлога показује на такав начин да његов дух и рационално значење јесу ваљани и обавезујући за све људе у свим временима. „Тај смисао се састоји у томе да, напосто, не постоји друго спасење за човјека до да најинтимније прими у своју настројеност права обичајна начела [...]“ (Кант 1990: 76). Оно што, по Канту, јесте насупротстављено томе нису толико човјекове природне склоности, иако се баш те природне склоности у човјеку најчешће криве да јесу непријатељи добра, колико је то „извјесна самоскривљена на-

⁹ Јн. 1, 11–12.

¹⁰ Тит 2, 14.

опаконост“, у којој судјелује читав људски род и која може бити побијеђена само усвајањем принципа моралног добра у свој његовој чистоти, схватајући истовремено како тај принцип јесте дио човјекове првобитне природе, те да је човјек одувијек тежио томе да га очува од нечистота, те да му дозволи да га сасвим прожме. Кант мисли да је то једини начин како се успјешно човјек може одупријети злу. И надаље, Кант каже како је све то узалудно ако човјек, у жељи за некаквом потврдом да је управо наведени пут исправан, отпадне натраг у празновјерје (*Aberglaube*) или занесењаштво (*Schwärmerei*) „[...] и да ми не требамо добру да подмећемо никоје друго својство до оно добровољеног живота [...]“ (Кант 1990: 76). Коначно, Кант, позивајући се на њему савремене трендове, настоји на томе да *Свето писмо* треба читати и тумачити на начин „који је у складу са најсветијим, о коме учи ум [...]“ (Кант 1990: 76–77).

Иако други дио *Религије унутар граница чистог ума* на овом мјесту заправо завршава, Кант и овом дијелу придодаје „Општу напомену“, у којој расправља, у складу са већ напоменутим, расправу о другој од четири рагега рационалне религије, расправу о чудима. Кант прихвата како у случајевима када једна религија претходи другој, какав је случај са јудаизмом, „религијом чистог култа и прописа“, и са хришћанством, религијом која је заснована „у духу и у истини“, онда потоња, већ да би стекла нужни ауторитет у очима обичног свијета, потребује посвећење путем чуда. И надаље, ради придобијања сљедбеника из старије религије за нову, оних који су вољни за једну нову револуцију, како то тврди Кант, само придолажење нове религије ваља бити протумачено као испуњење оне старије, те, стога, као по промислу настале. Но, по настанку нове религије, докази из чуда могу бити напросто одбачени, пошто је нова религија, по Канту, одржива и искључиво на рационалној основи. То да у настајању нове религије постоји елеменат тајноводственог, чак онога што се може сматрати чудесним, и не треба доводити у питање: свакако да је „особа учитеља једине, за све свјетове важеће религије једна тајна, да је Његово појављивање на земљи, као и Његово удаљавање са ње, да је Његов дјелањем испуњени живот и патња чисто чудо, штавише да је сама прича која треба да правовјери приповиједање свих тих чуда, једно чудо (натприродно откровење)“ (Кант 1990: 78). Али, и Кант на овом мјесту нарочито настоји, само кориштење ових историјских вијести о чудима никако не би требало да буде основа за човјеково настојање да се учини Богу милим, нити би та чуда требало да послуже као средство с тим циљем, док човјек и сам има начина да то постигне, и без догађања чуда и њиховог кориштења. По Канту, човјек може постати Богу мио и само ако упражњава своју дужност. О чудима уопште Кант примијећује да, док разуман човјек није склон да их сасвим пориче, да пориче то да су се икада стварно догодила, да пориче и саму теоријску могућност чуда, он, ипак, не дозвољава да имају практичног утицаја. Односно, у теорији су чуда можда могућа, али с њима не треба рачунати у свакодневном животу. Посљедица таквог става јесте то широко прихваћено становиште да су се

чуда некада давно и догађала, али да са догађањем нових никако не треба озбиљно рачунати. Ово стога што, по Канту, стара чуда и могу бити прихваћена без страха од посљедица, али не и какве би посљедице имало ново догађање чуда“ (Кант 1990: 78–79). Кантова дефиниција чуда јесте та да су чуда „догађаји у свијету, чији узроци и закони дјеловања су нам непознати и морају то остати“ (Кант 1990: 78–79). Кант каже да је поријекло чуда двојако: чуда могу бити теистичка или демонска, с тим што се прва дијеле још и на анђеоска и на ђаволска, „од којих само за потоња постоји потражња јер *добри анђели* (не знам зашто) не дају да се о њима мало или чак нимало говори“ (Кант 1990: 78–79). И даље, Кант тврди да се чак и о теистичким чудима има мало тога позитивнога рећи, напросто зато што се и о њима мало тога зна сем онога општег, наиме о чему човјек има један општи појам. Напросто, ако бог контролише природни поредак, баш као што контролише и морални, онда се може тврдити како је могуће сазнати законе по којима дјелује. Али, ако Бог повремено одступи од тих природних закона, онда човјек не може знати, не може имати појам о томе како Бог дјелује при догађању чуда. „Овдје сам ум остаје као паралисан, утолико што тиме у свом послу, према познатим законима, бива заустављен, а није поучен било којим новим законом, нити се може надати да ће икада у свијету о томе бити поучен“ (Кант 1990: 78–79). У случајевима чуда која се приписују дјеловању демона, ум је у још већем незнању. У коначници, за Канта ствар са чудима излази на то да се са њима никако не може рачунати у свакодневном, практичном животу: ту чуда не свједоче о било чему, већ их се мора подврћи рационалним и моралним критеријима. Све у свему, иако изгледа како је Кантов став према проблему чуда такав да он унеколико избјегава јасно одређење проблема, и да је такав став, наизглед природно, посљедица Кантових проблема са пруском цензуром, чини се да је ствар, ипак, другачија, те да је то прије посљедица чињенице да се и Кантов став према проблему чуда мијењао. У прилог томе треба упутити на два мјеста из Кантове заоставштине, од којих је једно из преткритичког (текст је настао између 1760. и 1764. године) (Кант 2003²: 617–623), а друго је из критичког периода (текст је настао између 1788. и 1790. године) (Кант 2003³: 320–322). Прво мјесто говори о томе како је Кант у преткритичком периоду сматрао да је природни поредак ствари у довољној мјери недостатан да би оправданом учинио божанску интервенцију у сврху потребне исправке стања ствари, те да се сваки такав случај интервенције у поретку природе ваља описати као чудесан и као израз божје савршене воље. Ово, ипак, не значи да човјек није у могућности одредити сваки такав случај натприродне интервенције. Критичко становиште о чудима је свакако било нужно промијенити, што је Кант и учинио у кратком спису „О чуду“, који, међутим, није био објављен за Кантова живота. Кант у том спису иде и корак даље тврдећи како је чудо и теоријски немогуће, и то на основу наизглед физикалистичког извођења: како се чуда догађају у времену и простору, а све измјене простора подразумијевају кретање, то би онда и кретање које

производи чуда нужно захтијевало један надфеноменални узрок. Како закон акције и реакције чини да и посљедица и узрок јесу повезани искључиво у чулном свијету, то онда догађање чуда не би потпадало под тај закон. Надаље, изводи Кант, узрок чуда би морао почивати изван свијета у чистом простору, но сама идеја кретања у чистом или апсолутном простору је контрадикторна. Исто, наравно, важи и за чуда која се догађају у времену јер би њихов узрок морао бити надвременски, у апсолутном, то јест немјерљивом времену, што опет представља контрадикцију. Сходно свему томе, метафизички, то јест божански поредак бића нема изнимке у погледу подложности његовим регулативним принципима, док епистемолошки наука не може прихватити постојање изнимки у погледу закона путем којих спознаје природу. Кант свакако наглашава епистемолошке препреке прихватању чуда. Због свега наведеног, када се Кант у *Религији унутар граница чистог ума* враћа на проблем чуда, он се њиме не бави као теоријским проблемом, него као питањем вјере у практичну могућност да се чуда, ипак, догоде. За овакву промјену става су колико пруски цензори, толико, лако је могуће, и Кантова жеља да, док борба око критичког наслеђа још увелико траје, сачува везе са теолозима који су били склони Кантовој философији. Питање чуда је свакако и даље било једно веома осјетљиво питање и за самог Канта, пошто ни он није оспоравао да она и те како могу имати мјесто у вјери, иако је и ту Кант наводио *Свето писмо* у сврху довођења у питање сврсисходности чуда. Тако: „И рече му Исус: Ако не видите знака и чуда, не верујете“.¹¹ Ишао је и даље, тврдећи како чуда заправо имају послужити у сврху моралног застрашивања. Истовремено је и такав став према чудима био и критика Канту савремене правовјерности која је толико полагала на доказе: а ти докази за вјеру, сматрао је Кант, не би смјели потицати из ограничавања дјеловања ума, другачијег него што је оно које из њега и потиче: „[...] па пошто он са њима не зна непосредно ништа да почне, то он у том случају не допушта никаква чуда, него када слуша пропис ума, онда он тако поступа као да би свака промјена мишљења и побољшање зависило само од њему својствене примијењене прераде. Али да се кроз милост теоријски доиста чврсто вјерује у чуда, да се она сама чак могу проузроковати и да се тако може јуришати на небо, и сувише прелази преко граница ума, а да би се задржавали на таквом једном бесмисленом домишљењу“ (Кант 1990: 81–82). Но, и поред свега наведеног, Кант се суздржава од било какве расправе о значају библијских чуда у моралном смислу, најпросто зато што би таква расправа нужно укључивала и тему натприродне милости/благодати, о којој, пак, Кант увијек има веома суздржане ставове.

¹¹ Јн. 4, 48.

Литература

- КАНТ 2003¹: I. Kant, *Gesammelte Schriften*, „Akademie Ausgabe“, Berlin: *Kant im Kontext II*. © Karsten Worm – InfoSoftWare.
- КАНТ 1990: И. Кант, *Религија унутар граница чистог ума*, Београд: БИГЗ = Kant, Immanuel: *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, Kants Werke Bd. VI, Akademie Textausgabe, „Walter de Gruyter & Co.“ Berlin, 1968.
- КАНТ 2003²: I. Kant, *Gesammelte Schriften*, Band XIX, „Reflexionen zur Religionsphilosophie“, „Akademie Ausgabe“, Berlin: *Kant im Kontext II*. © Karsten Worm – InfoSoftWare.
- КАНТ 2003³: I. Kant, *Gesammelte Schriften*, Band XVIII, „Über Wunder“, „Akademie Ausgabe“, Berlin: *Kant im Kontext II*. © Karsten Worm – InfoSoftWare.

Vuk M. Miljanović

MAN ACCORDING TO KANT: GOOD AND EVIL
(THE ANALYSIS OF THE SECOND BOOK OF KANT'S WORK
RELIGION WITHIN LIMITS OF REASON ALONE)

Summary

The second book of the *Religion within Limits of Reason Alone* titled “The conflict of the good with the evil principle for sovereignty over man” is dedicated to a conflict between the original predisposition to good in human nature authenticated by human acceptance of the moral law and the deeply grounded propensity to evil in human nature. Kant realises that the original predisposition to good in man, since Stoicism’s time, has been acknowledged as virtue, although the Stoics, despite contributions they have made by highlighting the importance of virtue, were surely wrong in one thing: Kant is of the opinion that the enemy of the virtue are not, unlike the Stoics believe, uncontrollable passions of what seems to be an animal side in a human being, but the main enemy of the virtue is “what is hidden behind the very reason”, the corruptness of the will, opposed to the moral law. Therefore, according to Kant, the Christian perspective is the one managing to apprehend the overall meaningfulness of this issue.

АРИСТОТЕЛ КАО ИСТОРИЧАР ФИЛОЗОФИЈЕ**

Апстракт: У овом раду анализирамо улогу и позицију Аристотела као историчара филозофије. Главни фокус ове анализе је на његовој теорији четири узрока као и на његовом односу према ранијим филозофским концепцијама. Такође, у овом раду разматрамо и представљамо најважније карактеристике Аристотелове интерпретације пресократоваца. Постављамо питање да ли је ова интерпретација можда неисторијска. Настојимо да одредимо методологију приступа историји филозофије код Аристотела. Према Аристотелу, у историји филозофије постоји континуитет у решавању исте врсте проблема. Ми закључујемо да је Аристотел, пре свега, филозоф историје филозофије јер, према њему, кроз историју филозофије се развија филозофија сама. Његов методолошки приступ историји филозофије је у основи филозофски.

Кључне речи: историја филозофије, филозофија историје филозофије, теорија четири узрока, Аристотел, истина, метафизика.

У антици ни за једног филозофа пре Аристотела не можемо рећи да је историчар филозофије. Додуше, и Платон¹ у својим дијалозима наводи и критички разматра претходна учења, али његов начин обраде и приступа још увек не указује на то да постоји проблемско јединство и развојни континуитет у филозофији. За Аристотела прошлост не изазива само антикварну радозналост, јер у његовој мисаоној преради она није нешто што је минуло, већ се појављује као вредна дијалога са позиције властите филозофије и духа времена. За разлику од својих претходника,² Аристотел у историјском кретању филозофије уочава не само неслагања, размимоилажења и супротстављена учења, већ и јединство и континуитет филозофије.

За Аристотела се подједнако може рећи да је историчар историје филозофије и да је филозоф историје филозофије. Покушај овог рада је да

* biljana.radovanovic9@gmail.com

** Првобитна верзија једног дела овог рада је била усмено саопштена под истим насловом на филозофском скупу у оквиру Драинчевих дана у Прокупљу, маја 2011. године.

¹ Код Платона налазимо селективне критике неких филозофа и њихових учења, нпр. у дијалогу *Теетет* он критикује Хераклита, Протагору, а у дијалогу *Федон* Анаксагору.

² Нпр. Хераклит раним филозофима и мудрацима оспорава сваку вредност. О њему Б. Бошњак каже: „[...] видимо, да је Хераклит само у својој филозофији имао критериј оцењивања ранијих учења и мишљења, те да је код њега дошао до изражаја проблем праве и неправе филозофије, и то не само као уверења и личног мишљења, већ као и истине о свету“ (Бошњак 1958: 14).

границе позиције Аристотела као историчара филозофије оцрта и омеђи, разликујући од ње, и супротстављајући јој, само на спољашњи начин сличне, обухватајуће погледе историографског и доксографског захвата у прошлост. Теоријска основа за обраду ове теме дата је Аристотеловим евидентним и начелним ставом према претходним филозофијама и његовим доследно проведеним и филозофски утемељеним односом према њиховим учењима. У оквиру рада на овој теми опус деловања мислиоца посматрамо кроз два питања на која настојимо да одговоримо: прво се питамо, у којој мери Аристотелова рецепција претходних филозофија остаје релевантна и одлучујућа и у данашњем поимању античке филозофије, односно, које његове судове баштини „важећа“ историографска рецепција почетка у филозофији и које оцене о његовим претходницима смо преузели. Друго питање, на одређен начин, разматра његове доприносе, и смера на то да проучи исправност и тачност његових навода. Питање се може овако формулисати: да ли се Аристотелу као историчару може веровати?

Као што је тек од Аристотела историја филозофије могућа, јер он уочава њен континуитет, тако је с њим изнесена и позиција филозофа историје филозофије. Наиме, Стагиранин низање и јављање различитих учења не поима као нешто случајно и неизвесно, већ га посматра као нужно и филозофији иманентно збивање. Филозофија се на нужан начин дешава и тражи у времену. Она јесте мишљење које се креће, сазрева и доводи до појма.

Филозофија и њена историја

Друга аналитика *Органона* започиње Аристотеловим ставом да свако учење долази од сазнања која су раније постојала (в. Аристотел 1965: 259). Свако знање је већ, на неки начин, припремљено претходним учењима. Из оваквог уверења можемо јасно ишчитати Аристотелов став да је филозофија континуирана потрага и заједнички рад на изналажењу и захватању истине. Ово значи да је код сваке дисциплине препоручљиво да, пре самог усмеравања на њену централну проблематику, испитамо претходне ставове о њеном предмету. Тиме бисмо могли да видимо да ли је њена тематика код претходника већ захваћена, и ако јесте у ком обиму и у којој мисаоној дубини је разматрана.³ Аристотел каже: „[...] размотримо ипак укратко и оне који су пре нас истраживали бића и филозофирали о њиховој истини. Очигледно је да и они наводе нека начела и узроке. Ово разматрање биће нам корисно за садашње истраживање, | јер или ћемо открити неки други род узрока или ћемо имати више поуздања у те које смо управо навели“ (Аристотел 2007: Мет. 983 б 1: 9–10). Када је у питању Аристотелово учење о четири основна узрока свега што постоји, сигурно је да никакво

³ Аристотел је „[...] дакле увијек прије свога рјешавања неког проблема укратко приказивао ранија мишљења о њему. На тај начин је дао филозофски континуитет сваком проблему, а то је било важно у даљем развоју филозофије“ (Бошњак 1958: 17).

истраживање старих неће ништа ни одузети, ни допринети овој већ устоличеној и инаугурисаној теорији о четири узрока. Стога се можемо питати: зашто Аристотел предузима ово испитивање? Будући да њиме не покреће потрагу за новим сазнањима, а сакупља најразличитија постојећа, као основ ове ангажоване мисаоне анализе појављује се намера да се ова, већ сакупљена и проучена учења, доведу, како у међусобну релацију, тако и у везу са његовим сопственим ставовима. Између свог и њихових учења он успоставља један мисаони континуитет, и то са позиције исте истине око које су се, у покушају да је досегну, трудили, сваки на свој начин, и филозофи и песници. Да је она заједнички циљ сведочи следећи одломак: „И заиста, *то* је оно што се тражи одавно и сада и вазда, и увијек представља тешкоћу: шта је *биће* односно шта је *бивство*...“ (Аристотел 2007: Мет. 1028 б 1–3: 242). Хегелова оцена да је Аристотел „тотални емпиричар“ сада показује сву своју дубиозност и истинитост. Ова квалификација се не односи само на Аристотелов начин приступа у реалитету датим предметима истраживања, већ и на Аристотелов однос према целокупној филозофској традицији. Сакупљањем и разматрањем претходних филозофских учења Аристотел демонстрира потребу и за једном свеобухватном мисаоном емпиријом. Филозофско мишљење мора да буде обухваћено и спознато у целокупном свом искуству на путу сазревања.

Аристотел настоји да филозофију заснује у њеном мисаоном континуитету. Можемо се спорити око тога да ли се ово позивање на филозофску традицију предузима зато да би она сведочила како властита филозофија има исти пут и циљ као и претходна учења, али је свакако напреднија, или је ова реконструкција имала за циљ да истакне и нагласи природу филозофског пута у његовом трагању за истином као својом иманентном сврхом. Без обзира како се опредељивали о овом питању, битно је да увидимо да Аристотел овом реконструкцијом и конструкцијом поставља историју филозофије и њен ток као *par excellence* филозофске проблеме. Он овим ставом даје могућност да се отвори питање о филозофији историје филозофије.

Морамо да приметимо да је Аристотелово посезање за традицијом део једног општег и ширег, посве античког, манира да се у свим сферама живота поштује и следи традиција.⁴ Ј. Ритер (J. Ritter) у свом делу *Метафизика и политика*, упоређујући античку и модерну филозофију, истиче супротност између Аристотеловог позивања на традицију и Декартовог опозивања исте. „Модерном појму знаности и филозофије припада принцип мишљења без претпоставака; без претпоставака се мисли тада када се у почетку и поставу ослободи свих предрасуда и свих затечених и преданих назора, тако како је Descartes добио методу извјесне спознаје...“ (Ри-

⁴ У основама античке окренутости ка традицији и нововековне усмерености ка „новом“ леже различита схватања појма *poiesis* (*productio*). Особеност у нововековној концепцији света је у томе што човек може производити како нове ствари тако и нове идеје, док је за Грке корпус могућих идеја већ дат и завршен.

тер 1987: 67). За разлику од Декарта, Стагиранин заснива властито учење потврђујући филозофску традицију.⁵ Међутим, његово уважавање традиције, које ће у пресократовским почецима открити оно предодређујуће за потоњу филозофију, показује се као неједнозначан однос. Наиме, Аристотел, с једне стране, себе поима као део овог тока, а с друге стране, критикујући филозофску традицију он према њој показује извесну дистанцу. Све ово ипак упућује на исто, а то је да се „[...] филозофија стварно догађа само у вези са својом историјом“ (Јасперс 1991: 32). Филозофија своју традицију увек укључује било да наслеђену мисао присваја, одбацује или на нов начин мисли.

Зашто је Талес први филозоф?

Аристотел је, поред промишљања о ономе што је нужно у сваком започињућем индивидуалном филозофирању, објаснио и образложио начин рађања филозофије у времену именујући првог филозофа. Његов суд о томе је остао мериторан и меродаван све до данас. Усвајајући Аристотелову оцену о томе ко је први филозоф, све историје европске филозофије започињу Талесом.⁶ Ми баштинимо и преузимамо Аристотелову аргументацију о томе како се збио прелазак са митолошког на филозофски начин објашњења ствари и који од четири узрока је први пронађен. „Елем највећи број првих филозофа веровао је да су тварна / *ἐν ὕλης εἶδει* / начела једина начела свега. Кажу да оно из чега јесу сва бића и из чега као прво постају и у шта као последње пропадају док то | бивство траје а мења се по својствима, да је то елемент и да је то начело бића. Због тога они сматрају да ништа не настаје и ништа не пропада, јер та природа се вечно одржава [...] Што се пак тиче броја и врста таквог начела, ту не говоре | сви исто. Талет, зачетник овакве врсте филозофије каже да је то Вода[...]“ (Аристотел 2007: Мет. 983 б 7–11, 19–21: 10–11). Не постоји почетак филозофије по себи, он је приметан само из позиције конкретне филозофије која промишља своје мисаоне претпоставке и полазишта. Због тога Аристотел и каже да је Талес зачетник одређене врсте филозофије, оне рационалне и дискурзивне, на чијем трагу је и он сам. У једном моменту свога развоја ова филозофија наступа са свешћу о својој целовитости и довољности при објашњењу света, и стога збраја своје почетке и промишља своје изворе, успостављајући мисаони континуитет са претходним учењима.

⁵ К. Јасперс наглашава да је традиција присутна и код оних који је „одбацују“: „Најодлучнији новатори који су историју одбацивали као историју лажног, да би, потпуно утонули у ствар,..., ипак су најтешње повезани са традицијом из које они који касније долазе морају опет и њих саме да разумеју“ (Јасперс 1991: 32).

⁶ Видети Платонов став о Прометеју из *Филеба*, ту се каже да је он изумео дијалектику. Теофраст, можда баш овај део имајући у виду, тврди да је Прометеј први филозоф (Платон 1979, 16 ц: 120).

Занимљиво је то што Аристотел сматра како је Талес као први филозоф указао на принцип који је у грчкој митологији већ поменут и познат: „Неки сматрају да су и сасвим древни /људи/ који су живели много пре садашњег нараштаја и први говорили о боговима имали о природи исто мишљење. Они су сматрали да су родитељи постанка Океан и Тетија, те вода заклетва богова коју су они звали Стига“ (Аристотел 2007: Мет. 983 б 27–32: 11). Ово значи да филозофија, наравно у својој аристотеловској рецепцији, признаје и баштини, не само своје јонске почетке, већ и томе претходна предања. У ком смислу Аристотел сматра да се филозофија ослања и наставља на ранију митолошку традицију? Њихова супротстављеност, а то је евидентно на многим местима у *Метафизици*, није постављена као разлика два типа мишљења, већ као питање првенства и мериторности у обухватању и излагању оног божанског. „Древни и | прастари /људи/ пренели су у облику приче доцнијим нараштајима да су небеска тела богови и да то божанско обухвата целокупну природу“ (Аристотел 2007: Мет. 1074 б 1–3: 433). Ову од давнина наслеђену истину филозофија мора да „чува“. По Ј. Ритеру, „ту традицијску везу која обухваћа пјеснички мит и филозофију Аристотел позивањем на старе чини принципом метафизичког утемељења“ (Ритер 1987: 70). Оно што разликује Талеса од претходника који су на сличан начин мислили о природи именујући воду узроком и прапочелом ствари, јесте што се ова тражена природа не схвата више „[...] као даљина која је достижна само у пјесничком предочавању, него управо као близина која у очитости обичног опстанка припада човјеку и његовом свијету“ (Ритер 1987: 77). Дакле, оно што су некада митови предочавали Талесу постало је очито на основу посматрања. То је разлика на коју нас Аристотел упућује рекавши да је Талес до овог уверења „[...] дошао вероватно на основу увида да је храна свему влажна [...]“ (Аристотел 2007: Мет. 983 б 23: 11). Да би истакао сву разлику између митског и филозофског начина поимања ствари, Аристотел песнике Хомера, Хесиода назива теолозима, а Талеса, Анаксимена физичарима или физиолозима. Кроз ова различита терминолошка именовања очитује се Аристотелово јасно разлучивање мита и филозофије.⁷ Вода за Талеса не представља само воду у уобичајеном смислу речи него и течност уопште и као таква она јесте прапочело, тј. $\alpha\pi\rho\chi\eta$ ⁸ свих

⁷ За разлику од Аристотела, Платон је био склон да учења и једних и других посматра као сродна, па их стога у својим делима помиње заједно (нпр. у *Гозби* повезује учења Хесиода, Акусилаја, Парменида [в. Платон 1983: 41]).

⁸ Намеће се питање како треба, сходно првим филозофским концепцијама, мислити појам $\alpha\pi\rho\chi\eta$? Највероватније је, ако су каснији пресократовци и имали представу о $\alpha\pi\rho\chi\eta$ -у као о елементу ($\sigma\tau\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omicron\nu$) нпр. Емпедокло, Анаксагора, атомисти, да се овај појам код Милећана јавио само као ознака за искон, извор, порекло а не и за супстрат. На овакав закључак упућује и следећи став из Аристотелове *Метафизике* „[...] због тога они сматрају да ништа не настаје нити пропада, јер та природа се вечно одржава“ (Аристотел 2007: Мет. 983 б 9–11: 10). Тези да је $\alpha\pi\rho\chi\eta$ код Милећана ипак само назив за искон одговара и то да је првобитно зна-

ствари. Са овом поставком се износи, мада је јасно да Талес није имао пуну свест о томе, идеја да у мени промена постоји једна иста бивствена основа заједничка свему што постоји. У томе је филозофска вредност Талесовог става.

Аристотелова сведочанства су најстарији поуздан извор, занемарићемо бројне нефилозофске анегдоте због њихове нерелевантности, не само о садржини Талесове филозофије него и о томе да је он први филозоф.⁹ Наводи који су каснијег датума, а везани су за ову исту тврдњу, позивају се на Аристотелово сведочење, или за свој основ имају Теофрастову књигу *Мњења физичара*, која је настала као резултат опсежних истраживања предузетих у Ликеју. Аристотел ће Талеса повезати са неколицином осталих јонских физичара који су на сличан начин размишљали о φύσις-у. Они су сматрали да су праначела свих ствари само она материјалне природе и да у свим променама остаје једна стабилна и неуништива основа. Ово истицање материјалног принципа биће основ многим модерним историчарима филозофије да у својим поједностављеним приказима Милећане прогласе наивним материјалистима.¹⁰

Ниче се, као и Аристотел, одлучује¹¹ за то да Талесовом ставу *све је вода* да предност и призна првенство, као оном којим је у филозофији све започело.¹² Он свој избор образлаже на следећи начин: „[...] чини се да грчка филозофија започиње с једном апсурдном идејом, са ставом да је вода почело и мајчинско крило свих ствари. Да ли је одиста потребно застати ту и уозбиљити се? Јесте, и то из три разлога: прво, зато што тај став казује нешто о почелу ствари; друго, јер он то чини без слике и бајке, и треће – зато што је у њему, премда у стању учаурења, садржана мисао све је једно“ (Ниче 1985: 19). У овој „апсурдној“ идеји Ниче ће, у маниру великог филозофа–интерпретатора, препознати важан филозофски став. Хегел такође истиче да је Талесово учење о води као прапочелу свега филозофски релевантано и да се може сматрати првим у историји европске филозофије.

чење овог појма искључиво везано за војну терминологију, у којој је овај термин ознака за командовање. „Архонт“ је онај који је најстарији и који влада.

⁹ Занимљиво је да Аристотел саопштава како ово о Талесу можда и није извесно али „[...] за Талета се каже да је у том смислу говорио о првом узроку“ (Аристотел 2007: Мет. 984 а 2–3: 11). Аристотел напомиње како сам није имао непосредан увид у садржај Талесовог учења. Из овог би могло да се изведе да, *mutatis mutandis*, чак и ако Талес није изрекао: *све је вода*, овај став, због своје филозофске релевантности, заслужује да се сматра првим.

¹⁰ У новијој филозофској историографији направљена је кованица – хилозоизам којом се желело именовати становиште јонских филозофа. Међутим, израз хилозоизам није у потпуности адекватан. Њиме се сугерише разлика између духа и материје која се у концепцијама јонских физичара још увек не јавља.

¹¹ Доиста су филозофи о томе „одлучивали“ одмеравајући филозофску тежину ставова: Талеса, Анаксимандра, Хераклита, Парменида...

¹² М. Хајдегер прави отклон од устаљеног интерпретацијског низа, те на почетак грчке филозофије поставља Анаксимандра.

„Талесов став да је вода оно што је апсолутно или, као што су стари говорили да је принцип, јесте филозофски, филозофија почиње са њим, јер се са њим долази до свести о томе да Једно јесте суштина, оно што је истинито, једно што је по себи и за себе“ (Хегел 1970: 149).

Тиме што аргументовано одређује друштвени контекст настанка филозофије, што временски ситуира њену појаву, Аристотел је одређује и у њеном филозофском минимуму, тј. у њеној природи и разлици спрам митолошког објашњења ствари. Тек када је одмерена филозофска тежина Талесовог става *све је вода*, могуће је било ову идеју историјски ситуирати. Она мора бити филозофски релевантна како би била историјски важна.

*Аристотел и доксографи*¹³

Разматрање Аристотелове позиције историчара филозофије упућује нас на то да његов начин приступа упоредимо са доксографско-историографским односом према филозофском наслеђу. Основна разлика између ових интерпретативних поступака јесте у различито схваћеном циљу ради којег се предузима обрада. Прикази доксографа, вођени интересом квантитета, ишли су за тим да се филозофија прикаже кроз што већи број њених представника. За разлику од историографског приступа, Аристотелова рецепција претходних филозофских концепција, онако како се предочава у првој књизи *Метафизике*, представља, пре свега, једну филозофску историју филозофије. Његов начин приступа традицији је проблемско-системски. Доследан у својој улози систематичара (од њега потичу прве јасне и принципијелне поделе филозофских дисциплина), Аристотел се прихвата посла разврставања и процењивања постојећег филозофског опуса. При томе је ово груписање филозофа и њихових учења предузето с позиције филозофски релевантног критеријума.¹⁴ Иначе, Аристотел није имао намеру да ова становишта претходника наводи и стога је он, да се изразимо његовим речником, само по случености историчар. Стагиранин наводи филозофска учења само зато што има намеру да их процењује и разврстава, тражећи у њима онолико истине колико сама ствар о којој се говори и филозоф који образлаже и доказује могу да дају.

Између Аристотела и доксографа евидентна је још једна, можемо рећи, парадоксална разлика. Стагиранин, у неким од својих изјава о прет-

¹³ Назив доксографи потиче од Хермана Дилса. Он овим термином именује све оне писце који своје познавање пресократовских учења базирају, посредно или непосредно, на Теофрастовој књизи *Мњења физичара*. Међу њима су значајни следећи: Аристон Хијанин, Сотион из Александрије, Цицерон, Страбон, Плиније Старији, Плутарх, Аетије, Секст Емпирик, Климент из Александрије, Хиполит Римски, Диоген Лаерћанин, Стобеј, Симпликије...

¹⁴ Б. Калин сматра да је Аристотел како утемељитељ историје филозофије тако и њен први методолог. Код Аристотела је: „[...] на дјелу први узорак повијесно-проблемског увођења у филозофију“ (Калин 1986: 200).

ходницима, не крије резерве у погледу веродостојности сведочанства која су до њега стигла. Уколико до извесних саопштења није директно дошао, а при томе сумња у њихову тачност, он то и наглашава кроз следеће формулације: кажу неки, сматра се..., а затим ове нејасности покушава сопственим претпоставкама да растумачи. Ова Аристотелова обазривост и суздржаност при изрицању коначних судова у каснијој доксографији не само да није присутна него је и замењена неутемељеном поузданошћу при изношењу ставова. У својим наводима доксографи не постављају питања о тачности и адекватности извора из којих се подаци о учењима добијају. Будући да се каснији коментатори често ослањају на Аристотелова сведочанства као извор за своје оцене, као и да не цитирају ауторе на основу оригиналних дела него на основу секундарних извора, овај обрт је заиста парадоксалан. Тешкоћу ствара и то што су доксографи у својим наводима често дописивали изворна становишта, анегдоте претварали у истинита сведочанства, произвољно и без довољно поузданих података одређивали датуме... Међутим, често у недостатку поузданијих извора, наводи доксографа се појављују као значајна сведочанства, иако касније и они сами захтевају додатне интервенције и интерпретације.

Раније смо истакли у ком смислу је за филозофију њена историја битна. Ова специфичност филозофије, у односу на нпр. научно сазнање, налаже да њена прошлост не буде само антикварно разматрана него увек филозофски живо оцењивана и консултована. Сходно овом, пред историчара филозофије се поставља следећи услов: да би филозофска учења могла бити историјски „архивирана“ она морају бити схваћена и филозофски интерпретирана. Тиме што захтева да се њеној историји приступи на филозофски, а не на историјски начин, филозофија заправо тражи да њен „биограф“ поседује струковну обученост, зналаштво и јасно дефинисано филозофско становиште на основу којег ће бирати и тумачити учења и идеје.

О језику филозофије и образовању појмова

Како се филозофија развија и мења, тако се изграђује и ствара њен језик. Тренутно расположива терминологија понекад не може да изрази сву нијансираност и разгранатост мишљења. Филозофски говор може да „касни“ у својим уобличињима, не успевајући увек појмовно и термилошки да одговори на захтеве мишљења, те онда посеже за представним, митолошким и недискурзивним средствима изражавања. Стога је циљ, а Аристотел га следи, препознати филозофски став и када он још није досегао своју појмовну формулацију. Аристотел је, сматра С. Жуњић, у додиру са ставовима пресократоваца „[...] био принуђен да предузме ауторску и надасве појмовну артикулацију затченог материјала“ (Жуњић 1988: 19). Овакав Аристотелов приступ је био повод да се међу историографима постави питање исправности његових навода, па чак и да се он оптужи за неверодостојност. Аристотелу се замера то што је својим филозофским језиком из-

вршио „насиље“ над учењима пресократоваца. Доиста, он им поклања своју језичку и појмовну апаратуру, али морамо истаћи да је његов удео увек препознатљив и ангажован, пре свега ради филозофске јасности и строгиости. Његова мисаона прерада претходних учења не настоји да ове промени и поништи, већ смера на то да их на што филозофичнији начин изрази. Овом појмовно-језичком рефлексijом излазе у први план скривени нивои значења, а они постојећи се појављују у својој транспарентности. Да Аристотел није извршио овај појмовни захват над ставовима пресократоваца, тешко да би нешто што није дато кроз појам могло да нађе своје место и оправдање у потоњој филозофији. Тек кроз ову прераду њихови умногоме спорни ставови добијају потребну филозофску релевантност. Улога надмоћног Аристотеловог појмовног апарата била је у овом случају „организаторска“.

Филозофија није могла да започне са датим и заокруженим појмовним апаратом већ је речи свакодневног говора прилагођавала потребама теоријско-апстрактног мишљења, додајући им нове слојеве значења и подижући их на општији ниво.¹⁵ Разумевајући овај нужан пут формирања и сазревања филозофског језика Ниче каже: „Тако је Талес видео јединство бивствујућег, а кад је пожелео да се изрази, говорио је о води!“ (Ниче 1985: 21). Ипак, филозофска стручна термилошка апаратура била је углавном самостално створена смишљањем и проналажењем нових речи. Ту је Аристотелов допринос немерљив.¹⁶ Имајући у виду нужан пут развоја, како филозофске слике света, тако и њене термилошко-појмовне артикулације, нереално би било очекивати и захтевати да филозофски супериорније мишљење у осврту на своје почетке може себе да спута у спонтаности тога да у свему тражи појам. Оно има нужан начин на који сагледава и формулише ствари, јер колико је ово Аристотелова терминологија толико је то и терминологија одређеног нивоа мишљења. Филозофија, у својој појмовној разгранатости, више није могла назад.

У вези са пресократовцима појављује се једна начелна тешкоћа и захтев. Њихова учења морају бити, пре саме филозофске анализе, најпре темељно реконструисана. Разлог за то је што су нам од њих сачувани само непотпуни фрагменти, посредовани често неадекватним и нефилозофским обрадама и произвољним додацима. Стога је овде нужан један целовит филозофско-филолошки приступ. Међутим, често оно што је филолошки тачно у начину и приступу није и филозофски адекватно и продуктивно. Зато ми нисмо склони да Аристотела оптужимо за неверодостојност и произ-

¹⁵ Велики део филозофских термина потиче из обичног грчког језика те често не можемо са сигурношћу да утврдимо које је филозофско значење у датом историјском тренутку „у игри“. До тада обичне и безазлене речи мењају у VI и V веку п. н. е. свој статус и добијају нова значења и функције.

¹⁶ Колико је Аристотелов рад на обликовању и систематизацији филозофских термина обиман и стручан евидентно је у делта књизи *Метафизике*. Тамо он даје преглед основних значења изабраних филозофских појмова.

вољност, нити да од њега захтевамо филолошку тачност. Тамо где он посредује својом надмоћном филозофско-терминолошком апаратуром, нама је дат филозофски докучен и промишљен садржај, иако можда не и филолошки тачан.¹⁷ То да Аристотел, када говори о пресократовцима, наступа с позиције разрађене филозофске терминологије, посебно је евидентно код његовог разматрања Талесовог учења, јер он, наводећи његове ставове, употребљава термине као што су $\sigma\upsilon\lambda\lambda\omicron\sigma\iota\alpha$, $\sigma\tau\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omicron\nu$ или $\alpha\lambda\lambda\omicron\gamma\eta$, који иако је-су саставни део тадашње језичке апаратуре још немају између разнородних и филозофско значење.¹⁸ Када говори о нпр. Анаксагориној филозофији, Аристотел проналази посебан термин за који Анаксагора није ни знао, то је назив $\omicron\mu\omicron\iota\omicron\mu\epsilon\rho\eta$ који значи исти или слични делићи. За исту ствар Анаксагора је пак употребљавао термин $\sigma\tau\epsilon\rho\mu\alpha$ – семе.

Аристотел је био склон да претходна филозофска мишљења оцени као „муцање“ (в. Аристотел 2007: Мет. 985 а 6:15), на тај начин истичући њихову појмовну неизграђеност и неартикулисаност. Тек након што доведе овај филозофији непримерен говор и ова „муцања“ до појма, он ће успоставити одговарајућу платформу са које разговор два нивоа филозофског мишљења може да представља разумевање. Само на тај начин је могућ дијалог о заједничкој проблематици, као и пребирање резултата у самој историји филозофије.

Аристотелов утицај на нашу слику филозофије

Линија развоја грчке филозофије, онако како нам се и данас предочава, иста у својим основним контурама без обзира да ли се њен приказ појављује у популарно-школским или ускостручним интерпретацијама, представља управо онај пут који су Аристотел и његова школа утврдили. Они су из тада још увек аморфне масе постојећих учења, а имали су увид у целину оног до тада научаваног, издвојили становишта која су, по њима, била филозофски вредна. На овај начин, успостављајући међу мислиоцима проблемски континуитет, детерминисали су све касније начине разумевања и приказа историје античке филозофије.¹⁹ Стога, Б. Шијаковић каже: „*Interpretatio doxographica* има исходиште у једној обухватној *interpretatio peri-*

¹⁷ Овај проблем можемо да посматрамо у светлу следећих питања: да ли превод неког филозофског текста нужно мора бити филолошки тачан; да ли треба инсистирати на филолошки прецизним или филозофским живим „преносима“? Расипање изворних грчких искустава мишљења десило се због филозофски неадекватног римског превођења темељних грчких филозофских термина.

¹⁸ Нпр. реч $\sigma\tau\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omicron\nu$ је у грчком језику раније постојала у значењу „слово азбуке“, код Платона је она први пут употребљена у филозофском значењу елемента.

¹⁹ Нпр. од Аристотела и Теофраста потиче податак да је Леукип оснивач атомистичке филозофије.

patetica која је саморазумљиво објема ногама ослоњена на изворну али више никад достигнуту *interpretatio Aristotelica*“ (Шијаковић 1991: 19).

Од Аристотела потиче широко прихваћена, али и довођена у питање, теза о томе да је Талес изрекао да је $\alpha\rho\chi\acute{\eta}$ свих ствари вода. Талес је захваљујући овом Аристотеловом наводу добио место родоначелника европске филозофије. Иначе, целокупна пресократовска филозофија Аристотелу умногоме мора бити захвална. Тек је његовом појмовном обрадом, у којој се мислиоци сходно вишем претпостављеном појму филозофије разумеју експлицитније и дубље, ова рана мисао добила своје филозофско утемељење. Захваљујући његовој интерпретацији развојног пута филозофије и ова пресократовска јесте ситуирана, и то као она која се потоњој европској филозофској историји и култури појављује као њен искон и бременити почетак.

Аристотел је многа учења сачувао за филозофију.²⁰ Његова велика заслуга је у томе што је у Ликеју покренуо темељна истраживања целокупног наслеђеног знања из астрономије, медицине, математике... О овоме сведоче радови његових ученика Еудема, Менона, Теофраста. Његова *Метафизика* је, заједно са каснијим Теофрастовим приказом филозофије природе од Талеса до Платона, први систематски приказ старе грчке филозофије. О утицају Аристотела на проблемско заснивање историје филозофије Г. Петровић каже: „Проблемско-систематске филозофске расправе најчешће започињу, по узору на Аристотела, краћим или дужим историјским приказом развоја проблема о којем ће се расправљати, а затим слиједи само систематско разматрање...” (Петровић 1988: XLI).²¹

Да ли се Аристотелу као историчару може веровати?

Да је за Хегела Аристотел ауторитет када је у питању познавање ране грчке филозофије, јасно је из следећег одељка његове *Историје филозофије*: „Аристотел је садржајно најобилнији извор. Он је старије филозофе проучио намерно и темељно, и о њима је по реду говорио повеснички, нарочито у почетку своје *Метафизике* (и иначе у више махова). Тако је он као филозоф научно изображен; ми се на њега можемо ослонити. Што се тиче грчке филозофије не може се учинити ништа боље до да се проучи прва књига његове *Метафизике*“ (Хегел 1970б: 138). Дакле, Хегел нам пре-

²⁰ Зенонове апорије су нам сачуване у Аристотеловој *Физици* и *Топици*. Значајна сведочанства и знаке за Платоново неписано учење налазе се у *Метафизици* и *Физици*. Сам термин „неодређена двојина“, ако и јесте имплицитно присутан у Платоновим дијалозима, експлицитно се помиње у Аристотеловим списима.

²¹ Нпр. већ Теофраст у историјско-проблемском начину приступа различитим филозофским учењима у потпуности следи учитеља. У својој књизи *Мњења физичара*, која је код каснијих коментатора и доксографа изузетно рабљена и цитирана, он износи мишљења раних филозофа, групишући их по проблемима.

поручује да студирање пресократоваца свакако започнемо читањем Аристотелових дела, будући да је он, имајући увид у многе списе који су нама данас недоступни, њих свакако темељно проучио.²² Аристотел и његова школа су потоњим генерацијама оставили вредна сведочанства о грчким филозофима. Ми се на њих можемо позивати и користити их као адекватан филозофски извор за упознавање и цитирање ранијих учења. Овим наводи-ма се морамо испомагати будући да су нам многи оригинали или недоступни или тек фрагментарно сачувани. Истичући Аристотелову мериторност С. Жуњић каже: „У сваком подухвату разумевања пресократоваца Аристо-телови списи представљају незаобилазно систематско и историјско полази-ште. Без обзира на то што ретко наводи изворне текстове пресократоваца, Аристотел је један од главних извора за реконструкцију њихових учења“ (Жуњић 1988: 19).

Аристотелу се наивно приговара да претходне филозофе оцењује са позиције властите филозофије (а и чије би друго), што је, *eo ipso*, сматрају ови „критичари“ знак његове пристрасности и необјективности. Зашто би експлицитнији и продубљенији облици разумевања морали, *per definitio- nem*, да имају предзнак необјективности? Зар је то основ да одбацимо Ари-стотелове наводе? У крајњој инстанци ова оптужба је захтев упућен Ари-стотелу да не буде Аристотел, што само говори, сматра Б. Шијаковић, о не-достатку минимума херменеутичке свести (в. Шијаковић 1991: 24).

На питање постављено у наслову овог поглавља не може се дати једнозначан одговор, јер Аристотел није само и пре свега историчар. Наш покушај да одвојимо нивое Аристотеловог историјско-филозофског рада не успева, јер и код Стагирина и у самој природи филозофске обраде прошлости не могу се посматрати као одвојени, на једној страни историј-ски а на другој филозофски наноси. Стога је упутније питати: да ли се ње-говој филозофској обради може веровати? Да ли је она филозофски тачна и релевантна? Ако тако поставимо ствари, требамо имати у виду да иза њего-ве термилошки разрађене и ангазоване интерпретације стоји „[...] огромно познавање и разумевање ране грчке филозофије, коме се више ни-ко неће приближити. То су изванредно осећали антички коментатори Ари-стотелових дела, иако су по правилу поседовали већину данас изгубљених пресократовских састава. Они су из тих састава обилато цитирали пресо-кратовске ставове, не да би Аристотела исправљали, него да би себи и чи-таоцима разјаснили његове кондензоване формулације и продорна запажа-ња о раним мислиоцима“ (Жуњић 1988: 21). Наша данашња удаљеност од антике, која није само временска него је пре свега духовна, условљава да у

²² Нужно је нагласити да је Хегел био након дугог времена први велики мислилац који је поново студирао Аристотела у оригиналу. Био је изузетан позна-валац грчког језика, поглавље о Аристотелу у његовој *Историји филозофије* пред-ставља једну од најбољих анализа Аристотеловог учења. Хегел је први који успо-ставља темељну разлику између Аристотела и аристотелизма као његовог искри-вљавања.

студирању пресократоваца узмемо, као незаобилазне и хеуристички плодне, ове језгровите и луцидне Аристотелове оцене о претходницима. Није наодмет напоменути да је Аристотел већину података о другим филозофима добио у периоду двадесетогодишњег боравка у Платоновј Академији. Занимљива је и чињеница да се многи подаци које он користи у својом приказима појављују и у Платоновим дијалозима. Ово је још један показатељ наше тезе да код Аристотела историју филозофије није засновала историографија, јер њено формирање није зависило од могућности да неки подаци буду доступни, већ једино свест о томе да филозофија мора бити утемељена у сопственој историји.

Аристотел за филозофију жели да осигура њено властито подручје. У антици влада борба за аутономност филозофског говора и филозофске слике света насупрот митској и песничкој. Аристотел све ово има на уму када настоји да у филозофију увуче све могуће постојеће облике знања и тиме филозофију постави као другима надређену. Он заснива филозофију на два плана. Поред постављања њене унутрашње структуре, кроз дисциплинарну поделу²³ знања, он филозофију заснива и у њеној спољној повесној манифестацији, гледајући на њу као на целину и подводећи њене историјско-појавне облике под заједнички циљ досезања истине. Тиме се она појављује у дисконтинуитету, у смислу тематског проширења на целокупну стварност, и у континуитету у свом историјском току развоја и напредовања.

Аристотелово схватање историје

Аристотелова концепција знања самој историји одриче неку значајнију вредност и важност. За Аристотела би, да се уопште о томе пита, историјско проучавање филозофије било неадекватно и немогуће. Ово је разлог што се историја филозофије код њега не може појавити као хронологија различитих, по историјском редоследу појављивања, датих учења, већ је заснована и конципирана као критички приказ проблемског развоја филозофије. С данашње тачке гледишта ми ипак препознајемо, наравно читавајући наш став о историји, да су сви елементи историјске рефлексije код њега присутни, и то у свом највишем филозофском облику. Ово нас наводи на закључак да је његова позиција историчара филозофије могућа само зато што је филозофски утемељена. Дакле, историјска свест је присутна у оној мери у којој рефлексija филозофије о себи самој, тј. о свом току и својим достигнућима мора, као сажимајући поглед уназад, да поседује елементе историјског приступа. Управо због тога што се Стагиранин појављује као филозоф историје филозофије, могуће је да се заснује и његова улога историчара филозофије.

²³ Од Аристотела потичу прве јасне поделе филозофских дисциплина.

Говорећи о Аристотелу као историчару филозофије, нужно је да појаснимо какав је његов став према историји и оном историјском, тј. да утврдимо чега је оно знање (да ли је уопште) и који му је статус међу осталим областима знања. У свом делу *О песничкој уметности* Аристотел каже: „Зато јесте песништво више филозофска и озбиљнија ствар него ли историографија јер песништво приказује оно што је опште а историографија оно што је појединачно“ (Аристотел 1982: 1451 б 6–8: 48). У својим коментарима дела *О песничкој уметности* З. Дукат о овом ставу каже: „[...] Аристотел није баш имао високо мишљење о повијести: она је само хрпа догађаја било краћег или дуљег временског раздобља, који сви припадају разним *praxeis* и немају заједнички *telos* (сврху)“ (Дукат 1983: 167). У складу са овом, не баш позитивном оценом, Аристотел о историји у својим делима врло мало говори. Није ни могуће знање о ономе што није опште, сматра Аристотел. Филозофија историје, попут рецимо Хегелове, била је незамислива за њега. Вероватно му ни наслов овог рада не би одговарао. Наша слика о томе је другачија, за нас је могућа филозофска концепција о оном што се дешавало у историји. Постоји огромна разлика и супротност између грчког и модерног разумевања историјског. У том смислу наслов овог рада кореспондира овом данашњем, а не оном грчком и аристотеловском поимању ствари.

Следећи Аристотела и позивајући се на његову одредбу историјског, ми бисмо историју филозофије могли одредити као појављивање и помињање прошлих филозофских концепција у њиховој појединачности, неактуелности и изолованости. Међутим, његова обрада филозофске традиције, предочена у *Метафизици*, дијаметрална је овој, сходно његовом одређењу историјског, изведеној идеји. Ово говори о томе да ако пођемо, с једне стране, од Аристотелове одредбе филозофије, а са друге од његовог става према историји, никада нас ова два пута неће довести до заједничког појма историје филозофије. Он је у овом случају *contradictio in adjecto*. Дакле, претрага око саме ове тематике нас је довела до тога да закључимо да је формулација *Аристотел као историчар филозофије* неадекватна, по Аристотеловом реду ствари, јер је немогућа, а по нашем оцењивачком критеријуму јер је недовољна, будући да је он пре свега филозоф историје филозофије.

По томе што нам је оставио значајна сведочанства и вредне податке, Аристотела можемо процењивати као историографа. По томе што у филозофији проналази развојну линију и међу мислицима успоставља континуитет, он је први историчар филозофије. Међутим, Аристотел је све ово, и историограф и историчар, управо зато што је, најпре, филозоф историје филозофије, јер за њега се у историји филозофије дешава филозофија сама.

Литература

- Аристотел 1958: Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd: Kultura.
- Аристотел 1965: Aristotel, *Organon*, Beograd: Bigz.
- Аристотел 1970: Aristotel, *Politika*, Beograd: Bigz.
- Аристотел 1982: Аристотел, *О песничкој уметности*, Београд: Рад.
- Аристотел 1983: Aristotel, *О pjesničkom умећу*, Zagreb: August Cesarec.
- Аристотел 1987: Aristotel, *О души, Nagovor na filozofiju*, Zagreb: Naprijed.
- Аристотел 1988а: Aristotel, *Fizika*, Zagreb: Globus, Liber.
- Аристотел 1988б: Aristotel, *Metafizika*, Zagreb: Globus, Liber.
- Аристотел 1988в: Aristotel, *Nikomahova etika*, Zagreb: Globus. Liber.
- Аристотел 1989а: Aristotel *О nastajanju i nestajanju*, Beograd: Grafos.
- Аристотел 1989б: Aristotel *Retorika*, Zagreb: Naprijed.
- Аристотел 2000: Аристотел *Реторика*, Београд: ПЛАТΩ.
- Аристотел 2006: Aristotel, *Fizika*, Beograd: Paideia.
- Аристотел 2007: Aristotel, *Metafizika*, Beograd: Paideia.
- Бошњак 1958: B. Bošnjak, *Povijest filozofije kao nauka*, Zagreb: Naprijed.
- Бошњак 1982: B. Bošnjak, *Filozofska hrestomatija* I i II, Zagreb: Nakladni zavod.
- Бошњак 1983: B. Bošnjak, *Filozofija i povijest*, Zagreb: Školska knjiga.
- Будурис 1994: K. Boudouris, Mudrost filozofija i politika, *Filozofski godišnjak*, VII/1, Beograd, 241–251.
- Дукат 1983: Z. Dukat, Bilješke, u Aristotel, *О pjesničkom умећу*, Zagreb: August Cesarec.
- Галовић 1983: M. Galović, *Metafizika i sloboda*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreba.
- Гатри 1957: W. K. C. Guthrie, Aristotle as a historian of philosophy: some preliminaries, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol.LXXVII (Part I) , 35–41.
- Евангелијо 1995: Ch E vangeliou, Aristotelovski put prosvеćenosti: pitanje o бићу i ljudsko dobro, *Filozofski godišnjak*, VII/1, Beograd, 209–229.
- Жуњић 1988: S. Žunjić, *Aristotel i henologija*, Beograd: Prosveta.
- Јасперс 1992: K. Jaspers, *Svetska istorija filozofije*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Калин 1986: B. Kalin, Aristotelova Metafizika kao prototip jedne moguće metodologije uvođenja u filozofiju, *Filozofska istraživanja*, 6/1, (1986) Zagreb 197–201.
- Кораћ 1978: V. Korać, *Filozofija i njena istorija*, Zagreb: Naprijed.
- Павловић 1997: Б. Павловић, *Пресократска мисао*, Београд: ПЛАТΩ.
- Ниче 1985: F. Niče, *Filozofija u tragičnom razdoblju Grka*, Beograd: Grafos.
- Паžанин 1973: A. Pažanin, *Filozofija i politika*, Zagreb: Liber.
- Паžанин 1988а: A. Pažanin, Aristotelova Metafizika kao prva filozofija, u: Aristotel, *Metafizika*, Zagreb: Globus, Liber.

- Пажанин 1988б: А. Pažanin, *Metafizika i praktična filozofija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Пејовић 1988: D. Pejović, Bitak i kretanje, u: Aristotel, *Fizika*, Zagreb: Globus, Liber.
- Петровић 1988: G. Petrović, Uvod u Sein und Zeit, u M. Hajdeger, *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
- Платон 1959: Platon, *Poslednji dani (Odbrana Sokratova, Kriton, Fedon)*, Beograd: Kultura.
- Платон 1979: Platon, *Teetet i Fileb*, Zagreb: Naprijed.
- Платон 1983: Platon, *Gozba*, Beograd: Bigz.
- Пражић 1986: А. Pražić, *Priroda i teleologija*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Рикер 1987: P. Ricoeur, Aristotelovo bivstvo kao bivstvo, *Luča*, (4) 1–2, Nikšić, 63–85.
- Ритер 1987: J. Ritter, *Metafizika i politika*, Zagreb: Liber.
- Стивенсон 1974: J. G. Stevenson, Aristotle as historian of philosophy, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. XCIV, 138–143.
- Хегел 1970а: G. W. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, Beograd: Bigz.
- Хегел 1970б: G. W. F. Hegel, *Istorija filozofije II*, Beograd: Bigz.
- Хегел 1987а: G. W. F. Hegel, *Encikopedija filozofskih znanosti*, Sarajevo: Svjetlost.
- Хегел 1987б: G. W. F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Zagreb: Naprijed.
- Цекић 1985: M. Cekić, *Misao u vremenu*, Beograd: Hegelovo društvo.
- Ципра 1978: M. Cipra, *Metamorfoza metafizike*, Čakovec: Zrinski.
- Шијаковић 1991: B. Šijaković, *Mythos Physis Psyche*, Nikšić, Beograd: Univerzitetska riječ i Filozofsko društvo.
- Штермајер 1995: W. Stegmaier, Aporije dovršenja: da li je Aristotelova Metafizika metafizika?, *Filozofski godišnjak*, VIII/1, Beograd, 271–294.

Biljana M. Radovanović

ARISTOTLE AS A HISTORIAN OF PHILOSOPHY

Summary

In this paper we analyse the role and position of Aristotle as a historian of philosophy. The main focus of the analysis is on his theory of the four causes, as well as his relation to earlier philosophical concepts. Also, we consider and present the most important characteristics of Aristotle's interpretation of the Pre-socratics. We can ask ourselves about possible unhistorical nature of this interpretation? We try to define the methodology of the approach to the history of philosophy in Aristotle. According to Aristotle, in the history of philosophy there is a continual process of solving the same kind of problems. We conclude that Aristotle is above all, the philosopher of the history of philosophy because, because, according to him throughout the history of philosophy, philosophy itself develops. His methodological approach to the history of philosophy is basically philosophical.

АНТРОПОЛОГИЈА ИСХРАНЕ У ПЕРСПЕКТИВИ КУЛТУРНОГ МАТЕРИЈАЛИЗМА МАРВИНА ХАРИСА

Апстракт: У раду се прво даје кратак приказ развоја антропологије исхране, а потом се износе теоријске основе културног материјализма. Антропологија исхране унутар парадигме културног материјализма објашњава се кроз теоријске поставке и анализу конкретних етнографских примера. На крају се у закључку разматрају домети, успеси и ограничења културног материјализма на пољу антропологије исхране.

Кључне речи: исхрана, културни материјализам, Марвин Харис, протеини, табу.

Увод

Марвин Харис (Marvin Harris) један је од најважнијих светских антрополога друге половине двадесетог века, а једна од најзначајнијих области Харисових проучавања су људски обрасци исхране. Због значаја који Марвин Харис има у свету антропологије и друштвених наука, као и због важности антропологије исхране за његов целокупан рад и његову теоријску парадигму, ова област Харисовог рада заслужује да буде систематски и темељно обрађена једним научним радом. На почетку рада се даје кратка историја антропологије исхране као и њено данашње стање, са нагласком на структурализам, као правац коме је културни материјализам дијаметралан. Рад има за циљ да детаљно објасни теоријске основе антропологије исхране у парадигми културног материјализма, али и да покаже како се те теоријске поставке остварују на конкретним етнографским примерима.

Антропологија исхране као самостална антрополошка поддисциплина

Антрополози и етнологзи су врло рано почели да се баве обрасцима исхране у различитим културама. Шездесетих година двадесетог века коначно је емпиријски и теоријски устоличена антропологија хране као самостална поддисциплина антропологије, а томе су највише допринели аутори Робертсон Смит (Robertson Smith), Одри Ричардс (Audrey Richards), Маргарет Мид (Margaret Mead), Роберт Лоуи (Robert Lowie), Мери Даглас (Mary Douglas) и Клод Леви-Строс (Claude Levi-Strauss). Шездесетих година два-

* velizarx@yahoo.com

десетог века структурални и симболички приступ у проучавању хране био је најраширенији, па ћемо укратко приказати основе тог приступа.

Структурализам Леви-Строса врло је битан за антропологију исхране, а с друге стране људски обрасци исхране чине знатан део његовог етнографског и теоријског истраживања. Структурализам је битан за антропологију исхране из два разлога: због разматрања односа животињских врста које служе за исхрану и тотемских система у некој култури, као и због чувеног Леви-Стросовог „кулинарског троугла“.

Леви-Строс у свом проучавању тотемизма напушта класичне ставове Малиновског (Bronislaw Malinowski) и Редклиф-Брауна (Alfred Radcliffe-Brown), који су сматрали да племенски људи, да би издвојили јестиве врсте животиња из огромног броја оних које постоје у њиховом природном окружењу, претварају те јестиве врсте у тотеме, то јест „животиња постаје тотемска тек ако је прво добра за јело“ (Levi-Stros 1979: 84). Леви-Строс сматра да је то погрешан приступ феномену тотема, јер многе тотемске врсте нису јестиве нити корисне на неки други начин, и каже: „Животиње тотемизма престају да буду, једино или првенствено, бића од којих се страхује, којима се диви или која се радо једу. Иза њихове чулне реалности назиру се појмови и односи, које спекулативна мисао ствара полазећи од података добијених посматрањем. Схвата се најзад да природне врсте нису изабране зато што су 'добре за јело' већ зато што су 'добре за мишљење!'“ (Levi-Stros 1979: 117).

Кулинарски троугао, по коме је Леви-Строс веома познат, тиче се међусобног односа печене, куване и димљене хране, то јест њихове симболичко-структуралне позиције у различитим културама. Ослањајући се на основну теоријску поставку структурализма да је људски симболички универзум подељен на бинарне опозиције, Леви-Строс примењује исти принцип и на исхрану. Основне бинарне опозиције у сфери исхране су: прерађено/непрерађено и култура/природа. Комбинујући ове две основне опозиције, формира се главни кулинарски троугао, који чине пресно, зготовљено и труло, који представљају чисте форме. Ове три чисте форме никада не улазе у исхрану чисте – зготовљена храна је увек спремљена на одређени начин, само неке намирнице се уносе пресне, а чак и оне културе које једу трулу храну не једу је ако није иструлила на одређен начин, било природни било вештачки. Свакој од ове три чисте форме хране одговара један од основних начина спремања хране: печено, кувано и димљено. Печењем се уз помоћ ватре, а без воде и ваздуха, остварује да храна буде најближа пресној. Кувањем се уз помоћ воде имитира природни процес пропадања хране (било труљењем, било варењем), па је кувана храна најближа трулој храни. Димљењем се уз помоћ дима, то јест ваздуха, постиже очување хране (она не пропада), али престаје да буде пресна, и тако димљена храна постаје најближа зготовљеној храни. Пошто се димљење обавља у посебно направљеним пушницама, оно представља најкултурнији начин припремања хране. Леви-Строс закључује: „Граница између природе и културе, која

би се могла поставити као паралелна, било оси ваздуха, или оси воде, ставља, *што се тиче средстава*, печено и димљено на страну природе, а кувано на страну културе; *што се тиче резултата*, димљено на страну културе, а печено и кувано на страну природе“ (Levi-Stros 1983: 369).

Симболичко-структурални приступ проучавању антропологије хране и даље остаје веома заступљен, а најеминентнији представник тог правца од седамдесетих година двадесетог века јесте Маршал Салинс (Marshall Sahlins). Он сматра да сви људи у свим културама стварају класификационе системе који им омогућавају да организују свој живот. Ове класификације имају сопствену унутрашњу логику која има своја правила. На пример, животиње се групишу према људским животним зонама (Sahlins 1995: 160). Тако припадник народа Калам категорише животињске врсте, као и њихову јестивост, по месту где живе и начину спремања за јело. Животиње које живе око куће не једу се, јер су повезане с домаћим отпадима. Птице и веће шумске животиње слободно једу сви и оне се спремају кувањем на пари. Жабе и глодари класификују се као „мека“ храна и забрањени су за младиће, лове их жене и деца, који их и једу, а спремају се пржењем. „Животиње су подељене у дискретне врсте по разликама у културном хабитату, који је одмах уочљив и симболичан – упркос емпиријским ’инконгруенцијама’ ових класа ако се посматрају из перспективе ’објективне’ компаративне морфологије“ (Sahlins 1995: 161).

Салинс, међутим, не сматра да овакви системи класификација постоје само код примитивних људи. Он је још 1976. године у књизи *Culture and Practical Reason*, показао да иста правила важе и за индустријска друштва. Па тако Европљани и Американци једу стоку, живину и дивљач, јер је она класификована као јестива; они не једу инсекте, црве и слично, јер они симболишу прљавштину и болест; пси, мачке и коњи не једу се јер су они човекови пријатељи, они имају лична имена, њима се посвећује пажња и пружа љубав. Ова класификација животиња на јестиве и нејестиве није организована по нутриционистичкој, као ни по економској логици. Коњско месо је здравије од свињског, а црви имају два пута више протеина од пилетине (Sahlins 1976: 172–175). Ова класификација има своју симболичку логику, а не практично-рационалну.

Од средине шездесетих година двадесетог века развија се материјалистички приступ, пре свега у окриљу правца културног материјализма, чији су најзначајнији представници Марвин Харис, Ерик Рос (Eric Ross), Џек Гуди (Jack Goody) и Сидни Минц (Sidney Mintz).

Данас постоји више института и удружења основаних с намером институционализације антропологије хране. Године 1968. настаје „The International Committee for the Anthropology of Food and Food Habits“, а 1970. оснива се „Ethnological Food Research Group“. Године 1974. формирано је „The Society for the Anthropology of Food and Nutrition“ (које је члан „Америчке антрополошке асоцијације“), а 1977. године настала је „International Commission on the Anthropology of Food“. У претходних пар деценија на-

стало је и неколико часописа који су се специјализовали за антропологију хране,¹ а појавило се и више књига и зборника посвећених искључиво овој теми.²

Културни материјализам Марвина Хариса

Да би се боље разумела Харисова антропологија исхране и како се она уклапа у ширу парадигму културног материјализма, неопходно је укратко објаснити основе културног материјализма. Харис, подстакнут научним теоријама и достигнућима Леслија Вајта (Leslie White) и Џулијана Стујарта (Julian Steward), користи еволутивни приступ и методе културне екологије у проучавању различитих култура и друштава.

Харис посматра друштва и културе као сложене и испреплетене системе које је најбоље дефинисати као социо-културне системе (Harris 1997: 88). Социокултурни системи имају три равни: инфраструктуру, структуру и суперструктуру. Инфраструктура се састоји од технологије, производних и репродуктивних активности које се тичу решавања основних људских потреба: хране, воде, склоништа, заштите од болести и опасности, као и биолошке репродукције. Природно станиште највише утиче на инфраструктуру, јер представља ограничавајући фактор, али и фактор који даје могуће правце развоја социокултурних система. Структура се састоји од породичних и сродничких структура, политичког система и економских односа. Суперструктура се састоји од симболичке равни социокултурних система: уметности, религије и магије, етичко-моралних вредности, ритуала и др. Инфраструктура је основа целокупне репродукције социокултурних система, то јест она пробабилистички детерминише (probabilistically determines) структуру, која даље пробабилистички дефинише суперструктуру (Harris 2001: 55). То значи да се не могу развити (или барем одржати) образци у структури и суперструктури који нису омогућени инфраструктуром и структуром.

Антропологија исхране је најдиректније повезана са инфраструктуром, јер се она тиче задовољавања једне од најважнијих биолошких потреба, потребе за храном. Односи инфраструктуре и структуре утичу на образце исхране, док је суперструктура одговорна за рационализацију образаца исхране помоћу моралне и/или религијске симболике.

¹ Године 1999. настаје вебмагазин *Anthropology of Food*, специјализован за антропологију хране.

² Marvin Harris – „Food And Evolution: Toward a Theory of Human Food Habits“ (1989); Carole Counihan – „The Anthropology of Food and Body: Gender, Meaning and Power“ (1999); Johan Pottier – „Anthropology of Food: The Social Dynamics of Food Security“ (1999); Alan H. Goodman, Darna L Dufour and Gretel H. Peltó – „Nutritional Anthropology: Biocultural Perspectives on Food and Nutrition“ (1999); Carole Counihan – „Food and Culture, a Reader“ (2007).

Теоријске основе антропологије исхране Марвина Хариса

Марвин Харис је почео да се бави овом темом већ 1965. године у тексту „The Myth of the Sacred Cow“, да би проучавање наставио у најпознатијој књизи *Краве, свиње, ратови и вештице, загонетке културе*, која је објављена 1975. године. У ова два рада Харис покушава да објасни табуе који постоје у различитим културама и који забрањују једење крављег и свињског меса и покушава да протумачи рационалност ових забрана. Харис наставља да обрађује људске обрасце исхране у *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures* публикованој 1977. год., у којој обрађује однос између уноса протеина и ратовања ради набављања људског меса за исхрану. У свом следећем великом делу *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, које је изашло 1979. год., он први пут систематски излаже сопствену теоријску парадигму, културни материјализам, а изучавање људских образаца исхране чини једну од основних експликативних метода овог новог правца. Марвин Харис наставља да се бави антропологијом исхране у делу објављеном 1985. год. под називом *The Sacred Cow and the Abominable Pig*, касније реиздатог 1998. под називом *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*. У овом делу аутор покушава да успостави антропологију исхране као самосталну антрополошку дисциплину. Харис је 1987. год. коуредник зборника *Food and Evolution: Towards a Theory of Human Food Habits*, у којем већи број антрополога даје допринос различитим областима антропологије исхране.

Марвин Харис је од почетка свог бављења антропологијом исхране покушавао да одгонетне привидне нелогичности и нерационалности у обрасцима исхране људи у различитим културама. Он је већ тада одбијао да поверује да обрасци исхране настају путем случаја или да настају као последица религијско-магијских табуа или обавеза. Харис је успевао да у сваком појединачном обрасцу исхране, у различитим културама, нађе рационално објашњење засновано на материјалистичком приступу, који се пре свега темељио на проучавању климе, флоре и фауне, система производње хране (скупљање и лов или пољопривреда) и осталих реалних околности у којима се неко друштво и култура развијају.

Марвин Харис није ни у једном делу систематски изнео свој целокупан теоријски приступ антропологији исхране. По обиму овај теоријски приступ спада у оно што се у друштвеним наукама зове „теорија средњег обима“. Ова теорија средњег обима састављена је од неколико мањих теорија и хипотеза и саставни је део шире Харисове парадигме културног материјализма.

Харисова основна претпоставка јесте да сви људи имају, у суштини, једнаке биолошке потребе за хранљивим материјама, и да осим оних по-

пулација које немају отпорност на млеко код одраслих особа³, све популације имају исту биолошку способност да конзумирају храну. „Не постоји никакав доказ да су сличне генетске промене (оне које су довеле до појаве особа са толеранцијом на лактозу, пр. преводиоца) пратиле или потпомогле еволуцију вегетаријанизма, табуа на свињу и краву, преференцију за говеђе хамбургере, успона и пада хипофагије. И за остале збуњиве обичаје, као и за велику већину варијација у регионалним кухињама, најважније, најразличитије, као и најшокантније разлике немају никакве основе у генетским варијацијама (наравно то не значи да оне немају биолошку основу)“ (Harris 1998: 153). У свом каснијем раду (Harris, Ross 1987: 81) Харис прихвата могућност да склоност ка конзумацији фава пасуља код неких популација Африке и Азије представља последицу коеволуције културе и гена, јер конзумирање ове биљке повећава отпорност на маларију.

Наредна хипотеза је да постоје урођене биопсихолошке преференције и аверзије, које су урођене свим људима, али да ове потребе и аверзије могу бити посредоване културом. Потреба за уношењем меса представља једну од тих универзалних потреба својствену огромној већини култура. Свим људима су потребни протеини у свакодневној исхрани да би били здрави. Протеини се састоје од аминокиселина, којих има 22. Од ове двадесет две аминокиселине људско тело може да синтетише 12 док осталих десет, названих есенцијалним аминокиселинама, људи морају да унесу храном. Харис сматра да, пошто биљке нису довољно добар извор есенцијалних аминокиселина, животиње за огромну већину популације на планети морају бити извор ових аминокиселина. То је основни разлог што је истински вегетаријанизам изузетно редак, што људи улажу много труда у набављање меса и млека и што је месо, генерално, цењеније од биљне храна. Међутим, за разлику од меса које је подједнако привлачно у скоро свим културама, култура може да утиче да се урођена аверзија код људи према горким стварима промени у склоност и потребу за уношењем неких горких намирница.

Следећа теорија је теорија табуа у исхрани. Када постоји амбиваленција око корисности неког извора хране, то јест, када није јасан однос штетности и корисности неке намирнице, тада настају табуи. „Табуи су културно одабрани због њихове способности да превазиђу амбивалентности и несигурност створену комплексним системским међуодносима у којима су обрасци исхране одређени. Сумње и несигурност, дакле и табу, веома се лако рађају када се системски однос вредности и коштања неког извора хране промени из повољног у неповољни, као последица еколошких и инфраструктуралних промена“ (Harris, Ross 1987: 78). То значи, ако посто-

³ Многи становници регија које немају историју гајења животиња које служе за мужу млека у детињству губе способност стварања ензима лактазе, који служи за разградњу лактозе која се налази у млеку. Способност већине Европљана да конзумирају млеко у великим количинама после периода одојчета јесте еволутивна адаптација на доступност млека од других животиња.

ји велика биолошка потреба да се као извор хране користи нека животиња, али у исто време за функционисање инфраструктуре ова животиња има већу корист жива, та животиња ће бити забрањена. У ствари, што је ова животиња кориснија жива, то ће забрана бити строжа. Харис такође проучава и резидуалну корисност поједних врста као извора хране па тврди: „Врста ће бити апотеизирана или омражена у зависности од резидуалне корисности или штетности“ (Harris 1998: 173).

Политичка економија је такође битна за разумевање Харисове антропологије исхране. Пошто је контрола над производњом и конзумирањем хране била извор моћи и богатства још од појаве пољопривреде, склоности и табуи у једном друштву имаће различите корисности за различите сегменте популације. Производња, рекламирање и конзумирање хране и пића у развијеним државама Европе и Америке дају најбољи пример како се обрасци исхране стављају у службу профита корпорација, док преко третине популације пати од гојазности. Касније у тексту биће објашњено како је табу на једење коња и људи користио државама у старом и средњем веку да се развију и да ове табуе ставе у корист мањине која је водила ове државе.

Још једну теорију која чини основу Харисове антропологије исхране представља „теорија оптималног тражења хране“ (optimal foraging theory), која је подједнако примењива како код људи, тако и код осталих животиња које су месождери или сваштоједи. Ниједан сваштојед, укључујући и човека, не једе све на шта наиђе, а што је јестиво. „Ова теорија не само што предвиђа да ће скупљачи одабрати храну која даје најбољи однос коштања и користи, већ обезбеђује метод којим се израчунава тачно у којој тачки ће одређена храна постати превише скупа да би се оправдало њено скупљање и ловљење. Теорија оптималног тражења хране предвиђа да ће ловци или скупљачи ловити или тражити само оне врсте које максимизирају однос калоријске добити у односу на време проведено у тражењу хране“ (Harris 1998: 165). Оне врсте које имају најбољи однос калоријске добити у односу на време потребно за њихово налажење биће свакако уврштене у исхрану, док ће оне врсте чији лов или скупљање умањује просечну калоријску добит по јединици времена проведеног у тражењу хране бити избегаване. Врсте које умањују укупну калоријску добит неће бити уврштене у исхрану без обзира на обиље у којем их има. Ова теорија има и динамичан аспект јер предвиђа: како најцењеније врсте буду постајале све мање доступне, тако ће уступати место врстама које су биле у другом плану или врстама које су раније биле избегаване.

Последња хипотеза Харисове антропологије исхране тиче се истраживачке праксе, а она гласи: у свим друштвима разликоваће се подаци које испитаници дају о себи од стварних чињеница. У случају исхране ова хипотеза се огледа у разликовању изјава испитаника о пожељности, непожељности или забрани неког извора хране, са стварним обрасцима исхране.

Свака од ових хипотеза или теорија најчешће није сама довољна да објасни конкретне обрасце исхране, већ тек њиховом међусобном комбинацијом или у комбинацији са осталим факторима – климом, флором и фауном, земљиштем, основним начином производње хране (лов и сакупљање или пољопривреда) можемо, у потпуности, објаснити неки образац исхране.

Презрена свиња

За стотине милиона муслимана и Јевреја, и данас и у прошлости, забрана конзумирања свињског меса, као и забрана самог доласка у контакт са свињом верска је заповест, која се беспоговорно поштује. Пошто је свиња веома ефикасна у претварању хране коју унесе у телесну масу, било је много покушаја да се рационално објасни ова забрана. Најчешћа објашњења су била да је свиња прљава животиња која преноси заразе. У природном стању, напротив, свиња не испољава тежњу да се ваља у сопственим фекалијама, или да их једе, као што и трихинелоза као зараза коју често свиња преноси није већа опасност за људе од оних зараза које друге животиње преносе, а које Јевреји или муслимани смеју да конзумирају.

Решење проблема презрене свиње јесте да свиња као животиња не одговара климатским и еколошким условима у којима су живели Јевреји у времену Јахвеове објаве Мојсију, а исто важи и за арапску популацију у времену Мухамедовог посланства. Свиња по многим биолошким особинама личи на људе, али њена способност знојења је много лошија – она се 30 пута мање зноји по истој површини коже. Самим тим у топлим и сувим регијама, какве су пре три хиљаде година биле територије данашњег Египта, Израела, Сирије и Либана, немогућност свиње да знојењем смањи телесну температуру умногоме је смањивала њене могућности опстанка. Свиња најбоље успева у областима са шумама и сеновитим речним долинама. Услед немогућности знојења свиње прибегавају ваљању у течности, по могућству чистој води, али, ако им је онемогућен приступ чистој води, свиње се ваљају у блату или чак и сопственим фекалијама. Уколико нису у стању да ваљањем у течности регулишу телесну температуру, свиње умиру када су изложене сунцу на температурама преко 37° Целзијусових. Свиње, такође, лоше прерађују храну која има пуно целулозе, храну која највише одговара преживарима – козама, овцама и говедима. Свиње најбоље успевају хранећи се коштуњавим или свежим воћем, кртоластим биљем и житарицама и због тога су у исхрани директни конкуренти људима. Свиња је лош извор млека, а не може се користити ни као теглећа животиња нити за производњу вуне за одећу. Ове климатске, еколошке и биолошке околности биле су одлучујуће да забрана једења свиња постане толико битна, јер би гајење свиња код старих Јевреја или средњовековних Арапа довело до много већих проблема него користи, а гајење коза, оваца и говеда имало је вишеструке предности за њих. Управо зато што је свиња тако добар извор

протеина и масти, она је морала бити забрањена ради дугорочније бригае о опстанку тих друштава.

Мит о светој крави у Индији

Око милијарду хинду верника у свету поштује краву као свету животињу.

Федерални устав Индије забрањује убијање крава које припадају врсти *Bos indicus*. У Индији данас живи око 190 милиона крава и око 75 милиона водених бизона и то представља четвртину све говечади у свету. Улицама и пољанама по Индији лутају милиони болесних, старих и изгладнелих крава, без власника и без надзора. Све ово доводи у питање рационалност забране једења крављег меса. Хиндуизам повезује краве са божанствима Шивом и Кришном. Хиндуси поштују краве и у току верских празника их украшавају, они сматрају да су сваки део краве и сваки њен производ свети. Они краву посматрају као мајку, јер даје млеко и путер. У склопу хиндуистичке шеме трансмиграције крава се налази одмах испод људских бића.

Међутим у прошлости није било тако. У најстаријем светом тексту хиндуизма *Риг веда*, писаном пре око три и по хиљаде година, главна дужност касте брамана јесте ритуално клање крава за потребе церемонијалних гозби, када је кравље месо било свима дељено као симбол богатства и моћи. Са повећањем популације, смањивањем шума и претварањем пашњака у оранице, полуномадски начин живота је све више узмицао пред интензивном земљорадњом и млекарством. „Више људи може бити прехрањено лимитирањем конзумирања меса и концентрисањем на млекарство, узгајање пшенице, проса, сочива и грашка и осталу биљну храну“ (Harris 1998: 52). Животиње су веома неефикасне у претварању хране у телесну масу и протеине, али узимање млека смањује ове губитке у значајној мери. Краве су шест пута ефикасније у претварању протеина из сопствене исхране у протеине у млеку, него у протеине у месу. Пошто са повећањем густине становништва гајење крава ради меса постаје све скупље, краве су престале да се гаје ради давање меса и коришћене су једино као извор млека и извор снаге за вучу плуга. У шестом веку пре наше ере појавиле су се нове религије, будизам и ђаинизам, које су забрањивале животињске жртве, а њихову појаву Марвин Харис повезује са масовном глади и еколошким опустошењима. До петог века наше ере утицај ове две религије у Индији опао је и хиндуизам је од тада доминантна религија у Индији. Хиндуизам је до тог времена већ одбацио животињске жртве и заступао је принцип неубијања – *ахимсу*. Млеко је постала главна ритуална храна браманске касте.

Рационалност забране једења крављег меса је и данас оправдана. Краве се користе као основно погонско средство за покретање плуга и у погледу ефикасности на терену који постоји у већем делу Индије премашу-

ју тракторе, а кравља балега представља главни извор ђубрива.⁴ Пошто постоји мањак дрва, угља, гаса или течних горива, кравља балега је, такође, главно гориво за кување у Индији. Индија је највећи светски произвођач млека. Све ово нам показује колико су важне краве за индијско друштво и економију. Религиозна забрана једења крављег меса била је културна адаптација која је служила да у свести људи оправда наизглед нерационалну праксу, али праксу која је омогућила Индији да се развије и опстане. Краве су једноставно биле превише корисне да би биле гајене као извор меса.

Зашто су коњи „племените животиње“ а не извор меса?

Коњско месо је изузетно високог квалитета, меко је, слатко, има висок проценат протеина, а низак ниво масти и холестерола. Представља идеалан оброк за особе којима је потребан висок ниво протеина у исхрани, а низак ниво масти и калорија. Коњско месо се користи у исхрани у Француској, Русији, Холандији, Белгији, Немачкој и Италији. Коњско месо се скоро уопште не једе у САД и Великој Британији. Који је разлог ових разлика у исхрани? Да би се разумео однос људи према коњима и коњском месу потребно је истражити историју ових односа.

У праисторији, као и у периоду првог припитомљавања у Евроазији коњско месо је представљало регуларан састојак људске исхране. Сlike коња су бројније од свих других слика животиња које су откривене у пећинама осликаним неолитском уметношћу. Како је клима после последњег леденог доба постајала све топлија у Европи, пространи пашњаци, основно станиште дивљих коња, претварали су се у огромне шуме. У Азији, од Украјине до Монголије, пашњаци су се и даље простирали скоро без прекида. Ту су и први коњи припитомљени четири хиљаде година пре наше ере. Убрзо су номади који су живели на овом пространству постали зависни од коња, они су служили као извор хране, али и као превозно средство, јер су омогућавали прелажење великих раздаљина у потрази за оскудним пашњацима потребним говедима и овцама. „Коњ је овим азијским номадима представљао најважнији инструмент производње и њихово најцењеније богатство“ (Harris 1998: 91). Коњима су посвећивали много пажње и трудили се да задовоље њихове потребе пре својих. Али ови номади никада нису престајали да једу коње, јер је њихово месо представљало резервну храну у периодима глади.

„Први табуи на коњско месо вероватно се нису појавили све док густо насељене аграрне цивилизације Азије и Блиског истока нису почеле да увозе коње од својих номадских суседа и да их користе за своје потребе“ (Harris 1998: 91–92). Коњи нису преживари иако се хране првенствено хра-

⁴ Марвин Харис мисли на ситуацију која је постојала у Индији до седамдесетих година двадесетог века. Ситуација у пољопривреди Индије данас је другачија, али то не умањује валидност његових објашњења за тај период.

ном са високим процентом целулозе. Ефикасност коња у преради целулозе је тек две трећине у односу на ефикасност преживара. Коњи су, такође, животиње са много бржим метаболизмом и потребан им је већи унос калорија на исту тежину. Ове физиолошке особености коња објашњавају зашто се њихово припитомљавање у великом броју није могло догодити пре припитомљавања преживара као ефикаснијих извора млека и меса. Све велике цивилизације у Евроазији од бронзаног доба до средњег века користиле су коње првенствено за потребе ратних операција. Краљевста су стварана и уништавана на леђима коња. Гајење коња захтевало је доста ресурса, а њихово преимућство у рату било је од судбоносног значаја, па су зато ове државе морале да забране гајење коња ради меса, јер би то био превелики притисак на њихову економију. Невероватно брзи војни успеси Хуна, Авара, Арапа и Монгола не би били могући без коња као средства за превоз људи и товара, као и коњице у биткама. Пошто је у Северној Европи почетком средњег века још увек било распрострањено једење меса, пре свега кроз церемонијалне гозбе, папа Гргур III је 732. године забранио конзумирање коњског меса, у нади да ће то омогућити Европљанима да пружи бољи отпор овим номадским армијама на коњским леђима. Ова забрана конзумирања коњског меса је јединствена у хришћанству, (барем у његовим главним токовима), јер је хришћанима забрањено једино месо понуђено идолима, као и крв и месо задављених животиња, како то стоји у „Делима апостолским“ 5: 29.⁵ Пошто је током средњег века расла популација Европе, а упоредо се смањивали пашњаци, коњи су морали да буду храњени јечмом и зоби и због тога су постали директни конкуренти људима за те намирнице. Коњ је до почетка другог миленијума ове ере у Европи постао симбол највећег богатства, али и неки вид средњовековног тенка у рату, када је, носећи тешко опремљене витезове у биткама, био скоро незауостављив.

Од дванаестог века у Европи почиње да се користи трополни систем обраде земље, у којем је коњ, упрегнут у нову врсту ама и вукућу нови гвоздени плуг, надмашивао вола у квалитету обраде земље, посебно на мокром тлу на северу Европе. Са свим овим техничким изумима европски пољопривредници су могли да приуште гајење коња, али и да повећају производњу ратарских култура и других биљака. Ова увећана производња омогућила је и огроман раст популације Европе, као и развој градова, јер је све мањи проценат популације био потребан за рад у пољопривреди.

Бродел (Fernand Braudel) процењује да је до почетка Француске револуције у Европи било око 14 милиона коња (Harris 1998: 100). Током 18. века четири краљевска едикта сукцесивно су оснаживала забрану једења коњског меса. Већина становништва је живела у сиромаштву и глади, па су се владајући сталежи плашили да би сиромашни почели да краду коње да би се прехранили. Током Француске револуције велики број коња који су

⁵ Забрана једења људског меса није у хришћанским текстовима или прописима експлицитно дата, али се она, наравно, увек подразумевала.

припадали аристократама појели су сељаци и радници. После Француске револуције француски научници и интелектуалци започели су кампању заговарања једења коњског меса. До краја 19. века индустрија коњског меса у Француској развила се и усталила, али се и даље коњско месо сматрало као храна сиромашних слојева. У двадесетом веку број коња у Француској опао је са око три милиона на почетку века, на 250 хиљада у 1983. години, услед смањене потражње за коњима у пољопривреди и војсци. Пошто су цене коњског меса порасле, а оно је и даље сматрано за храну сиромашних, а говедина, пилетина и свињетина су постајале све јефтиније, коњи су се све мање гајили ради меса.

Енглеска је имала другачији развој пољопривреде од Француске. Енглеска пољопривредна производња престала је да задовољава сопствене потребе током 18. века. Енглеска је, захваљујући колонијалној моћи, могла да увози јефтине сировине, укључујући храну, а да извози скупе завршне производе. Енглеска је прво успоставила контролу над Шкотском и Ирском и осигурала да њихова пољопривредна производња буде извозена по ниским ценама у Енглеску. Касније се та доминација проширила на једну четвртину планете. Марвин Харис као једно од основних средстава које је омогућило ову доминацију одређује одлично тренирану енглеску коњицу. Енглежима није било исплативо да гаје коње ради меса, али им је било веома корисно да их гаје ради формирања коњице, али и као статусне симболе луксузне потрошње аристократије и да тако ојачају симболичну надмоћ над сиромашним класама.

Сједињене Америчке Државе су, од самог формирања, увек имале мноштво коња. У 1983. години у САД је било преко 8 милиона грла коња, која су, пре свега, гајена у рекреационе сврхе. Поред тога, у САД је, такође, веома развијена индустрија коњског меса, која је највише оријентисана ка извозу. Основни разлог због кога Американци не једу више коњског меса јесте тај што имају приступ великим количинама јефтине говедине, пилетине и свињетине, па се продаја коњског меса повећавала само онда када је цена коњског меса падала испод цене другог меса. Пошто је гајење коња ради добијања меса скупље од гајења других животиња, цене овог меса у САД ретко падају, па коњско месо једу само малобројни сладокусци.

Инсекти, црви и остале мале животиње – зашто их неке културе једу, а друге их се гаде?

Сви еволутивни сродници људи, мајмуни и безрепи мајмуни, проводе велики период времена тражећи и једући инсекте, паукове и црве. Харис доводи целокупну еволуцију реда примата у везу са једењем животиња које гамижу по земљи или по гранама дрвећа. У тропским пределима еволуција је омогућила да се развије ред животиња са посебним биолошким одликама прилагођеним хватању ситних животињица на гранама дрвећа у прашумама. Ове одлике су: стереоскопски вид уместо развијеног чула ми-

риса, покретљиво тело, прсти способни за хватање ових животињица и пењање по гранама, и „изнад свега, комплексан ум који је стално на опрезу и који је способан да прати покрете усред тмурних, ветровитих и кишних крошњи прашума. У овом смислу, инсективорност је положила основу за даљу еволуцију мануелне умешности, диференцијацију руку од ногу и већи ментални капацитет који дефинише посебно место рода *Ното* усред великог ланца бића“ (Harris 1998: 156).

Људи немају никакву урођену одбојност према исхрани састављеној од инсеката, црва и паукова. Ове животиње, такође, представљају добар извор протеина, масти и других потребних нутриената. С обзиром на све ове околности, право питања за антропологију исхране јесте не зашто их неке културе једу, већ откуда толики степен гађења који многи становници Европе или Америке осећају према овим животињама. Ово гађење представља етнографски изузетак пре него правило. „Људи широм планете изгледа да специјално уживају у скакавцима, зријавцима, мравима, термитима, ларвама и чаурама великих мољаца, лептирима и бубама. У неким друштвима инсекти парирају кичмењацима као извор животињских протеина и масти“ (Harris 1998: 156).

Код ловаца-сакупљача инсекти и сличне животиње су више део дијете жена због природе родне поделе посла. Жене, које у највећем броју ових друштава скупљају храну, обраћају више пажње на ствари и животиње које се налазе на земљи, па тако лакше уочавају инсекте. Пошто најбоље делове уловљених животиња добијају мушкарци, а већина инсеката се тешко преноси, жене, најчешће, поједу инсекте чим их улове.

Многе развијене цивилизације се, такође, не либе да у своју исхрану укључе многе инсекте. Кина је најбољи пример, јер је чувена по својој наклоности ка исхрани богатој инсектима. Свилене бубе, цврнци, водене бубе и бубашвабе чести су и пожељни састојци многих кинеских трпеза. Харис, међутим, напимине да је током већег дела кинеске историје сиромашној популацији приступ другим врстама животињских протеина био потпуно онемогућен, па је то један од кључних разлога зашто су Кинези инсекте сматрали као нешто што је „добро за јело“. У пољопривредним цивилизацијама у Азији, пре двадесетог века, већина људи је највећи део времена била лишена животињских протеина и масти, па су то константно надокнађивали допуњујући своју исхрану (засновану на биљним културама пиринча, репе, слатког кромпира и пасуља) инсектима, пауковима, пужеви-ма и осталим бескичмењацима. Они су, у ствари, представљали лукзус/драгоценост које се нису смели одрећи. Јевреји су, поред многих забрана у исхрани, ипак смели да једу скакавце. Овај изузетак, јер су други бескичмењаци били забрањени за исхрану, који је наизглед чудан, сасвим је логичан и уклапа се у Харисову теорију. У периодима када би наступиле најезде скакаваца и када би они опустошили огромне површине земље и све биљке на њој, забрана једења лако доступних скакаваца, којих је било у огромним

количинама, била би потенцијално смртоносна за било које друштво које би било жртва овакве најезде.

Европљани су, такође, јели инсекте у својој прошлости. Из текстова Аристотела, Аристофана и Плинија (Harris 1998: 160–161) сазнајемо да су сиромашне класе Атине и Рима јеле инсекте. Али до почетка новог века у Европи је пракса једења инсеката потпуно нестала. Рационализације којима су Европљани склони када објашњавају одсуство инсеката у њиховој исхрани најчешће су неосноване. Објашњење да су инсекти и други бескичмењаци преносиоци болести је проблематично, јер се кувањем или пржењем могу одстранити узрочници те болести, а инсекти учинити укуснијим и лакшим за јело. У пракси многих народа инсекти се најчешће конзумирају управо овако спремљени. Спољна кора инсеката садржи састојак китин који је несварљив за људе. Овај проблем се може решити конзумирањем инсеката када су у фази лутке или ларве. Такође, објашњења да неки инсекти могу бити канцерогени или да изазивају алергије нису прихватљива, јер у свакодневной исхрани Европљана има много намирница које су канцерогене или могу да изазову алергије. Неки аутори сматрају да европско гнушање на исхрану засновану на инсектима води порекло од симболичког повезивања инсеката са прљавштином и болестима. Али Европљани гаје многе животиње које редовно користе у исхрани, а које живе у подједнако нехигијенским условима, првенствено свиње. Уосталом, Европљани су почели избегавати инсекте у исхрани много раније него што су медицинска сазнања раширила свест о неопходности хигијене и санитариија ради превенције болести.

Марвин Харис ове табуе објашњава теоријом оптималног тражења хране. Инсекти се налазе у великом обиљу и имају изузетно висок допринос у калоријама, протеинима и мастима у односу на исту масу друге хране. Међутим, за већину ловаца/сакупљача, као и за модерне европске народе, улагање труда у скупљање инсеката неће у пракси допринети већој колоријској добити по јединици времена. Сиромашни слојеви у ранијим пољопривредним цивилизацијама у суштини су имали мањи унос протеина и калорија од својих предака ловаца/сакупљача. Баш ово стање сталне депривације и присилног вегетаријанизма учинило је да време проведено у скупљању инсеката допринесе максимизацији калоријске добити. У сличној позицији се налазе и ловци/сакупљачи који живе у тропским шумама, јер су тамо велики кичмењаци веома ретки, а оне велике кичмењаке, који и постоје, веома лако излови мала група ловаца. С друге стране, инсекти се у тим стаништима налазе у изобиљу и веће су масе, па су ови народи од свих најагилнији у налажењу инсеката. Теорија оптималног тражења хране такође омогућава предвиђање које ће врсте инсеката бити највише сакупљане, дакле, оне које имају већу масу и које се налазе у великом броју, најчешће у ројевима, колонијама или као скупине ларви. Инсекти који се најчешће једу у кроскултуралном смислу су скакавци који праве ројеве и пустоше Северну Африку и Азију, водене бубе, мрави и термити. У Европи се

налази мање врста инсеката, поред тога, они су ситнији и малобројнији и ретко узрокују пошаст. Тако, на пример, мрави и термити који живе у Европи праве мање колоније и мање су величине. Све ово узрокује да је Европа, а поготово Северна Европа, регион веома непогодан за исхрану засновану на инсектима. Пошто су у Европи инсекти, најчешће, само штеточине, јер они нападају нашу косу и кожу, улазе нам у храну и кваре је, једу нашу одећу, уједају нас, сасвим је јасно зашто их не подносимо и зашто желимо да будо што даље од нас, а поготово, далеко од наших тањира.

Животињски љубимци – када је у реду појести свог пса?

Многи западњаци осећају изузетно велику блискост са својим кућним љубимцима – псима, мачкама, хрчцима, папагајима и другим животињским врстама. Они нису усамљени у овом односу према љубимцима, многе културе имају одређене врсте животиња којима посвећују велику пажњу и љубав. Оно што разликује западњаке од других култура јесте то што они никад не једу своје љубимце. Које су то околности у којима, у неким културама, постаје „нормално“ јести своје љубимце. На Меланезији и на Новој Гвинеји свиње се гаје као љубимци. Свиње спавају заједно са децом и женом док мушкарци живе одвојено у мушким кућама. Жене носе прасиће у свом наручју, а покад их и доје. Међутим, све ово их не спречава да за време фестивала те исте свиње поједу у сласт. Слично је и у номадским културама северне Африке, где мушкарци живе заједно са својом говедима, дају им имена и пазе на њих, али их ипак поједу када умру од старости, или када их закољу ради важних догађаја као што су сахране, свадбе, промене сезона. Колико ће нека животињска врста, према којој се људи односе са поштовањем и љубављу, бити сматрана погодном за јело, зависиће од више фактора. Први фактор је блискост животиња с људима. Коњи у Европи и Северној Америци често су предмет велике љубави, али они не живе заједно с људима, док пси и мачке представљају „кућне љубимце“ чак и кад им стварни дом није у самој кући, као што је случај са већином паса. Ово је кључни разлог због којег се људи згражавају на помисао да једу псе и мачке, док коњско месо само избегавају. Коњи нису наши укућани. Поред тога, пси на Новој Гвинеји и говеда код афричких сточара нису третирано од оба пола на исти начин.

Други фактор је колико исхрана у неком друштву обилује другим изворима животињских протеина. То значи да љубимци нису предмет исхране, осим ако значајно не доприносе задовољавању нутритивних потреба тог друштва. У ствари, узгајање претежно месождерских врста, као што су пси и мачке, у овом смислу је контрапродуктивно. Исхрана паса и мачака захтева пропорционално више меса од исхране људи, па је гајење паса и мачака само ради меса нерационално. У оним културама у којима се једе псеће месо, као што је на пример Кина, присилни вегетаријанизам већине популације условио је навику да се пси користе као неизбежан извор живо-

тињских протеина. Пси се у Кини најчешће гаје тако што су пуштени да лутају око људских насеља, где једу људско ђубре. На тај начин они су двоструко корисни – поједу нејестиве остатке, али и увећају унос протеина.

Трећи фактор је корисност те врсте за људе и њихову економију. Пси у многим културама служе или за лов, или као чувари, или да превозе ствари и људе вукући саонице. Пси су у модерним друштвима корисни јер пружају сигурност, дају нам осећај блискости, отклањају проблеме самоће. Мачке служе као одбрана од мишева и пацова, али и као пријатељи. За западњаке пси и мачке немају никакву прехранбену корисност, али зато врло успешно задовољавају друге наше потребе. Пси су били припитомљени, пре доласка Европљана, код првобитних становника Аустралије, Океаније, Северне и Јужне Америке. Статус паса код ових народа – љубимци или храна – био је различит. Код оних култура код којих су пси служили за лов или за вучу саоница, изостављани су из исхране. С друге стране, код култура које су биле лишене стабилних извора протеина, а пси нису били коришћени за лов, они су били саставни део исхране, без обзира колико били пажени и цењени. Харис сматра да је погрешно уврежено мишљење да се љубимци гаје баш зато што немају корисност. Чак и када љубимци не пружају директну економску корисност, или емотивну потпору својим власницима, они нису бескорисни. Егзотичне животиње које су биле омиљене на краљевским и аристократским дворovima и домовима коришћене су као статусни симбол који је одвајао њихове власнике од обичних људи, легитимирајући њихову моћ.

Канибализам – мит или истина

Канибализам је најпроблематичнија тема у антропологији исхране. Постоје аутори који сматрају да никада и нигде нису постојала друштва и културе које су биле заиста канибалистичке. Најпознатији од ових аутора је Вилијем Аренс (William Arens), који у књизи *The Man-eating Myth (Људождерски мит)* износи став да канибализам као културни образац, највероватније, никада није постојао. Он сматра да сви извори који говоре о случајевима канибализма пате од слабости и недоследности. Аренс сматра да је за шпанске освајаче било веома корисно да опишу Астеке као крвожедне канибале, како би оправдали уништавање њихове напредне цивилизације и да су се, стога, намерно супротстављена племена међусобно оптуживала за канибализам (Eriksen 1995: 221). Аренс је, вероватно, делимично у праву. Противници у рату или колонијалне силе које освајају нека подручја имају разлог да оптуже оне против којих ратују или које потчињавају да то раде из моралних побуда, односно, како би спречили канибализам. Данас је у Европи и другим развијеним државама канибализам потпуно непојмљив и подаци о његовом дешавању изазивају највеће згражавање. Међутим, треба бити веома опрезан јер су етноцентричне предрасуде увек погрешне. Ако све изворе хране посматрамо на исти начин – у контексту антропологије

исхране Марвина Хариса, пре свега, као извор храњивих материја – немамо ниједно оправдање да исхрану засновану на људском телу прогласимо неморалном или нерационалном. Не постоји ниједан разлог зашто би канибализам, а ргиог, био гори од убијања, мучења и сакаћења људи, праксе коју су примењивале све државе и највећи број друштава на нивоу скупине, племена или владавине поглавице.

Харис покушава да објасни канибализам у теоријском систему који примењује и на друге изворе хране, наглашавајући, наравно, већи симболички значај који једење људи има за она друштва која га практикују. По Харису, постоје две основне врсте институционализованог канибализма. Прва се тиче ритуалног једења сродника који су умрли природном смрћу, које се врши у склопу церемонија жаљења за покојником. Друга врста канибализма односи се на једење убијаног или ухваћеног непријатеља из другог племена или друге државе (Harris 1998: 199–200).⁶ Харис ову врсту канибализма назива ратнички канибализам.

Погребни обичаји многих друштава на нивоу скупине и племена састоје се од ритуалног конзумирања пепела, угљенисаног меса и самлевених костију. Овакав начин припреме и уноса остатака покојника је, најчешће, био неопходан због опасности од болести која је била узрок смрти покојника. Ова врста канибализма није представљала значајан извор протеина и калорија, већ је представљала логичан наставак сахране или кремације (Harris 1998: 200). Симболичка повезаност уноса покојникових остатака са његовом душом или енергијом основни је мотив за оваква церемонијална обедовања.⁷

Харис сматра да је ратнички канибализам, за разлику од претходног облика, био у директној вези са уносом протеина и калорија. Церемонијално убијање заробљеника или једење већ мртвих противника увек је праћено значајним и компликованим ритуалима пуним симболике и магијско-религијског значаја, али у суштини је увек засновано на дијеталним потребама неког друштва за протеинима и калоријама. Постоје две врсте рат-

⁶ Људи, као извор хране, разликују се од животиња. Људи нису предмет трговине, то јест, ниједно друштво не тргује, размењује или поклања своје равноправне чланове да би били поједени. Друга разлика је пракса неубијања својих чланова да би били поједени (можда су Астеци били изузетак). Ове две праксе су врло рационалне, јер, ако би чланови неког друштва били у страху да ће бити поједени или размењени у ту намену, кохезија и поверење у том друштву били би изузетно ниски.

⁷ Харис оставља могућност да је у прашумама Амазоније унос покојникових остатака био важан за рециклирање оскудних минерала. Осим овог изузетка, пракса сродничког канибализма је једини образац исхране који Харис проучава а да му не даје првенствено материјалистичко објашњење у виду директне или индиректне материјалне користи за конкретно друштво у којем се тај образац исхране јавља.

ничког канибализма. Канибализам који се јавља код друштава на нивоу нижем од државе и онај који се јавља у државама.

Ратнички канибализам, који се јавља код скупина и племена, није производ вођења рата ради набављања људског меса. Ова друштва су водила ратове због политичких и економских циљева, док је набављање људског меса било споредан добитак. Са аспекта теорије оптималног набављања хране, било би врло нерационално не јести месо побеђених противника. Ухваћени непријатељи који би били доведени у село никада нису били у великом броју. Корисност њиховог довођења кући била би двојака – жене и деца би имали прилику да повећају унос протеина, док би младићи кроз мучење ухваћеног противника имали прилику да очеличе своју вољу и развију војничке инстинкте, као и да стекну увид у то шта их чека ако изгубе ратове. Један део убијених противника био би поједен одмах после битке, као код племена Хурон и Ирокези, који су живели на простору данашњих САД. Ови ратници су често ишли на далек пут до места битке, носећи мале залихе, а после битке би били изнемогли и гладни па не би били у стању да ефикасно лове. Једење противничког меса одмах после битке значило би унос неопходних калорија и протеина, без утрошка додатне енергије и времена за лов. Наравно, само већа племена су могла себи да приуште да проведу више време на попришту битке. Мање скупине бораца биле би у страху од евентуалног повратка разбежаних непријатеља.

Са развојем владавина поглавица и држава, могућности да се поједу противници после битке или да се заробљеници користе касније као храна увећале су се много пута. Мање развијене владавине поглавица, какве су постојеле на Фиџију када су га Европљани открили, практиковале су највећи ниво ратног канибализма. Како се иде ка развијенијим владавинама поглавице, пољопривреда је све напреднија, што условљава опадање ратног канибализма. Развијене владавине поглавица и првобитне државе много већу корист имале су од живих заробљеника, јер су ови као робови или кметови континуирано доприносили економском бољитку победника. До појаве првих држава ратни, али и сроднички канибализам већ су потпуно престали. Државе су имале развијен војнополитички систем који је омогућавао контролу над великим територијама и популацијама, а тај систем био је финансиран путем пореза, данка или робовским радом. Што су бројнију популацију државе имале под контролом, то су оне постајале богатије и јаче. Људи су били кориснији као радна снага него као извор хране. Као и у случају индијских крава или европских коња, забрана једења људи морала је бити уведена да би се уништила жеља победника за људским месом. Забрана једења људског меса омогућавала је пораженим да се лакше помире са поразом и да буду сигурни да неће бити поједени. „Најјачи табу је онај који не дозвољава никакве изузетке. Што је већи изазов да се прекрши табу, он утолико мора бити јачи“ (Harris 1998: 221). Пошто обични ратници, који нису припадали аристократији, нису имали никакве користи од живих заробљеника, морали су бити индоктринирани да се гнушају и саме

помисли на људско месо. „На крају, забрана ратничког канибализма је била део опште еволуције морала и етичких система специфичних за империјалистичке државе, еволуција која је на крају довела до успона универзалистичких религија које наглашавају јединство људске расе и поштовање милостивих богова који цене љубав и доброту“ (Harris 1998 : 221).

Нису се баш све државе противиле канибализму. Астечка држава, која се налазила на територији данашњег Мексика, представља најбоље документовани пример институционализованог канибализма на нивоу државе. Висина нивоа канибализма код Астека постаје стварно јасна када се види број људи који је жртвован и који се кретао између 15 хиљада и 250 хиљада људи годишње (Harris 1998: 225). Астеци су јели мушкарце заробљене после битке, жене и децу које су заробили, робове, као и децу и недоношчад обичних грађана. Све њих су убијали свештеници у ритуалном жртвовању у склопу церемонијалног обележавања значајних празника или догађаја, да би се њихово месо касније симболично поделило. Астеци нису имали приступ ефикасним изворима животињског протеина, а никада нису припитомили ниједног великог биљоједа или сваштоједа. Астеци су припитомили ћурку и пса, али ћурка је јела житарице, које је било ефикасније користити за људску исхрану, а пси су јели месо, па су зато били још погоднији као извор хране. Астеци су јели људе не само зато што су обични грађани били гладни, већ и зато што други извори хране нису могли да задовоље чак ни потребе елите за протеинима. Елита, као највећи конзумент људског меса, морала је да религијским оправдањима институционализује канибализам да би задовољила своје нутритивне потребе и самим тим била успешнија у владању.⁸ Овде је, дакле, ситуација супротна у односу на ситуацију у другим првобитним државама и то је и узрок нестабилности државе Астека.

Закључак

Марвин Харис је знатно допринео да се антропологија исхране учврсти као самостална антрополошка дисциплина и понудио је теорију која није ограничена културним партикуларизмом, али ни биолошким редукционизмом. Међутим, његова теорија није прихваћена ни од стране свих антрополога ни од других научника који се баве друштвом (Mennell 1998: 23). Ваљаност његове теорије могу да потврде истраживања која би се базирала на његовим теоријским основама, а која би проучавала конкретне случајеве. Ако би се показало да сва друштва која живе у прашумама једу инсекте, то би значајно допринело валидности његове теорије. Али,

⁸ Хипотезу о несташици других стабилних извора протеина као узроку астечког канибализма први је формулисао антрополог Мајкл Харнер (Michael Harner) у чланку „The Ecological Basis for Aztec Sacrifice“ објављеном 1977. године. Већ те исте године у књизи *Cannibals and Kings* Марвин Харис је усвојио и бранио ову хипотезу, да би наставио да је развија и у каснијим радовима.

ако би се доказало да су постојеле државе у којима се практиковао институционализовани канибализам, а да у њима није постојао недостатак других извора животињских протеина, Харисова теорија би била уздрмана. Оно што се свакако може приговорити Харису јесте да, док наглашава еколошке, инфраструктуралне и структуралне основе образаца исхране, не посвећује довољну пажњу суперструктури као независном извору тих образаца. Чињеница јесте да је његова теорија људских образаца исхране најбоља и најпрецизнија основа за даља проучавања, како теоријска тако и емпиријска.

Литература

- Eriksen 1995: H. L. Eriksen, *Small Places, Large Issues, An Introduction to Social and Cultural Anthropology*, London: Pluto Press.
- Farb, Armelagos 1980: P. Farb, G. Armelagos, *Consuming Passions: The Anthropology of Eating*, Boston: Houghton Mifflin.
- Fišle 2004: K. Fišle, Funkcije ishrane, *Kultura*, god. 37, br. 109/112: 181–209.
- Fišle 2004: K. Fišle, Meso, podela i socijalni poredak, *Kultura*, god. 37, br. 109/112: 247–276.
- Харис, Рос 1987: M. Harris, E. B. Ross (ed.), *Food and Evolution: Towards a Theory of Human Food Habits*, Philadelphia: Temple University Press.
- Харис 1991: M. Harris, *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures*, New York: Vintage books.
- Харис 1995: M. Harris, *Краве, свиње, ратови и вештице, загонетке културе*, Нови Сад: Светови.
- Харис 1998: M. Harris, *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*, Long Grove: Waveland press.
- Харис 2001: M. Harris, *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, New York: Altamira.
- Levi-Stros 1979: K. Levi-Stros, *Totemizam danas*, Beograd: BIGZ.
- Levi-Stros 1983: K. Levi-Stros, *Mitologike 3: Poreklo ponašanja za trpezom*, Beograd: Prosveta.
- Stephen i dr. 1998: M. Stephen, A. Murcott, O. H. Van Anneke, *Prehrana i Kultura, sociologija hrane*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Sidni 2004: M. Sidni, Hrana, društvenost i šećer, *Kultura*, god. 37, br. 109/112: 287–301.
- Ross 1987: B. E. Ross, An Overview of Trends in Dietary Variation from Hunter-Gatherer to Modern Capitalist Societies, u: Harris, Marvin (ur.), *Food and Evolution: Towards a Theory of Human Food Habits*, Philadelphia: Temple University Press.

- Sahlins 1976: M. Sahlins, *Culture and practical Reason*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sahlins 1992: M. Sahlins, *How Natives think, About Captain Cook for Example*, Chicago: University of Chicago Press.

Velizar A. Mirčov

ANTHROPOLOGY OF EATING IN THE PERSPECTIVE OF MARTIN HARRIS

Summary

At the beginning the paper opens with short history of anthropology of eating, followed by theoretical basis of cultural materialism. Anthropology of eating within the paradigm of cultural materialism is explained by theoretical hypothesis and analysis of particular ethnographic examples. In the conclusion we discussed achievements and limitations of cultural materialism in the field of anthropology of eating.

ZADOVOLJSTVO POSLOM I ANKSIOZNOST

Apstrakt: Ideja za ovakvo istraživanje proizašla je iz praktičnih potreba i predstavlja pokušaj naučnog prikaza trenutnog stanja zadovoljstva poslom i anksioznosti kod određenog broja prosvjetnih radnika.

Istraživanje je neeksperimentalno transversalnog karaktera. Podaci su prikupljeni u toku školske 2008/2009. godine. Ispitanici su bili prosvjetni radnici iz OŠ „6. mart“ i Srednjoškolskog centra Hadžići.

Od instrumentarija smo koristili Brajffild–Rotovu skalu za ispitivanje zadovoljstva poslom i Tejlorovu modifikovanu skalu za ispitivanje anksioznosti.

Nakon prikupljenih podataka uslijedila je njihova obrada u SPSS-u različitim statističkim metodama. Korišćeni su: Pearsonov koeficijent za ispitivanje povezanosti, T-test i Hi kvadrat za ispitivanje razlika među varijablama.

Dobijeni su rezultati koji pokazuju da postoji niska povezanost između varijabli zadovoljstvo poslom i anksioznosti, te da postoje razlike u zadovoljstvu poslom između muških i ženskih ispitanika, kao i u odnosu na radni staž.

Dobili smo rezultat da anksioznost ispitanika našeg istraživanja ne varira u odnosu na spol, dob i ukupni radni staž, odnosno može se pojaviti u bilo kojem dobu, bez obzira na ukupni radni staž ili spol naših ispitanika.

Ključne riječi: zadovoljstvo poslom, anksioznost, Brajffild–Rotovova skala, Tejlorova modifikovana skala, Pearsonov koeficijent.

Uvod

Promjene čovjekovog raspoloženja su česte tokom jednog dana. Pretpostavimo da takve promjene prate i promjene zadovoljstva, to jest česte smjene zadovoljstva i nezadovoljstva nečim u datoj situaciji. Često ili stalno nepromijenjeno stanje neke situacije koje dosljedno prati čovjeka izaziva često ili stalno isto osjećanje.

Kada je riječ o organizacijama, veoma je bitno da li je radnik zadovoljan poslom koji radi.

Današnji tempo rada (koji mora da prati najnovija dostignuća kao i ubrzan razvoj, radi finansijskih dobiti) može čovjeku biti veoma stresan. Dugotrajni ili pak neočekivani i kratkotrajni poslovi i zadaci, u kojima se pojedinac ne može ili ne umije snaći, u njemu stvaraju ne samo osjećaj stresa nego i osjećaj anksioznosti. Taj osjećaj na nesvjesnoj razini izaziva psihosomatske simptome koji prate stresne situacije, u kojima se osoba na poslu može naći, što svakako dovede do manje produktivnosti posla.

Bilo bi zanimljivo ispitati nivo opšteg zadovoljstva poslom radnika nekih organizacija i povezati ih sa nivoima anksioznosti tih radnika.

* almaajsa@yahoo.com

U ovom radu ćemo prvo reći nešto više o zadovoljstvu poslom, te uopće o anksioznosti, kao i predstaviti neka istraživanja o istom. Na kraju ćemo predstaviti rezultate našeg istraživanja izvršenog na prosvjetnim radnicima.

Zadovoljstvo poslom i anksioznost

Veliki je broj istraživanja koja proučavaju zadovoljstvo poslom u različitim zanimanjima. Primijetili smo da veoma veliki broj takvih istraživanja ne mjeri opšte zadovoljstvo poslom već pojedine karakteristike posla, kao na primjer: zadovoljstvo brojem zaposlenih, zadovoljstvo adekvatnošću opreme, međuljudskim odnosima, zadovoljstvo u neposrednom radu sa kolegama, zadovoljstvo raspoloživim vremenom za obavljanje zadatih poslova, zadovoljstvo mogućnostima za edukaciju i napredovanje, zadovoljstvo mogućnostima sopstvenog načina rada, zadovoljstvo mjesečnom zaradom, zadovoljstvo podrškom pretpostavljenih, zadovoljstvo mogućnošću iznošenja sopstvenih ideja pretpostavljenim, zadovoljstvo dobijanjem informacija o najvažnijim promjenama, koje se odnose na službu, potrebe za promjenom posla, stres na poslu i utjecaj mnogih drugih faktora na zadovoljstvo poslom.

Rijetka su istraživanja koja se uže bave psihološkim karakteristikama i strukturom ličnosti i malo se zna o tome u kom smislu se, kao determinante, razlikuju osobine ličnosti koje su nasljedno limitirane od osobina koje su naučene. Pretpostavka o manjoj ili većoj sklonosti stresu ima više smisla kada je posrijedi bazična struktura ličnosti (Dunderović 2005).

Stres je jedan od faktora koji na opšte stanje zadovoljstva poslom ima vrlo specifično dejstvo. Jedna od prvih propratnih pojava stresa jeste i pojava anksioznosti.

Još jedan od faktora za koji smo pretpostavili da može uticati na zadovoljstvo poslom jeste anksioznost.

Anksioznost se definiše kao kompleksno, neugodno osjećanje tjeskobe, bojazni, napetosti i nesigurnosti, praćeno aktivacijom autonomnog nervnog sistema (Petz 1992). Anksiozna osoba se osjeća ugroženom, osjeća neodređeni strah, nemir, nezadovoljstvo, napregnutost.

Anksioznost je kvalitativno drugačiji doživljaj od straha i javlja se kad se osoba ne može suočiti s prijetnjom. Kada govorimo o anksioznosti, razlikujemo anksioznost kao stanje i anksioznost kao osobinu.

Anksioznost kao stanje je individualni doživljaj u specifičnoj situaciji u specifično vrijeme.

Kao crta (ili osobina) ličnosti, anksioznost je relativno trajna osobina, tj. dispozicija da se bude anksiozan u mnogim različitim situacijama.

U slučaju našeg istraživanja mi ispitujeemo opće zadovoljstvo poslom u odnosu na nivo anksioznosti kao osobine ličnosti.

Metodologija istraživanja

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je bio ispitati zadovoljstvo poslom s obzirom na stupanj anksioznosti kod uposlenika u obrazovanju.

U skladu sa navedenim ciljem istraživanja postavljeni su sljedeći problemi istraživanja.

1. Ispitati povezanost između ove dvije varijable zadovoljstva poslom i anksioznosti.
2. Ispitati postoji li razlika u zadovoljstvu poslom u odnosu na spol, dob, radni staž.
3. Ispitati postoji li razlika u anksioznosti u odnosu na spol, dob, radni staž.

Hipoteze istraživanja

1. Postoji povezanost između zadovoljstva poslom i anksioznosti.
 - Osobe sa manjim stepenom anksioznosti su više zadovoljne poslom.
2. Postoji razlika u zadovoljstvu poslom u odnosu na spol, dob, radni staž.
3. Postoji razlika u anksioznosti u odnosu na spol, dob, radni staž.

Uzorak ispitanika

Broj ispitanika obuhvaćen istraživanjem je N=104. Osnovna škola N=62, srednja škola N=42.

Tabela 1: Prikaz broja ispitanika po spolu

Spol	N	%
Žensko	67	64,4
Muško	37	35,6
Ukupno	104	100

Instrumenti za prikupljanje podataka

Mjerni instrumenti korišteni u ovom istraživanju su Brajfield–Rotova skala za ispitivanje zadovoljstva poslom i Tejlorova modifikovana skala za ispitivanje anksioznosti.

Istraživanje je sprovedeno u periodu januar–februar 2008. god. na zaposlenima (učitelji, nastavnici i profesori) u dvije škole: osnovnoj i srednjoj školi u

Hadžićima (Bosna i Hercegovina). Ispitanicima je u tom periodu podijeljen upitnik koji su oni popunili.

Rezultati i rasprava

Za kvantitativnu obradu podataka i izračunavanje potrebnih parametara korišten je statistički paket SPSS 12. U obradi su korišteni rezultati koje su učesnici postigli na Brajfield–Rotovoj i Tejlorovoj skali. Prije pristupanja analizi, izračunati su Kolmogornjev Z test za provjeravanje normalnosti distribucije i Crombachov alfa koeficijent za provjeru pouzdanosti testa. Utvrđeno je da se može koristiti parametrijska obrada podataka. Pouzdanosti skala su veoma velike. Dobijeni rezultati su prikazani u tabeli.

Tabela 2: Prikaz rezultata Kolmogoro–Smirnovog Z test i Crombachov alfa koeficijenta pouzdanosti skala

Varijable	Zadovoljstvo poslom	Anksioznost
Kolmogoro–Smirnov Z test	1,108	1,293
Crombachov alfa	0,821	0,925

1. Ispitati postoji li povezanost između zadovoljstva poslom i anksioznosti

Prvi korak je bio izračunavanje povezanosti između rezultata postignutih na skali zadovoljstva poslom koji govore o stepenu zadovoljstva poslom i rezultata postignutih na skali anksioznosti koji govore o stepenu anksioznosti kod učesnika u našem istraživanju (N=104).

Dobiveni rezultati su pokazali da postoji veoma niska negativna povezanost između varijabli zadovoljstvo poslom i anksioznost ($r=-.255$; $p=.009$), što se može vidjeti iz tablice 1.1.

Tabela 1.1: Vrijednosti Pearsonovog koeficijenta korelacije između rezultata postignutih na skali zadovoljstva poslom i rezultata postignutih na skali anksioznosti

Pearsonov koeficijent korelacije	Anksioznost		Zadovoljstvo poslom
		r	-.255**
		p	.009
		N	104

Ovako dobijen rezultat nam govori da osobe sa dobijenim većim rezultatom, odnosno stepenom anksioznosti, pokazuju manji stepen zadovoljstva poslom. Međutim, kao što vidimo dobijena povezanost je veoma niska. Ovo možemo objasniti strukturom uzorka na kojem je izvršeno ispitivanje. Naime, svi radnici imaju stalni, državni posao, koji im, pretpostavimo, uliva izvjesnu dozu si-

gurnosti, što može biti još jedan faktor koji utiče na zadovoljstvo poslom, ali i to bi se trebalo dodatno ispitati.

2. Ispitati postoji li razlika u zadovoljstvu poslom u odnosu na spol, dob, radni staž

U rješavanju ovog problema korišten je T-test da bismo testirali značajnost između dvije aritmetičke sredine, u ovom slučaju razlike između zadovoljstva poslom i spola. Razlike između zavisne varijable u odnosu na dob i radni staž smo mjerili Kruskal–Walisovim testom zbog postojanja više kategorija u okviru jedne varijable.

Tabela 2.1: Prikaz rezultata T-testa između varijabli zadovoljstvo poslom i spola

	Spol	N	AS	SD	SpAS	Razlika AS	Sp razlike	T-test	df	p
Zadovoljstvo poslom	Žensko	67	67,73	7,6	.93					
	Muško	37	69,3	6,8	1,11	1,97	1,5	1,31	102	.194
	Ukupno	104								

Najvažniji rezultata u tablici 2.1. je rezultata T-testa koji iznosi 1,31 na nivou značajnosti od .194 što nam pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu poslom između ženskih i muških ispitanika na našem uzorku.

Tabela 2.2: Prikaz rezultata Kruskal–Walisovog testa između varijable zadovoljstvo poslom i dobi ispitanika i ukupnog radnog staža ispitanika

	Zadovoljstvo poslom i dob	Zadovoljstvo poslom i ukupni radni staž
Hi kvadrat	.007	11,247
df	2	3
Značajnost	.997	.010*

Dobiveni rezultat Hi kvadrat Kruskal–Walisovim testom od .007 se pokazao kao statistički beznačajan .997, tako možemo reći da ne postoji razlika u zadovoljstvu poslom u odnosu na dob ispitanika našeg istraživanja. Ovo se može vidjeti u tablici 2.2.

Rezultat Hi kvadrata za razliku između zadovoljstva poslom i ukupnog radnog staža iznosi 11,247 na nivou značajnosti od .010. Ovo se također može vidjeti iz tablice 2.2. Na osnovu ovog rezultata možemo reći da postoji statistički značajna razlika između varijable zadovoljstvo poslom i ukupnog radnog staža, što bi značilo da su ispitanici sa većim ukupnim radnim stažom zadovoljniji

poslom, a ovo objašnjavamo navikom na već postojeći posao kao i sugurnošću koju pruža stalni posao.

Međutim, ovdje nam se pojavio paradoks dobijenih rezultata dobi i ukupnog radnog staža. Naime, kao što smo već rekli, ne postoji razlika u dobi i zadovoljstva poslom, ali postoji razlika u zadovoljstvu poslom i ukupnog radnog staža. Pretpostavimo da su ispitanici sa ukupnim radnim stažom, odnosno većim radnim stažom, oni koji pripadaju kategoriji starijih ili najstarijih ispitanika našeg istraživanja, ali opet smo dobili da razlika u dobi u odnosu na našu zavisnu varijablu ne postoji.

3. Ispitati postoji li razlika u anksioznosti u odnosu na spol, dob, radni staž

U rješavanju ovog problema također smo koristili T-test da bismo testirali značajnost između dvije aritmetičke sredine, u ovom slučaju razlike između varijable anksioznost i spola. Razlike između zavisne varijable u odnosu na dob i radni staž smo mjerili Kruskal–Walisovim testom zbog postojanja više kategorija u okviru jedne varijable.

Tabela 3.1: Prikaz rezultata T-testa između varijabli anksioznost i spol

Anksioznost	Spol	N	AS	SD	SpAS	Razlika AS	Sp razlike	T- test	df	p
	Žensko	67	15,8	9,1	1,11					
	Muško	37	13,8	11,03	1,81					
	Ukupno	104								

Dobiveni rezultat T-testa od .991 na nivou značajnosti od .324 nam pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u anksioznosti između ženskih i muških ispitanika našeg istraživanja.

Tabela 3.2: Prikaz rezultata Kruskal–Walisovog testa između varijable anksioznosti i dobi ispitanika i ukupnog radnog staža ispitanika

	Anksioznost i dob	Anksioznost i ukupni radni staž
Hi kvadrat	4,151	.449
df	2	3
Značajnost	.125	.930

Dobili smo rezultat da razlika u aritmetičkim sredinama između anksioznosti i dobi ($H_i=4,151$; $p=.125$) nije statistički značajna. Također, razlika u aritmetičkim sredinama između anksioznosti i ukupnog radnog staža ($H_i=.449$; $p=.930$) nije statistički značajna. Ovo možemo vidjeti iz tablice 3.2.

Naime, ovi rezultati pokazuju da anksioznost ispitanika našeg istraživanja ne varira u odnosu na spol, dob i ukupni radni staž, odnosno, može se pojavi-

ti u bilo kojem dobu, bez obzira na ukupni radni staž ili spol naših ispitanika. Mladi i stari, muški i ženski, kao i oni sa manje ili više radnog staža su podjednako podložni pojavi anksioznosti.

Zaključak

Brojna su istraživanja na temu zadovoljstva poslom i faktora koji utiču na isto. Međutim, rezultati su različiti. Veoma je zanimljiv podatak jednog istraživanja o ovoj temi sa područja Srbije, gdje su došli do zaključka da je više od 10% nezadovoljnih i da bi više od 62% zaposlenih u zdravstvu promijenilo posao, ali ljudi i dalje rade na svojim pozicijama.

Iz jednog istraživanja u Americi smo dobili podatak da dobra ravnoteža između posla i privatnog života i zadovoljstvo poslom podstiču etično ponašanje radnika. (Iz ispitivanja više od hiljadu odraslih zaposlenih Amerikanaca.)

Neka druga istraživanja sa područja Hrvatske više su osvrnuta na spolne razlike u zadovoljstvu poslom i njihovim faktorima. Prema rezultatima istraživanja, muškarci i žene ne vrednuju jednako pojedine aspekte posla. Muškarcima su na poslu vrlo važni bonusi, beneficije i nagrade, dok je ženama to znatno manje važno. Muškarci su spremni uložiti dodatni trud (i žrtvovati slobodno vrijeme) ne bi li se istakli izvanrednim rezultatima i povećali mjesečna primanja, a važan im je i status koji dodatne beneficije omogućuju.

Ženama je važnije u kakvoj okolini rade. Ako su pristojno i pošteno plaćene, žene će više cijeniti skladni odnos s nadređenim nego mogućnost dodatne zarade. Važnost nematerijalnih faktora potvrđena je u još jednom podatku: opisujući svoj tipičan radni dan, žene u većoj mjeri od muškaraca (60% žene, 51% muškaraca) ističu kako imaju dovoljno vremena za privatni život. Važnost ravnoteže uspjeha u privatnom životu i uspješne karijere kod žena je očito izražena, pa će one tako i postaviti prioritete.

Pretpostavimo da remećenje nivoa vrednovanja stvari, kako kod muškaraca tako i kod žena, može dovesti do neravnoteže, a ovakvo stanje neravnoteže dovodi do stresne situacije koja opet može probuditi anksioznost. Međutim, ovo bi se trebalo dodatno istražiti.

Kako smo vidjeli, u našem istraživanju nema razlike u anksioznosti s obzirom na spol, dob ili radni staž, u odnosu na naš uzorak istraživanja. Nema ni razlike u zadovoljstvu poslom s obzirom na spol i dob, ali postoji razlika u istom s obzirom na ukupni radni staž.

Nedostatak istraživanja sa ovom temom na području Bosne i Hercegovine objašnjavamo i dalje veoma teškom ekonomskom situacijom i problematičnim poslijeratnim periodom, gdje se više rade istraživanja u vezi sa poslijeratnim posttraumatskim sindromom.

Naravno zapazili smo i manjak ovakvih istraživanja sa zaposlenim u školama. Istraživanja u školama se uglavnom odnose na zadovoljstvo trenutnim planom i programom rada, kao i analize rada sa djecom sa posebnim potrebama, te istraživanja koja se odnose na analizu multimedijalnog oblika nastave, te smo

stoga sprovedi istraživanje na temu zadovoljstvo poslom i anksioznost na nama dostupnom uzorku ispitanika.

Literatura

- Aronson 2005: E. Aronson i dr., *Socijalna psihologija*, Zagreb: Mate.
- Bajraktarević 2003: J. Bajraktarević, *Metodologija psiholoških istraživanja*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Berger 2002: J. Berger, *Psihološki potporni sistem*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju,
- Dunderović 2005: R. Dunderović, *Osnovi psihologije menadžmenta*, Novi Sad: Fakultet za menadžment.
- Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Kinicki 2000: A. Kinicki i dr., *A panel study of coping involuntary job loss*, <<http://www.jstor.org/stable/1556388>>, pristupljeno: 25. 06. 2009.
- Krnetić 2004: I. Krnetić, *Anksioznost*, <<http://www.krnetic.com/anksioznost.html>>, pristupljeno: 25. 06. 2009.
- Nešić 2009: L. Nešić, *Konflikti i stres*, Novi Sad: Skripta.
- Olport 1937: G. Allport, *Uvod u psihologiju ličnosti*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Rot 2003: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petz 1992: B. Petz, *Psihologijski rječnik*, Zagreb: Prosvjeta.
- Zvonarević 1985: M. Zvonarević, *Socijalna psihologija*, Zagreb: Školska knjiga.

Alma H. Solaković

JOB SATISFACTION AND ANXIETY

Summary

The idea for such research emerged from the practical needs, and it represents the attempt of the scientific review of the actual state of job satisfaction and anxiety at certain numbers of educational workers.

The research is of non-experimental, transversal character. The data were collected in 2008/2009 school year. The respondents were the educational workers from Elementary School "6th March" and High school in Hadžići.

For the instrument we used Brayfield-Rothe scale for questioning of job satisfaction and Taylor's modified scale for questioning anxiety.

After we had collected the data, we analysed them in SPSS programme by various statistical methods. We used Pearson's coefficient for questioning relations, T-test and Hi square for questioning differences among variables.

The results indicate the low level of connection between the variables such as job satisfaction and anxiety, and that there are the differences between male and female respondents and relating years of service.

We concluded that the anxiety of the respondents did not vary regarding the sex, age and years of service and that it might occur at any age regardless of the mentioned.

ЕМОЦИОНАЛНА ЕМПАТИЈА И АГРЕСИВНО ПОНАШАЊЕ УЧЕНИКА

Апстракт: На узорку од 176 испитаника (ученици VIII и IX разреда основних школа на подручју Источног Сарајева, од чега 90 мушких и 77 женских, узраста 13 и 14 година) испитано је и сагледане су релације између агресивног понашања ученика (посматраног кроз физичку манифестну, вербалну манифестну, индиректну, физичку латентну и вербалну латентну агресивност), с једне стране, те емоционалне емпатије с друге. Агресивност је установљена на основу упитника за испитивање агресивног понашања, а емоционална емпатија је установљена на основу скале емоционалне емпатије. Анализом резултата утврђено је да не постоји статистички значајна разлика између емоционалне емпатије и агресивног понашања.

Кључне ријечи: емоционална емпатија, агресивност, агресивно понашање, adolescence, ученици.

Уводне напомене

Емоционална емпатија и агресивно понашање без сумње чине важан аспект емоционалног и социјалног развоја сваког човјека. Живећи у социјалној средини људи су ослоњени једни на друге, помажу једни другима, неко више, неко мање, “а скоро свакодневно помажемо једни друге у малим стварима”. (Хофман 2003: 11) С друге стране заједнички живот детерминише и разупличите облике неслагања међу људима и мање или веће сукобе. Стога је релевантно анализирати у каквим су релацијама емоционална емпатија и агресивно понашање.

Емпатија

„Емпатија указује на саживљавање посматрача са психичким свијетом друге особе, што не подразумеива и уживљавање и проживљавање истих стања.“ (Костић 1996: 177) „Психолози дефинишу емпатију на два начина: (а) емпатија је когнитивна свесност о унутрашњим стањима друге особе, тј. њеним мислима, осјећањима, опажањима и намерама; (б) емпатија је посредована емотивна реакција на другу особу.“ (Хофман 2003: 37) Емпатија садржи у себи двије компоненте, емоционалну и рационалну, јер бити емпатичан значи осјећати шта други осјећају (бол, тугу, радост, забринутост и сл.), али исто тако бити у стању те исте емоције рационално (интелектуално) разумјети.

* ljubica.dragisic@gmail.com

Почетне фазе развоја емпатије могу се запазити са првим данима живота дјетета, нпр. одавно је познато да када беба чује другу бебу како плаче и сама почиње да плаче, иако тај плач није израз праве потпуне емпатије, већ одговор новорођенчета на звук који доживљава као узнемирујући, јер не разликују себе од других. Да би дијете изразило свој властити у адолесценцији, мора да се „одвоји“ од родитеља и да успостави односе са другима ван његове породице. У овом процесу често се деси да је дијете заинтересовано само за себе и своје потребе, те се може примијетити емоционална неосјетљивост и недостатак емпатије. Да би се овај период успјешно превазишао, потребно је да родитељи дјеци помажу да развијају осјећај за друге људе, да уколико примијете да њихова дјеца показују недостатак емпатије за ближње кажу да је такво понашање строго забрањено и да замисле како би њима било да се тако према њима други понашају. Према Хофману (2003), капацитет за емпатију се развија скоро универзално до адолесценције. Што значи да сваки нормално развијен адолесцент има способност емпатије, само је разлика међу њима у томе колико користе те способности. Јачина доживљаја емпатије код свих људи није иста, то зависи од тога колико су им развијене способности за емпатију.

Агресивност и агресивно понашање

„Агресивност, особина личности, да се мање више досљедно, према својој ближој и даљој околини односи непријатељски и разорно.“ (Костић 1996: 36) Под агресивним понашањем означавамо понашање, чији је циљ напад (физички или вербални) на другу особе с намјером да се другој особи нанесе штета. Агресивност има у себи непријатељску намјеру, циљ агресивности не мора бити само физичко оштећење, већ може бити и духовно и не мора бити само усмјерена према човјеку, често је усмјерена и према другим живим бићима, као према објектима и стварима.

„Из психијатријске перспективе агресивно и антисоцијално понашање често се односи на поремећај опхођења и поремећај с пркошењем и супротстављањем.“ (Essau, Conradt 2006: 16) Облици агресивног испољавања су многобројни и различити, крећу се од провоцирања, изругивања па преко физичког повређивања, крвних деликта, убиства и самоубиства. Можемо разликовати *отворене* и *прикривене* облике агресивности. Отворена агресивност подразумева отворено испољавање насиља, нпр. физички обрачуни, употреба оружја с непријатељском намјером. Дјеца отвореног антисоцијалног понашања склона су реаговати раздражљивије на непријатељску ситуацију од дјете која показују прикривено агресивно понашање. Прикривену агресивност карактеришу прикривени агресивни поступци који се догађају потајно, нпр. крађе, подметање пожара, бјежање са наставе, бјежање од куће. Дјеца прикривеног антисоцијалног понашања мање су друштвена, бојажљива су и неповјерљива према другима. Агресивно пона-

шање може се разликовати с обзиром на начин испољавања агресивности, па тако се разликује *физичка* и *вербална* агресивност. (Essau, Conradt 2006)

Постоји велики број различитих теорија тј. схватања и тумачења агресивности. Према узроку агресије који поједине теорије наглашавају можемо их подијелити у пет скупина.

Прву групу чине инстинктивистичке теорије, које сматрају да је агресивно понашање детерминистички одређено инстинктом. У другу групу сврстане су теорије по којима до агресивности долази због дјеловања фрустрације, док је за теорије треће групе агресија један од научених облика понашања. Четврта група теорија агресивно понашање објашњава кроз анализе когнитивно-информационог функционисања човјека, теорије пете групе наглашавају важност биолошко-физиолошких структура у организму.

Све покушаје да се објасни поријекло агресивног понашања можемо сврстати у три групе: а) схватања менталних и урођених снага људског понашања, б) схватања која прихватају у рођене елементе као компоненту агресивног понашања, али истичу и значај срединских услова, као и важност учења и в) схватања која сматрају да је агресивно понашање искључиво или првенствено стечено понашање. (Рот 2008)

Што се тиче начина изражавања агресивности, осим подјеле на физичку и вербалну, постоји подјела и на латентну и манифестну агресивност. *Латентна агресивност* је релативно трајна и стабилна карактеристика појединца да у провокативним ситуацијама реагује порастом емоционалне тензенетске и појавом тенденције за напад на извор фрустрације, тј. агресивном мотивацијом. У подлози латентне агресивности налазе се углавном промјене које се у одређеној ситуацији збивају у вегетативном нервном систему (генетска детерминанта) те мањим дјелом искуством у перципирању одређених ситуација.

Манифестну агресивност је релативно трајна стабилна карактеристика појединца да у провоцирајућим ситуацијама реагује физичком или вербалном агресијом, усмјереном или на извор фрустрације, или на неке супституирајуће циљеве. Испољавање манифестне агресије је, према томе функција латентне агресивности и механизма инхибиције агресије. Коначно, с обзиром на то према коме је усмјерена агресија, разликујемо *директну* и *индиректну*, помјерену агресију. „До помјерања агресивности долази из различитих узрока: јер се плашимо санкција ако усмјеримо агресивност на онога ко је изазвао фрустрацију или зато што смо научили да агресију усмјеравамо према одређеним особама. У таквим случајевима ми тражимо замјену за објекат на коме ћемо испољити агресивност, преносимо агресивност са извора који је изазвао агресивно осјећање на друге објекте који га, уствари, нису изазвали.“ (Рот 2008: 277) Истраживања показују да ће нека особа утолико вјероватније постати објекат према којој ће се усмјерити агресивност, уколико је сличнија стварном извору агресивних осјећања. Међутим, таква особа истовремено, уколико је сличнија извору који је иза-

звао фрустрацију, утолико више и изазива и уздржавање од испољавања агресивности из истог разлога из којег и изазивач фрустрације. (Рот 2008)

Методологија истраживања

Предмет овог емпиријско-неексперименталног истраживања јесте испитивање и сагледавање релације између агресивног понашања ученика посматраног кроз (физичку манифестну, вербалну манифестну, индиректну, физичку латентну и вербалну латентну агресивности) с једне стране те емоционалне емпатије с друге, код ученика на крају основне школе.

Научни циљ истраживања односи се на проучавање повезаности унутар и између повезаних варијабли. *Практични циљ* је у томе што ћемо на основу добијених резултата моћи објективније да сагледамо релације између емоционалне емпатије и вербално манифестну агресивност, физичку манифестну агресивност, индиректна или помјерена агресивност, вербална латентна агресивност и физичку латентну агресивност.

У овако конципираном истраживању полази се од генералне претпоставке да су анализиране варијабле емоционалне емпатије и агресивног понашања врло различитог карактера те да их у том смислу можемо посматрати као снажне изворе низа разлика.

*Метод*е које су коришћене у овом раду су емпиријски неекспериментални метод и метод теоријске анализе.

Мјерни инструменти који су коришћени су: скала емоционалне емпатије и упитник за испитивање агресивног понашања. Скала емоционалне емпатије (Работег-Шарић 1993) коришћена је за самопројену тенденције реаговања на ситуацију изазвану емоционалним стањем друге особе. Ајтеми ове скале односе се на доживљавање емоција као реакције на емоционално стање друге особе, затим на бригу за особе које су у непријатној ситуацији и емоционалну узнемиреност изазвану непријатним искуством друге особе. Састоји се од 19 тврдњи. Задатак испитаника је да за сваку од 19 тврдњи процјени у којој мјери се одређена тврдња односи на њега. Процјене су од 0 (уопште се не односи на мене) до 4 (у потпуности се односи на мене). Упитник за испитивање агресивног понашања (Жужул 1987) код дјете и адолесцената коришћен је за процјењивање агресивног понашања у ситуацијама које такво понашање провоцирају, односно мјерењу импулсивне реакције агресивности. Састоји се од 15 тврдњи-ситуација, са којима се стално сусрећемо у свакодневном животу и за сваку од тих ситуација предвиђено је 5 могућих реакција. Ситуације представљају узорак провоцирајућих ситуација с којима се најчешће сусрећемо у свакодневном животу. Пет најчешћих одговора понуђених за сваку ситуацију представљају један од пет модалитета импулсивне агресивности: а) вербална манифестна агресивност ; б) физичка манифестна агресивност; в) индиректна или помјерена агресивност; г) вербална латентна агресивност и д) физичка латентна агресивност.

Узорак испитаника у истраживању сачињавали су ученици VIII и IX разреда основних школа на подручју Источног Сарајева. У истраживању је учествовало 167 учесника, од чега 90 мушких и 77 женских, узраста 13 и 14 година.

Резултати истраживања

Дистрибуција резултата на скали емоционалне емпатије

У овом дијелу рада, приказаћемо добијене резултате, интерпретирати их и извести одговарајуће закључке. Најприје ћемо анализирати добијене резултате на Скали емоционалне емпатије на укупном узорку од $N=167$ испитаника.

Табела 1. Вриједности тврдњи на скали емоционалне емпатије на узорку N=167 испитаника

ТВРДЊЕ	Уопште се не односи на мене	Дјелимично се односи на мене	Односи се и не односи на мене	Већином се односи на мене	У потпуности се односи на мене	SV
8. Често ме неке ситуације или људи дирну у срце.	9	8	16	37	97	3,23
	5,4	4,8	9,6	22,2	58,1	
12. Кад се неком изненада нешто лоше догоди, осјећам непријатност и страх.	12	5	29	36	85	3,06
	7,2	3,0	17,4	21,6	50,9	
18. Ужасно се осјећам ако некоме морам саопштити лошу вијест	16	15	14	28	94	3,01
	9,6	9,0	8,4	16,8	56,3	
5. Погађа ме кад видим да је неко од мојих пријатеља ту-жан.	9	20	23	42	73	2,90
	5,4	12,0	13,8	25,1	43,7	
9. Буде ми жао јако стидљивих људи када се нађу у новом друштву.	8	22	29	29	79	2,89
	4,8	13,2	17,4	17,4	47,3	
6. Узнемири се кад видим да други плачу	17	10	26	39	75	2,87
	10,2	6,0	15,6	23,4	44,9	
11. Ако су други око мене весели, осјећам се сретним.	14	20	22	40	71	2,80
	8,4	12,8	13,2	24,0	42,4	
4. Да бих боље разумио своје пријатеље, покушавам замислити шта бих учинио да сам у њиховој ситуацији.	1	40	24	38	64	2,99
	,6	24,0	14,4	22,8	38,4	
3. Несрећа других људи ме јако онерасположи.	17	26	9	46	69	2,74
	10,2	15,6	5,4	27,5	41,3	
19. За мене се може рећи да сам особа „меког срца“	20	18	21	34	74	2,74
	12,0	10,8	12,6	20,4	44,3	
16. Кад ме неко наљути, покушавам замислити шта га је навело да се тако понаша.	16	24	21	37	69	2,71
	9,6	14,4	12,6	22,2	41,3	
7. Кад ми пријатељ прича о својим проблемима покушавам га потпуно разумјети.	17	17	28	44	61	2,69
	10,2	10,2	16,8	26,3	36,5	
1. Растужим се кад видим беспомоћне људе.	16	25	22	47	57	2,62
	9,6	15,0	13,2	28,1	34,1	
13. Ако неког ненамјерно повриједим, покушавам да замислим како би мени било да сам на његовом мјесту.	18	22	19	54	54	2,62
	10,8	13,2	11,4	32,3	32,3	
14. Често ме брине судбина људи који су мање сретни од мене.	22	22	29	30	64	2,55
	13,2	13,2	17,4	18,0	38,3	
15. Кад видим да неког желе преварити или насамарити, пожелим га заштитити.	27	19	27	40	54	2,45
	16,2	11,4	16,2	24,0	32,3	
2. Прије него што ћу нешто приговорити, помислим како би мени било да ме критикују.	25	18	38	32	54	2,43
	15,0	10,8	22,8	19,2	32,3	
17. Понекад ме ријечи неке пјесме могу дубоко дирнути.	33	18	24	31	61	2,41
	19,8	10,8	14,4	18,6	36,5	
10. Веома се наљутим кад видим да се с неким лоше поступа.	33	18	31	44	41	2,25
	19,8	10,8	18,6	26,3	24,6	

Анализом тврдњи које чине скалу емпатије видимо да се њихов распон креће од 2,25 до 3,23. Више скалне вриједности означавају већи степен емпатичности. Можемо примијетити да највеће скалне вриједности имају тврдња *често ме неке ситуације или људи дирну у срце* и *кад се неком изненада нешто лоше догоди, осјећам непријатност и страх*, а најниже скалне вриједности имају тврдње *понекад ме ријечи неке пјесме могу дубоко дирнути* и *„веома се наљутим кад видим да се с неким лоше поступа“*.

Анализом фреквенција у табели 1. можемо видјети да су понуђене тврдње у различитој мјери подржане. Код тврдње „*често ме нека ситуација или људи дирну у срце*“ 97 испитаника или 58,1% одговорило је да се у потпуности ова тврдња односи на њих, што показује да су углавном осјећају емпатију према другим људима.

Код тврдње „*веома се наљутиш кад видим да се с неким лоше поступа*“ добили смо сљедеће одговоре: већином се односи на мене 44 или 26,3 % и у потпуности се односи на мене 41 или 24,6 %. Па можемо закључити да више од половине испитаника има емпатичан став према људима са којима се лоше поступа.

Сви ови подаци нам омогућавају закључак да испитаници испољавају висок степен емпатије. Више од половине има емпатичан став према беспомоћним људима, више од $\frac{2}{3}$ сматра да их несрећа других људи јако онерасположи, такође у стању су да разумију своје пријатеље покушавајући сами себе да замисле у сличним ситуацијама и самим тим у стању су да емпатишу са њима. Више од половине испитаника каже да се узнемири кад је неко од њихових пријатеља тужан.

Анализом дистрибуције одговора испитаника на скали емоционалне емпатије утврдили смо да најнижи скор који су испитаници постигли износи 7, а највиши 77. Вриједност аритметичке средине је 51,952, а стандардне девијације 14,647.

Нормалност дистрибуције је испитивана помоћу Колмогоров-Смирновог теста и на основу добијених вриједности може се закључити да она статистички значајно одступа од нормалне расподеле ($St = .124$, $df = 167$, $p = .000$).

Дистрибуција резултата на скали за испитивање агресивног понашања

Користећи Упитник за испитивање агресивног понашања (Жужул 1987) добили смо резултате које смо разврстали у пет субскала и то према врсти агресивности тако смо добили субскалу вербално манифестне агресивности, субскалу физичке манифестне агресивности, субскалу индиректне или помјерене агресивности, субскалу вербално латентне агресивности и субскалу физичке латентне агресивности.

Табела 2. Вриједности тврдњи на субскали вербално манифестне агресивности

Тврдње које се односе на вербално манифестну агресивност	никад	ријетко	понекад	често	врло често	SV
вичем и псујем	53	29	21	19	45	2,84
	31,7	17,4	12,6	11,4	26,9	
опсујем га	46	34	24	31	32	2,81
	27,5	20,4	14,4	18,6	19,2	
издерем се на њега	37	21	34	72	3	2,79
	22,2	12,6	20,4	43,1	1,8	
оштро га упозорим да шути	47	42	22	21	35	2,73
	28,1	25,1	13,2	12,6	21,0	
почнем викати на њега	66	22	15	21	43	2,72
	39,5	13,2	9,0	12,6	25,7	
викнем на њега	66	31	16	20	34	2,55
	39,5	18,6	9,6	12,0	20,4	
псујем на сав глас	69	25	23	20	30	2,50
	41,3	15,0	13,8	12,0	18,0	
вичем на њега	80	21	20	13	33	2,39
	47,9	12,6	12,0	7,8	19,8	
псујем	75	26	22	13	31	2,40
	44,9	15,6	13,2	7,8	18,6	
добро се извичем на њега	78	29	19	12	29	2,31
	46,7	17,4	11,4	7,2	17,4	
свађао се с њима	81	25	20	16	25	2,28
	48,5	15,0	12,0	9,6	15,0	
свађам се	81	27	17	17	25	2,27
	48,5	16,2	10,2	10,2	15,0	
вичем и псујем	92	21	19	9	26	2,14
	55,1	12,6	11,4	5,4	15,6	
изгрдим трговца	91	27	10	18	21	2,11
	54,5	16,2	6,0	10,8	12,6	

Анализом тврдњи које чине скалу вербално манифестне агресивности видимо да се њихов распон креће од 2,11 до 2,84. Више скалне вриједности означавају већи степен вербално манифестне агресивности. Можемо примијетити да највеће скалне вриједности имају тврдње „вичем и псујем“ и „опсујем га“, а најниже скалне вриједности имају тврдње „свађам се“, „вичем и псујем“ и „изгрдим трговца“.

Ако анализирамо фреквенције вербално манифестне агресивности долазимо до занимљивих података. Код тврдње „издерем се на њега“ изузетно је висока фреквенција код одговора често, 72 испитаника или 43,1 од укупног броја испитаника. Код тврдње „вичем и псујем“ 91 испитаник или 55,1 % је заокружило одговор никад, а 21 или 12,6 % испитаника је одговорило да ријетко виче и псује. Можемо закључити да нешто мање од $\frac{2}{3}$ испитаника не практикују викање и псовање у свакодневном животу. Код

тврдње „викнем на њега“ 75 испитаника или 44,9 % се определијелило за одговор никад, а 31 или 18,6 % испитаника је определијелило за одговор ријетко. Из горе наведеног можемо закључити да вербално манифестна агресивност није заступљена код тестираних испитаника. Изузетно високе фреквенције су код одговора „никад“ и „ријетко“ скоро код свих тврдњи осим код тврдње под редним бројем 1а „псујем на сав глас“ гдје је нешто већа фреквенција код одговора често, гдје је скоро половина (43,1 %) испитаника одговорила да често псује на сав глас.

Добијени подаци испитани помоћу субскеале вербалне манифестне агресивности показују да су испитаници у највећој мјери испољавали нижи степен манифестне агресивности. Распон резултата се креће од 15 до 75, аритметичка средина износи 37,874, а стандардна девијација 13,691. Резултати Колмогоров-Смирновог теста путем кога смо тестирали нормалност дистрибуције, показују да она статистички значајно одступа од нормалне ($St. = .112$, $df = 167$, $p = .000$).

Табела 3. Вриједности тврдњи на субскали физичке манифестне агресивности

Тврдње које се односе на <i>физичку манифестну агресивност</i>	никад	ријетко	понекад	често	врло често	SV
по потреби га силом ућуткам	31 18,6	30 18,0	30 18,0	19 11,4	57 34,1	3,25
физички га спријечим у томе	30 18,0	33 19,8	36 21,6	25 15,0	43 25,7	3,11
гурам и ја њега	51 30,5	23 13,8	37 22,2	23 13,8	33 19,8	2,78
потукао се	49 29,3	39 23,4	34 20,4	15 9,0	30 18,0	2,63
ударим га	41 24,6	42 25,1	45 26,9	26 15,6	13 7,8	2,57
ако ми се супротстави и ударим га	64 38,3	30 18,0	28 16,8	15 9,0	30 18,0	2,50
толико се наљути да га ударим	73 43,7	29 17,4	23 13,8	14 8,4	28 16,8	2,37
толико ме наљути да га бацим од под	72 43,1	28 16,8	27 16,2	14 8,4	26 15,6	2,37
физички казним онога ко је крив за то	78 46,7	25 15,0	22 13,2	12 7,2	30 18,0	2,35
ударим га	76 45,5	32 19,2	20 12,0	11 6,6	28 16,8	2,30
толико ме наљути да га на крају ударим	81 48,5	23 13,8	23 13,8	13 7,8	27 16,2	2,29
гађам телевизор првим предметом који ми је при руци	86 51,5	18 10,8	23 13,8	10 6,0	30 18,0	2,28
бацим му лопту у лице	81 48,5	28 16,8	15 9,0	17 10,2	26 15,6	2,28
потучем се	82 49,1	33 19,8	24 14,4	13 7,8	15 9,0	2,08
бацим робу трговцу пред ноге	94 56,3	25 15	20 12	11 6,6	17 10,2	1,99

Анализом тврдњи које чине скалу вербално манифестне агресивности видимо да се њихов распон креће од 1,99 до 3,25. Више скалне вриједности означавају већи степен вербално манифестне агресивности. Највеће скалне вриједности имају тврдња „*по потреби га силом ућуткам*“ и „*физички га спријечим у томе*“,

Из горе наведених података можемо видјети су углавном високе фреквенције код одговора никад и ријетко. Код тврдње „*потучем се*“ одговор никад је заокружило 49, 1% испитаника и одговор понекад 19,8 % испитаника, што износи нешто мање двије трећине од укупног броја испитаника. Највећа фреквенција је код тврдње „*бацим робу трговцу пред ноге*“

гдје је чак 95 испитаника или 56,3 % заокружило одговор никад, а 25 или 15 % испитаника је заокружило одговор ријетко.

Када се ради о физичкој манифестној агресивности можемо закључити да су у већини случајева испитаници заокружили одговор никад или ријетко. Код понуђених тврдњи углавном се половина или трећина испитаника одлучила за ове одговоре. Из наведених података се може видјети да физичка манифестна агресивност није или је заступљена у појединим ситуацијама код ученика на крају основне школе.

Анализом дистрибуције одговора испитаника на субскали физичке манифестне агресивности утврђено је да најнижи скор који су испитаници постигли износи 15, а највиши 75. Вриједност аритметичке средине је 37,144, а стандардне девијације 13,803. Резултати добијени коришћењем Колмогоров-Смирновог теста указују на статистички значајно одступање добијене дистрибуције од нормалне ($St. = .100$, $df = 167$, $p = .021$).

Табела 4. Вриједности тврдњи на субскали индиректне или помјерене агресивности

Тврдње које се односе на <i>индиректну или помјерену агресивност</i>	никад	ријетко	понекад	често	врло често	SV
љутито вичем на свакога ко жели да ми помогне	63 37,7	26 15,6	23 13,8	19 11,4	36 21,6	2,63
вичем на возача	66 39,5	36 21,6	20 12,0	21 12,6	24 14,4	2,41
псујем све и говорим како су људи некултурни	80 47,9	30 18,0	17 10,2	18 10,8	22 13,2	2,23
и сам се убацим преко реда	82 49,1	27 16,2	21 12,6	20 12,0	17 10,2	2,18
разбијем неки предмет	85 50,9	31 18,6	18 10,8	10 6,0	23 13,8	2,13
искалио срџбу на некој играчки	88 52,7	27 16,2	17 10,2	16 9,6	19 11,4	2,11
искалим своју љутњу на неком другом	93 55,7	35 21,0	16 9,6	12 7,2	11 6,6	1,88
осветим се на некој његовој ствари	88 52,7	36 21,6	20 12,0	8 4,8	15 9,0	1,96
посвађам се са сваким ко ме покуша умирити	96 57,5	28 16,8	11 6,6	7 4,2	25 15,0	2,02
најрадије бих га ударио у најближу ствар	95 56,9	30 18,0	13 7,8	11 6,6	18 10,8	1,96
љутито разбацујем ствари, па макар их и разбио	105 62,9	21 12,6	13 7,8	15 9,8	13 7,8	1,86
почнем да псујем све редом	107 64,1	20 12,0	12 7,2	13 7,8	15 9,0	1,86
осветим се на некој његовој ствари	107 64,1	21 12,6	14 8,4	14 8,4	11 6,6	1,81
љутито залупим вратима	109 65,3	20 12,0	15 9,0	11 6,6	12 7,2	1,78
почнем ударати шаком од сто	109 65,3	25 15,0	11 6,6	8 4,8	14 8,4	1,76

Анализом тврдњи које чине скалу индиректне или помјерене агресивности видимо да се њихов распон креће од 1,76 до 2,63. Више скалне вриједности означавају већи степен индиректне или помјерене агресивности. Видимо да највеће скалне вриједности имају тврдња „*љутито вичем на свакога ко жели да ми помогне*“ и „*вичем на возача*“. Примјећујемо да су скалне вриједности ниске што значи да ова врста агресивности није изражена код ученика.

Из табеле су може примијетити да је на субскали индиректне или промјенљиве агресивности највеће фреквенције код одговора никад и ријетко. Код тврдње „*почнем ударати шаком од сто*“ чак 109 или 65,3 % испитаника је заокружило одговор никад, а 25 или 15 % испитаника је зао-

кружило одговор ријетко. Ово на показује да $\frac{2}{3}$ испитаника не практикују да ударају шаком од сто. Код тврдње „почнем да псујем све редом“ такође имамо високу фреквенцију код одговора никад, 107 испитаника или 64,1 %, а код одговора ријетко 21 или 12,00 % испитаника, што показује да код испитаника није заступљена агресивност која се манифестује на овај начин.

На субскали индиректне или помјерене агресивности најнижи резултат који су постигли испитаници је 15, а највиши 75. Аритметичка средина износи 30,593, а стандардна девијација 13,932. Добијени подаци показују да су се одговори испитаника груписали око нижих вриједности што указује на нижи степен испољавања индиректне или помјерене агресивности. Резултати добијени коришћењем Колмогоров-Смирновог теста указују на статистички значајно одступање добијене дистрибуције од нормалне ($St. = .165$, $df = 167$, $p = .000$).

Табела 5. Вриједности тврдњи на субскали вербално латентне агресивности

Тврдње које се односе на <i>вербално латентну агресивност</i>	никад	ријетко	понекад	често	врло често	SV
пожелим му псовати све по реду	56 35,3	30 18,0	24 14,4	21 12,6	33 19,8	2,63
најрадије бих псовао све по реду	68 40,7	28 16,8	26 15,6	15 9,0	30 18,0	2,47
најрадије бих се извикао на њега, али прешутим	69 41,3	34 20,4	29 17,4	14 8,4	21 12,6	2,31
псовао бих, али се суздржим	79 47,3	27 16,2	20 12,0	19 11,4	22 13,2	2,27
пожелим да се добро извичем на њега	84 50,3	40 24,0	25 15,0	10 6,0	8 4,8	1,91
кажем му све најгоре у лице	79 47,3	39 23,4	24 14,4	9 5,4	16 9,6	2,07
помислим да псујем али се суздржим	94 56,3	21 12,6	20 12,0	16 9,6	16 9,6	2,04
пожелим га испсовати	100 59,9	18 10,8	21 12,6	7 4,2	21 12,6	1,99
пожелим га испсовати	95 56,9	25 15,0	19 11,4	14 8,4	14 8,4	1,96
пожелио бих псовати, али ипак прећутим	99 59,3	20 12,0	19 11,4	16 9,6	13 7,8	1,95
најрадије бих псовао на сав глас	90 65,9	32 14,4	22 9,0	9 2,4	14 8,4	1,95
викао бих на њега, али се суздржим	90 53,9	32 19,2	21 12,6	13 7,8	11 6,6	1,94
најрадије бих га опсовао, али се суздржим	99 59,3	24 14,4	22 13,2	8 4,8	14 8,4	1,89
пожелим му рећи све у лице све што заслужује	97 58,1	26 15,6	21 12,6	11 6,6	12 7,2	1,89
пожелим се свађати	110 65,9	24 14,4	15 9,0	4 2,4	14 8,4	1,73

Анализом тврдњи које чине скалу вербално латентне агресивности да се њихов распон креће од 1,73 до 2,63. Више скалне вриједности означавају већи степен вербално латентне агресивности. Видимо да највеће скалне вриједности имају тврдња „најрадије бих псовао све по реду“ и „пожелим му псовати све по реду“. Можемо примијетити да су на субскали индиректне или промјенљиве агресивности највеће фреквенције код одговора никад и ријетко. С обзиром да средње вриједности нису високе можемо закључити да вербално латентна агресивност није изражена кад ученика на крају основне школе.

Анализом дистрибуције одговора испитаника на субскали вербалне латентне агресивности утврђено је да најнижи скор који су испитаници

постигли износи 15, а највиши 75. Вриједност аритметичке средине је 30,988, а стандардне девијације 12,646. Добијени подаци указују на груписање одговора око нижих вриједности. Резултати добијени коришћењем Колмогоров-Смирновог теста указују на статистички значајно одступање добијене дистрибуције од нормалне ($St. = .100$, $df = 167$, $p = .000$).

Табела 6. Вриједности тврдњи на субскали физичке латентне агресивности

Тврдње које се односе на <i>физичку латентну агресивност</i>	никад	ријетко	понекад	често	врло често	SV
најрадије бих га ударио, али се суздржим	41	30	44	27	25	2,79
	24,6	18,0	26,3	16,2	15,0	
најрадије бих шамаром смањio његову тврдоглавост	50	39	25	27	26	2,64
	29,9	23,4	15,0	16,2	15,6	
пожелим разбити телевизор	75	31	26	24	29	2,62
	34,1	18,6	15,6	14,4	17,4	
најрадије бих га истукао али се суздржим	59	31	27	19	31	2,59
	35,3	18,6	16,2	11,4	18,6	
осјећао жељу да се потучем, али бих се суздржао	53	37	33	19	25	2,56
	31,7	22,2	19,8	11,4	15,0	
најрадије бих га истукао	62	30	30	18	27	2,51
	37,1	18,0	18,0	10,8	16,2	
радо бих га шамаром научио реду	61	27	35	24	20	2,49
	36,5	16,2	21,0	14,4	12,0	
најрадије бих га избацио из аутобуса	68	31	29	15	24	2,38
	40,7	18,6	17,4	9,0	14,4	
пожелим гађати трговца робом у главу	64	42	22	18	21	2,34
	38,3	25,1	13,2	10,8	12,6	
најрадије бих га ударио	76	27	26	16	22	2,29
	45,5	16,2	15,6	9,6	13,2	
пожелим разбити тај предмет	79	33	14	16	25	2,25
	47,3	19,8	8,4	9,6	15,0	
пожелим га испребијати	58	36	38	17	18	2,41
	43,7	21,6	22,8	10,2	10,8	
пожелим разбити све око себе	82	27	19	20	19	2,20
	49,1	16,2	11,4	12,0	11,4	
најрадије бих га шамаром научио пристојности	85	29	22	10	21	2,12
	50,9	17,4	13,2	6,0	12,6	
најрадије бих га шамаром ућуткао	111	16	15	8	17	1,83
	66,5	9,6	9,0	4,8	10,2	

Анализом тврдњи које чине скалу физичке латентне агресивности можемо примјетити да се њихов распон креће од 1,83 до 2,79. Више скалне вриједности означавају већи степен физичке латентне агресивности. Видимо да највеће скалне вриједности имају тврдња „*љутито вичем на свакога ко жели да ми помогне*“ и „*вичем на возача*“. Можемо закључити да ова врста агресивности није изражена код ученика на крају основне школе.

Подаци из табеле 6. показују да су највеће фреквенције код одговора никад.

Занимљиво је примијетити да је код тврдње „*најрадије бих га ударио, али се суздржим*“ највећа фреквенција код одговора понекад. 44 или 26,3 % испитаника је одабрало овај одговор, док су фреквенције код осталих одговора приближно сличне вриједности. Па тако код одговора никад фреквенција износи 41, ријетко 30, често 27, врло често 25. Код осталих тврдњи фреквенција је највећа код одговора никад, а не постоји велика разлика међу фреквенцијама код осталих одговора. Код тврдње „*најрадије бих га шамаром ућуткао*“ чак 111 испитаника или 66,5 % је одабрало одговор никад, а што износи приближно $\frac{2}{3}$ од укупног броја испитаника.

На субскали физичке латентне агресивности најнижи резултат који су постигли испитаници је 15, а највиши 75. Аритметичка средина износи 30,593, а стандардна девијација 13,932. Добијени подаци показују да су се одговори испитаника груписали око нижих вриједности што указује на нижи степен испољавања индиректне или помјерене агресивности. Резултати добијени коришћењем Колмогоров-Смирновог теста указују на статистички значајно одступање добијене дистрибуције од нормалне ($St. = .093$, $df = 167$, $p = .001$).

Анализом дистрибуција фреквенција на скали упитника за испитивање агресивног понашања код дјеце и адолесцената, а коју смо подијелили у 5 субскала можемо закључити да је највећа фреквенција код одговора никад на свим субскалама. Код свих пет субскала највећа је фреквенција код одговора никад или ријетко, у већини случајева $\frac{2}{3}$ од укупног броја испитаника. Ови резултати нам говоре да је агресивно понашање код ученика на крају основне школе заступљено у веома малом проценту.

Приказ односа између испитаних варијабли

У следећим табелама приказан је у каквом су односу вербална манифестна агресивност, физичке манифестне агресивности, индиректне или помјерена агресивност, вербална латентна агресивност и физичка латентна агресивност и пол испитаника. Такође смо испитали и однос емпатија и појаве поменутих врста агресивности.

Табела 7. Приказ односа вербалне манифестне агресивности и емоционалне емпатије

ЕМПАТИЈА	ВЕРБАЛНА МАНИФЕСТНА АГРЕСИВНОСТ			УКУПНО
	Низак степен	Умјерен степен	Висок степен	
Ниска	21 38,2 %	21 38,2%	13 23,6%	55 100%
Умјерена	21 36,2 %	16 27,6 %	21 36,2 %	58 100 %
Висока	16 29,6 %	17 31,5 %	21 38,9 %	54 100 %
Укупно	58 34,7 %	54 32,3 %	55 32,9 %	167 100 %

Chi-Square =3,841, df=4, p= .428

На основу резултата у табели 7. можемо примијетити да Хи-квадрат који износи 3,841 уз 4 степена слободе није статистички значајан на нивоу 0,05 те закључујемо да не постоје статистички значајне разлике између степена емпатије и вербалне манифестне агресивности.

Табела 8. Приказ односа физичке манифестне агресивности и емоционалне емпатије

ЕМПАТИЈА	ФИЗИЧКА МАНИФЕСТНА АГРЕСИВНОСТ			УКУПНО
	Низак степен	Умјерен степен	Висок степен	
Ниска	22 40 %	13 23,6 %	20 36,4 %	55 100 %
Умјерена	20 34,5 %	22 37,9 %	16 27,6 %	58 100 %
Висока	11 20,4	20 37,0	23 42,6 %	54 100 %
Укупно	53 31,7 %	55 32,9 %	42 35,3 %	167 100 %

Chi-Square =7,486, df=4, p= .112

У табели бр. 8. видимо да Хи-квадрат који износи 7,49 није статистички значајан на нивоу 0,05 те можемо закључити да не постоје статистички значајне разлике између степена емпатије и физичке манифестне агресивности ученика. Значајно је поменути, иако резултати показују да нису добијене статистички значајне разлике, да је код испитаника са високим емпатијом изражен висок степен физичке манифестне агресивности 42,6 %.

Табела 9. Приказ односа индиректна или помјерена агресивност и емоционалне емпатије

ЕМПАТИЈА	ИНДИРЕКТНА ИЛИ ПОМЈЕРЕНА АГРЕСИВНОСТ			УКУПНО
	Низак степен	Умјерен степен	Висок степен	
Ниска	20 36,4 %	16 29,1 %	19 34,5 %	55 100 %
Умјерена	22 37,9 %	15 25,9 %	21 36,2 %	58 100 %
Висока	17 31,5 %	22 40,7 %	15 27,8 %	54 100 %
Укупно	59 35,3 %	53 31,7 %	55 32,9 %	167 100 %

Chi-Square =3,154, df=4, p= .532

На основу анализе резултата у табели бр. 9. видимо да Хи-квадрат који износи 3,15 уз 4 степена слободе није статистички значајан на нивоу 0,05 те закључујемо да не постоје статистички значајне разлике између степена емпатије и индиректне или помјерене агресивности.

Табела 10. Приказ односа вербална латентна агресивност и емоционалне емпатије

ЕМПАТИЈА	ВЕРБАЛНО ЛАТЕНТНА АГРЕСИВНОСТ			УКУПНО
	Низак степен	Умјерен степен	Висок степен	
Ниска	18 32,7 %	18 32,7 %	19 34,5 %	55 100 %
Умјерена	20 34,5 %	15 25,9 %	23 39,7 %	58 100 %
Висока	14 25,9 %	26 48,1 %	14 25,9 %	54 100 %
Укупно	52 31,1 %	59 35,5 %	56 33,5 %	167 100 %

Chi-Square =6,410, df=4, p= .171

Резултати у табели бр. 10. показују да Хи-квадрат није статистички значајан на нивоу 0,05 и да не постоје статистички значајне разлике између степена емпатије и вербално латентне агресивности. Иако не постоје статистички значајне разлике у табели се може примијетити да је 48,1% испитаника који су високо емпатични показали умјерен степен латентне агресивности.

Табела 11. Приказ односа физичке латентна агресивност и емоционалне емпатије

ЕМПАТИЈА	ФИЗИЧКА ЛАТЕНТНА АГРЕСИВНОСТ			УКУПНО
	Низак степен	Умјерен степен	Висок степен	
Ниска	18 32,7 %	19 34,5 %	18 32,7 %	55 100 %
Умјерена	17 29,3 %	18 31 %	23 39,7 %	58 100 %
Висока	18 33,3 %	18 33,3 %	18 33,3 %	54 100 %
Укупно	53 31,7 %	55 32,9 %	59 35,5 %	167 100 %

Chi-Square =,751, df=4, p= .945

Анализом резултата у табели 11. можемо примијетити да Хи-квадрат који износи 0,75, уз 4 степена слободе није статистички значајан на нивоу 0,05 те закључујемо да не постоје статистички значајне разлике између степена емпатије и степена физичке латентне агресивности.

Закључак

Анализом дистрибуције фреквенција на скали емоционалне емпатије утврдили смо да су фреквенције изузетно високе код тврдњи које потврђују присуство емоционалне емпатије. Ови резултати охрабрују из разлога што је развијање емпатије и других облика социјално прихватљивог понашања од великог значаја за остваривање позитивних социјалних односа међу људима.

Дистрибуцијом фреквенција на субскалама агресивности утврдили смо да је највећа фреквенција на одговорима који негирају постојање агресивности. С обзиром да живимо у времену у којем је агресивно понашање посебно изражено (насиље у свакодневном животу, филмови насилног садржаја, цртани филмови са агресивном тематиком, ратови и томе слично) чињеница да смо дошли до оваквих резултата је такође охрабрујућа.

Испитивањем смо утврдили да не постоји статистички значајна разлика између интензитета емоционалне емпатије и агресивности, мада би можда истраживање на већем узорку дало другачије резултате.

Литература

- Божин 2007: А. Божин, *Увод у психологију школског детињства*, Београд: Учитељски факултет.
- Костић 1996: Д. Костић, *Психолошки речник*, Београд: Савремена администрација.

- Крнета 2004: Д. Крнета, *Одабрана поглавља из едукацијске психологије*, Бања Лука: Teacher Training Centre.
- Рот 2010: N. Rot, *Psihologija ličnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Рот 2008: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Хол, Линзи 1983: K.S. Hol, G. Lindzi, *Teorije ličnosti*, Beograd: Nolit.
- Хофман 2003: M. Hofman, *Empatija i moralni razvoj*, Beograd: Dereta.
- Хрњица 2005: S. Hrnjica, *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, Beograd: Naučna knjiga nova.
- Жужул 1989: M. Žužul, *Agresivno ponašanje – Psihologijska analiza*, Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Есау, Конрад 2006: C. S. Essau, J. Conradt, *Agresivnost u djece i mladeži*, Zagreb: Naklada slap.

Ljubica M. Dragišić

EMOTIONAL EMPATHY AND AGGRESSIVE BEHAVIOUR OF STUDENTS

Summary

On the sample of 176 questioned students (eighth and ninth grade students from the elementary schools in East Sarajevo, 90 boys and 77 girls, aged 13 and 14) we examined and analyzed the relations between various aspects of the aggressive behaviour of children. We observed physical and verbal manifestation, indirect, latent physical and verbal aggression from one point of view, and emotional empathy from the other. Aggressiveness is determined by the questionnaire indicating aggressive behaviour, and emotional empathy was determined according to the emotional empathy scale. The analysis of the results showed that there were no statistically significant differences between emotional empathy and aggressive behaviour.

Milica Z. Mitrović*
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Departman za psihologiju
Milica N. Milojević,
Učiteljski fakultet Vranje
Katedra za pedagogiju i psihologiju
Kristina M. Randelović
Filozofski fakultet
Departman za psihologiju

UDK 159.9.072.43
DOI 10.7251/RFFSR1214445M

Originalni naučni rad

PARTNERSKA AFEKTIVNA VEZANOST, SAMOPOŠTOVANJE I EMOCIONALNA KOMPETENTNOST**

Apstrakt: Prema teoriji afektivnog vezivanja, responzivnost i odnos značajnih drugih prema detetu, utiće na formiranje mentalnih modela koji obuhvataju sliku o sebi i drugima. Ovi unutrašnji modeli određuju odnos pojedinca sa drugim ljudima tokom detinjstva i odraslog doba, između ostalog i partnerske veze. U osnovi ovih modela nalaze se dve dimenzije – anksioznost i izbegavanje. Cilj ovog istraživanja je ispitivanje povezanosti dimenzija anksioznosti i izbegavanja sa globalnim samopoštovanjem i emocionalnom kompetentnošću, odnosno njenim aspektima. Pored toga cilj je bio i ispitivanje postojanja statistički značajnih razlika u anksioznosti i izbegavanju između ispitanika različitog pola. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 100 ispitanika, od toga 51 muškog i 49 ženskog pola, starosti od 18 do 45 godina. U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti: Upitnik za procenu iskustva u bliskim, partnerskim vezama (ECR), Rozenbergova skala globalnog samopoštovanja i Upitnik emocionalne kompetentnosti (UEK-45). Rezultati ukazuju na postojanje negativne statistički značajne povezanosti globalnog samopoštovanja sa anksioznošću ($r=-,272$, $p<0,01$) i izbegavanjem ($r=-,525$, $p<0,01$). Dobijena je i negativna statistički značajna korelacija emocionalne kompetentnosti sa izbegavanjem ($r=-,319$, $p<0,01$), odnosno dimenzije izbegavanja sa sledećim aspektima emocionalne kompetencije – sposobnost izražavanja i imenovanja emocija ($r=-,415$, $p<0,01$) i sposobnost upravljanja emocijama ($r=-,317$, $p<0,01$). Kada su u pitanju razlike u izraženosti anksioznosti i izbegavanja s obzirom na pol, rezultati su ukazali da razlike dobijene u ovom istraživanju, nisu statistički značajne. Korelacije koje su dobijene mogu se smatrati očekivanim. Dalja istraživanja mogla bi se usmeriti ka proveriti dobijenih rezultata na većem uzorku uz kontrolu faktora koji mogu uticati na odnos između ispitivanih varijabli.

Ključne reči: partnerska vezanost, anksioznost, izbegavanje, globalno samopoštovanje, emocionalna kompetencija

* m.milica80@gmail.com

** Nastanak ovog rada delimično je finansiran sredstvima Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj u okviru projekta Br. 179002

Uvod

Čovek je socijalno biće koje tokom svog života ostvaruje kontakte i formira odnose sa ljudima u sopstvenom okruženju. Prema teoriji afektivnog vezivanja, potreba za kontaktom predstavlja primarnu ljudsku potrebu (Stefanović-Stanojević, 2006). Pojam afektivne vezanosti u psihologiju uvodi engleski psihoanalitičar Džon Bolbi (Bowlby, 1907-1990, prema Stefanović-Stanojević, 2006) kako bi opisao emocionalnu vezu koja se uspostavlja između deteta i odrasle osobe koja ga neguje, uglavnom majke, a čija je osnovna funkcija dobijanje zaštite od odraslih. Ova veza bi dakle, trebalo da podrazumeva udobnost, sigurnost i podršku (Bowlby, 1982, prema Hamarta, Deniz & Saltali, 2009). Međutim, odrasli, koji se brinu o detetu, na različite načine reaguju na signale koje dete šalje, a kojima ono zapravo ispoljava svoju potrebu za kontaktom. Kvalitet reakcije značajnih odraslih u tom periodu određuje sliku o sebi i drugima, odnosno unutrašnji radni model koje će dete formirati (Stefanović-Stanojević, 2002). Ukoliko osoba koja brine o detetu odgovara na potrebe deteta i ispunjava njegova očekivanja, dete će razviti unutrašnji model sebe koji će podrazumevati pozitivno samovrednovanje i osećanje sigurnosti. Ukoliko detetove potrebe ostanu nezadovoljene dete će izgraditi sliku o sebi kao biću nedostojnom pažnje i manje vrednom i sliku o staratelju kao osobi koja je nepouzdana i na koju se ne može osloniti (Bretherton, 1992). Obuhvatajući sliku o sebi i drugima ovi mentalni modeli određuju odnos pojedinca sa drugim ljudima tokom detinjstva i odraslog doba. Bolbi (Bowlby, 1988, prema Stefanović-Stanojević, 2002) je pretpostavio da su rano formirani modeli vezanosti stabilni i otporni na promene, kao i da utiču na oblikovanje relacija u odraslom dobu. Ovu pretpostavku potvrdila su mnoga istraživanja i ukazala na mogućnost predikcije kvaliteta veze na osnovu modela vezanosti (Shaver & Brennan, 1992; Feeney et al., 1994, prema Huntsinger & Luecken, 2004). Afektivne veze iz prošlosti utiče na očekivanja i verovanja ljudi o sebi samima i sopstvenim bliskim vezama, pa samim tim i na razlike u ponašanju afektivnog vezivanja. Zbog svoje otpornosti, radni modeli su skloni asimilaciji novih informacija, pre nego akomodaciji. Na ovaj način teorija afektivnog vezivanja objašnjava trajnost i kontinuitet načina na koji ljudi stupaju u veze sa drugim osobama (Stefanović-Stanojević, 2006). Prema pristalicama teorije afektivnog vezivanja, unutrašnji modeli, stečeni u detinjstvu, determinišu partnerske veze. Razlike primećene u odnosima majke i deteta slične su razlikama u partnerskim odnosima. Istraživači u svojim istraživanjima uočavaju povezanost između relacija uspostavljenih sa roditeljima, odnosno, sa osobom koja brine o detetu, i prirode partnerskih odnosa uspostavljenih kasnije u životu.

Partnerske veze, ljubav i odnos između partnera predstavljaju značajan aspekt čovekovog života, čije bi ispitivanje i upoznavanje doprinelo boljem razumevanju čovekovog funkcionisanja. Teorija afektivnog vezivanja predstavlja dominantni teorijski okvir u izučavanju i razumevanju partnerskih veza.

Bartolomju i Horovic (Bartholomew & Horowitz, 1991) su, pošavši od osnovnih Bolbijevih teorijskih postavki, opisali četiri stila afektivne vezanosti.

Ovi stilovi baziraju se na pojedinačevom pozitivnom ili negativnom modelu sebe i drugih, odnosno na ideji da se unutrašnji radni modeli sebe i drugih mogu sagledati u okviru kategorije pozitivno-negativno. U osnovi ovog modela su dve dimenzije dobijene faktorskom analizom – anksioznost i odbacivanje. Ukrštanjem unutrašnjih radnih modela i navedenih dimenzija dobijaju se četiri stila afektivne vezanosti: sigurni, odbacujući, preokupirani i bojažljivi.

Sigurni obrazac podrazumeva pozitivan model sebe i drugih, odnosno nisku anksioznost i nisko izbegavanje, što ovim osobama omogućava da zasnovaju otvorene partnerske odnose, istovremeno prihvatajući i bliskost i odvojenost u intimnim odnosima. Odbacujući obrazac karakteriše pozitivni model sebe, ali negativni model drugih (niska anksioznost, visoko izbegavanje). Ove osobe karakteriše nelagodnost i izbegavanje bliskosti i intimnosti, stoga su njihove partnerske veze najčešće površne i kratkotrajne. Preokupirani obrazac je određen negativnim modelom sebe i pozitivnim modelom drugih ili visokom anksioznošću i niskim izbegavanjem, što uslovljava izrazito jaku potrebu ovih osoba za intimnošću, kao i jak strah od odbacivanja u intimnim vezama. Njihove partnerske veze karakteriše dramatičnost i simbioza. Konačno, bojažljivi obrazac je definisan negativnim modelom sebe i drugih, odnosno visokom anksioznošću i visokim izbegavanjem. Rezultat ovakvog modela sebe i drugih je strah od odbacivanja, ali i emocionalne bliskosti. Zbog toga su njihove partnerske veze retke i haotične (Lopez & Gormley, 2002; Stefanović-Stanojević, 2006).

Zbog preciznosti ispitivanja ponašanja osobe u partnerskom odnosu, pojedini autori preporučuju dimenzionalni pristup. To bi podrazumevalo utvrđivanje skora ispitanika na dimenzijama anksioznost i izbegavanje, pri čemu se, na osnovu rezultata dobijenih na ovim dimenzijama određuje položaj osobe u dvodimenzionalnom prostoru. Time bi se, prema ovim autorima, izbegao problem sa kategorijalnim modelom koji se pre svega odnosi na to da niko ne pripada u potpunosti samo jednom stilu vezivanja, kao i da se osobe koje imaju isti stil vezivanja mogu međusobno dosta razlikovati (Fraley & Spieker, 2003; Fraley & Waller, 1998, prema Nikić & Travica, 2007).

Samopoštovanje predstavlja konstrukt koji je u velikoj meri ispitivan od strane psihologa. Razmatra se kao važan aspekt pojma o sebi i predstavlja njegovu evaluativnu komponentu (Milošević & Ševkušić, 2005). Rosenberg (Rosenberg, 1965) govori o samopoštovanju kao o pozitivnom ili negativnom stavu prema sebi. Osobe sa pozitivnim stavom prema sebi prilikom samoevaluacije imaju visoko samopoštovanje, u suprotnom samopoštovanje osobe biće nisko. Prema Kupersmitu (Coopersmith, 1967, prema Karademir, Açıkan & Çoban, 2011) samopoštovanje predstavlja unutrašnju sliku koja određuje stavove i ponašanje individue. Na ovu unutrašnju sliku utiče samoevaluacija i percepcija drugih. Istraživanja Kupersmita (Coopersmith, 1967, prema Anđelković, 2008) potvrdila su direktnu vezu između samopoštovanja roditelja i samopoštovanja dece. Majke sa visokim samopoštovanjem, koje se više oslanjaju na sebe i emocionalno su stabilne i fleksibilne, odgajaju decu sa visokim samopoštovanjem. Očevi dece sa visokim samopoštovanjem pružaju podršku svojoj deci, imaju aktivnu

ulogu, predstavljaju autoritet istovremeno snoseći odgovornost kao dominantni članovi porodice.

Zasnovanost, kako stilova afektivnog vezivanja, tako i samopoštovanja na slici o sebi i drugima, podstaklo je ispitivanje povezanosti ovih konstrukata. Negativna iskustva u detinjstvu, u smislu izostanka ili nedoslednosti roditeljske nege, odrediće u velikoj meri kako samopoštovanje, tako i stil vezivanja pojedinca. Bartolomju i Horovic (Bartholomew & Horowitz, 1991) ističu da su četiri stila afektivne vezanosti u konzistentnoj vezi sa samoizveštajima ispitanika i izveštajima prijatelja o nivou samopoštovanja i društvenosti ispitanika. Autori takođe, izveštavaju da osobe sigurnog i odbacujućeg stila afektivnog vezivanja imaju viši nivo globalnog samopoštovanja merenog Rozenbergovom skalom, u odnosu na ostale grupe ispitanika. Ovaj nalaz potvrđuje veliki broj istraživanja. Ispitanici sa sigurnim obrascem afektivnog vezivanja, dosledno imaju viši nivo samopoštovanja u odnosu na grupu ispitanika sa preokupiranim obrascem, dok je nivo samopoštovanja ispitanika sa odbacujućim obrascem vezivanja, viši u odnosu na ispitanike sa bojažljivim obrascem (Shaver et al., 1996; Bylsma et al., 1997; Brennan and Bosson, 1998; Man and Hamid, 1998, prema Huntsinger & Luecken, 2004).

Visok nivo samopoštovanja pronađen je i kod osoba sa sigurnim i kod osoba sa odbacujućim obrascem afektivnog vezivanja. S obzirom na suprotnu orijentaciju u međuljudskim odnosima, pretpostavlja se da se ove dve grupe ljudi oslanjaju na različite izvore samopoštovanja. Brennan sa saradnicima (Brennan & Bosson, 1998; Brennan & Morris, 1997, prema Park, Crocker, Mickelson, 2004), u svojim istraživanjima pokazuje da individue sa sigurnim obrascem vezivanja imaju tendenciju da svoje samopouzdanje izgrađuju i zasnivaju na pozitivnim iskustvima sa drugim ljudima, dok će individue sa odbacujućim obrascem, manje vrednovati povratnu informaciju koja dolazi od drugih, zasnivajući svoje samopoštovanje na autonomiji i sopstvenoj kompetentnosti.

Emocionalna inteligencija predstavlja pojam koji se poslednjih godina često pominje u psihološkoj literaturi. Majer i Salovej (Mayer i Salovey, 1997, prema Takšić, Mohorić & Munjas, 2006) određuju emocionalnu inteligenciju kao sposobnost zapažanja, procene i izražavanja emocija, sposobnost uviđanja i generisanja osećanja koja olakšavaju mišljenje, sposobnost razumevanja emocija i znanje o emocijama i sposobnost regulisanja emocija u svrhu promocije emocionalnog i intelektualnog razvoja. Iz navedene definicije se uočava da autori emocionalnu inteligenciju određuju kao niz sposobnosti koje poseduje pojedinac.

Prema Golemanu (Goleman, 2005), emocionalnu inteligenciju čine samosvest, samokontrola, samomotivacija, empatija i uspešni međuljudski odnosi. Ovakav model emocionalne inteligencije predstavlja kombinovani model, koji pored sposobnosti uključuje i druge psihološke attribute i varijable individualnih razlika.

Teorija afektivnog vezivanja može poslužiti kao model za objašnjenje kontrole i upravljanja emocijama. Kobak i Skeri (Kobak i Sceery, 1988, prema

Hamarta, Deniz & Saltali, 2009) tvrde da unutrašnji mentalni modeli vezivanja mogu biti shvaćeni kao pravila koja određuju i upravljaju ponašanjem i emocionalnim reakcijama, naročito u stresnim situacijama. Unutrašnji modeli su zapravo strategije koje predstavljaju posebne načine upravljanja emocijama i ponašanjem. Iznenađuje činjenica da su i stilovi afektivnog vezivanja i emocionalna inteligencija vrlo često ispitivani konstrukti, međutim, njihova povezanost je slabo ispitana. Ipak, postoje istraživanja koja potvrđuju postojanje ove veze. Rezultati istraživanja koja su ispitivala odnos stilova partnerske afektivne vezanosti i emocionalne inteligencije ukazuju na postojanje pozitivne korelacije između sigurnog stila vezivanja i percepcije, razumevanja i kontrole emocija (Kafetsios, 2004; Kim, 2005).

Metodologija istraživanja

Osnovni problem ovog istraživanja jeste ispitivanje povezanosti dimenzije anksioznosti i dimenzije izbegavanja u partnerskim vezama sa samopoštovanjem, kao i ispitivanje povezanosti dimenzija anksioznosti i izbegavanja sa emocionalnom kompetentnošću, odnosno sa pojedinim emocionalnim sposobnostima (sposobnost uočavanja i razumevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja emocijama).

Ciljevi postavljeni u ovom istraživanju su sledeći:

Ispitati izraženost (distribuciju) pojedinih obrazaca afektivnog vezivanja.

Ispitati izraženost dimenzije anksioznosti i dimenzije izbegavanja u partnerskim odnosima kod ispitanika.

Ispitati razlike u izraženosti dimenzije anksioznosti u partnerskim odnosima s obzirom na pol ispitanika.

Ispitati razlike u izraženosti dimenzije izbegavanja u partnerskim odnosima s obzirom na pol ispitanika.

Ispitati povezanost dimenzije anksioznosti u partnerskim odnosima sa nivoom globalnog samopoštovanja.

Ispitati povezanost dimenzije izbegavanja u partnerskim odnosima sa nivoom globalnog samopoštovanja.

Ispitati povezanost dimenzije anksioznosti u partnerskim odnosima sa emocionalnom kompetentnošću.

Ispitati povezanost dimenzije izbegavanja u partnerskim odnosima sa emocionalnom kompetentnošću.

Ispitati povezanost dimenzije anksioznosti u partnerskim odnosima sa pojedinim emocionalnim sposobnostima (sposobnost uočavanja i razumevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja emocijama).

Ispitati povezanost dimenzije izbegavanja u partnerskim odnosima sa pojedinim emocionalnim sposobnostima (sposobnost uočavanja i razumevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja emocijama).

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 100 ispitanika, od toga 51 muškog i 49 ženskog pola, starosti od 18 do 45 godina.

Instrumenti

Upitnik za procenu iskustva u bliskim, partnerskim vezama ECR (Brenan, Clark i Shaver, 1998) sadrži 36 stavki, koje su skorovane sedmostepenom Likertovom skalom. Zadatak ispitanika je da, na sedmostepenoj skali, odredi stepen slaganja sa navedenom tvrdnjom. Na osnovu dobijenih rezultata najpre se izračunava skor ispitanika na dimenzijama anksioznost i izbegavanje, a zatim se na osnovu skora ispitanika na ovim dimenzijama na osnovu formula za svaki obrazac, određuje dominantni stil afektivnog vezivanja za svakog ispitanika. Rezultati Kronbahovog koeficijenta, dobijeni na osnovu podataka trenutnog istraživanja, ukazuju na to da je pouzdanost i subskele Anksioznost ($\alpha=.82$) i subskele Izbegavanje ($\alpha=.79$) zadovoljavajuća.

Rozenbergova skala globalnog samopoštovanja (Rosenberg, 1965), se sastoji iz deset tvrdnji. Ukupan rezultat dobija se linearnom kombinacijom Likertovog tipa. Veći rezultat znači veći stepen samopoštovanja. Visina Kronbahovog alfa koeficijenta ukazuje na zadovoljavajuću pouzdanost ove skale na ispitanom uzorku ($\alpha=.76$).

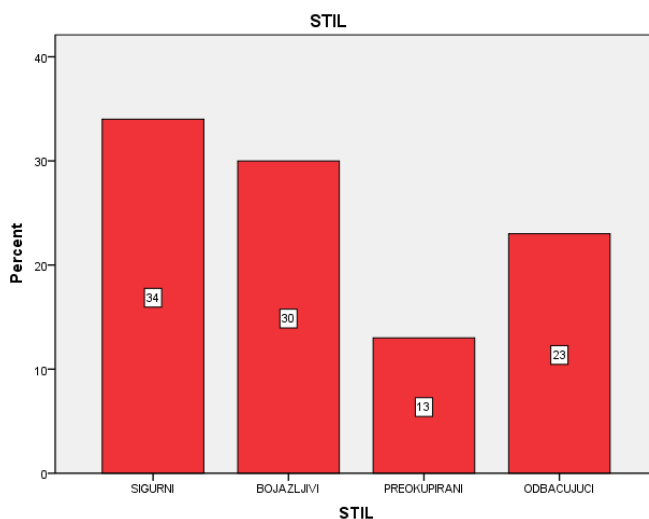
Upitnik emocionalne kompetentnosti UEK-45 (Takšić, 2001) sadrži 45 stavki, koje su skorovane petostepenom Likertovom skalom. Zadatak ispitanika je da na skali od 1 do 5 odredi u kojoj meri se slaže sa navedenim tvrdnjama, odnosno, u kojoj meri se date tvrdnje odnose na ispitanika.

Subskale obuhvaćene ovim upitnikom su: Skala sposobnosti uočavanja i razumevanja emocija (npr. Kada sretnem poznatika, odmah shvatim kako je raspoložen), Skala sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija (npr. Skoro uvek mogu rećima da opišem svoja osećanja i emocije) i Skala sposobnosti regulacije i upravljanja emocijama (npr. Iako mi se nešto loše dogodi, mogu da zadržim dobro raspoloženje). Kronbahov alfa koeficijent Upitnika emocionalne kompetentnosti iznosi 0.90. Pouzdanost je proverena i za pojedine skale ovog upitnika – za Skalu sposobnosti uočavanja i razumevanja emocija, za Skalu sposobnosti izražavanja i imenovanja $\alpha=.81$ i za Skalu sposobnosti regulacije i upravljanja emocija $\alpha=.76$.

Rezultati

Izraženost ispitivanih varijabli

Grafik 1. Distribucija obrazaca partnerskog afektivnog vezivanja

Podaci prikazani na Grafiku 1., pokazuju da najveći procenat ispitanika (34%) pripada sigurnom obrascu afektivnog vezivanja. Sledeći po zastupljenosti je bojažljivi stil (30%), pa odbacujući (23%). Najmanji procenat ispitanika pripada preokupiranom obrascu afektivnog vezivanja (13%).

Tabela 1 sadrži podatke o teorijskom rasponu skorova na dimenzijama anksioznosti i izbegavanja, kao i njihovom rasponu koji je dobijen u istraživanju.

Tabela 1: Teorijski i empirijski raspon skorova na dimenzijama anksioznosti i izbegavanja

Dimenzije	Teorijski raspon skorova		Empirijski raspon skorova	
	MIN	MAX	MIN	MAX
Anksioznost	18	126	25	110
Izbegavanje	18	126	25	79

Tabela 2: Prosečna izraženost dimenzija anksioznosti i izbegavanja

Dimenzije	AS	SD
Anksioznost	59,65	14,595
Izbegavanje	55,55	13,712

Rezultati ukazuju da se, kada je u pitanju stepen izraženosti dimenzije anksioznosti i izbegavanja u partnerskim vezama, odgovori ispitanika grupišu oko srednjih vrednosti (anksioznost AS=59,65 od mogućih 126 bodova; izbegavanje AS=55,55 od mogućih 126 bodova).

Tabela 3: Razlike u stepenu izraženosti anksioznosti i izbegavanja u partnerskim odnosima s obzirom na pol

	pol	AS	t	Sig.
Anksioznost	Muški	60,10	,312	,756
	Ženski	59,18		
Izbegavanje	Muški	56,96	1,050	,296
	Ženski	54,08		

Rezultati prikazani u Tabeli 3 pokazuju da razlike u stepenu izraženosti dimenzija anksioznosti i izbegavanja u partnerskim vezama u odnosu na pol nisu statistički značajne.

Tabela 4 prikazuje teorijski i empirijski raspon skorova i izraženost globalnog samopoštovanja, emocionalne kompetencije i njenih aspekata (sposobnost uočavanja i razumevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja emocijama).

Tabela 4: Teorijski i empirijski raspon skorova i izraženost globalnog samopoštovanje, emocionalne kompetencije i njenih aspekata

	Teorijski skorovi		Empirijski skorovi		Ceo uzorak	
	Min	Max	Min	Max	AS	SD
Globalno samopoštovanje	10	50	28	50	39,74	4,777
Emocionalna kompetencija	45	225	127	225	169,49	16,058
Uočavanje i razumevanje emocija	15	75	39	74	55,50	6,652
Izražavanje i imenovanje emocija	14	70	40	70	52,37	6,483
Sposobnost upravljanja emocijama	16	80	43	80	61,62	6,438

Iz tabele 4 može se videti da je izraženost globalnog samopoštovanja kod naših ispitanika iznad teorijskog proseka (AS=39,74 od mogućih 50 bodova). Izraženost emocionalne kompetentnosti i njenih aspekata takođe premašuje teorijski prosek (emocionalna kompetentnost AS=169,49, od mogućih 225; uočavanje i razumevanje emocija AS=55,50 od mogućih 75; izražavanje i imenovanje emocija 52,37 od mogućih 70; sposobnost upravljanja emocijama AS=61,62 od mogućih 80)

Korelacione analize

Tabela 5: Povezanost globalnog samopoštovanja sa dimenzijama anksioznosti i izbegavanja u partnerskim odnosima

		Globalno samopoštovanje
Anksioznost	r	-,272**
	Sig.	,006
	N	100
Izbegavanje	r	-,525**
	Sig.	,000
	N	100

** korelacija značajna na nivou 0.01

Podaci prikazani u tabeli 5 ukazuju na postojanje negativne statistički značajne korelacije kako između globalnog samopoštovanja i anksioznosti u partnerskim vezama ($r=-,272$, $\text{Sig}<0,01$) tako i između globalnog samopoštovanja i izbegavanja ($r=-,525$, $\text{Sig}<0,01$).

Tabela 6: Povezanost emocionalne kompetentnosti i njenih aspekata sa dimenzijama anksioznosti i izbegavanja

		Emocionalna kompetencija	Uočavanje i razumevanje emocija	Izražavanje i imenovanje emocija	Sposobnost upravljanja emocijama
Anksioznost	r	-,027	,022	-,078	-,012
	Sig	,783	,826	,441	,904
	N	100	100	100	100
Izbegavanje	r	-,319**	-,058	-,415**	-,317**
	Sig	,001	,564	,000	,001
	N	100	100	100	100

** korelacija značajna na nivou 0.01

Rezultati prikazani u tabeli 6 ukazuju na postojanje negativne statistički značajne korelacije između sledećih varijabli: izbegavanja i emocionalne kompetencije ($r=-,319$, $\text{Sig}<0,01$), izbegavanja i sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija ($r=-,415$, $\text{Sig}<0,01$) i izbegavanja i sposobnosti upravljanja emocijama ($r=-,317$, $\text{Sig}<0,01$).

Diskusija

U cilju ispitivanja zastupljenosti obrazaca afektivnog vezivanja na ispitivanom uzorku koristili smo metodu frekvencije. Pokazalo se da najveći procenat ispitanika pripada sigurnom obrascu afektivne vezanosti (34%), zatim bojažljivom (30%), pa odbacujućem (23%). Najmanji procenat ispitanika pripada

preokupiranom obrascu afektivnog vezivanja (13%). Dobijena zastupljenost sigurnog i bojažljivog obrasca nalik je rezultatima istraživanja Brenana, Klarka i Šejvera (Brennan, Clark & Shaver, 1998) koji ukazuju na najveću zastupljenost sigurnog (30,4%) i bojažljivog obrasca (24,4%). Dobijeni rezultat o dominantnom sigurnom obrascu afektivnog vezivanja odgovara dobijenim rezultatima u ranijim domaćim istraživanjima (Stefanović-Stanojević, 2002; Stefanović-Stanojević, 2006), sa napomenom o postojanju razlika u zastupljenosti ostalih obrazaca afektivnog vezivanja. Moglo bi se reći da procenat ispitanika koji pripada sigurnom obrascu, kao i zastupljenost ostalih obrazaca afektivnog vezivanja, varira u istraživanjima, što može biti posledica kulturoloških razlika, ali i promena u načinu života koje se vremenom javljaju u istoj kulturi. Ne treba zanemariti ni činjenicu da rezultati u velikoj meri zavise i od korišćenog instrumenta i teorijskog modela. Ovo najbolje pokazuje istraživanje Brenana i saradnika (Brennan et al., 1998, prema Nikić & Travica, 2007) u kome je na istom uzorku dobijen različit procenat sigurnih, odnosno 30,4% prilikom korišćenja ECR (Expiriance Experiences in Close Relationships Scale) i 44% prilikom zadavanja RQ (Relationship Questionnaire).

Zbog preciznosti ispitivanja ponašanja osobe u partnerskom odnosu, koja po mišljenju pojedinih autora, može biti dovedena u pitanje prilikom korišćenja kategorijalnog modela, u ovom istraživanju kategorijalni model je zamenjen dimenzionalnim pristupom, koji podrazumeva ispitivanje dimenzija anksioznosti i izbegavanja, koje zapravo i određuju stil afektivnog vezivanja pojedinca. Fini (Feeney, 2002, prema Nikić & Travica, 2007) ističe da dimenzija anksioznosti podrazumeva izraženost potrebe za bliskošću, prihvatanjem, podrškom, sigurnošću i uveravanjem u ljubav, dok dimenzija izbegavanja ispituje izraženost osećanja neprijatnosti u bliskim odnosima, prilikom otvaranja, izražavanja emocija i zavisnosti. Ukrštanjem ovih dimenzija sa unutrašnjim radnim modelima dobijaju se četiri stila vezivanja. Sigurni obrazac podrazumeva nisku anksioznost i nisko izbegavanje, odbacujući nisku anksioznost i visoko izbegavanje, preokupirani visoku anksioznost i nisko izbegavanje i bojažljivi visoku anksioznost i visoko izbegavanje (Stefanović-Stanojević, 2006).

Rezultati ukazuju da stepen izraženosti dimenzije anksioznosti i izbegavanja u partnerskim vezama, kod naših ispitanika odgovara srednjem nivou, dok je izraženost globalnog samopoštovanja, emocionalne kompetentnosti i njenih aspekata iznad teorijskog proseka.

Dobijene razlike između muškaraca i žena u izraženosti dimenzija anksioznosti i izbegavanja u našem istraživanju nisu statistički značajne. Međutim, rezultati ispitivanja razlika između polova u stilovima afektivne vezanosti razlikuju se od istraživanja do istraživanja. U većini istraživanja u svetu nisu pronađene polne razlike u vezivanju ni na dečijem uzrastu, ni kod odraslih ispitanika (Ainsworth, 1978, Davies et al, 2004; Davis, Shaver & Vernon, 2004; Waldinger et al, 2003, prema Nikić & Travica, 2007). Suprotno tome, Nikić u svom istraživanju (Nikić, 2003, prema Polovina 2005) dobija rezultate koji ukazuju da devojke češće grade bojažljive veze u odnosu na mladiće, dok mladići grade odb-

cujuće/izbegavajuće veze. Ovakve rezultate autorka istraživanja objašnjava uticajem kulturološkim faktora. Međutim, u svom kasnijem istraživanju (Nikić, 2006, prema Nikić & Travica, 2007), autorka ne nalazi razlike između polova. Odsustvo polnih razlika u vezivanju pokazuju i rezultati istraživanja Travice (Travica, 2004, prema Nikić & Travica, 2007) u kome je učestvovalo 150 ispitanika uzrasta od 23-33 godina. Eventualni uzrok različitosti dobijenih rezultata bio bi metodološke prirode u smislu različitosti korišćenih instrumenata. Budući da u ispitivanju razlika afektivnog vezivanja dece nisu pronađene polne razlike, dalja istraživanja bi trebalo usmeriti na ispitivanje faktora koji bi mogli doprinositi pojavi razlika između muškaraca i žena.

Kada je u pitanju povezanost između dimenzija anksioznosti i izbegavanja i globalnog samopoštovanja dobijeni podaci ukazuju na postojanje statistički značajne negativne korelacije kako između anksioznosti u partnerskim odnosima i globalnog samopoštovanja, tako i između izbegavanja u partnerskim odnosima i globalnog samopoštovanja. Hantsinger i Luken (Huntsinger & Luecken, 2004) u svom istraživanju pokazuju da osobe sa sigurnim obrascem afektivnog vezivanja imaju veće samopoštovanje u odnosu na osobe sa bojažljivim i preokupiranim obrascem. Ovi autori napominju značaj veze između samopoštovanja i stilova vezivanja. Rezultati njihovog istraživanja pokazuju da samopoštovanje predstavlja značajan medijator odnosa između stilova vezivanja i oblika ponašanja koji doprinose zdravlju, što bi značilo da razvoj samopoštovanja može da predstavlja put kojim pojedinačni stilovi interakcije sa značajnim drugima mogu da utiču na preventivne oblike ponašanja pojedinca. Bartolomju i Horovic (Bartholomew & Horowitz, 1991) ističu vezu između nivoa samopoštovanja i stilova vezivanja. Osobe sigurnog stila afektivnog vezivanja imaju viši nivo samopoštovanja u odnosu na ostale grupe ispitanika. Moglo bi se reći da su dobijeni rezultati relativno očekivani i u skladu sa nalazima ranijih istraživanja. Međutim, pronađena veća negativna korelacija između izbegavanja i samopoštovanja, u odnosu na korelaciju između anksioznosti i samopoštovanja predstavlja nalaz koji odstupa od rezultata pomenutih istraživanja. Naime, ova istraživanja pokazuju veći stepen samopoštovanja kod osoba sa odbacujućim obrascem afektivnog u odnosu na preokupirani, što nije u skladu sa zaključkom koji bi se mogao izvesti na osnovu dobijenih korelacija između dimenzija anksioznosti i izbegavanja i globalnog samopoštovanja u našem istraživanju. Ipak, budući da je slika o sebi osoba sa odbacujućim stilom afektivnog vezivanja odbrambeno pozitivna, krhko im je i samopoštovanje, izgrađeno kao odbrana. Dileme istraživača su česte, naročito po pitanju veze između odbacujućeg stila vezivanja i samopoštovanja, koju bismo mogli okarakterisati kao još uvek nejasnu i nerazjašnjenu (Bylsma et al., 1997; Brennan and Bosson, 1998; Man and Hamid, 1998, prema Huntsinger & Luecken, 2004). Shodno tome, dalja istraživanja bi trebalo usmeriti na ispitivanje odnosa između samopoštovanja i stilova vezivanja, naročito onih stilova koje karakteriše visok skor na dimenziji izbegavanja.

Rezultati istraživanja nisu potvrdili očekivanja o negativnoj povezanosti emocionalne kompetentnosti i njenih aspekata sa dimenzijom anksioznosti u

partnerskim odnosima. Ovakav rezultat bi se eventualno mogao objasniti time da su anksiozne osobe, naročito anksiozne i nesigurne u bliskim vezama, zbog svoje nesigurnosti sklone analizi situacije i reakcija okoline, prihvatanja ili odbacivanja od strane drugih, što donekle može doprineti sposobnosti uočavanja i razumevanja emocija. Ipak, ovakvo objašnjenje treba uzeti sa rezervom, a dobijene rezultate proveriti u daljim istraživanjima.

Ispitivanje povezanosti emocionalne kompetencije i njenih aspekata sa dimenzijom izbegavanja pokazalo je postojanje negativne statistički značajne korelacije između izbegavanja u partnerskim odnosima i emocionalne inteligencije, kao i njenih aspekata – izražavanje i imenovanje emocija i sposobnost upravljanja emocijama. Može se reći da su dobijeni rezultati očekivani. Osobe koje karakteriše visok stepen izbegavanja pokazuju strah od bliskosti, zatvorenost i slabo izražavanje emocija. Suprotno tome, očekivalo bi se da su osobe sa niskim stepenom izbegavanja otvorene, spontane u izražavanju emocija, da se osećaju prijatno u bliskim odnosima i da su u stanju da prepoznaju i reaguju na emocije drugih ljudi. U svom istraživanju Kafetsios (Kafetsios, 2004) dobija rezultate koji ukazuju na pozitivnu korelaciju između sigurnog obrasca (niska anksioznost i nisko izbegavanje) i razumevanja i upravljanja emocijama. Kobak i Skeri (Kobak & Sceery, 1988, prema Hamarta, Deniz & Saltali, 2009) otkrivaju da su sigurni adolescenti manje zabrinuti i hostilni u odnosu na adolescente sa ostalim stilovima afektivnog vezivanja. Sigurno vezane osobe izgleda da imaju veću sposobnost razumevanja emocija drugih. Nalazi istraživanja potvrđuju da osobe sa sigurnim obrascem vezivanja imaju veću sposobnost empatije (Simpson, Ickes & Grich, 1999, prema Kafetsios, 2004). Rezultati dobijeni u našem istraživanju u skladu su sa navedenim rezultatima, odnosno pokazuju da će osobe sa nižim nivoom izbegavanja u partnerskim odnosima, pokazivati veću emocionalnu kompetentnost, veću sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i upravljanja emocijama.

Dalja istraživanja bi možda trebalo usmeriti ka proveru dobijenih rezultata uz prevazilaženje metodoloških ograničenja prisutnih u ovom istraživanju, a koja se prevashodno tiču veličine uzorka. Metodološka poboljšanja podrazumevala bi i razmatranje kontrolnih varijabli koje bi mogle uticati na odnos između ispitivanih varijabli, ali i uvođenje većeg broja instrumenata u cilju povećanja preciznosti merenja.

Broj istraživanja koja se bave ispitivanjem afektivne vezanosti kako na dečijem uzrastu, tako i kod odraslih ukazuje na značaj ove problematike. Teško je očekivati da će razumevanje ljudske prirode i ponašanja biti moguće ukoliko izostane detaljno ispitivanje načina ostvarivanja i uspostavljanja odnosa pojedinca sa osobama u okruženju. Odnosi sa značajnim osobama u detinjstvu, odrediće u izvesnoj meri prirodu partnerskih veza u odraslom dobu. Istraživanja ovog značajnog aspekta čovekovog života počinju osamdesetih godina prošlog veka i od tada se njihov broj stalno povećava. Dobijeni rezultati i izvedeni zaključci su u velikoj meri rasvetlili prirodu afektivnog vezivanja. Međutim, nalazi do kojih su istraživači dolazili otvarali su nove probleme i pitanja. O kompleksnosti ove

oblasti svedoči i pojava suprotnih rezultata, što zapravo predstavlja podsticaj daljem poboljšanju i unapređenju metodologije istraživanja, ali i stalnom traganju za konstruktima koji bi mogli biti povezani sa stilom afektivnog vezivanja pojedinca.

Literatura

- Anđelković (2008): V. Anđelković, Anksioznost i samopoštovanje u kontekstu uzrasta, pola i profesionalnog usmerenja, Niš: *Godišnjak za psihologiju*, 5 (6-7), 111-130.
- Bartolomju, Horovic (1991): K. Bartholomew & M. L. Horowitz, Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-category Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, pp. 226-244.
- Brenan, Klark, Šaver (1998): K. A. Brennan, C. L. Clark & P. R. Shaver, Self-Report Measurement of Adult Attachment: An integrative overview. In J.A. Simpson & W.S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp 46-76) New York: Guilford Press.
- Breterton (1992): I. Bretherton, The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, (28), 759-775.
- Goleman (2005): D. Goleman, *Emocionalna inteligencija*. Beograd: Geopoetika.
- Hamarta, Deniz, Saltali (2009): E. Hamarta, M. E. Deniz & N. Saltali, Attachment Styles as a Predictor of Emotional Intelligence. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 9 (1), 213-229.
- Hantsinger, Lueken (2004): E. T. Huntsinger & L. J. Luecken (2004). Attachment Relationships And Health Behavior: The Mediational Role Of Self-Esteem. *Psychology and Health*, 19 (4), 515-526.
- Kafecios (2004): K. Kafetsios, Attachment and emotional intelligence abilities across the life course. *Personality and Individual Differences*, 37, 129-145.
- Karademir, Ačak, Čoban (2011): T. Karademir, M. Ačak & B. Çoban, Self Esteem Levels of Students Who Participate in Special Ability Examinations to Attend the Department of Physical Education and Sport Teaching in Turkey. *World Applied Sciences Journal* 12 (3): 279-286.
- Kim (2005): Y. Kim, Emotional and cognitive consequences of adult attachment: The mediating effect of the self. *Personality and Individual Differences*, 39, 913-923.
- Lopez, Gormlej (2002): F. G. Lopez & B. Gormley, Stability and Change in Adult Attachment Style Over the First-Year College Transition: Relations to Self-Confidence, Coping, and Distress Patterns. *Journal of Counseling Psychology*, 49 (3), 355-364.

- Milošević, Ševkušić (2005): N. Milošević i S. Ševkušić, Samopoštovanje i školsko postignuće učenika. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 1, 70-87.
- Nikić, Travica (2007): G. Nikić i V. Travica, Primena teorije afektivnog vezivanja u proučavanju partnerskih odnosa. *Zbornik radova: Afektivno vezivanje (teorije, istraživanje, terapije)*; Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 133-148.
- Park, Kroker, Miklson (2004): L. E. Park, J. Crocker & K. D. Mickelson, Attachment Styles and Contingencies of Self-Worth. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30 (10), 1243-1254.
- Polovina (2005): N. Polovina, Teorije osećajnog vezivanja: pregled istraživanja. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 37, 2, 57-81.
- Rozenberg (1965): M. Rosenberg, *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stefanović-Stanojević (2002): T. Stefanović-Stanojević, Bliske partnerske veze. *Psihologija*, 35 (1-2), str. 81-95
- Stefanović-Stanojević (2006): T. Stefanović-Stanojević, Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi, Niš: Godišnjak za psihologiju, 4 (4-5), str. 71-90.
- Takšić, Mohorić, Munjas (2006): V. Takšić, T. Mohorić i R. Munjas, Emocionalna inteligencija: teorija, operacionalizacija, primjena i povezanost s pozitivnom psihologijom. *Društvena istraživanja*, 4-5, 84-85, 729-752.

Milica Z. Mitrović
Milica N. Milojević
Kristina M. Randelović

AFFECTIVE ATTACHMENT OF PARTNERS, SELF-RESPECT AND EMOTIONAL COMPETENCE

Summary

According to the Attachment theory, responsibility and relationship of the significant others toward child will affect the formation of the mental models regarding perception of the self and the others. These inner models of attachment determine relationships with other people in childhood, adulthood and romantic relationship. The basic dimensions of these models are anxiety and avoidance. The aim of this research is to analyse the correlation between the dimensions of anxiety and avoidance with global self-respect and emotional competence that is with the aspects of this competence. Apart from that, we wanted to research the statistically relevant differences at both sexes regarding anxiety and avoidance. The sample consisted of 100 participants (51 male, 49 female), aged from 18 to 45 years. The following instruments were used: The Experiences in Close Relationships Scale (ECR), Rozenberg's self-esteem scale and Emotional competence questionnaire. The research results indicate that there is significant negative correlation between global self-respect and anxiety ($r=-,272$, $p<0,01$) and between global self-respect and avoidance ($r=-,525$, $p<0,01$). Also, the results showed that there was, also negative, significant correlation between emotional competence and avoidance ($r=-,319$, $p<0,01$), and that this correlation existed between avoidance and the following aspects of emotional competence – ability of expressing and naming emotions ($r=-,415$, $p<0,01$) and ability of controlling emotions ($r=-,317$, $p<0,01$). There were no significant differences concerning the reactions of both sexes on anxiety and avoidance. The obtained correlations may be understood as expected. Further researches could be directed toward the consolidation and checking of these results on a larger sample alongside with the control of the factors which may affect the relations between the analysed variables.

ГОВОР МРЖЊЕ, МЕДИЈИ И НОВИНАРСКА ПРОФЕСИЈА У БиХ

Апстракт: Политичка сцена БиХ обилује порукама нетолеранције и мржње и њом у последњој деценији доминирају радикални, међусобно искључиви „дискурси немогућег“ без спремности на консензус. У земљи створеној вољом великих сила у Дејтону 1995. године, њеним конститутивним народима, Србима, Хрватима и Бошњацима стално је „тијесно“, а њихови политички представници одржавају дискурс општих подјела и неповјерења. Ни медијска слика у БиХ није имуна на ова дешавања. Медији у БиХ, посебно од општих избора 2010. године, преузели су етно-политичку реторику конфликта и говора мржње, што је посебно изражено у дискусијама о будућности и опстанку БиХ.

Медијско генерисање говора мржње, у суштини, процес је ширења садржаја говора мржње на велики број прималаца информација. Такав тренд драматично је утицао на новинаре који су, нажалост, заборавили постулате новинарске професије, етику јавне ријечи.

Кључне ријечи: медији, говор мржње, стереотипи, манипулација, јавна сфера, политички систем, медијска регулатива.

Увод

Јавни говор у БиХ све дубље тоне у говор мржње, а информисање у пропаганду. Средства масовне комуникације све чешће се користе за дисеминацију порука нетолеранције и мржње. Сваком, па и најпасивнијем гледаоцу, слушаоцу или читаоцу у БиХ јасно је да овдашњи медији, не само што преносе говор мржње којим обилују иступи политичара у оба ентитета, већ га и сами креирају и шире. Конзументи информација у БиХ су изманипулисани од стране оних који креирају медијске садржаје користећи различите методе. Последица таквих медијских креација је урушавање традиционалних система вриједности, њихова релативизација али и ситуација да се из агресивних медијских садржаја производи широк круг исто тако агресивних прималаца информација.

Шта је говор мржње?

Свака изјава која призива насиље, мржњу или дискриминацију против особа или група по основу њихове расне, националне, вјерске или сексуалне припадности, у најширем смислу може се дефинисати као говор мржње. Друштвени, политички и историјски контекст детерминише преци-

* dejanaradovanovic@yahoo.com

знију дефиницију говора мржње. Тако је, у Сједињеним Америчким Државама појам говора мржње везан за Први амандман Устава, који промовише право слободе говора. У Америци је 1996. године с циљем увођења правила понашања на Интернету и контроле, а превасходно ради сузбијања ширења порнографских и увредљивих садржаја, креиран Закон о пристојности у комуникацији. Међутим, због притужби да нарушава права из Првог амандмана америчког Устава, Врховни суд је исте године Закон о пристојности у комуникацији ставио ван снаге, уз образложење да угрожава слободу говора. Европа прецизније раздваја та два појма, па Савјет Европе говор мржње дефинише као „све облике изражавања који шире, подстичу, промовишу или оправдавају расну мржњу, ксенофобију, антисемитизам или друге облике мржње засноване на нетолеранцији, укључујући нетолеранцију изражену агресивним национализмом и етноцентризмом, дискриминацији и нетрпеливостима спрема мањина, миграната и особа имигрантског поријекла. Европски суд за људска права у Стразбуру говор мржње дефинише као сваку форму изражавања која шири, подстиче, промовише или оправдава мржњу засновану на нетолеранцији, укључујући и вјерску нетолеранцију“.¹

За прецизну дефиницију и појавне облике говора мржње важан је друштвени и политички контекст у којем битишу идентитети који се маргинализују. Мери Бет Ешбри (Mary Beth Asbury) као важан аспект говора мржње наводи расу и расну дискриминацију. Тако гледано, говор мржње је „свака порука која садржи поруку расне инфериорности, поруке усмјерене против групе која има историју опсесије, поруке које су прогањајуће, нетрпеливе и деградирајуће“ (Ешбри, Хас 2008).

Поједини аутори због пренаглашености емоције мржње у дефинисању термина говор мржње, предлажу коришћење термина „конфликтне ријечи“. Делгадо² предлаже употребу термина „ријечи које поврјеђују“ због, како наводи, чињенице да говор мржње осим физичких, наноси и озбиљне психичке посљедице на циљану групу.

Свака манифестација говора мржње дешава се у одређеном друштвено политичком контексту и конструише се у специфичном симболичком процесу унутар владајућих дискурса који су генератори односа моћи у друштву. То је појавни облик симболичког насиља које се ослања на моћ и историјски утемељена искуства доминације и дискриминације. У том случају, садржај и значење симболичког насиља нису утемељени само у експлицитним облицима мржње, већ и у контекстуално-конотативним значењима унутар система симболичког изражавања односа моћи. То су основни разлози и препреке за прецизну и универзалну дефиницију говора мржње и његовог „уклапања“ у законску регулативу. Они, с друге стране, ко-

¹ CoE hate speech Factsheet. <www.coe.int/t/DC/Files/Source/FS_hate_en.doc>. 17.05.2012.

² Према: Paull, Miller 2004: "*Freedom of speech*", Cambridge University Press: 24

ји га посматрају кроз одређени друштвени контекст, уз дозу личног искуства, могу га лако препознати (Ешбри, Хас 2008).

Још један разлог зашто је немогуће извести универзалну дефиницију говора мржње лежи у чињеници да неки чин симболичког насиља нема исти смисао и поруку у различитим друштвеним и историјским контекстима. Циљ сваког уређеног поретка је санкционисање свих појавних облика и форми говора мржње, које се доживљавају као штетне у том друштвеном контексту.

Џудит Батлер (Judith Butler) проблему говора мржње прилази са позиције појавног облика „идеолошке регрутације“ јер говор мржње повређује субјекат, али га истовремено ставља и унутар одређеног дискурса (према Kaminskaya 2012: 2).

За одређивање појавних облика говора мржње важно је одредити идентитет група које су мета говора мржње, уочити све негативне карактеристике које се приписују тим групама и анализирати њихов положај у одређеном друштвеном и политичком контексту. Методама нетолеранције, насиља или искључивања, идентитетима се додјељује одређени статус у друштву и то су важни фактори за уочавање говора мржње и његово разликовање од других облика симболичке дискриминације.

Употреба говора мржње за крајњи циљ нема физичко истребљење или линч маргинализоване групе, већ се више користи као стратегија повлашћене елите да те идентитете конституише и контролише унутар одређеног друштвеног контекста.

Проблем говора мржње је што изазива, распирује или оправдава злочине из мржње, па се медији, неријетко, наводе као инспиратори злочина. Злочин мржње је чин који укључује застрашивање, пријетње, уништавање имовине, убиство које је мотивисано мржњом према индивидуи која припада одређеној групи. Уколико је чину злочина из мржње претходио говор мржње и уколико се то може доказати, тада се говор мржње може третирати као мотив и постати предмет кривичне истраге.³

Говор мржње испољава се у провођењу политике различитости, кроз симболичко насиље према одређеним групама и идентитетима и користи се као стратегија у очувању дискурса моћи у одређеном друштвеном контексту.

Миланка Бабић сматра да је рогобатни бирократски израз, који је био доминантан у медијском језику и политичком дискурсу бивше Југославије, сада у БиХ још вулгаризован.

„Има врло писмених новинара и врло образованих политичара, али су, нажалост, у мањини. Зато би се требало институционално тим проблемом позабавити, нарочито када јавна ријеч поприма карактеристике увреде. Свакодневно смо суочени са бројним употребама говора с тим циљем,

³ OSCE/ODIHR, Hate Crime Laws: A Practical Guide, OSCE / ODIHR, 2009. <<http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/bias+crime>>. 10.05.2012.

посебно у медијском и политичком исказу, до те мјере да се врло често осјећамо угрожени као припадници одређених социјалних групација и као културна бића уопште. Мржња је отров, порок који говори више о ономе који мрзи него о ономе ко је предмет мржње, јер мржња измишља квалитетације да би се испољила, посеже за бомбастичним изразом, настоји да увредљивим садржајима понизи оне који су њоме обухваћени“. (Бабић 2012)

Говор мржње не треба искључиво везати за медије, јер и неке друге институције система у свом дјеловању могу прибјежавати употреби говора мржње. То се, прије свих, односи на политичке партије и вјерске институције.

У БиХ лидери политичких партија су креатори говора мржње, о чему свједоче бројни примјери који су наведени у овом раду, али и вјерске заједнице у којима вјерски поглавари не прежу од јавних иступа са увредљивим садржајима и пријетећим порукама усмјереним ка оним „другим“ и „другачијим“.

Медији који владају јавношћу, креирајући сазнање о „другом“ утемељено у релевантним искуствима, ипак су потенцијално најопасније карике у ланцу креирања и преношења порука мржње. Уколико новинари и уредници нису креатори говора мржње, не смије се заборавити њихова одговорност при избору садржаја које ће пренијети.

Проблем говора мржње нарочито је изражен у такозваним новим медијима у којима публика због њихове отворености и неограничене могућности приступа, има прилику да креира и обликује медијске садржаје. Осим лакше и границама неограничене комуникације, нови медији створили су неслућене могућности и простор за говор мржње.

Однос између традиционалних (штампа, радио, ТВ) и „нових медија“ у контексту говора мржње може се посматрати и кроз тенденциозно и некритичко преношење садржаја са Интернета или неадекватно селектовање интерактивних садржаја (СМС поруке гледалаца). Уколико традиционални медији, неселективно и изван сваке одговорности, емитују интерактивне поруке у својим програмима, а у ситуацији појачаних тензија у друштву, то може имати погубан утицај на цјелокупан систем комуникације и додатно генерисати говор мржње.

Говор или језик мржње

У свакодневной термилошкој употреби и одређењу преплићу се појмови „говор мржње“ и „језик мржње“. Колоквијална терминологија поближе би објаснила да је ријеч о синонимима. Међутим, научна, стручна и комуниколошка интерпретација разликује та два појма, па језик мржње везује за испољавање нетолеранције и дискриминације посредством медија, а говор мржње за јавне иступе путем других, формалних и неформалних ко-

муникацијских канала. У ставри, подразумева цјелокупну јавну сферу: политику, образовање, културу, науку, спорт, и друго (Бабић 2004: 4-11).

Говор мржње посматра се са различитих аспеката- лингвистичког, комуниколошког и социолошког.

За лингвисте, говор мржње су ријечи, реченице или изрази увредљивог садржаја упућене појединцу или групи због њихове припадности националној, вјерској, расној групи или због друге или другачије идеолошке или сексуалне опредељености. Међутим, лингвисти појаву говора мржње не посматрају у друштвеном контексту у којем се одвија и не улазе у расправу о семантичкој вези између текста поруке и контекста. Друштвени контекст у којем се дискриминишуће, увредљиве или пријетеће поруке упућују веома је важан оквир за разумијевање таквих комуникацијских порука, али се тиме лингвистички говор мржње не бави.

Комуниколошки аспект говора мржње упућује на постојање намјере комуникатора да проуком коју одашиље повриједи или понизи појединца или групу по основу националне, расне, вјерске или неке друге припадности. Уколико је претпоставка за говор мржње постојање намјере говорника онда се таква порука може сматрати језиком мржње (Богданић 2010).

Процес ширења моћи одређених друштвених група, а на штету других у масовним медијима одвија се и кроз коришћење стереотипних матрица.

Стереотипи обликују мишљење појединца или групе о другим људима, а због брзине и доступности информација, мишљење које формирају може бити дубоко укоријењено у друштвену свијест. „Стереотипи настају у процесу селекције, преувеличавања или редукције: они узимају један атрибут друштвене групе, увеличавају га све док не засјени друге, а затим га истурају док коначно не почне да симболизује ту групу, сажимајући је у неку врсту културне стенографије“ (Бригс, Кобли 2005: 471). Када стереотипи престају бити метод описивања и постају средство за преношење вриједности добијају идеолошки оквир, односно, постају генерална истина о људима без обзира на њихове животне праксе.

Стереотипне матрице често се конструишу на лаким и забавним темама, пријемчивим за већину популације, без обзира на старост, образовање и пол. Примјер је забавна емисија „Курсације“, која се у БиХ емитује у програму РТВ „Пинк БХ“. Ријеч је о емисији чија радња се одвија у разреду, на школском часу, а ученици су представници народа са територије бивше Југославије. Већ визуелни изглед ученика указује на стереотипну матрицу - Словенац је обучен у одјећу која асоцира на геј популацију, Србијанац је у опанкама и вуненим чарапама, са шајкачом на глави, Хрват у одијелу са лептир машном око врата, Босанац у похабаној мајици на којој доминира натпис „Волим бурек – 100% Босанац“. Актери емисије, на разговор „учитељице“, у лику оскудно одјевене „плавуше“, причају вицeve и шале једни о другима. Дијалог међу актерима емисије базиран је на установљеним стереотипима о народима са простора бивше Југославије и њихо-

вим међусобним односима. Тако су кроз серијал Словенци представљени као већинска геј популација у погрдном смислу, Босанци као глуп народ, Србијанци као „геце“ и сељаци, а Хрвати као умишљени у мит о „тисућљетној култури“. Емисија „Курсације“, на РТВ „Пинк БХ“, емитује се у послеподневним часовима, у термину када се испред ТВ пријемника налази и млађа популација, чиме се директно утиче на стварање мишљења о „другим“ народима на бази карактера дефинисаних према одређеном атрибуту. Осим тога, РТВ „Пинк“ чије сједиште је у Београду, са националном фреквенцијом, серијал „Курсације“ емитује и на подручју Србије, те Црне Горе, у оквиру програма РТВ „Пинк Монтенегро“.

Страх, нелагода, љутња, све су то психолошке реакције које код појединца изазива говор мржње, што значи да ствара емоционалне посљедице из којих се рађају мржња и одбојност према поједицу или групи, а не ријетко и позив на освету и насиље.

Сваки мотив расне, етничке, вјерске дискриминације и нетолеранције, укључујући и говор мржње, посљедица су нетрпељивости према другом и другачијем, из чега произлази да је говор мржње и социолошки феномен. Ријеч је о друштвеним подјелама утемељеним на некритичком односу према другима и дискриминацији, нетолеранцији и насиљу које произлазе из такве перцепције стварности. То је, по Лалићу, парадигма различитости, дихотомија групних подјела на ми-они, ми наспрам или против њих, која је присутна у свим друштвима. Таква трибалистичка поларизација преживјела је све облике друштвених структура, од рода и племена, од народа и државе, па све до данас (Лалић 2010: 22-31).

Говор мржње везује се за односе између великих друштвених група, раса, нација, доминантних политичких партија, а не свакодневних размирица и нетрпељивости између два или више појединаца. За разлику од индивидуалне мржње у личним односима, говор мржње није детерминисан личним карактеристикама актера већ њиховом припадношћу различитим друштвеним групама (Васовић 2002: 16).

Необразоване и неинформисане особе најпогодније су за манипулације говором мржње, који је често инструмент за провођење скривених, у правилу, неправедних циљева и интереса. Тако коришћен, по професору Богданићу, може се посматрати и као пропагандна техника. „Некад почиње са изношењем појединих истинитих података, са „дјелимичном“ истином или искривљавањем истине“ (Богданић 2010).

Манипулатива функција говора мржње посебно је изражена у хетерогеним и подијељеним друштвима, што је случај са БиХ.

Теорија манипулације аутора Ђуре Шушњића расвјетљава манипулативну функцију говора. „Манипулација је смишљен, систематски и контролисан поступак или скуп поступака помоћу којих манипулатор, користећи симболичка средства, у за њега погодним условима, одашиље у масу, преко средстава комуникације, одређене поруке, с намером да утиче на уверења, ставове и понашање великог броја људи, тако да би се они, у

стварима о којима не постоји општа сагласност, а за које су животно заинтересовани, усмерили према убеђењу, ставовима и вредностима манипулатора, а да тога нису ни свесни“ (Шушњић 2004: 42).

Јасно је, дакле, да нема манипулације без манипулатора, односно оног ко одашиље поруку, која је у овом случају порука мржње упућена одређеној друштвеној групи због обиљежја, карактеристика и специфичности које има. Таква порука се дистрибуише у одређеном моменту, а који је, по правилу, вријеме поремећених друштвених односа и напетости. Од техничких средстава, путем којих се таква порука преноси, зависи њен крајњи ефекат. Ако се дистрибуише посредством неког утицајног масовног медија ефекат ће бити већи. Сљедећи предуслов који произлази из Шушњићеве теорије манипулације јесте непостојање консензуса о питањима важним за друштво, а која се тичу расподјеле моћи, права и привилегија. Чињеница да нема сагласности јача мотиве заинтересованости за спорна питања, па манипулатор користећи поруке мржње, јача раскол међу ионако нарушеним међугрупним или међунационалним односима, при чему јавност тога није ни свјесна. Из законитости које владају међу елементима наведене теорије манипулације произлази да би у контексту говора мржње значило да постоји законита веза између манипулатора и ефекта порука мржње, између ефекта поруке и социјално-психолошких услова у којима се она саопштава.

Уколико те теоријске претпоставке и међу њима владајуће законитости пренесемо у оквиру реалне слике стања у БиХ, добићемо сљедећи резултат: земља у којој је доминантан патријархални менталитет, земља у којој је дубоко укоријењена међунационална подјела и страх од другог и другачијег, при чему су те разлике додатно појачане ратом деведесетих година прошлог вијека, и земља у којој, без обзира на све промјене, ниво образованости становништва остаје на забрињавајуће ниском нивоу, недвосмислено указују да владајућим дискурсом подјеле, са периодично слабијим и јачим интензитетом, управљају манипулативне силе говора мржње.

Ефективна стратегија испољавања моћи

Јавност или јавна сфера неодвојиви је дио медија. Према С. Миливојевић, античку јавност карактерише непосредна комуникација која се одвијала на трговима и при масовним окупљањима и представља нормативни узор јавности. Унутар репрезентативне или дворске јавности нема јавне комуникације, односно, додијељена јој је церемонијална улога. Миливојевић, надаље, издваја литерарну јавност у којој је приступ комуникацији ограничен, сматарајући је претечом либералне јавности.

„Најеминентнија институција либералног модела јавне сфере је политичка штампа. Јавну сферу масовне демократије државе благостања обликују електронски медији. Ставарњем наднационалних медија формира се глобална јавност, док таблоиди утичу на појаву деградиране јавности“ (Миливојевић 2001: 10-64).

На промјену структуре јавности указује Јирген Хабермас, који говори о грађанској јавности и дефинише је као сферу приватних људи окупљених у публику. Најупечатљивија промјена у структури грађанске јавности, према Хабермасу, јесте промјена статуса публике која је све више пасивна. Примјећује да уколико „закони тржишта, који одређују сферу робног промета и друштвеног рада, продру и у сферу која је резервисана за приватне људе као публику, јавља се тенденција да се приватно резоновање претвори у потрошњу, а комплекс јавне комуникације распада се у акте појединачне рецепције без обзира на то колико су они једнолико формиранни“ (Хабермас 1969: 203). Грађанска јавност се осипа под утицајем масовних медија и постаје све више само привид категорије јавности и, што је по Хабермасу много значајније, одаје привидност интегритета приватне сфере. „Јавност се приватизује и постаје сфера објављивања приватних животних прича, било да случајна судбина такозваног малог човека или типски изграђених ставова добија публицитет, било да се јавно релевантни догађаји и одлуке облаче у приватно рухо и персонализацијом унаказују до нераззнатљивости“ (Хабермас 1969: 217). Са промјеном структуре јавности долази и промјена карактера публицитета који сада управља публиком, чиме је, закључује Хабермас, критички публицитет потиснут манипулативним. Као примјер промјене структуре јавности наводи нову функцију парламента, па се „пред проширеном јавношћу парламентарне расправе... стилизују чак до онога што се телевизијским језиком назива *show*“ (Хабермас 1969: 261).

Карактеристика савремених демократских друштава је партнерски однос јавности и власти, а оглашавањем се директно утиче на стабилизовање или пораст конфликтности у друштву. Цивилно друштво је поље у којем се одвија политичка комуникација у којој учествује и јавност. „Омасовљење јавности је процес који коинцидира са еманципацијом цивилног, а не класног – грађанског друштва као основе за регрутовање јавности. Као што је некада класна улазница гарантовала остваривост захтјева јавности, али је и искључивала многе из јавног домена, данас је цивилно друштво основа на којој се уздиже јавна сфера и база за регрутовање јавности“ (Миливојевић 2009). За разлику од тога, у недемократским друштвима у којима се и јавни и приватни домен организују из једног центра, улога јавности је уоквирена у репрезентативност, без критичке улоге. „Јавност служи за репрезентовање носилаца власти и њихово представљање – она је медијум у коме се приказује владарска помпа, а не простор отвореног приступа за јавну партиципацију“ (Миливојевић 2009). У таквим друштвима, јавност није ни потребна ни пожељна, јер приступ јавној сцени имају само институционализовани политички актери.

Јавну сферу у БиХ карактеришу доминација политике, дубока подјељеност медија према етничко-територијалним границама, дезинформисање, оживљена ратнохушкачка реторика, реафирмација старих и непрекидна медијска продукција нових митова и говор мржње.

О говору мржње који карактерише јавну сферу, од почетка 21. вијека, доста се говори и у стручној, али и политичкој јавности. Због ратних зарања материјалних и духовних капацитета друштва с почетка деведесетих година прошлог вијека, који су произвели идеолошку и етничку подијељеност босанскохерцеговачког друштва, суочавамо се са одсуством демократске политичке културе и слободног, критички настројеног јавног мњења. Нема противтеже самовољи политичких владајућих елита и противрјечности, који би водили ка превазилажењу друштвених проблема и стварању повољнијег животног амбијента.

У таквој констелацији односа отворено промовисање насиља све је израженије, а постојеће матрице у јавном простору подржавају и чак оправдавају говор мржње против свих који се у одређеном контексту сматрају „другим“ и „другачијим“.

БиХ је изградила прихватљиве, чак и задовољавајуће оквире за превенцију говора мржње и институције за реаговање на ту појаву, али до сада се све сводило на ад хок реакције, без ширих, континуираних и конкретних активности.

Тешка ратна прошлост и постратни контекст БиХ, базиране на чврстој националној подјели три конститутивна народа, промовисао је говор мржње као једну, ако не и најјачу, стратегију етно-националних елита, с циљем успостављања и одржавања контроле над друштвеном, политичком и економском сфером.

У Анексу 4 Дејтонског споразума, односно Устава БиХ, стоји да у БиХ живе три конститутивна народа: Срби, Хрвати и Бошњаци и на равномјерној националној расподјели међу припадницима три конститутивна народа почива цјелокупан политички систем. Такав модел подјеле, по шавовима конститутивности, важи и за медије и медијско тржиште у БиХ. Р. Нешковић наводи да је „политички систем БиХ хибридни оквир у коме је супротстављено више политичких подсистема од којих сваки има тенденцију да се институционализује као општи систем, тако да међунационални конфликт постаје трајна категорија, а међународни протекторат објективна нужност у функционисању државе“ (Нешковић 2007: 22).

Постратно конституисање БиХ окупило је три дојучерашње зараћене стране које су, вољом великих свјетских сила, „угуране“ у „босански лонац“, свака са својим виђењем, циљевима и тежњама у постојању и развоју државе. Ријеч је о дубоко супротстављеним и различитим виђењима земље које преферирају политичке елите са јасним етно-националним одредницама. Антагонизми и изостанак базичног консензуса о будућности БиХ у политичком, економском и културном смислу пресликан је на медијски простор у земљи.

Н. Кецмановић у књизи „Немогућа држава“ наводи да представници међународне заједнице, ни након више од деценије по завршетку рата, БиХ нису успјели да учине самоодрживом, наглашавајући „да међународно, односно, спољно признање државе није било засновано на жељи три

конститутивна народа да заједно живе у њој, односно на унутрашњем признању. Тај неопходан базични консензус између Бошњака, Срба и Хрвата, који би дејтонски пројекат барем накнадно могао верификовати као легитиман и легалан поредак, ни до данас није стављен на тронационални референдум“ (Кецмановић 2007: 5).

Модел консоцијације потребно је укључити у рјешавање кризе у БиХ, сматра У. Влаисављевић, истичући да је Дејтонски устав установио један вид консоцијације. За Влаисављевића, консоцијација не значи подјелу власти искључиво по етничком и националном критерију. „Основна јединица подјеле или, боље рећи, партиципације може бити било која групација или политички сегмент који се у политици појављује као несводив субјективитет. Када говоримо о консоцијацији код нас, треба водити рачуна о једнакоправности три конститутивна народа“.⁴ Влаисављевић сматра да БиХ не треба организовати као сложену државу, већ кроз сложен уговорни однос између народа који имају иста права, гдје се држава не смије поставити изнад народа.

За А. Мујкића, БиХ је типичан примјер „неуспјелог консоцијацијског модела“ (Мујкић 2010: 66) и због тога су нужне промјене уставно-правног оквира, зацртаног Дејтонским споразумом. Елите конститутивних народа, сматра Мујкић, опстају производњом и наглашавањем разлика, генеришући сукобе. „Етничке разлике треба очувати, али умањити им политичку релеванцију...Треба промишљати начин да се демократија консолидира искључиво демократским средствима, а да се етничке различитости акомодирају у слободној интеракцији, сусретању и комуникацији. Један од начина за то био би повратак релеванције грађана у политичкој сфери“ (Мујкић 2010: 58).

Академик М. Филиповић, сматра да је нужно остварити јединствен политички став о заједничким интересима свих грађана и народа који живе у БиХ. „На жалост, данас нема политичке и интелектуалне снаге која би то јединство осигурала и спасила ову земљу од пропасти у коју је води легализација и владавина национализма“ (Филиповић 2012).

Раздјељеност, нетолеранција и неконзистентност, уз низак степен економског развоја и социјалну затвореност, у БиХ утицали су и на политичку културу. У босанскохерцеговачком друштву политичка култура креће се између политичке, вјерске и етничке затворености, с једне стране, те неповјерења и сукоба између политичких субјеката, на другој страни. Политичка култура у БиХ, сматра И. Шијаковић, оптерећена је и заробљена у вртлогу три доминантне појаве:

- *партиократије*, односно доминације мноштва политичких партија над државом и грађанским друштвом;

⁴ Округли сто: Консоцијацијски модел уређења државе – спас или крах БиХ, Аутор: Дани, Сарајево, 2006.

- *етнократије*, као облика доминације и владавине етничких и националних елемената у свим областима друштвеног живота;

- *теократије*, која означава доминантно присуство традиционалних вјерских и религијских обиљежја и вјерске идеологије која се намеће као једина „права“ варијанта духовног, културног и социјалног дјеловања (Шијаковић 2005: 111).

У таквој политичко-медијској, али и интелектуалној констелацији снага, говор мржње израстао је у ефективну стратегију испољавања моћи и доминације над „оним другим“ и „оним другачијим“ у јавном простору БиХ.

Регулатива у БиХ и говор мржње

У босанскохерцеговачкој легислативи говор мржње експлицитно се нигдје не појављује. Подводи се под „кривично дјело изазивања вјерске и националне мржње и нетрпељивости“.⁵ Међутим, у свим члановима кривичног закона говор мржње се не препознаје као засебно кривично дјело већ подразумеива обавезу доказивања намјере. У судској пракси БиХ проблем је квалификација овог дјела на суду, јер је неопходно доказати намјеру оптуженог – мотив, као основну карактеристику злочина почињеног из мржње, па тиме и говора мржње као кривичног дјела. До сада је већина случајева тог типа квалификована кроз друга кривична дјела, уништавање туђе имовине, нарушавање јавног реда и мира и слично.⁶

Немогућност да се у говору мржње докаже мотив разлог је што иступи политичких елита, који обилују таквим садржајима, остају некажњени док се одговорност за преношење у јавност приписује медијима. Упркос бројним оптужбама и „прозивкама“ да су заслужни за распиривање националне нетрпељивости и ширење антагонизама спрам „другог“ и „другачијег“, медији једини имају прописане регулаторе који се тичу говора мржње.

Кодекс за емитовање радио и телевизијског програма Регулаторне агенције за комуникације (РАК) и Кодекс Савјета за штампу два су најважнија документа који регулишу проблем говора мржње у БиХ.

Регулаторна агенција за комуникације и Савјет за штампу су професионалне организације задужене за надзор и контролу над медијима у Босни и Херцеговини.

РАК је основан 1998. године као независно тијело које има искључиво право да регулише телекомуникације, електронске медије и радио-фреквентни сектор. Савјет за штампу је саморегулаторно тијело, основан

⁵ Члан 390. Кривичног закона РС; члан 163. Кривичног закона Федерације БиХ, члан 160. Кривичног закона Брчко Дистрикта и члан 145а Кривичног закона БиХ

⁶ Тужилац Кантоналног тужилаштва Сарајево Лејла Хасанбеговић на округлом столу „О злочинима из мржње у БиХ“ – ОЕБС, 2010. Сарајево

1999. године на иницијативу новинарских удружења. Од 2006. године дјелује као државно саморегулаторно тијело за штампане медије.

Говор мржње се Кодексом РАК-а дефинише као говор „који има намјеру да понизи, застраши или подстакне на насиље или предрасуде против особа или групе на основу њиховог пола, расе, доби, националности, сексуалног одређења, полне оријентације, хендикепираности, моралних или политичких убјеђења, социјалнооекономског статуса или професије“.⁷

Кодекс Савјета за штампу експлицитно не третира термин говор мржње, већ користи термин „хушкање“ који је дефинисан у члану 3. Кодекса. „Штампа ће у сваком тренутку бити свјесна опасности која се јавља када медији намјерно или нехотице подстичу дискриминацију и нетолеранцију. Имајући у виду такву опасност, штампа ће дати све од себе како не би хушкала и/или подстицала мржњу и/или неједнакост на основу етничке припадности, националности, расе, религије, пола, сексуалне оријентације, било које физичке или менталне болести или онеспособљености. Штампа неће ни под каквим околностима подстицати кривична дјела или насиље“.⁸

У примјени кодекса РАК располаже правом да санкционише медије који га крше, а казна може бити и забрана емитовања за неку радио станицу или ТВ. Савјет за штампу, с друге стране, као саморегулаторно тијело нема таква овлашћења, него се ослања на одговорност и савјест новинара и уредника у штампаним медијима, те правом да се спорови настали између јавности и штампе ријеше правом на одговор, објављивањем исправке, извињењем или демантијем.

Санкције због коришћења или преношења говора мржње, које РАК може да користи, утичу на понашање електронских медија, док се принцип саморегулације у штампаним медијима може подвести под идеал.

Регулаторна агенција за комуникације санкционисала је говор мржње емитован у програму РТВ ВИКОМ, казнивши ову локалну телевизијску станицу са 20.000,00 КМ. Због кршења одредбе члана 4. Говор мржње, Кодекса о емитовању РТВ програма, те чланова који третирају понашање медија у изборној кампањи, РТВ ВИКОМ је кажњена што је у периоду од 6 дана 20 пута емитовала спот, у којем актери изводе пјесму посвећену Радовану Карацићу, обучени у бијеле мајице на којима је јасно истакнут грб Српске напредне странке Републике Српске (СНС РС), чији је предсједник и кандидат на локалним изборима 2008. године, директор и власник кажњене телевизије. Регулаторна агенција за комуникације појаснила је да се пјесме емитоване у оквиру програма РТВ ВИКОМ, својим садржајем и у комбинацији са инсертираним аудио-снимком говора Радована Карацића, сматрају пријетећим и преносе јасан и непосредан ризик од подстицања етничке мржње у БиХ. Емитовање оваквих садржаја спорно је у сваком тре-

⁷ Интегрални текст Кодекса доступан на : <<http://www.rak.ba/hr/public-affairs/pressr/default.aspx?cid=4796>>. 05.05.2012.

⁸ Интегрални текст Кодекса за штампу доступан је на: <<http://www.vzs.ba/ba/?ID=2>>. 05.05.2012.

нутку, али је Агенција посебно нагласила чињеницу да је спорни садржај емитован у вријеме изборне кампање, са очигледним циљем продубљивања међунационалних подјела.⁹

Након неуспјешног покушаја одржавања *Queer Festivala* у Сарајеву, Регулаторна агенција за комуникације казнила је телевизију ОБН са 30.000,00 марака због емитовања СМС порука у емисијама „Мимоход“ и „Телеринг“, које су садржавале говор мржње и ксенофобичне коментаре према хомосексуалцима.

То су најдрастичније казне које је РАК изрекао због емитовања програмских садржаја који садрже говор мржње у БиХ. Било је и пријава и позива РАК-у да санкционише садржаје које су сматрани говором мржње, највише на програмске садржаје емитоване у емисији Федералне телевизије „60 минута“, али казне су изостале. Програмски садржаји, у којима су новинари и уредници „60 минута“ поједине политичаре називали „фашистима“, и „нацистима“, поистовјеђивали их са Хитлером, а Републику Српску називали „геноцидном творевином“, „република мрска“, „ентитет настао на ратном злочину“, нису изречене санкције због говора мржње, већ окарактерисани као „сатира као вид новинарског изражавања“, „слободна оцјена новинара“, или „уреднички коментар који се ослања на непосредно изнесене чињенице“.

Закључак

У превазилажењу вишедеценијског ванредног стања, у којем обитавају сви сегменти босанскохерцеговачког друштва, наилази се на, за сада, непремостиву препреку – одакле почети, односно, гдје отворити дијалог који ће развргнути постојећа етничка чворишта?

Сва досадашња истраживања указују на чињеницу да у БиХ не постоје квалитетне, у професионалним узусима утемељене подјеле на добре и лоше медије, на слободне, независне и професионалне новинаре у односу на „држаче микрофона“ и „разгласне кутије“ водећих политичких елита и идеологија. Све досадашње подјеле засноване су на основном принципу – бошњачки, српски и хрватски медији и истим карактеристикама опередијељени новинари.

Лични и професионални интегритет, независност и непокорност политичким, идеолошким и економским уцјенама, преданост етичким нормама професије образовање, то су основни предуслови слободног новинарства које собом, неминовно повлачи и оно што Френсис Бал назива исправном употребом медија. „Само новинари, уколико пронађу ову заборављену или изгубљену одговорност и до краја одиграју улогу посредника, заступника – скрупулозних агената медијатизације – могу омогућити дру-

⁹ Према одлуци РАК од 14. 10. 2008. објављеној на <www.rak.ba>. 13.05.2012.

гима, научницима, умјетницима, политичарима да сачувају праву независност и досегну још аутономнију мисао: иначе, њихова слобода неће се одржати на достигнутом ступњу“ (Бал 1997: 118).

Средствима јавног информисања у БиХ и новинарима потребан је дубок, свеобухватан и системски преображај који превасходно зависи од промјене политичког понашања, односно, проналажења новог обрасца који ће садржавати минимум договора о будућности земље. Уколико се успостави консензус о неопходности афирмисања другачијих друштвених вриједности, индивидуалних и колективних потреба, критичко јавно мњење, могуће је очекивати да и БиХ уђе у период стабилног мира, политичке де-контаминације, економског и привредног опоравка и културног развоја. За почетак, пожељно би било да политички актери прихвате дијалог, као најбољи модус у превазилажењу разлика и тражењу рјешења, напуштајући сада већ укоријењен говор мржње. „Дијалог остварен у медијима добија изузетно важење у оживљавању читаве јавне сфере, а посебно у профилисању политичке културе и политичке комуникације“ (Божовић 2007: 175).

Како ријешити проблем изградње темељно нове структуре информационо-комуникационог система којим би се обавиједило превазилажење досадашње недовољне друштвене дјелотворности? То питање поставља и професорица Јеленка Воћкић-Авдагић, упућујући на неопходност успостављања плуралистичке, партиципативне демократије као претече за нову парадигму јавних информационо-комуникационих процеса у БиХ.

„Аутономност и професионалност су стартни услови да информацијско-комуникацијски систем буде дјелатан и да својом дјелатношћу представља оваплоћење принципа јавности и провјерљивости. То би могао бити и значајнији дио одговора на (најбитније) питање: како усистемити аутентичне форме друштвеног саморегулирања и руковођења овим сферама друштва, а тиме и комуникацију коју не би карактерисала догматизација и идеологизација друштвених вриједности. Тиме би се, уједно, стварале могућности за реализацију „пута прелаза“ самих мас-медија од њихове (досадашње) инструментализације до аутономије и обезбјеђивало њихово посредовање „свачије“ моћи и интереса (грађана, интересних група, политичке јавности, странака) социјално релевантних до нивоа на којима добијају форму одређене норме или вриједности. Ако мислимо „свачију моћ или интерес“, онда се то, сигурно, не односи само на политички аспект јавности него на укупне потребе цивилног друштва, исто тако релевантне за медије. Такво поимање јавности и улоге медија не дозвољава изједначавање опште комуникације и политичке комуникације“ (Воћкић-Авдагић 1997: 120).

Апстрахујући питање и/или дилему има ли у БиХ одлучних, самосвјесних, образованих и етици професије определијелених новинара и медија који неће презати од разврагавања идеолошких, политичких и финасијских стега, подвучимо још једном аксиом да информација припада јавности.

Уколико се посленици јавне ријечи у БиХ определијеле, а већина њих и присјети давно заборављених и потиснутих начела новинарске професије – да бране слободу информисања и сопствену независност, да истрајно, непоткупљиво и непоколебљиво трагају за истином и да увијек поштују човјекову личност, онда би се могли надати да ће руководства, политичари, интересне групе, финансијски моћници, који ту информацију желе присвојити и преобликовати, коначно постати дио прошлости.

Литература

- Asbury, Hass 2008: M. B. Asbury, J. Haas, J., *An Exploratory Investigation of Whether Individuals Differentiate between Hate Speech and Offensive Language*. San Diego: TBA.
- Бабић 2004: Д. Бабић, Босна и Херцеговина – Језик мржње у јавној сфери Феноменолошко-типолошке назнаке карактеристичне за ове просторе, Сарајево: Регионални гласник за промоцију културе, мањинских права и међуетничке толеранције.
- Бал 1997: Ф. Бал, Моћ медија, Београд: Клио.
- Божовић 2007: Р. Божовић, Поента, Београд: Чигоја штампа.
- Brigs, Kobli 2005: A. Brigs, P. Kobli, *Увод у студије медија*, Београд: Клио.
- Васовић 2002: М. Васовић, *Говор мржње*, Факултет политичких наука, Београд: Призма.
- Влаисављевић 2006: У. Влаисављевић, *Консоцијацијски модел уређења државе – спас или крах БиХ*.
- Воћкић-Авдагић 1997: Ј. Воћкић-Авдагић, *Развој савремених комуникацијских процеса и система и босанскохерцеговачко друштво и држава*, Сарајево: ФПН - Едиција Уџбеници и приручници.
- Воћкић-Авдагић 2002: Ј. Воћкић-Авдагић, *Савремене комуникације- не/сигурна игра свијета*, Сарајево: Факултет политичких наука Универзитета у Сарајеву.
- Kaminskaya 2008: E. Kaminskaya, *"Hate Speech: Theory and Issues"*, CASE-UC Berkeley Field Project.
- Кецмановић 2007: Н. Кецмановић, *Немогућа држава*, Београд: Филип Вишњић.
- Лалић 2010: В. Лалић, *Парадигма различитости ми наспрам они – између насиља и толеранције*.
- Миливојевић 2001: С. Миливојевић, *Јавна сфера, медији и јавност*, Београд: Реч
- Миливојевић 2009: С. Миливојевић, *Јавност и идеолошки ефекти медија*: Реч.
- Мујкић 2010: А. Мујкић, *Правда и етнонационализам*, Сарајево: Центар за људска права Универзитета у Сарајеву и Фондација Heinrich Boll..

- Нешковић 2007: Р. Нешковић, Основне детерминанте политичког система у Босни и Херцеговини, Београд: ФПН.
- Paull 2004: М. Paull, *Freedom of speech*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Хабермас 1969: Ј. Хабермас, Јавно мњење, Београд: Култура.
- Шијаковић 2005: И. Шијаковић, Однос националног и грађанског у БиХ, СТАТУС Магазин за политичку културу и друштвена питања.
- Шушњић 2004: Ђ. Шушњић, Рибари људских душа, Београд: Чигоја штампа.

Web извори

- Говор мржње: Интервју са проф. др Александром Богданићем, професором комуникологије на Комуниколошком колеџу у Бањој Луци. Објављено 11. јануара 2010. на <http://www.6yka.com/govor-mrznje>
- Бабић, М. Интервју објављен у Гласу Српске, 28. 12. 2010. доступан на www.glassrpske.com
- Филиповић, М., ауторски текст „Питање о конститутивности народа у уставно-правној пракси БиХ“, доступан на www.anubih.ba/speceditions/.../fulltext/.../FilipovicMuhamed.pdf

Dejana D. Radovanović-Šarenac

HATE SPEECH, MEDIA AND JOURNALIST PROFESSION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The political scene in Bosnia and Herzegovina abounds with messages of intolerance and hatred. In the last decade, this political scene is dominated by radical, mutually exclusive „discourses of impossible“, without willingness for consensus. In a country created by the will of the great powers in Dayton 1995, its constituent nations, Serbs, Croats and Bosniaks, have been constantly „cram-ped“, and their political representatives hold discourse of general division and mistrust. Even the media in this country is not immune to the mentioned situation. The media in Bosnia and Herzegovina, especially after the general election in 2010, have used ethno-political rhetoric of conflict and hate speech, which is particularly obvious in discussions about future and survival of this country.

The media hate speech in fact generates the process of spreading hate speech content among a large number of information recipients. This trend dramatically affected the journalists who, unfortunately, forgot the principles of journalism and ethics of public speech.

We concluded that the anxiety of the respondents did not vary regarding the sex, age and years of service and that it might occur at any age regardless of the mentioned.

Прилози

ШУМСКИ ПОЖАРИ И УГРОЖЕНОСТ ТЕРЕНА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

1. Увод

Нагло повећање броја пожара на тлу Републике Српске током посљедње три године указује да велику пажњу треба посветити овој природној непогоди, која уништава значајне вегетационе и материјалне ресурсе цијелог друштва и доводи до загађења природне средине повећањем концентрације различитих полутаната у ваздуху. С правом се поставља питање могућности предвиђања настанка и развоја пожара, а с циљем умањења њиховог негативног утицаја на животну средину.

У методолошком погледу, бавићемо се само природним условима за настанак пожара¹ и анализираћемо два приступа у оцјени угрожености терена Републике Српске од пожара, тј. покушај предвиђања настанка и развоја пожара на њеној територији. Први приступ ће бити регионалногеографски, заснован на интеракцији природногеографских фактора који могу условити појаву и развој пожара на тлу Републике Српске, а у оквиру којег највећи значај имају климатски и биогеографски фактори. Превасходно инсолација, а посредно температура, влажност ваздуха и вјетрови, битно одређују микроклиматске карактеристике за настанак пожара, а вегетација представља горивни материјал. Секундарни значај имају орографске, хидрографске и педолошке прилике. Методом бодовања појединих фактора који могу условити настанак пожара, могу се идентификовати подручја која су потенцијално угрожена од настанка пожара на тлу Републике Српске. Други приступ је егзактнији и заснива се на примјени широко прихваћених метода за израчунавање индекса метеоролошке опасности од настанка пожара. Постоји више различитих методологија у домену израчунавања овог индекса, а у основи сваког од њих се налазе подаци о влажности и структури горивног материјала (вегетација) и детаљних микроклиматских показатеља за различите терене.

* goran.mutabdzija@gmail.com

¹ Подаци МУП РС и ЦЗ РС указују на веома високо учешће људског фактора у настанку пожара и то спада у домен кривичне одговорности (Кривични закон РС, члан 432).

Табела 1: Статистички показатељи о броју пожара, опожареној површини и количини уништене дрвне масе на подручју 24 ШГ РС у периоду 2009–2011.

ШУМСКО ГАЗДИН- СТВО	СЈЕДИ- ШТЕ	БРОЈ ПОЖАРА			ОПОЖАРЕНА ПО- ВРШИНА ha			УНИШТЕНА ДРВО m ³		
		2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Бања Лука	Бања Лука	11	4	4	66,51	133,2	10,19	1607,5	0	181,9
Оштрељ- Дринић	И. Дрвар	1	0	0	0,002	0	0	0	0	0
Панос	Вишеград	8	3	7	177,3	23,3	170,4	0	0	0
Бирач	Власеница	22	4	19	71,7	28,2	50,2	301,5	2,58	246,44
Градишка	Градишка	8	2	4	43,65	10,8	7,9	0	0	0
Добој	Добој	10	1	1	129,33	0,5	0,3	0	0	0
Зеленгора	Трново	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Чемерница	Кнежево	3	0	3	2,6	0	2,6	0	0	0
Врбања	Котор Варош	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Мајевица	Лопаре	1	0	0	23,94	0	0	14495 2	0	0
Лисина	Мркоњић Гр.	6	2	5	43,26	8,3	42,5	0	30,83	0
Ботин	Невесиње	11	10	3	150,75	71,25	3,7	0	0	0
Јахорина	Пале	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Приједор	Приједор	10	6	10	53	7,1	53	319,9	0	319,9
Рибник	Рибник	12	4	8	15,85	5,9	12,55	0	0	28,84
Сјемећ	Рогатица	16	11	9	180,8	78,1	124,5	28,84	0	0
Романија	Соколац	14	1	6	11,56	53	7,7	72	0	0
Дрина	Сребре- ница	3	0	3	19,5	0	19,5	37000	0	0
Маглић	Фоча	6	0	5	25	20,5	13	0	0	0
Борја	Теслић	1	0	1	6	0	6	0	0	0
Височник	Хан Пијесак	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Вучевица	Чајниче	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Горица	Шипово	27	6	23	79,5	18	76,5	10455	0	0
ЦГК Требиње	Требиње	81	18	38	12597, 8	1064,8	949,13	16141 82	2769	4635,9
УКУПНО		251	79	149	13697, 4	1523	1549,6 7	24134 97	2802	5413,1

Извор: Подаци ЈП „Српске шуме“ и ЦЗ РС за 2009, 2010. и 2011. годину

2. Природногеографске претпоставке за настанак пожара

За правилно разумијевање угрожености терена од појаве пожаришта неопходно је појаснити основне природногеографске елементе. У геоморфолошком погледу, проучавани простор представља западни дио средоземне зоне млађих вјеначних планина. На сјеверу ови терени прелазе у Панонску низију, а на југу и југозападу, у непосредни руб Јадранске завале. Планине у западном и јужном дијелу имају, углавном, структуру антиформи: антиклинале, хорстови и навлаке. Површи које су настале око ових планина усјечене су у кречњацима и доломитима и у генетском погледу имају крашко-корозионо обиљежје. Када су у питању други облици рељефа, највећи број котлина је усјечен диференцираном ерозијом у мање оптпорним серијама, претежно неогене старости (моласе). Котлине су или отворене, са нормалном хидрографском мрежом, или затворене („оазе у кршу“), које су изложене ујезеравању и поплавама за вријеме јачих поводња. Остале котлине улазе у састав композитних долина и на њима је обликована флувијална морфоскулптура полифазних и полиморфних обиљежја. Анализа хипсометријских односа Републике Српске почиње дефинисањем границе брдско-планинских предјела, а која је одређена изохипсом 500 м. Површина ових предјела износи 13.463 км², што представља 53,9% Републике Српске, а на којој живи 360.895 ст. (25,6% укупног становништва Републике Српске) или просјечно 26,8 ст/км² (Мутабиџа 2008).

У климатском и биогеографском погледу, проучавани простор ћемо сагледати кроз утицај основних метеоролошких фактора и флористички састав терена и његову категоризацију. Полазиште за препознавање терена који су угрожени од пожара, а који ће осликати утицај ових фактора на просторну диференцијацију потенцијално угрожених терена, представљаће анализа интензитета, честине и дистрибуције основних метеоролошких елемената: инсолација и температура ваздуха, распоред и количина падавина у лјетним мјесецима, појава и утицај локалних вјетрова и флористички састав терена. На климу Републике Српске утиче неколико важних фактора. Географска ширина директно одређује положај проучаваног појаса унутар сјеверног умјереног топлотног појаса (хоризонталну појасност), док претежно планински рељеф проучаваног простора условљава његову вертикалну климатску зоналност. Веома значајан фактор је близина Медитерана, као *резервоара топлоте* који благотворно утиче на климу проучаваног простора. Током лјетног дијела године овај је простор хладнији од копна и акумулира топлотну енергију, а током зиме процесом радијације утиче на повећање средњих дневних и мјесечних температура ваздуха. Велики је утицај и континенталних маса на климу проучаваног простора. Над простором Евроазије и Африке формирају се барички системи који условљавају циркулацију ваздушних маса и доносе преовлађујуће термичке утицаје из тих подручја. Ови фактори су условили да се на проучаваном простору издвоје два основна климатска типа: приморски и континентални. Због овога

се на овом малом простору сударају и преплићу медитерански и континентски утицаји, из чега произлази читав мозаик климатских варијетета. У приморју и ниској Херцеговини осјећа се снажан уплив медитерана, па се ту јављају специјални типови средоземне климе: јадранска и измијењена јадранска клима.

У унутрашњости, у складу са рељефним одликама терена, разликује се више типова континентске климе: средњоевропска или умјереноконтинентална (сјевер), претпланинска у брдском простору који је испресијечан долинама и котлинама, планинска у највишим дијеловима (изнад 1500 м н/в) и клима крашких поља. Проучавани простор припада умјерено влажним подручјима, а ријечни системи који их одводњавају припадају црноморском и јадранском сливу. У зависности од геолошке подлоге и климатских карактеристика терена, јасно се издвајају терени са нормалном хидрографском мрежом и подручја са специфичним отицањем воде у кршу. Плувиометријски режим ових хидролошких система са аспекта противпожарне заштите веома је неповољан. То се огледа у промјенљивости водостаја језера и максимуму протицаја падају у хладни период године. Вегетацијске одлике проучаваног простора су директно у вези са географским положајем, геолошким склопом, климом и рашчлањеношћу рељефа. Сходно општој циркулацији ваздушних маса и основним климатским областима, и у домену вегетацијских одлика постоји јасно преплитање особина двије велике флорне заједнице: евросибирске и средоземне. Са аспекта развоја пожаришта, најинтересантније су шумске заједнице. Њихов просторни распоред, тип и квалитет састојина, битно је различит унутар проучаваног простора. С обзиром на локалну орографију и положај вегетације, у односу на ланац Динарских планина, у грубим линијама се издвајају два основна типа вегетације. Уски приморски појас карактеришу остаци зимзелених шума чесмине, те макија, гариг и простране камењаре. У шумама и макијама зимзеленог појаса у ниској Херцеговини, уз храст чесмину, обилно су раширене врсте јасена, бријеста, лужњака, јохе и кукрике. Идући према унутрашњости, на ову заједницу се надовезује подручје храста медунца и бјелограбића. Ове листопадне шуме творе уски појас, који је испрекидан камењарима и пољопривредним културама. Идући према западној Босни, ове заједнице прате и медитеранске подврсте, а у структури ових шикарастих шума јављају се и мограњ и тиловина. Због сјече и испаше, ове шуме су знатно проријеђене и претворене у шикаре, шибљаке, а на крају у камењаре. Према унутрашњости, на стрмијим и вишим теренима, на овај појас се надовезује појас црног граба, јасена, глущача, липе, мукиње и друге жбунасте вегетације. Изнад овог појаса се у Херцеговини пружају букове шуме, потом уски појас мунике и шибљастих врста, а највише предјеле покрива травна вегетација и клековина бора. Дубље у унутрашњости, појас листопадних шума почиње са храстовим шумама, изнад којих се простиру шуме кестена и храста сладунца. Најшири и најзаступљенији појас листопадних шума представљају букове шуме које су мјестимично помијешане са

састојином граба и китњака. Највиши појас ових шума чине буково-јелове шуме које постепено прелазе у чисте црногоричне шуме, састављене углавном од смрче, а у зависности од подлоге, јављају се црни и бијели бор. На највишим планинама, изнад појаса црногоричне шуме, јавља се појас претпланинске букве који прелази у травну вегетацију (шумске голети). Највишу степеницу у развоју вегетације на нашим планинама заузима клековина бора (Фукарек 1983).

3. Метеоролошки индекс опасности од пожара

Процјена метеоролошког индекса опасности од пожара заснива се на канадској методи одређивања метеоролошког индекса опасности од шумских пожара (*Fire Weather Index*). Овај индекс је начин процјене запаљивости горива који уважава учинке прошлих и тренутних временских прилика на три врсте покривача шумског тла. У њему су садржани бројеви који дају мјеру садржаја влаге за свако од ових горива. Уз то, метеоролошки индекс опасности од шумских пожара користи садржаје влаге у горивима, вјетар и индексе количине укупног горива за рачунање коначних бројчаних индекса који процјењују интензитет ватре у стандардним врстама шуме. Да би се могао рачунати метеоролошки индекс опасности од шумских пожара, метеоролошка осматрања и мјерења морају се обављати у 13 сати СЕВ (љетно вријеме 14 сати). Метеоролошки параметри који се добију у термину осматрања температуре и релативне влажности ваздуха, брзина вјетра и 24-сатна количина падавина, представљају улазне податке у програм за израчунавање метеоролошког индекса опасности од пожара, а помоћу *FWI* методе добију се показатељи стања влажности горивног материјала. Метода разликује три величине горивног материјала, фино, средње и крупно. Показатељи влажности горива су основне величине за израчунавање метеоролошког индекса опасности од пожара. За сва три показатеља влажности вриједи правило да када вриједност показатеља влажности горива расте, садржај влаге у гориву се смањује.

Да би се уважило затечено стање, метода узима као улазне податке и показатеље влажности горива израчунате за претходни дан гдје је „м“ садржај влаге у фином гориву добивен као функција влаге у зраку. У рачуну се разликују два случаја. Први, када је у протекла 24 сата било падавина и други када их није било. У првом случају рачуна се тзв. шифра равнотежне влаге за сушење, а у другом случају тзв. шифра равнотежне влаге за влажење финог горива. На садржај влаге финог горива утиче количина падавина већа од 0,5 мм. Количина падавина већа од 5,8 мм не утиче на влажност финог горива због његовог засићења.

Показатељ влажности финог горива (*FFMC*) први је модул индекса опасности од пожара, који представља влажност слоја до дубине 2–3 цм. Под условима стандардног дана (температуре 21°C, релативне влажности 45% и брзине вјетра од 3,6 м/с, у 12 сати), временско заостајање *FFMC* из-

носи 2/3 дана. Ово значи да за мање од једног стандардног дана, с наведеним условима, можемо очекивати да ће фина горива изгубити око двије трећине своје влаге. Треба нагласити да *FFMC* има уграђену прогнозу. Наиме, *FFMC* представља садржај влаге који се очекује у фином гориву током поподневног максимума опасности од пожара између 14 и 16 сати. Како уопштено сви пожари започињу у слоју финог горива, вриједност показатеља влажности *FFMC* је најпогоднија за оцјењивање запаљивости и појаве пожара.

Показатељ влажности средњег крупног горива (*DMC*) израчунава се као показатељ који узима у обзир садржај влаге у горивном материјалу од претходног дана. Такође, уважава чињеницу ако је падала киша. У том случају показатељ влажности средњег крупног горива је функција падавина. *DMC* је показатељ влажности у дубини 5–10 цм. Вријеме да средње крупно гориво изгуби 2/3 своје слободне влаге износи 12 дана. У поређењу с финим горивом, средње се далеко спорије суши до постизања равнотежног садржаја влаге. На садржај влаге средњег горива утиче количина падавина већа од 1,5 мм.

Показатељ влажности крупног горива (*DC*) такође уважава затечено стање. Он показује влажност крупног дубоког горива до 20 цм дубине. Пожари који су захватили дубоко крупно гориво тешко се гасе и изузетан су проблем за контролу. Величина *DC* је дугопериодични индикатор, који је осјетљив на сезонско исушивање које траје 2, 3 па и 4 мјесеца. Из претходних вриједности рачунају се два међуиндекса. Индекс почетног ширења ватре (*ISI*) и индекс прикладности материјала за горење, или како се чешће назива индекс укупног горива (*BUI*).

Величина *BUI* даје нумеричку вриједност сувоће шумског горива и његово стање за прихват ватре. За *BUI* = 119 горивни материјал је довољно сув да прихвати ватру која се даље шири. На концу се одређује нумеричка вриједност метеоролошког индекса опасности од пожара (*FWI*)

Индекс метеоролошке опасности од пожара (*FWI*) је нумеричка процјена потенцијалног интензитета пожара за гориво стандардног типа и релативна мјера очекиваног понашања пожара и дневних потреба за контролу ватре. Многе активности које се односе на процјену опасности могу се планирати боље одговарајућом употребом компонената *FWI*. Међутим, сам *FWI* или повезан са *BUI*, најбољи је начин за описивање класа опасности од пожара.

4. Оцјена опасности од појаве пожара

Процјена опасности од појаве пожара може се израчунати примјеном методе бодовања референтних природногеографских параметара за одређени простор од нивоа Републике Српске, територије појединих општина, регије или за поједино шумско газдинство. Ова метода подразумијева висок степен генерализације и интерполације одређених вриједности

(климатски елементи, површина под одређеним шумским заједницама), па је и општа оцјена опасности од појаве пожара непрецизна, заснована на описним елементима и одсуству квантитативних садржаја.

Табела 2: Алгоритам за оцјену опасности од појаве пожара

Ред.бр.	Фактор	Елемент	Вриједност	Бодовни еквивалент
1.	Метеоролошки	Ср. јулска темп. ваздуха	>26,0°C	5
			24-26°C	4
			22-24°C	3
			20-22°C	2
			<20°C	1
2.		Просјечна мјесечна количина падавина (јуни-август)	<60 мм	5
			60-80 мм	4
			80-100 мм	3
			100-120 мм	2
			>120 мм	1
3.	Веgetацијски	Високе шуме	>30%	5
		Изданачке шуме	30-60%	3
		Камењаре и макије	>50%	1

На основу овог алгоритма могуће је издвојити поједина подручја, територије општина или шумских газдинстава, за која би даљом разрадом ових елемената била урађена детаљна регионализација датих територијалних цјелина, с циљем издвајања посебно угрожених зона.

Други метод подразумеива израду нумеричког модела² угрожености од пожара на дневном нивоу и за три различите врсте горивног материјала. Овај метод се заснива на егзактној оцјени природногеографских фактора и метеоролошких елемената (дужина видљивог дијела дана, температура ваздуха, релативна влажност ваздуха, количина падавине), на бази јасних математичких релација.

$$FFMC = 59,5 (250 - m) / (147,2 + m) \quad (1a)$$

$$M = 147,2 (101 - FFMC) / (59,5 + FFMC) \quad (1b)$$

$$DMC = DMC_0 \text{ (или } DMC_p) + 100 K \quad (2)$$

$$K = 1,894 (T + 1,1)(100 - X) Le 10^{-6} \quad (3)$$

гдје су:

$$DMC_0 = DMC \text{ претходног дана}$$

$$DMC_p = DMC \text{ ако је падала киша}$$

$$T = \text{температура ваздуха у } 12^x$$

$$X = \text{релативна влажност ваздуха у } 12^x$$

$$Le = \text{дужина видљивог дијела дана}$$

$$P = \text{падавине у мм за протекла 24 сата}$$

² На основу <<http://bcwildfire.ca/weather/indices.htm>>.

$$\begin{aligned}
 DC &= DC_0 \text{ (или } DC_p) + 0,18(T + 2,8) + 0,5 Le & (4) \\
 ISI &= 0,208 f(W) f(F) & (5) \\
 BUI &= 0,8 DMC DC / (\Pi + 0,4 DC) & (6) \\
 f(W) &= \text{функција вјетра} \\
 >f(F) &= \text{функција влажности финог горива} \\
 DMC &= \text{из (2)} \\
 DC &= \text{из (4)} \\
 FWI &= 0,1 ISI f(D) & (7) \\
 ISI &= \text{из (5)} \\
 f(D) &= \text{експоненцијална функција која у себи садржи } BUI \text{ из (6)}
 \end{aligned}$$

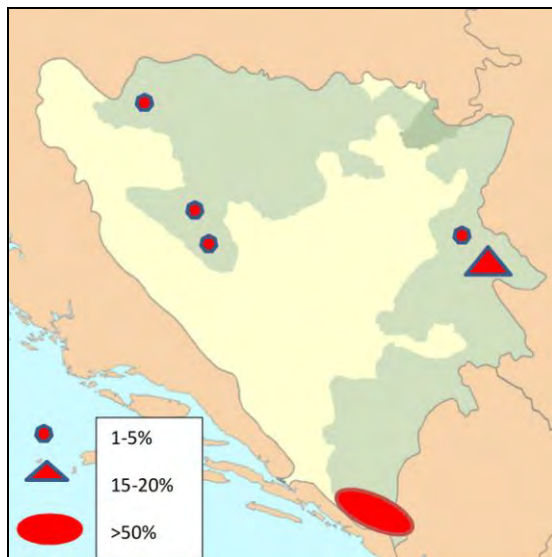
Индекс *ISI* даје оцјену ширења ватре након запаљења горива стандардног типа (канадски бор). За *ISI* вриједи:

ISI	Класе брзине	Брзина	Опис
0 – 7	Споро	1,5 м/мин	
8 – 12	Умјерено	3,0 м/мин	Бакље
13 – 17	Брзо	6,1 м/мин	Могућ пожар у крошњама
>18	Врло брзо	18,3 м/мин	Пожар у крошњама, више фронтва

5. Закључак

На основу приказаних основних постулата различитих метода процјене опасности од појаве пожара и предвиђања њихове појаве, јасно је да сваки од понуђених метода има одређене предности и недостатке. Регионалногеографски метод оцјене природних фактора за настанак пожара има информативни карактер и омогућује регионализацију дате територије с аспекта угрожености од пожара. У комбинацији са статистиком појаве пожара, може пружити представу о хомогеном или дисперзном размјештају ове појаве, а која може указивати и на генезу настанка пожара. Треба уважити чињеницу да је велики број пожара изазаван човјековом намјером, па се и њихов укупан број треба узети с резервом. Анализом табеле бр.1 и само параметра опожарености терена, видљиво је постојање четири различите зоне појаве пожара. Територија шумског газдинства Требиње чини 61,2% свих опожареих површина у Републици Српској (с аспекта климатско-вегетацијских карактеристика је и најугроженије подручје).

Карта 1: Опожарене површине на територији Републике Српске у 2011. год.

Другу цјелину чини шест шумских газдинстава са опожареном површином од 29,7%, при чему су Панос и Сјемећ, те Лисина и Горица сусједна ШГ (елеманат хомогености), а Бирач и Приједор изолована подручја (дисперзност појаве). Трећу цјелину чини територија десет ШГ на којима је опожарено 10,1%, док четврту цјелину чини територија четрнаест ШГ на којима нису евидентиране опожарене површине (дисперзан размјештај). Анализирајући територијални распоред свих површина и основне климатско-вегетацијске зоне (табела 2), уочљив је претежно дисперзни размјештај ове појаве. С обзиром да не постоје назнаке хомогености (било опожарених или неопожарених површина) ове појаве, произлази закључак о одсуству доминантног утицаја природних фактора на избијање пожара.

Овај метод нема значај за оперативно дјеловање служби и јединица за борбу против пожара, али је добар за планирање мјера и организацију противпожарне заштите на датој територији, а с циљем веће учинковитости различитих институција које се баве заштитом од пожара (ЈП Српске шуме, ватрогасна служба, РУ Цивилне заштите, лоцирање ваздухопловних снага).

Метеоролошки индекс опасности од пожара представља један од основних и општеприхваћених метода за оцјену опасности од пожара и примјењује се у раду хидрометеоролошких завода и других институција које се баве заштитом и предвиђањем појаве шумских пожара. Овај метод је оригинално развијен у Канади, па се тако и зове, иако постоје и други методи (аустралијски, француски...) који се ослањају на сличну методологију. Јасно је да примјена овог метода подразумијева веома развијену хидрометеоролошку службу (мрежа станица, софистицирана рачунарско-ко-

муникацијска опрема, школовани кадрови), али и ефикасне јединице за га-шење пожара (ватрогасци, уређена водоцрпилишта, возила, ваздухопловна средства).

Беома важно питање је и процес ремедијације опожарених површи-на, а која подразумијева предузимања мјера за заустављање загађења и да-ље деградације животне средине до нивоа који је безбједан за будуће кори-шћење датих терена, укључујући уређење простора, ревитализацију и ре-култивацију. Несумњиво, једино рјешење је поновно пошумљавање голети, а спречавање настанка пожара је блиско повезано с економском снагом др-жаве. Степен угрожености од пожара диктира ниво организације и степен опремљености институција (Хидрометеоролошки завод и Цивилна заштит РС) које се бави стручним основама за прогнозу појаве пожара. То подра-зумијева и строжа законска рјешења за намјерно изазивање шумских пожа-ра, па ће овакав скуп мјера довести и до унапређивања заштите животне средине. Предиктабилност шумских пожара је питање које у методоло-шком погледу треба усаглашавати на регионалном нивоу, а једнообразно рјешавати на нивоу Републике Српске.

Литература

- Алексић, Јанчић 2011: П. Алексић, Г. Јанчић, Заштита шума од шумских пожара у јавном предузећу „Србијашуме“, Београд: *Шумарство* 1–2, 95–110.
- Алексић и др. 2011: P. Aleksić, Šumski požari – ekološki i ekonomski proble-mi u Srbiji, Beograd: Botanica Serbica, vol. 33–2, 169–176.
- ФАО 2001: Food and Agriculture Organization of the UN, Global Forest Reso-urces Assessment 2000. FAO Forestry Paper 140. Rome, <<http://www.fao.org/forestry/fo/fra/>>, 15. 10. 2012.
- Голдамер 2002: G. J. Goldammer, Towards International Cooperation in Mana-ging Forest Fire Disasters in the Mediterranean Region. International Forest Fire News/GFMC No. 27, p. 81–89, <<http://www.fire.uni-frei-burg.de/GlobalNetworks>>, 5. 10. 2012.
- Фукарек 1983: P. Fukarek, Biogeografske karakteristike BiH, Enciklopedija BiH – separat, Zagreb: JLZ, 40–44.
- Хантопулос 2002: G. Xanthopoulos, *Forest firefighting organization and ap-proaches to the dispatching of forces in the European Union: results of the workshop survey*, Mediterranean Agronomic Institute of Chania, Greece, 143–153.
- Мутабџија 2008: Г. Мутабџија, *Просторно-функционална организација брдско-планинских подручја РС на примјеру Сарајевско-романијске регије*, необјављена докторска дисертација, Београд.
- Николов 2006: N. Nikolov, *Global Forest Resources Assessment 2005 – Report on fires in the Balkan Region*. Forestry Department, Food and Agricultu-

- re Organization of the United Nations, Fire Management Working Papers, Working Paper FM/11/E, Rome <www.fao.org/forestry/site/fire-alerts/en>, 7. 10. 2012.
- Рагуџ и др. 2008: Е. Рагуџ и др., *Gašenje požara otvorenih područja korištenjem zrakoplovnih snaga u FBiH*, Federalna uprava Civilne zaštite FBiH, Sarajevo.
- Радовановић, Гомез 2008: М. Радовановић, Ј. Ф. Р. Gomes, *Сунчева активност и шумски пожари*, Географски институт САНУ, Београд.
- Медаревић и др. 2008: М. Медаревић, *Одрживо управљање шумама у Србији – стање и могућности*, Београд: Гласник Шумарског факултета бр. 97, 33–56.
- Живановић и др. 2011: Д. Живановић, *Утицај падавина на угроженост шума од пожара на подручју Неготина*, Београд: Шумарство“ 1–2, 125–134.
- ЈП Српске Шуме (2012): *Статистички показатељи о шумским пожарима*, интерна документа Републичке управе ЦЗ, Источно Сарајево.

Интернет извори

- <www.theweathernetwork.com>, приступљено 02. 09. 2012.
- <<http://bcwildfire.ca/weather/indices.htm>>, приступљено 03. 09. 2012.
- <<http://www.fao.org/docrep/meeting/X1163e.htm>>, приступљено 10. 09. 2012.

KORIŠĆENJE HUMORA U REBT SEANSI

Korišćenje humora u REBT seansi¹

Riječ psihoterapija vodi porijeklo od grčkih riječi „psiche“ (duša, životni dah) i „therapeia“ (briga, liječenje) pa pod ovim pojmom možemo podrazumijevati liječenje poremećaja i oboljenja psihogenog porijekla putem psiholoških metoda i postupaka. Psihoterapija vodi porijeklo iz religije, a strukturisana psihoterapijska intervencija, tj. naučno formulisan dijalog psihoterapeuta i klijenta/pacijenta novije je istorije. Razvoj psihoterapije vezan je za 18. i 19. vijek i Mesmerovo (1734–1815) primjenjivanje hipnoze, kao i za rad neuropsihijatra Charcota (1825–1893), koji je 1882. osnovao prvu neurološku kliniku. Charcot se proslavio upotrebom hipnoze kao psihoterapijskog metoda, a njegovi učenici bili su Sigmund Freud, Pierre Janet, Georges Gilles de la Tourette, Alfred Binet i drugi. Postoji veliki broj definicija psihoterapije. Davison i Neale psihoterapijom nazivaju svaku društvenu interakciju u kojoj obrazovani stručnjak nastoji pomoći drugoj osobi, klijentu ili pacijentu u mijenjanju ponašanja i osjećanja (Davison, Neale 2002). Berger (2007) psihološko savjetovanje definiše kao proces u kome savjetnik pomaže klijentu da istraži i razumije sebe i svoje ponašanje, kao i da stvori alternative kako bi lakše prevazilazio životne teškoće i izazove. Uprkos brojnosti definicija psihoterapije, zajedničko većini njih jeste da ona podrazumijeva promjenu maladaptivnog ponašanja, misli i osjećanja, eliminisanje simptoma, saradnju između pacijenta i posebno obučenog psihoterapeuta, postizanje uvida, redukciju emocionalne napetosti, omogućavanje ličnog rasta i razvoja te osposobljavanje klijenta za adekvatnu interpersonalnu komunikaciju pri čemu se moraju poštovati etički principi (obaviještenost pacijenta o psihoterapiji i pravo na izbor liječenja, izbjegavanje tzv. dvojnih ili višestrukih odnosa koji mogu uticati na smanjenje objektivnosti, edukovanost za rad sa klijentima različitog kulturnog porijekla, čuvanje profesionalne tajne, zabrana bilo kakvog oblika zloupotrebe pacijenta i sl.). Terapeut mora biti svjestan vlastitih ograničenja, nerazriješenih sukoba i problema, svojih potreba i osjećanja u vezi sa klijentom.

Racionalno-emotivnu terapiju ponašanjem (REBT) osmislio je američki psiholog Albert Ellis (1913–2007) 1955. godine, inspirisan drevnom filozofijom, posebno vjerovanjem Epiktetusa da ljudi nisu uznemireni događajima po sebi, nego svojim viđenjem istih. Određeni događaj, interpretiran kao negativan, akti-

* dijanas_87@yahoo.com

¹ Napomena: sažetak predstavljen na naučno-stručnom skupu Sarajevski dani Psihologije 21. 04. 2012. godine pod nazivom Humor u REBT-u.

vira iracionalno uvjerenje koje za posljedicu ima emotivne i ponašajne promjene. Nezdrava, iracionalna uvjerenja su, za razliku od racionalnih, obično apsolutistička i izražena u *mora* i *treba* formi te vode do negativnih emocija i samoodmažućih, disfunkcionalnih ponašanja (Ellis, Dryden 2002). REBT, kao aktivno-direktivni oblik psihoterapije, pomaže klijentima pri identifikovanju njihovih iracionalnih uvjerenja i uči ih kako im se suprotstaviti i *pobijediti* ih zdravim, racionalnim uvjerenjima. Iako se terapijske tehnike posuđuju i iz drugih psihoterapijskih sistema, uvijek se primjenjuju u skladu sa REBT-ovskom osnovnom teorijom, dakle elegantno –brzo, a dugoročno pomoći klijentu i naučiti ga da sam primjenjuje naučeno na druge slične situacije.

Prema preovladavajućem psihološkom procesu, u REBT-u razlikujemo kognitivne, bihevioralne i emocionalne tehnike. Dok su kognitivne tehnike usmjerene na osporavanje iracionalnih uvjerenja, bihevioralne se obično koriste za olakšavanje prorade naučenog i zadavanje domaćih zadataka. Emocionalne tehnike usmjerene su na klijentovo shvatanje sebe.

Humor u psihoterapiji zasnovan je na pet principa (Richman 1995):

- 1) pozitivan odnos terapeut – klijent omogućava slobodu da se koristi humor;
- 2) humor je prirodan, životno potvrđujući;
- 3) humor povećava socijalnu koheziju;
- 4) humor je interaktivan;
- 5) humor reducira stres.

Terapijski humor je konstruktivan, empatičan humor koji nije povezan sa sarkazmom, rasističkim ili seksističkim humorom, omalovažavanjem niti drugim oblicima zloupotrebe humora (Fry, Salameh 1987, prema: Nelson 2008).

REBT terapeuti humoristične metode koriste pri učenju klijenata da misle racionalno, ali ne uzimajući sebe preozbiljno (Ellis 1987, prema: Ellis, Dryden 2002). Humor je vrlo efikasan uz samootvaranje terapeuta, čime se učvršćuje njegov odnos sa klijentom, istovremeno pokazujući djelotvornost REBT tehnika i REBT terapije uopće. Najčešće se u REBT terapiji koristi osmišljavanje duhovitih pjesama posvećenih klijentovom problemu i posebno iracionalnim uvjerenjima koja se javljaju, kao i vježbe suzbijanja stida (Ellis 1969, prema: Ellis, Dryden 2002). Kada su u pitanju *humoristične pjesme*, klijent uz terapeutovu pomoć piše stihove o svojim iracionalnim uvjerenjima, prilagođavajući ih nekoj poznatoj melodiji, kako bi ih lakše i bolje zapamtio. Na taj način on priznaje iracionalnost svojih uvjerenja i posmatra ih kao takva, umjesto kao apsolutnu istinu. Klijent sam osmišljava stihove koji njegovo uvjerenje najuvjerljivije mogu predstaviti, ponavlja ih dok ne postanu automatizovana reakcija na pojavu iracionalnih uvjerenja, a kombinujući ih sa humorom i melodijom, stvara nove i prijatnije asocijacije, usljed čega disfunkcionalno uvjerenje ne može da se održi. Također, humor se može koristiti u vježbi *đavolji advokat* da je klijent prirodnije doživi. S druge strane, *vježbe suzbijanja stida* uključuju još veću aktivnost klijenta, odnosno izlaganje neugodnim situacijama u javnosti. Na primjer, klijent ima zadatak da na ulici pjeva iz sveg glasa, ili pak da nosi upadljivu odjeću kako

bi izazvao pažnju drugih. Humorom se neka iracionalna uvjerenja klijenta svode na nivo apsurdna, ukazuje se na njihovu kontradiktornost i neosnovanost, a klijent s druge strane uviđa da može podnijeti da učini nerazborite i smiješne postupke, čak i javno, i da se pritom ništa užasno niti nepodnošljivo neće dogoditi. Budući da neka istraživanja (Kolenović-Đapo 2012) navode kratkoročnu, ali ne i dugoročnu korist upotrebe humora u tretiranju određenih psiholoških problema, kao na primjer traumatskih iskustava, humor može poslužiti u svrhu razvoja terapijskog odnosa i produbljivanja povjerenja u terapeuta, kako bi se pružila mogućnost za nastavak rada na rješavanju klijentovih poteškoća u svakodnevnom funkcionisanju i ohrabrivanje za primjenu naučenog u praksi.

Humor se u REBT-u uvijek koristi kao napad na klijentova iracionalna uvjerenja, a ne na njega lično, pri čemu klijent treba prihvatiti ovakav pristup i ne osjećati se neugodno niti posramljeno. Humor u seansu treba uvesti u odgovarajućem trenutku, kada je klijent već prihvatio terapeuta kao stručnog i kompetentnog saradnika u rješavanju njegovih poteškoća. Također, neophodno je raditi na osporavanju iracionalnih uvjerenja prije uključivanja humora da bi klijent shvatio smislenost zadatka. Naime, iako je spontan, humor se u REBT seansama koristi smisleno i sa određenim ciljem.

Humor se u REBT-u pokazao posebno efikasnim u tretmanima anksioznosti, osjećaja stida i seksualnih problema, kao i kada klijent ima otpor da radi na rješavanju postojećeg problema (Ellis, Dryden 2002). Ellis i Dryden smatraju da vježbe za suzbijanje stida, koje uključuju humoristične elemente, pomažu neasertivnim i inhibiranim pojedincima da postignu dobre rezultate u kratkom vremenskom periodu. Podsticanjem klijenta da npr. vodi intimni razgovor sa nepoznatim osobama o seksualnim temama ili da izvršava *neobičan* seksualni čin sa stalnim partnerom, on se zapravo uči da preuzme rizik, ne dozvoljavajući strahu od pogrešnog ponašanja da upravlja njime. Ove vježbe posebno se preporučuju u radu sa klijentima koji osjećaju anksioznost povodom novih, njima značajnih odnosa ili se ne usuđuju nadograđivati postojeći odnos zbog straha od odbijanja. Pored navedenih primjera, ove vježbe mogu se raditi u skoro svim svakodnevnim situacijama. Na primjer, klijent može početi dan vožnjom u punom liftu leđa okrenutih prema vratima, zatim otići u mesnicu i tražiti komplet knjiga Dostojevskog, a potom u tržnom centru pokušati nekom da proda jučerašnje novine. Pri povratku kući može glasno izgovarati nazive stanica pored kojih prolazi vozeći se tramvajem ili autobusom, zaustaviti na ulici nepoznatu osobu i reći da je upravo pušten iz mentalne ustanove pa se interesovati za tačan datum. Isti klijent može otići u apoteku i tražiti najmanji prezervativ, a put do kuće nastaviti pozivajući ljude da ga slijede jer je on njihov novi duhovni vođa. Klijenta je važno upozoriti da ne čini ništa što bi povrijedilo druge osobe, kao i da ne remeti red i mir kako ne bi došao u sukob sa zakonom. Također, kako bi se izbjegle neželjene reakcije drugih, kontaktiranje nepoznatih osoba treba biti samo verbalno i ne podsticati klijenta da dodiruje prolaznike. Ukoliko se on sam ne osjeća spremnim da radi neku od vježbi, terapeut može ići s njim ili mu pokazati na ličnom primjeru. Ako terapeut prvi *prošeta* ulicom bananu vezanu kao kućnog ljubimca,

klijent ne treba ostati samo posmatrač, nego i sam uraditi istu ili neku drugu vježbu. Cilj je pokazati klijentu da njegovo *neprimjereno* ponašanje nije užasno, nepodnošljivo niti je on zla, loša osoba ako se ponekad ne ponaša onako kako smatra da se od njega očekuje.

Humoristične pjesme osmišljene su da prikažu iracionalna razmišljanja na zabavan način koji se lakše pamti (Ellis 1977, prema: Vukosavljević-Gvozden 2009). Efikasnost njihove upotrebe počiva na istovremenom uključivanju kognicije (napadanjem iracionalnog uvjerenja), emocija (spajanjem vlastitih stihova i poznate melodije) i ponašanja (ponavljanje radi boljeg usvajanja).

Smith (1973) i Ventis (1973) koristeći humor u desenzitizaciji za redukovanje straha kod fobičnih klijenata, nalaze ovu strategiju vrlo korisnom, posebno u slučajevima gdje uobičajena desenzitizacija nije bila od pomoći (Ventis, Higbee i Murdock 2001) jer se, ranije interpretirana kao opasna, određena situacija sada povezuje sa pozitivnim efektima humora.

Zaključak

Iako postoje psihoterapijski sistemi koji naglašavaju važnost korištenja humora u radu sa klijentima, terapeuti često imaju strah od ovakvog načina rada, a kada taj strah i prevaziđu, strahuju da li će njihov humor biti adekvatno prihvaćen od strane klijenta. Kada, kako i koliko koristiti humor u radu sa klijentom može odrediti samo terapeut, imajući na umu konkretnog klijenta, njegov problem i preferencije te uopće terapijski odnos. Previše opreznosti može ugroziti spontanost i prirodnost upotrebe humora, ali i nedovoljno planiranja može rezultirati neželjenim posljedicama i izostankom poboljšanja klijentovog stanja. Za osmišljavanje programa humora, koji će se u individualnom slučaju koristiti, nije potrebno veliko psihoterapijsko iskustvo, ali je potrebno poznavanje već navedenih osobina klijenta, njegovog problema i odnosa terapeut – klijent. Iako se posebno preporučuje kod problema sa anksioznošću, humor se može adekvatno i korisno dopunjavati sa drugim REBT i KBT tehnikama u slučajevima širokog spektra psihičkih poteškoća. Također, on pomaže terapeutu da izbjegne sindrom sagorijevanja na poslu, motiviše ga u osmišljavanju najboljih rješenja za svaki pojedinačni slučaj i pritom efikasno pokazuje klijentu kako da životne probleme lakše prevazilazi. Terapeuti ne bi trebalo izbjegavati upotrebu humora u svom radu samo zbog straha od neočekivane reakcije klijenta niti zbog nesigurnosti u originalnost vlastitog smisla za humor. Naime, za razliku od nekih drugih terapija, u REBT-u se ne traga za dubljim značenjem nečijeg humora niti se on koristi da bi terapeutu ili klijentu bilo interesantnije na seansi. REBT humor je ciljan, planiran i efikasan, što rezultira osporavanjem iracionalnih uvjerenja i povećanjem funkcionalnih ponašanja i pozitivnih emocija, umjesto disfunkcionalnih i maladaptivnih uvjerenja, emocija i ponašanja.

Možemo zaključiti da je, za efikasnu primjenu, neophodno imati dovoljno znanje o uvjerenjima, bazičnim pretpostavkama i obrascima mišljenja koje klijent obično dugotrajno i nesvjesno samoodržava te raditi na vještini prepozna-

vanja idealnog trenutka za suočavanje klijenta sa humorom, odnosno humorističnim aspektom njegovih iracionalnih uvjerenja.

Literatura

- Berger 2007: J. Berger, *Klinička psihologija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Davison, Neale 2002: G. C. Davison, J. M. Neale, *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ellis, Dryden 2002: A. Ellis, W. Dryden, *Racionalno-emocionalna bihevioralna terapija*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Kolenović-Đapo 2012: J. Kolenović-Đapo, *Psihologija humora*, Sarajevo: IP Svjetlost.
- Nelson 2008: J. K. Nelson, Laugh and the World Laughs with You: An Attachment Perspective on the Meaning of Laughter in Psychotherapy, *Clinical Social Work Journal*, 36, 41–49.
- Richman 1995: J. Richman, The lifesaving function of humor with the depressed and suicidal elderly, *The Gerontologist*, 35/2, 271–275.
- Ventis et al. 2001: W. L. Ventis et al., Using Humor in Systematic Desensitization to Reduce Fear, *The Journal of General Psychology*, 128/2, 241–253.
- Vukosavljević-Gvozden 2009: T. Vukosavljević-Gvozden, *Racionalno-emotivna bihevioralna terapija: teorija i metod*, Beograd: Kreativni centar.

ЈЕДАН КОНЦЕПТ РАЗВОЈА СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА

Кооперативно учење, иако је било познато старим Грцима, постаје предмет интересовања педагошких теоретичара почетком двадесетог века. У књизи *Демократија и образовање* Џон Дјуи (Dewey 1916) указује да се у учионици кроз свакодневну међусобну интеракцију уче демократски принципи и наглашава да ученици у малим групама траже сопствене одговоре кроз решавање проблема. Он је „описао врсту образовања која би могла да служи и индивидуалном расту и развоју прогресивног демократског друштва“ (Милутиновић 2007: 68). Херберт Телен (Thelen 1954) много година касније, развијајући поступке за помоћ ученицима у раду у малим групама и истражујући динамику групе, обезбедио је основу концептуалног развоја кооперативног учења. Телен је сматрао да би учионица требало да буде минијатурна демократија чија је сврха учење и испитивање важних друштвених и међуљудских проблема. И Дјуи и Телен кооперативно учење сматрају темељом изградње и одржања јаке демократске заједнице.

Теоријска основа кооперативног учења

Социјална међузависност, као срце заједнице и културе, постоји када су резултати сваког појединца под утицајем активности других (Deutsch 1949, Johnson, Johnson 1989, према: Reynolds et al. 1999). Сарадња, као позитивна социјална међузависност, којом се ствара заједница која учи, требало би да буде структурирана на свим нивоима школе. Чланство у заједници захтева усвајање вредности заједнице. Да би заједница могла да постоји и опстане, њени чланови морају да деле заједничке циљеве и вредности којима се повећава квалитет живота у заједници.

Елементи здравог друштвеног развоја укључују: могућност управљања међузависности са другима (учење процене сарадничких и конкурентских снага у одређеној ситуацији на одговарајући начин, вешто сарађујући са другима, такмичећи се ради забаве и задовољства, а радећи индивидуално), поверење (веровање да је сарадник поуздан), могућност да се ситуације и проблеми виде из различитих перспектива (тима се препознају ограничења сопствене перспективе и ствара могућност да се научи преузимање перспективе других), осећај смера и сврхе у животу (њиме се развија смисао „где ја идем“, која је цењена и слична циљевима значајних људи у нашим животима), интегрисан и кохерентан осећај личног идентитета (као

* grujic.lj@gmail.com

посебна слика себе као особе која је јединствена и уважена од других), позитиван процес добијања самопоштовања (огледа се кроз процес самоприхватања – виђење себе као што нас други виде, основу самоприхватања – виђење себе као суштински вредног, условног самоприхватања – виђење себе као вредност када се испуњавају стандарди и очекивања других, само-вредновања – процена позитивних особина упоређених са онима које имају вршњаци, и стварна идеална подударност – онога што неко мисли да јесте и онога што заиста јесте) (Johnson, Johnson 1989; Johnson, Johnson 2006).

Кооперативно учење се дефинише као „заједничко учење ученика у паровима или малим скупинама с циљем бављења заједничким проблемом, истраживања заједничке теме или надоградње узајамне спознаје ради стварања нових идеја, нових комбинација или јединствене иновације“ (Meredith et al. 1998, према: Пеко и сар. 2006: 17). Оваквим учењем, ученици кроз сарадњу са другим ученицима, „изграђују знања те развијају своје интелектуалне способности, способности решавања проблема те критичког и креативног мишљења“, а „интеракцијама унутар скупине развијају когнитивне способности, изграђују емоције те формирају ставове“ (Реић Ерцеговац, Јукић 2008: 70). Даље, у литератури се наводи да кооперативно учење представља подскуп активног учења и то оних активности које ученици не раде самостално или у пару, већ као група од три или више чланова (Paulson, Faust 1998).

Кооперативним учењем ученици савладавају теоријску грађу, раде у мешовитим тимовима (који су састављени од ученика различитих нивоа постигнућа, расе и пола), а награђивање успешности је групно. Број ученика у групи је од четири до шест, мада се препоручују групе од четири ученика јер се тада остварује шест смерова комуникације. Неки аутори сматрају да тај број не би требало да буде већи од осам чланова групе јер се тиме избегавају фрустрације приликом доношења одлука као и остали пратећи негативни утицаји (Liebrand 1984, према: Сузић 2004а). Ученици вишег нивоа постигнућа су од велике помоћи групи јер дају много упутстава, њихов разговор је усмерен на учење и остварују више интеракције. За разлику од њих, ученици са нижим нивоом постигнућа често не разумеју задатак, имају мало знања и способности, што их спутава па је и интеракција коју у групи остварују скромна. „Током организовања и реализовања кооперативне наставе, сваки ученик ће размишљати о свом месту у групи. Упоређиваће себе са онима који су се најбоље показали и настојати да се понаша слично њима“ (Мишчевић-Кадијевић 2009: 384).

Као предност кооперативног учења наводи се помоћ у развијању двеју способности (способности решавања проблема и способности закључивања) али и побољшавање односа између чланова групе и властитог самопоштовања (Чудина-Обрадовић, Тежак 1995). Све ово представља основу промене образовног курикулума.

Успешност оваког учења може се посматрати на четири нивоа. Први ниво представљају субјекти, односно, учесници наставе, други ниво јесте само подучавање. Оно је зависно од основних услова реализације учења али и од методе коју наставник користи. Трећи ниво представљају процеси мотивације и процеси учења, док четврти ниво чине сами резултати подучавања, који се одражавају на когнитивном, социјалном, мотивацијском и афективном плану (Кларин 1998).

Као компоненте свих модела кооперативног учења Роберт Славин (Slavin 1984) наводи кооперативну структуру подстицаја (два или више појединаца су међусобно зависни због награде коју ће поделити) и кооперативну структуру задатака (ситуације које појединцима дозвољавају, охрабрују или захтевају заједнички рад на неком задатку тако што они усклађују своје напоре приликом извршења задатка).

Суштински елемент кооперативног учења сачињава вршњачка интеракција (Мирков, Лалић 2006). Саму средину у којој се овакво учење одвија карактеришу демократски процеси и активна улога ученика у одлучивању врсте и начина проучавања садржаја. Неопходан захтев успешности извођења учења јесу начин структуре и формирање група али и јасна дефиниција самих процедура од стране наставника. Инструкције које наставник даје требало би да буду јасне и да ученицима дају простора за исказивање разноврсних идеја, примену различитих решења и мишљења, стварајући простор за изазов у стицању знања. „Наставник делује из позадине настојећи да ученици преузимају улоге и буду што активнији“ (Влаховић 2000: 2). Од ученика се захтева да унутар групе контролишу узајамно деловање током читавог процеса учења. Подразумева се да им буде доступна литература као и помоћна наставна средства у зборници, библиотеци и медијатеци школе.

Мира Кларин (1998) наводи да мотивацијску основу кооперативног учења чине: кооперативност, социјална међузависност, мотивација заснована на моралу, социјална кохезија, развој властите одговорности, уношење новина у рад, ентузијазам наставника. Филип Абрами и његови сарадници сматрају да теоријску основу кооперативног учења сачињавају мотивација, која уколико је позитивна између наставника и ученика, поткрепљујуће утиче на учење, други чинилац теоријске основе (Abrami 1995, према: Кларин 1998). Кооперативно учење у раном детињству може промовисати позитивна осећања према школи, наставницима и вршњацима, чиме се ствара важна база за даљи успех у школи (Luman, Harvey 1988).

У основне елементе кооперативне структуре убрајају се: структурирање наставног задатка и позитивна међузависност ученика, индивидуална одговорност, интеракција „лицем у лице“, вежбање социјалних вештина ученика и евалуација групних процеса (Johnson, Johnson, Holubec 1993, према: Шевкушић 1995: 151; Шевкушић 1996: 227; Шевкушић 2003). Најбоље ефекте даје комбинација две стратегије међузависности, и то: међуза-

висност циљева учења и награђивања са међузависношћу циљева и наставног материјала (Mesch, Johnson, Johnson 1988, према: Шевкушић 2003).

Као посебан метод награђивања групе на основу индивидуалне одговорности помиње се STAD, што је акроним од Student Teams, Achievement Division. STAD су развили Роберт Славин и сарадници на Универзитету Џон Хопкинс и сматара се најдиректнијим и најједноставнијим приступом кооперативном учењу. Приступ се заснива на дељењу ученичких тимова по постигнућу. Наиме, чланови тима су ученици различитог нивоа постигнућа, расних и етничких група и пола. Они чланови тима који теоријске садржаје усвоје, прелазе на помагање оним ученицима којима то теже иде, и то кроз расправу или испитивање. Признање стичу они ученици који после теоријских тестова имају високе резултате напретка као и они тимови који имају највиши резултат. Напредовање сваког ученика појединачно, у различитим аспектима, јесте циљ кооперативног учења. После завршеног сарадничког рада сваки ученик би требало да буде оспособљен да исти или сличан задатак уради самостално. Увођењем групне награде подспешује се сарадничко учење. Поверење и узајамно уважавање одлике су учења у којем на постигнуће ученика најјачи утицај има унапређујућа интеракција унутар групе. За групни рад нужне су интреперсоналне вештине формирања, функционисања, формулисања и таласања. Овим вештинама обезбеђује се несметан ток групних процеса и успостављање конструктивних односа између свих чланова групе. Током времена, социјалне вештине се мењају, прилагођавају и усавршавају и не престају се учити током читавог живота. Евалуација групних процеса подразумева фазе процењивања, вредновања и постављање циљева и стратегија усавршавања рада и социјалних вештина. Стално посматрање и процењивање понашања ученика у току групног рада јесте пут који наставницима омогућава да буду сигурни да су ученици усвојили социјалне вештине и да их примењују по аутоматизму.

Други приступ кооперативном учењу, тзв. слагалицу, (енг. *Jigsaw*), прилагодили су Славин и сарадници пошто су га седамдесетих година прошлог века развили Елиот Аронсон и сарадници (Aronson 1971, према: Slavin 1984). Приступ се састоји у томе што се ученици деле исто у тимове, с тим да је сваки од њих дужан да научи део материје која је теоријска, и то тако што се састају чланови различитих тимова који имају исти теоријски део да науче. Када то остваре, враћају се у своје тимове и уче друге чланове тимова ономе што су научили. Након тога полажу сваки појединачно тестове на основу којих стичу право на признање, уколико су постигли изванредне резултате.

Трећи приступ кооперативном учењу усавршио је Шломо Шаран (Sharan 1984), пошто га је претходно осмислио Телен. Овај приступ се у литератури сматра најтежим и најсложенијим за спровођење и зове се групна истрага (енг. *Group Investigation* или краће: GI). Као кораке у спровођењу групне истраге Шаран наводи: избор теме, кооперативно планира-

ње, спровођење, анализу и синтезу, презентацију финалног резултата и оцењивање. На основу ових корака може се наслутити начин спровођења овог приступа. Ученици су подељени у групе на основу пријатељства или заинтересованости за тему, сами бирају теме и подтеме за проучавање, припремају их, презентују их и на крају се оцењује групни или појединачни допринос. Наставник има улогу усклађивања рада група.

У литератури се поред ових наводе и следеће стратегије којима се подстичу групне активности ученика: педагошка радионица (седење у кругу како би комуникација свих учесника била равноправна), игра улога (у тој краткој драми ученици импровизирају; уживљавају се у улогу друге особе мењајући ставове и понашање), симулација (проширена игра улога; стварање ситуације сличној животној тако што ученици замишљају догађаје и преузимају одређене улоге што захтева и емоционалну укљученост), олуја идеја (енг. *brainstorming*, стварање великог броја идеја за решење неког проблема креативним путем, потом се она групишу, неприхватљива одбацују, а прихватљива задржавају и реализују), стабло будућности (може се комбиновати са олујом идеја; на заједничком стаблу сваки ученик добија своју грану на коју ће качити листове или цветове са записима идеја и предлога за решавање проблема, чиме се он рашчлањава, утврђују последице и даје решење) (Чудина-Обрадовић, Тежак 1995).

Разлике које постоје између техника кооперативног учења састоје се у међузависности награђивања, међузависности учесника у оквиру задатака, индивидуалној одговорности ученика, структури коју намеће наставник и коришћењу међугрупног такмичења (Шевкушић 1993).

О примени кооперативног учења

Кооперативно учење је много више од тимског рада и јавља се као одговор на такмичење, поређење и наметање супериорности међу ученицима приликом извођења традиционалне наставе. Савремени начин данашњег живота захтева сарадњу и тимски рад. Све је више предузећа која издвајају огромне своте новца за организовање изграђивања тимова (енг. *team building*), вредних и корисних вештина које су неопходне запосленима да постану тимски играчи. У њих спадају: олуја идеја као техника креативног мишљења, управљање конфликтима, сарадња, изградња консензуса, активно слушање. Све ово пружа аутентично искуство које ће запосленима помоћи да буду успешни у даљој каријери.

Бројни аутори заступају мишљење о потреби и нужности увођења кооперативног учења у савремену школу (Armstrong 2006, Gardner 2005, Starko 2005, Willis and Kindle Hodson 2004, према: Реић-Ерцеговац, Јукић, 2008: 69, Сузић 2002). Наставници су тога свесни и у жељи да наставу осавремене и прилагоде садашњости прихватају се различитих концепата учења. Врло брзо доживе неуспех и разочарање у мотивацији и дисциплини ученика, нису довољно теоријски и практично оснажени и упућени од пе-

дагошко-психолошке службе школе, тако да њихов ентузијазам брзо сплавсне. Неопходну помоћ наставницима у давању подстицајних идеја имају радионице на којима се прорађују примери из праксе (Шевкушић 1995). На учесталост примене сарадничког учења такође утиче изостанак материјалних услова рада и време, као ограничавајући фактор озбиљне припреме наставника.

Како би помогао наставницима да остваре успех у реализацији кооперативног учења, Ерик Јенсен је још 1995. године дао план реализације који садржи следеће кораке: садржај (наставник одређује циљеве наставне јединице и код ученика изазива знатижељу), објашњавање задатка (наставник даје конкретна упутства, али не превише, и износи своја очекивања), сам „тренутак“ (наставник проверава да ли постоје нејасноће код ученика у задатку и пушта их да размишљају), усмеравање на сарадњу, започњање групног рада (интервенција наставника је минимална, уз позитиван подстицај), групне изјаве (односе се на побољшање групног процеса и развијање школске и социјалне способности), ученици међусобно деле школске и социјалне способности (кроз интеракцију ученици деле сопствена искуства о томе како су се осећали и шта су научили), наставник дели са ученицима научна и сарадничка искуства (упућује ученике у оно шта је он видео, чуо, осетио, како су ученици сарађивали и понашали током учења), закључни разговор и завршетак (наставник ученицима даје могућност изношења личних искустава из групног процеса и проверава индивидуалну одговорност у групи), потребно је честитати ученицима уз плесак (Jensen 2003).

Вилотијевић истиче да „и сарадничко, и самостално и такмичарско учење треба примењивати у наставном процесу полазећи од природе грађе и постављених циљева. Неповољно је то што је у традиционалној школи претерано заступљен такмичарски начин и што су запостављени сарадничко и самостално учење“ (Вилотијевић 2009: 27). Бројна истраживања о сарадничком учењу указују да се оно „може успешно примењивати на свим узрастима ученика, у свим наставним предметима и на великом броју задатака“ (Шевкушић 2003: 95) и да показује изузетне вредности, а мало недостатака.

Неки аутори предлажу употребу кооперативних игара јер у њима „нема губљења или испадања из игре“, а као пример наводе драматизацију (Буљубашић-Кузмановић 2009: 52). Припрема за игру драматизације изискује темељну припрему наставника како би сваки ученик добио одређени задатак у оквиру постављања сцене, поделе улога, припреми и пробама за извођење представе, самог извођења представе и дискусије о обављеном послу. Тако се драматизацијом, активним и искуственим учењем подстичу „процеси који интегрирају све психофизичке функције дјетета: тјелесно изражавање (покрет), осјетилност (додир, слух, вид), емоције и сјећања, вољу, имагинацију, спознају (интелект, интуицију)“ (Буљубашић-Кузмановић 2009: 53).

На основу обављених истраживања, кооперативно учење се примењује у настави матерњег језика и природе и друштва (Пеко и сар. 2006), али и неколико пута месечно у настави физичке и здравствене културе (Реић-Ерцеговац, Јукић 2008) када су у питању ученици млађег школског узраста. Искуства неколико експерименталних школа у Републици Српској говоре да су ове моделе учења са одушевљењем прихватили ученици, њихови родитељи и наставници и да су резултати које су ученици постигли веома високи (Сузић 2004б). Нека истраживања вршена код нас указују да усвајање знања природе и друштва кооперативним учењем значајно утиче на усвајање декларативних и процедуралних знања у односу на традиционално учење (Мишчевић-Кадијевић 2009). Џонсон и Џонсон указују да у задацима у којима се захтеви односе на разумевање појмова, решавање проблема и мишљење (дивергентно и креативно), ефикасније решава помоћу кооперативног учења (Johnson, Johnson 1978, према: Шевкушић 1995). Има аутора који истичу да се најбољи утицаји кооперативног учења постижу код ученика узраста од четвртог до осмог разреда (Good, Brophy 1991, према: Шевкушић 1995). Истраживање на узорку ученика завршних разреда основне школе (седми и осми разред) указује на добру свест о важности стратегија кооперативног учења у решавању проблемских ситуација и задатака (79%) али и на то да искуство стечено кроз сарадничко учење примењују у свакодневним ситуацијама (44%). Око 70 % испитаника истог истраживања истиче да се кооперативно учење најчешће примењује у настави језика и књижевности и друштвених наука, у извесној мери и у настави природних наука, док се донекле примењује у настави музичког, физичког, техничког (Терзић 2012). Акцијско истраживање о утицају примене кооперативног учења о мешовитом образовном окружењу у савременој високошколској настави потврдило је да је у складу са резултатима светских истраживања и показало да сарадничко учење може бити само подстицај за његово даље спровођење (Батарело-Кокић, Рукавина 2011).

Пракса говори да би кооперативно учење требало чешће користити „пошто сваки од ових облика активности пружа деци важне лекције за живот“ (Шевкушић 2003: 102).

Потребно је нагласити и то да поред предности које кооперативно учење доноси, резултати учења које очекујемо понекад изостану (Маринковић 2011). Исти аутор истиче да „употреба кооперативних метода мора бити присутна уколико се циљ часа и природа садржаја предмета могу најбоље повезати и остварити кроз когнитивне и социјалне затхеве, што мора бити видљиво у задацима који се дају ученицима и њиховим активностима“ (Маринковић 2011: 209).

Закључак

Кооперативно учење јесте један концепт развоја социјалних компетенција ученика. Вештине које су потребне за успешно укључивање у са-

времену заједницу укључују: разумевање и уважавање различитости, демократије и толеранције, тимски рад, ненасилну комуникацију, осећај за потребе других и подршку у њиховом развоју. Тиме се избегавају ситуације „моја победа – твој пораз“, које се срећу у традиционалној настави. Кооперативно учење је недовољно коришћено у нашим школама. Наставнике би требало оснажити и упутити за овакав концепт учења, чиме ће настава бити ефикаснија и мотивационо снажнија, а ученици спремнији за успешније укључивање у друштвену средину.

Литература

- Батарело Кокић, Рукавина 2011: I. Batarelo Kokić, S. Rukavina, *Primjena suradničkog učenja u mješovitom obrazovnom okruženju*, Osijek: *Život i škola*, LVII/25, Osijek, 24–34.
- Буљубашић-Кузмановић 2009: V. Buljubašić-Kuzmanović, *Kooperativno učenje kao indikator kvalitete odgoja i obrazovanja*, Osijek, *Život i škola*, LV/21, Osijek, 50–57.
- Вилотијевић 2009: М. Вилотијевић, Иновације и евалуација у функцији унапређивања наставног рада, у: И. Радовановић, Б. Требјешанин (ур.), *Зборник радова научног скупа са међународним учешћем „Иновације у основношколском образовању – вредновање“*, Београд: Учитељски факултет, 19–28.
- Влаховић 2000: Б. Влаховић, Кооперативно (интерактивно) учење, Београд: *Иновације у настави – часопис за савремену наставу*, XVII/3, Београд, 1–7.
- Дјуи 1916: J. Dewey, *Democracy and Education. An introduction to the philosophy of education*, New York: Free Press.
- Јенсен 2003: Е. Jensen, *Super – nastava*, Zagreb: Eduka.
- Кларин 1998: М. Klarin, *Utjecaj podučavanja u malim kooperativnim skupinama na usvajanje znanja i zadovoljstvo studenata*, Zagreb: *Društvena istraživanja*, VII/4–5 (36–37), Zagreb, 639–656.
- Лимен, Харви 1988: L.-F. Lyman, C. Harvey, *Cooperative Learning Strategies and Children*. у: ERIC Digest, ERIC Clearinghouse on Elementary and Early Childhood Education Urbana IL, Washington DC, <<http://www.ericdigests.org/pre-9211/cooperative.htm>>, приступљено: 17. 01. 2010.
- Маринковић 2011: С. Маринковић, Концепција активног учења као основа за формирање нових наставничких компетенција, Београд: *Педагогика*, LXVI/2, Београд, 204–214.
- Милутиновић 2007: Ј. Милутиновић, Циљеви образовања у делима Платона, Русоа и Дјуи, Нови Сад: *Педагошка стварност*, LIII/1–2, Нови Сад, 67–80.

- Мирков, Лалић 2006: С. Мирков, Н. Лалић, Метакогнитивне стратегије и кооперативно учење у обуци за рад на компјутеру, Београд: *Настава и васпитање*, LV/1, Београд, 34–46.
- Мишчевић-Кадиевић 2009: Г. Мишчевић-Кадиевић, Утицај различитих модалитета кооперативних облика рада на усвајање декларативних и процедуралних знања ученика, Београд: *Зборник Института за педагошка истраживања*, XLI/2, Београд, 383–400.
- Паулсон, Фауст 1998: D. Paulson, J. Faust, Active learning in the college classroom, *Journal on Excellence in College Teaching*, 9(2), 3–24.
- Пеко и др. 2006: А. Peko et al., Suradničko učenje u mlađoj školskoj dobi, Osijek: *Život i škola*, LII/15–16, Osijek, 17–27.
- Реић-Ерцеговац, Јукић 2008: I. Reiћ-Ercegovac, T. Jukić, Suradničko učenje u razrednoj nastavi, Osijek: *Život i škola*, LVI/20, Osijek, 69–80.
- Рејнолдс и др. 1999: А. Reynolds et al, *Positive Outcomes In Children And Youth: Promotion And Evaluation*, Chicago: University of Illinois.
- Славин 1984: R. E. Slavin, *Research Methods in Education: A Practical Guide*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Сузић 2002: N. Suzić, Uticaj kooperativnog učenja na razvoj interpersonalnih sposobnosti i emocionalnosti, Београд: *Образовна технологија*, 1, Београд, 1–14.
- Сузић 2004а: N. Suzić, Моћ, компетенција и кооперација у школи, Сарајево: *Наша школа – часопис за теорију и праксу одгоја и образовања*, Сарајево, 28, 17–28.
- Сузић 2004б: Н. Сузић, Наша школа у односу на компетенције за XXI вијек, Нови Сад: *Педагошка стварност*, L/3–4, Novi Sad, 173–193.
- Телен 1954: Н. Thelen, *Dynamics of Groups at Work*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Терзић 2012: F. Terzić, *ERR Framework system and cooperative learning*, Pula: *Metodički obzori*, VII/1, Pula, 47–68.
- Чудина-Обрадовић, Тежак 1995: М. Čudina-Obradović, D. Težak, *Mirotvorni razred*, Zagreb: Znamen.
- Џонсон, Џонсон 1989: D. W. Johnson, R. Johnson, *Cooperation and competition: Theory and research*. Edina, MN: Interaction Book Company.
- Џонсон, Џонсон 2006: D.W. Johnson, F. Johnson, *Joining together: Group theory and group skills*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Шаран 1984: S. Sharan, Cooperative and traditional teaching: an overview of results; in S. Sharan et al. (eds.): *Cooperative learning in desegregated school* (131–153). Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- Шевкушић 1993: С. Шевкушић, Кооперативно учење у разреду, Београд: *Зборник Института за педагошка истраживања*, 25, Београд, 73–86.
- Шевкушић 1995: С. Шевкушић, Теоријске основе и перспективе кооперативног учења, Београд: *Зборник Института за педагошка истраживања*, 27, Београд, 138–158.

- Шевкушић 1996: С. Шевкушић, Кооперативно учење и аутономија ученика у настави, Образовање за будућност, књига 2: *Аутономија личности и васпитање* (221–231). Београд: Педагошко друштво Србије.
- Шевкушић 2003: С. Шевкушић, Креирање услова за кооперативно учење: основни елементи, Београд: *Зборник Института за педагошка истраживања*, 35, Београд, 94–110.

PROFINITNE TOPOLOŠKE GRUPE Dekompozicija konačnih grupa u proizvod njihovih ograničenih podskupova

0. Uvod

Teorija o profinitnim grupama je danas u punom cvatu. U ovom članku ćemo se osvrnuti pretežno na otvorene probleme i daćemo neke nove rezultate istraživanja. Krenućemo od profinitnih grupa. Profinitna grupa G je topološka grupa koja je Hausdorff-ova, kompaktna i totalno prekinuta. Ekvivalentna definicija ovoj je da je G inverzni limes konačnih grupa. Izvor ove teorije leži u Gallovoj teoriji, odnosno u istraživanju Galoovih grupa u beskonačnim Galoovim proširenjima polja. Zaista, profinitne grupe su Galoove grupe. Sada ćemo G promatrati u prirodnoj topologiji nazvanom Krull topologijom dobivenom takvim deklariranjem tako da za svako konačno podproširenje $F \subseteq L \subseteq E$ podgrupa $G(E/L)$ je otvorena u G . Stoga klasičan Galoov teorem vrijedi u sljedećem obliku:

Postoji jedan – na – jedan korespondencija između među – proširenja polja i zatvorenih podgrupa od G . Tako nas beskonačna Galoova teorija dovodi prirodno do profinitnih grupa. Ako je G beskonačna abstraktna grupa zanimljivo je dobiti svojstva od G iz odgovarajućih svojstava njihovih homomorfih slika.

Posmatrajući rezidualne konačne grupe, nameće se pitanje o tome koja su asimptotska svojstva njenih konačnih slika, pa ćemo kao prirodni alat za takvo pitanje uzeti navedene profinitne grupe.

1. Profinitne topološke grupe i dekompozicija konačnih grupa

Topološki izomorfizam

djelujući na profinitnu grupu G formira sliku $i(G)$ koja je inverzni limes od skupa topoloških konačnih slika od G :

$$S(G) = \left\{ \frac{G}{N} \mid N \triangleleft_0 G \right\}.$$

Na isti način inverzni limes $\varprojlim_i \Gamma_i$ bilo kojeg inverznog sistema konačnih grupa (Γ_i) je profinitna grupa.

Tvrđnja 1.1. Neka je G konačno generisana profinitna grupa. Za bilo koji cijeli broj q i bilo koju zatvorenu normalnu podgrupu N grupe G algebrski

* ernashajder@gmail.com

definirane podgrupe G^q i $[N, G]$ su zatvorene u G . Članovi niza $\{\alpha_i(G)\}_{i=1}^{\infty}$ od G su zatvoreni.

Ovom tvrdnjom zaključujemo da je G/G^q konačna profinitna grupa, odnosno da je inverzni limes konačnih d -generisanih grupa s eksponentom q , kao da je i G^q otvorena grupa. Sada, uzmimo da je H podgrupa indeksa q konačno generisane profinitne grupe G .

Bez umanjenja opštosti, u cilju da dokažemo da je podgrupa H otvorena, pretpostavimo da je H otvorena normalna podgrupa grupe G , tj. $H \geq G^q$, pa je samim tim i otvorena u G .

Nameće se pitanje da li je tvrdnja 1.1. proširuje druge algebarski definirane podgrupe od G ?

Primjer 1.1. Navešćemo primjer tzv. *verbalne podgrupe*, kao posebne vrste podgrupa određene grupe koje se definišu kao skup svih elmenata takvih da mogu biti izraženi kao proizvodi posebnih oblika, a koji se često nazivaju „*riječ*“. Posmatramo skup X i pokažimo da uvijek postoji slobodni objekat nad X . Navedeni skup X označit ćemo sa F i nazvati ga slobodnom grupom. Konstruirajmo grupu F na sljedeći način:

- Ako je $X = \emptyset$, stavimo da je $F = \langle e \rangle$ trivialna grupa;
- Ako je $X \neq \emptyset$, uzmimo s njim disjunktan skup iste kardinalnosti i označimo da X^{-1} . Kako je $|X| = |X^{-1}|$ slijedi da postoji bijekcija $X \rightarrow X^{-1}$. Za svaki $x \in X$ sliku od x po ovom preslikavanju označimo sa x^{-1} . Na kraju, odaberimo jednočlan skup disjunktan s $X \cup X^{-1}$ i njegov jedini element onačimo s 1;

- Definišimo *riječ* u X kao niz $(a_1, a_2, \dots)$ sa osobinom da $a_i \in X \cup X^{-1} \cup \{1\}$ i postoji $n \in \mathbb{N}$ takav da je $a_k = 1, k \geq n$;

- Konstantni niz $(1, 1, \dots)$ nazivamo praznom riječju i onačava se također s 1;

- Riječ $(a_1, a_2, \dots)$ ćemo nazvati *reduciranom* ako vrijedi:

a) x i x^{-1} , $x \in X$ nisu susjedni u niti jej. dnom od dva moguća poretka tj. $a_i = x \Rightarrow a_{i+1} \neq x^{-1}$ i $a_i = x^{-1} \Rightarrow a_{i+1} \neq x$, za sve $n \in \mathbb{N}$;

b) $a_k = 1 \Rightarrow a_n = 1$, za sve $n \geq k$.

Skup svih reduciranih riječi u X označavamo sa $F(X)$. Preslikavanje $X \rightarrow F(X)$ definirano sa $x \rightarrow x^{-1} = (x, 1, 1, \dots)$ je očito injektivno, pa možemo poistovijetiti X s njegovom slikom po ovom preslikavanju i smatrati da je $X \subseteq F(X)$.

Posljedica 1.1. Neka je X neprazan skup i $F = F(X)$ skup svih reduciranih riječi u X . Tada je F grupa i vrijedi $F = \langle X \rangle$ koju nazivamo *slobodnom grupom* nad skupom X . Algebarska svojstva profinitne grupe G ekvivalentna su asimptotskim svojstvima familije konačnih neprekidnih slika $F(G)$. Za primjer možemo uzeti grupu G koja je topološki konačno generisana ako i samo ako postoji neko d takvo da je bilo koji član iz $F(G)$ generisan sa d elmenata.

Za podskup X od G definišimo skup $X^{*n} = \{x_1 \cdots x_n | x_i \in G\}$. U tu svrhu uzmimo da je $X = X^{-1}$ zatvoren podskup profinitne grupe G . Grupa

$H = \langle X \rangle$ je zatvorena u G ako i samo ako postoji neki $n \in \mathbb{N}$ takav da je $H = X^{*n}$. Uz ovaj uslov imamo da je $\bar{H} = \bar{X}^{*n}$ za sve slike $\bar{H}, \bar{X}$ od H i X u svakom $\bar{G}$ u $F(G)$.

Za primjer se jednostavno može uzeti da je $X = G_p := \{x^p \mid x \in G\}$ skup redova potencije p u G ili skup komutatora $[x, y]$ u G .

Neka je $m = m(x_1, x_2, \dots, x_k)$ element slobodne grupe na $x_1, x_2, \dots, x_k$, gdje je m „riječ“ u x_i . Za skup vrijednosti od m u G uzmimo skup $G_m := \{m(g_1, g_2, \dots, g_k) \mid g_i \in G\}$, koji je zatvoren podskup u G s tim što G mora biti profinitna grupa. Verbalnu podgrupu možemo definisati kao $m(G) := \langle G_m \rangle$. „Riječ“ m govori da ima širinu najviše n u grupi G ako je $m(G) = G_m^{*n}$. Tada je verbalna podgrupa $m(G)$ zatvorena u G ako i samo ako postoji neki $n \in \mathbb{N}$ takav da je $m(\bar{G}) = \bar{G}_m^{*n}$ za sve neprekidne slike $\bar{G}$ u $F(G)$. Stoga, možemo reći da m ima ograničenu širinu unutar familije $F(G)$.

Profinitne grupe pojavljaju se kao podgrupe lokalno kompaktnih totalno nepovezanih grupa, odnosno, svaka totalno nepovezana lokalno kompaktna grupa sadrži otvorenu kompaktnu podgrupu koja mora biti profinitna. Ako je G profinitna grupa, tada bilo koja topološka grupa L koja se nalazi u G mora biti njena otvorena podgrupa.

U odnosu na profinitne grupe, tvrdnja 1.1. u primjeru koji slijedi daje zanimljive rezultate što se tiče lokalno kompaktnih totalno nepovezanih grupa:

Primjer 1.2. Neka je

$$G = \left\{ \begin{pmatrix} 1 & a & c \\ 0 & 1 & b \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \mid a, b \in \mathbb{Z}, c \in \mathbb{Z}_p \right\}$$

gdje $\mathbb{Z}$ posjeduje diskretnu topologiju, a $\mathbb{Z}_p$ p -adsku topologiju. Tada su G i njegova otvorena kompaktna podgrupa $\mathbb{Z}_p$ topološki konačno generirani, ali $G' = \mathbb{Z} < \mathbb{Z}_p$ nije zatvorena u G . Međutim, cijela situacija može biti drugačija za topološki jednostavne totalno nepovezane lokalno kompaktne grupe, odnosno grupe koje nemaju netrivijalne normalne zatvorene podgrupe.

Treba imati na umu da bilo koja netrivialna normalna podgrupa topološki jednostavne grupe mora biti gusta, ako bi prirodno postavili pitanje da li su gore navedene grupe apstraktno jednostavne.

Da li postoji kompaktno generirana, topološki jednostavna lokalno kompaktna grupa koja ima odgovarajuću gustu normalnu podgrupu?

Tvrdnja 1.2. Neka je L kompaktna, lokalno konačno generirana totalno nepovezana grupa bez kompaktnih normalnih podgrupa. Ako je G kompaktna otvorena podgrupa od L i N gusta normalna podgrupa od L , tada je $N \leq G'$. Također, L je apstraktno jednostavna ako i samo ako je apstraktno perfektna.

Prije no krenemo s dokazom ove tvrdnje, uvedimo definiciju perfektnih grupa.

Definicija 1.1. Za grupu H kažemo da je *perfektna* ako vrijedi $H' = H$ (tj. H' je njena komutatorska podgrupa).

Vrijede sljedeće osobine:

1. Neka je H jednostavna grupa koja nije Abelova. H' je karakteristike H , pa je otuda normalna. Kako H nije Abelova grupa, vrijedi $H' \neq 1$. Dakle, $H' = H$ i H je perfektna grupa.

2. Neka su $H, K \leq G$ perfektrane grupe. Iz definicije komutatora slijedi da ako je $A \leq B$ tada je $A' \leq B'$. Dakle, $H = H', K = K' \leq (H \cup K)'$, pa je i $(H \cup K)' \leq (H \cup K)'$, tj. $(H \cup K)'$ je perfektna.

Uopšteno, $\langle \bigcup_i H_i \rangle$ je najmanja normalna podgrupa koja sadrži $\bigcup_i H_i$. Otuda, ako je svaki od H_i perfektna grupa, tada imamo da je $H_i \leq \langle \bigcup_i H_i \rangle$, za svako i , pa je $\langle \bigcup_i H_i \rangle \leq \langle \bigcup_i H_i \rangle'$, odnosno $\langle \bigcup_i H_i \rangle$ je perfektna.

3. Neka je $H \leq G$ perfektna podgrupa. Imamo $H = H' = \langle \{[a, b] | a, b \in H\} \rangle$, pa vrijedi $g^{-1}Hg = g\langle \{[a, b] | a, b \in H\} \rangle = g\langle \{[a, b] | a, b \in H\} \rangle = \langle g^{-1}\{[a, b] | a, b \in H\}g \rangle = \langle \{g^{-1}[a, b]g | a, b \in H\} \rangle = \langle \{[g^{-1}ag, g^{-1}bg] | a, b \in H\} \rangle = \langle \{[a', b'] | a', b' \in g^{-1}Hg\} \rangle = \langle g^{-1}Hg \rangle'.$

Kao posljedicu možemo uzeti da su konjugirane podgrupe izomorfne.

Definicija 1.2. Neka je grupa G generisana skupom $\{x_1, x_2, \dots, x_d\}$, a H podgrupa grupe G konačnog indeksa n . Graf $\Gamma = \Gamma(x_1, x_2, \dots, x_d; H)$ čiji su vrhovi desni koseti od H u G , odnosno čije su ivice oblika $Hg - Hgx_i, 1 \leq i \leq d$ naziva se Šrajerov graf ili koset dijagram za grupu G .

Dokaz tvrdnje 1.2. Najprije pretpostavimo da je grupa L generirana kompaktnim skupom K . Bez umanjenja opštosti možemo pretpostaviti da je $K = K^{-1} = GKG$. Uzmimo da je τ Šrajerov graf od L u odnosu na K i U . Vrhovi grafa τ su $\{Ga | a \in L\}$, dok su ivice parovi $(Ga, Gka), k \in K$. Posmatana grupa L djeluje tranzitivno na vrhove grafa τ sa stabilizatorom vrha $v_0 = G$ koji je jednak G , odnosno $Stab_G(v_0)$ je podgrupa svih $v \in \tau$ takvih da je $v_0^v = v_0$. Smisao tranzitivnog djelovanja je da se djelovanjem grupe iz jednog elementa iz nekog skupa može doći do svih, a smisao stabilizatora je da opiše sve elemente grupe kojima je zadani element fiksna tačka.

Na osnovu pretpostavke grupa L nema netrivialne kompaktne normalne podgrupe, pa je djelovanje grupe L na G vjerno, tj. djelovanje grupe L na G je monomorfizam $\pi : L \rightarrow Perm(G)$. Stepenn svakog vrha grafa τ je konačan, odnosno $|K : U| < \infty$, tj. ovdje su samo konačne mogućnosti za gore navedenu kompoziciju faktora grupe G . To je kompozicija faktora od G/N za otvorene normalne podgrupe N grupe G .

Dakle, zaključujemo da je G/G_0 konačna sve dok G/G' ima samo konačno mnogo netrivialnih Silovljevihi podgrupa. Iz toga slijedi da postoji konačan indeks podgrupe $G > F > G'$ takav da za zatvorenu podgrupu M grupe G vrijedi $G = MF$, pa je $G = MG'$. Ako pretpostavimo da je N gusta normalna podgrupa od L i stavimo da je $H = G \cap N$, tada je H gusta normalna podgrupa grupe G . Kako su F i otvorene podgrupe od G , to imamo da je $G = G_0H = FH$.

Otud možemo naći konačno mnogo elemenata $y_1, y_2, \dots, y_r \in H$ takvih da

$$\overline{\langle y_1, y_2, \dots, y_r \rangle} G_0 = G = \overline{\langle y_1, y_2, \dots, y_r \rangle} F$$

iz čega slijedi da je $\overline{\langle y_1, y_2, \dots, y_r \rangle} G' = G$. Sada možemo zaključiti, na osnovu Posljedice 1.1. koju ćemo navesti, da je $H > [G_0, G]$. Konačno, $G' = [G, HG_0] \leq H[G, G_0] \leq H$. Kako je N gusta u L imamo da je $L/N = GN/N = G/H$ abelova grupa.

Posljedica 1.2. Neka je G konačna generirana profinitna grupa i N njena normalna podgrupa. Ako je $NG' = NG_0 = G$ tada je $N = G$. Ovdje je G_0 presjek svih otvorenih normalnih podgrupa M takvih da je G/M skoro jednostavna, tj. nema drugih normalnih podgrupa osim trivijalnih.

Drugim riječima, mi možemo izabrati elemente $y_1, y_2, \dots, y_{2d} \in N$ takvih da se $\langle y_1, y_2, \dots, y_{2d} \rangle$ projektuje na G/G' i G/G_0 . Imamo, $[G_0, G] = (\prod_i [G_0, y_i])^{**}$, gdje je $t \in \mathbb{Z}$, odnosno kako su $y_i \in N$, to je $[G_0, G] \leq N$. Stoga, $G' = [G, NG_0] \leq [G, N][G, G_0] \leq N \Rightarrow G = NG' = N$.

Ova posljedica pokazuje da ako grupa G ima normalnu podgrupu, tada ima ili G/G' ili G/G_0 . Opšti slučaj je dobiven sljedećim posmatranjem: ako kompaktna grupa G ima konačno generisanu beskonačnu sliku, onda takvu sliku ima G/G^0 od G^0 , gdje je sa G^0 označena komponenta povezanosti u grupi G . Dakle, G/G^0 je profinitna grupa, gdje je G^0 pro-Liejeva grupa.

Sada dolazimo do pitanja, koje profinitne grupe mogu biti kompaktne otvorene podgrupe topološki jednostavnih totalno nepovezanih lokalnih grupa?

Na osnovu tvrdnje 1.2., grupa G ne može biti slobodna (slobodna od relacija) profinitna grupa.

Profinitna grupa ne može biti otvorena podgrupa jednostavno generisane totalno nepovezane lokalno kompaktne grupe, osim toga uslov postojanja kompaktne generativnosti je potreban. Dakle, profinitne grupe ne mogu biti sačinjene od otvorenih podgrupa kompaktno generiranih topološki jednostavnih grupa.

Neka je G grupa i H njena podgrupa. Relativni komensurator od H u G se definira kao skup svih $g \in G$ takvih da grupa $gHg^{-1} \cap H$ konačnog indeksa i u H i u G , a označavamo ga sa $\text{Comm}_G(H)$. Virtualni automorfizam grupe G je definiran kao izomorfizam između dvije podgrupe grupe G konačnog indeksa. Za dva virtualna automorfizma kažemo da su ekvivalentna ako se oni podudaraju na nekoj podgrupi grupe G konačnog indeksa. Klase ekvivalencije virtualnih automorfizama formiraju grupu, koju nazivamo apstraktni komensurator grupe G i već smo rekli da je označavamo sa $\text{Comm}(G)$. Ako je grupa G podgrupa grupe L , tada postoji prirodna injektivna funkcija $\text{Comm}_L(G) \rightarrow \text{Comm}(G)$, pa grupa $\text{Comm}(G)$ sadrži informacije o svim komensuratorima.

Zanimljivo je posmatrati komensuratore profinitnih grupa. Ako je G profinitna grupa, komensurator $\text{Comm}(G)$ se definira slično kao u slučaju apstraktnih grupa, osim da su podgrupe konačnog indeksa zamijenjene otvorenim podgrupama, te se pretpostavlja da su virtualni automorfizmi neprekidni. Teorija komensuratora profinitnih grupa je veoma važna u proučavanju totalno nepovezanih lokalno kompaktnih grupa.

Literatura

- Abert 2003: M. Abert, *On the probability of satisfying a word in a group*, J. Group Theory. Vol. 9 (5).
- Abert, Jaikin-Zapirain, Nikolov 2011: M. Abert, A. Jaikin-Zapirain, N. Nikolov, *Rank gradient from combinatorial viewpoint Groups*, Geometry and Dynamics, Vol. 5.
- Baumslag 1967: G. Baumslag, *Groups with the same lower central sequence as a relatively free group I, the groups*, Trans. Amer. Math. Soc. 129.
- Baumgartner, Willis 2004: U. Baumgartner, G. A. Willis, *Contraction groups and scales of automorphisms of totally disconnected locally compact groups*, Israel J. Math. 142.
- Coxter, Moser 1980: H.S.M. Coxter & W.O.J Moser, *Generators and Relations for Discrete Groups* 4th ed., Springer – Verlag (Berlin/Heidelberg).
- Conder, McKay 1988: M.D.E. Conder & McKay, *A necessary condition for transitivity of a finite permutation group*, Bull. London Math. Soc. 20, 235-238.
- Conder 1988: M.D.E. Conder, *Reidemeister – Schreier in disguise*, Ars Combinatoria 26A.
- Dixon, Sautoy, Mann, Segal 2003: J. D. Dixon, M. P. F. Du Sautoy, A. Mann, D. Segal, *Analytic pro- p groups*, Cambridge University Press.
- Glockner, Willis 2010: H. Glockner, G. A. Willis, *Classification of the simple factors appearing in composition series of totally disconnected contraction groups*, J. Reine Angew. Math. 643.
- Holt 1989: D. Holt, *Enumerating perfect groups*, J. London Math. Soc (2) 39, 67-68.
- Ribes, Zalesskii 2000: L. Ribes, P. Zalesskii, *Profinite groups*, Springer, Berlin Heidelberg.
- Wang 1984: J. S. P. Wang, *The Mautner phenomenon for p -adic Lie groups*, Math. Z. 185, 403–412.

Прикази

**СРЕБРЕНИЦА – ПРИВРЕДНО, ДРУШТВЕНО И
КУЛТУРНО СРЕДИШТЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНОГ ПОДРИЋА**
(Десанка Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*,
САНУ, Посебна издања, књ. DCLXVIII, Одељење историјских наука,
књ. 29, Београд, 2010.)

Књига академика Десанке Ковачевић-Којић *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*, објављена у издању САНУ, представља до сада најцјеловитију студију монографског карактера о овом важном средњовјековном рударском центру балканског залеђа. Писана допадљивим стилем, на основу постојеће литературе, те објављене и нарочито необјављене архивске грађе дубровачке провенијенције, ауторка нам је подарила једно квалитетно и надасве научно утемељено литерарно штиво, настало као резултат њеног вишедеценијског истраживачког рада у Дубровачком архиву о привредном, друштвеном и културном развоју овог града, који је током бурног периода XIV и XV стољећа наизмјенично улазио у састав обје наше средњовјековне државе.

У погледу структуре, обимна и свестрана истраживања ваљано су тематски уобличена. Послије кратког, али садржајног Предговора, књига се дијели у три просторно подједнака и тематски распоређена дијела, са корисним Прилозима у којима су дати исцрпни спискови Дубровчана настањених у Сребреници, списком коришћених извора и литературе, пописом илустрација, те регистром личних имена и географских појмова који увелико помажу читаоцу у праћењу основног текста.

Посматрајући историјске процесе као феномен „дугог трајања“ у историји, проф. Д. Ковачевић-Којић у првом дијелу књиге под насловом *Настанак и привредни развој* (стр. 11–66) најприје упознаје читаоца са историјско-географским приказом Сребренице и њене шире околине. Пратећи развој рударства још од античке Домавије, ауторка с разлогом упућује на огроман значај ове привредне гране, која је управо услед интензивније експлоатације подрињског рудног блага од средине XIV вијека, довела до настанака и убрзаног развоја сребреничког насеља, које се у изворима први пут помиње 1352. године. Суочена повремено са недостатком писаних извора, професорка Ковачевић-Којић на основу топономастике и етимолошког тумачења појединих термина њемачког поријекла, с правом

* krunicbojan855@gmail.com

указује на значај и улогу њемачких рудара Саса у развоју рударске технике у Сребреници током развијеног феудализма.

Све интензивнији и импулсивнији развој овог мјеста додатно је подстицала и привредна криза у прекоморским земљама, која је због несташице и скока цијена сребра неминовно утицала не само на јачу експлоатацију сребреничких рудника већ и на све бројније окупљање страних, прије свега дубровачких трговаца у Сребреници, гдје су они већ крајем XIV вијека имали веома јаку насеобину, на чијем челу се налазио стални дубровачки конзул. Поред Дубровчана постепено су се и домаћи људи, путем новца узиманог на кредит, све више укључивали у привредне токове мјеста, о чему свједочи и ковница новца чији се рад спомиње још у вријеме Твртка I.

Приказани привредни развој још је снажније настављен у наредном стољећу, а нарочито послје 1411. године, када је Сребреница ушла у састав Деспотовине, чему нису сметали ни чести сукоби између Дубровчана и српског деспота, које ауторка врло живо приказује. Све је то утицало и на привредно активирање цијеле ове области у којој постепено долази до формирања читавог низа мање или више важних економских центара, попут Звоника (Зворника), насеља насталог на раскрсници важних караванских путева према унутрашњости Србије, Угарске и Босне. Подједнако студиозно приказан је и развој сребреничке привреде (рударство, трговина, занатство), чијој је организацији и начину обављања појединих привредних грана ауторка посветила посебну пажњу.

У другом дијелу књиге насловљеном *Становништво и друштвене структуре* (стр. 67–108) врло прегледно и јасно приказане су демографске прилике овог средњовјековног града, чије је становништво према резултатима ауторичиних истраживања било етнички, социјално и конфесионално разнолико, што је сасвим и разумљиво имајући у виду чињеницу да је све јачи развој рударстава и трговине у овој области окупљао на сребреничком тргу људе различитог поријекла и занимања. Ту су се, поред домаћег становништва, могли срести Саси, бројни трговци из разних италијанских градова, Грци, Албанци, Турци и Цигани, међу којима је, ипак, у највећем броју било Дубровчана, што се јасно види из зналачки и егзактно прављених табела (стр. 71–84), у којима је ауторка врло прегледно приказала јачину дубровачке насеобине, годишњи прилив и укупан број њених чланова по појединим годинама, дужину боравка, као и активност појединих Дубровчана у судским комисијама. Гледано са становишта социјалне структуре, поред властеоских родова у раду судских комисија (као конзули и судије), а самим тим и у организацији друштвеног и јавног живота овог града, учествовали су подједнако активно и представници појединих пучких породица, попут Стипишановића и Добретинића-Латиница, који су се истицали огромним богатством.

Идући логичним слиједом, проф. Д. Ковачевић-Којић је посебну пажњу посветила домаћем становништву у улози дубровачких грађана, по-

тврђујући при том – већ раније у научној литератури прихваћену тезу – да правни статус грађана није исто што и њихово поријекло, односно да су овај статус могли добити и они који нису били родом из Дубровника. Ограничена садржајем коришћених извора, ауторка се приликом проучавања величине сребреничког насеља, нажалост, морала задовољити само претпоставком по којој је ово насеље у доба свог највећег процвата могло имати нешто више од 3.500 становника, што је ипак – иако незнатно – изнад просјека малих балканских, односно европских градова оног времена.

Своје прегледно, темељно и до краја јасно излагање, ауторка наставља и у трећем дијелу књиге *Урбана средина* (стр. 109–158), у којем нас, упркос несташици материјалне културе и једноличности сачуване архивске грађе, упознаје са изгледом, уређењем и културним приликама средњовјековне Сребренице. Наиме, паралелно са развојем рударства, трговине, занатства и других привредних грана, почеком XIV вијека започео је и процес урбанизације мјеста, које је током наредног стољећа постепено добило контуре једне врло развијене урбанизоване средине, прошаране рударским окнима, млиновима, топионичарским колима и другим привредним, стамбеним и вјерским објектима, о чијем степену урбанизације најбоље свједоче градске четврти одвојене улицама, канализациони одводи, као и монументална тврђава која је настала из потребе да се насеље, у случају напада, заштити. Значајну пажњу ауторка ове вриједне монографије посветила је и питању организације управе и судства, осврћући се при том на питање „сребреничког закона“ (*sachon [...] de Srebreniza*), који нема правну снагу статута какву имају кодификоване одредбе у Новобрдском законик у деспота Стефана Лазаревића.

Цјелокупни економски просперитет мјеста, а нарочито интензивна привредна сарадња са Дубровником преко кога су долазили разни културни утицаји из Италије и западне Европе, имао је за посљедицу еманципацију домаћег живља, које је постепено стицало навике и формирало укус који је у много чему био карактеристичан за Европу касног средњег вијека. Све је то допринијело и развоју писмености, чији је расадник у Сребреници био фрањевачки самостан, у коме су појединци стицали основна знања из ове вјештине неопходна за обављање разних послова, којима се не би могли бавити да су били неписмени, а било је и оних који су, захваљујући својој учености, постали надалеко познати, попут врло истакнутог теолога и филозофа Ђуре Драгишића, који је своја прва знања управо стекао у сребреничком фрањевачком самостану. Свеукупни преображај утицао је и на еколошку свијест код обичног човјека, што се јасно види из жалбе упућене деспоту Ђурђу Бранковићу због лоших здравствених прилика изазваних загађеношћу ваздуха, која представља први и најранији податак о проблемима загађења човјекове средине, чиме се не могу похвалити ни много развијенија мјеста тога доба. Упоредо са културним животом, проф. Д. Ковачевић-Којић прати и духовни живот сребреничких становника, при чему примјећује да се положај католичке цркве и њеног клера у Сребрени-

ци није ни по чему разликовао од положаја у другим привредним центрима Србије и Босне, гдје им је била загарантована слобода вјероисповијести и градња цркава. С друге стране, иако шути, преостали извори говоре и о православној цркви са њеним припадницима, као што су православни поп Божићко, Љубисава porchovica, односно попадија, жена православног попа, те Милобрат калуђер (Milobraith chaluger) који се у Сребреници спомиње 1426. године.

Захваљујући завидном истраживачком напору ауторке посебан дио књиге чине *Прилози* (стр. 159–227), који доносе исцрпне и опсежне спискове Дубровчана у Сребреници, чија су имена забиљежена у одлукама Малог вијећа за ово насеље у периоду од 1400. до 1470. године. Ријеч је о укупно 2.453 Дубровчана, од којих је њих 257 припадало властели, а 2.196 пучанима. Поред имена и презимена, веома прегледно приказани су и подаци на основу којих читалац може да добије увид у временски распон присуства појединих Дубровчана у мјесту, као и о томе колико је сваки од њих као конзул и судија укупно учествовао у судским парницама.

Технички гледано, књига је врло добро урађена, текст је обogaћен са 15 илустрација распоређених према садржају на одговарајућа мјеста и 8 табеларних приказа у којима су прегледно представљени подаци изнијети у тексту. Корисно је и што је снабђевена списком извора и литературе (стр. 229–239), те регистром личних имена и географских појмова (стр. 255–312). Пажљивом читаоцу неће промаћи ни кратки сажетак на енглеском и француском језику (*Summary – Resume* стр. 243–254), који ће сигурно дати задовољавајући одговор свим оним који због језичке баријере неће бити у могућности да у цијелости ишчитају ову вриједну монографију.

Укратко, књигом *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек* наша, а и историографија уопште, добила је једно вриједно и добро утемељено дјело, које ће, сасвим сигурно, због врло допадљивог и разумљивог стила писања, наћи многе поклонице не само у академској већ и широј читалачкој јавности, а треба се надати да ће овај рад бити подстицај многим младим истраживачима, те да ћемо ускоро читати много више научних радова о нашим средњовјековним градовима и насељима, којих свакако мањка.

УТИЦАЈ ИНТЕРАКТИВНЕ НАСТАВЕ НА ФОРМИРАЊЕ МОРАЛНЕ АУТОНОМИЈЕ УЧЕНИКА

(Бранка Ковачевић, *Интерактивна настава и морално васпитање ученика*, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2012.)

Књига *Интерактивна настава и морално васпитање ученика* аутора др Бранке Ковачевић, својим обимом, психолошко-педагошком утемељеношћу, дидактичко-методичком разрадом, теоријском вриједношћу и стручном апликативношћу, представља значајан допринос унапређивању научних сазнања и васпитно-образовне праксе. Аутор је кренуо од чињенице да подручје истраживања утицаја наставе на формирање моралне аутономије личности ученика није до сада довољно истражено. Ова проблематика, како је наведено и у уводном дијелу књиге, често је због теоријских или методолошких ограничења остајала без одговора на бројна питања. Због тога је аутор настојао да методолошки концепт овог истраживања буде у складу са теоријским оквирима и налазима тангентних истраживања. Налази који су добијени у овом истраживању рађени су помоћу сложеног експеримента са паралелним групама (експериментална и контролна одјелења), а све с циљем утврђивања ефеката утицаја интерактивне наставе на формирање моралне аутономије ученика завршених разреда основне школе. Конкретније одређено, истраживано је да ли се интерактивном наставом књижевности утиче на постизање већих ефеката у формирању моралне аутономије личности ученика него у традиционалној настави књижевности.

Књига садржи 337 страна, а издавач је Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву. Рецензенти су академик проф. др Драго Бранковић и проф. др Миле Илић. Ова научна монографија се састоји од дванаест поглавља, а свако од њих броји више подналова. Наслови главних цјелина обухватају теоријске основе истраживања, методологију истраживања, резултате истраживања и њихову интерпретацију, закључке, резиме, литературу, индекс имена и прилоге.

У уводном дијелу аутор истиче да од квалитета наставе зависи припрема младих за успјешан рад, срећан живот, дјеловање и постојање у времену великих, честих и наглих промјена. Наглашава да се учење у настави своди углавном на примопредају знања између ученика и наставника, што значи да је занемарена ученичка активност усмјерена на рјешавање проблема, пројекатски рад, истраживачки рад, кооперативне облике

* daliborkaskipina@yahoo.com

учења и сл. Зато с правом аутор поставља питање: Колико садашње образовање и васпитање омогућава ученицима да буду отпорни на неизвјесност, спремни на ризик, оспособљени за постављање и рјешавање проблема?

Прво поглавље (13–31. стр.) односи се на теоријске основе истраживања. У конципирању теоријских основа интерактивне наставе анализирани су појмови и главна обиљежја интеракције, интерактивног учења и интерактивне наставе. Дефинисању интерактивне наставе приступљено је са аспекта различитих одређења интерактивне наставе. Наглашено је да су аутори јединствени у мишљењу да је процес интерактивне наставе усмјерен на стицање знања, развијање мисаоних способности, али прије свега на процес формирања личности. Код ученика се поред стицања знања, развијају и интересовања, погледи, ставови, понашање, осјећања и многе карактерне особине. У интерактивној настави промјене су усмјерене ка прилагођавању школе ученику.

Друго поглавље носи наслов *Настава и морално васпитање ученика* (33–107. стр.), и састоји се од више поднаслова. У оквиру овог поглавља аутор се бави разматрањем односа наставе и моралног васпитања, као и одређења моралне аутономије као крајњег исхода процеса формирања моралне личности. Морална аутономија поред интерактивне наставе представља други недовољно истражен феномен којим се аутор бави у овој монографији. У вези с тим аутор истиче да је разматрање одређења моралне аутономије веома сложено и деликатно. Одређењу израза морална аутономија аутор приступа са аспекта Кантовог схватања о моралној аутономији, као и психолошких теорија: психоаналитичке (Фројд, Хартман, Левенштајн, Едита Џејкобсон...) и когнитивно-развојне (Пијаже, Колберг...), које су извршиле снажан утицај на педагошко поимање суштине моралне аутономије. Ипак, како истиче аутор, за многе ауторе није у потпуности прихватљиво когнитивистичко схватање да морално аутономна личност заузима независан и самозаконодаван став приликом доношења моралне одлуке. Аутономно доношење одлуке заснива се на слободном обраћању универзалним моралним ставовима и њиховој равноправној примјени на све моралне актере. У оквиру истог поглавља разматране су вриједности и ограничења одређења израза морална аутономија. Холистички приступ схватању моралне аутономије представља суштину процеса формирања моралне личности.

Треће поглавље књиге (109–140. стр.) обухвата основне методолошке поставке истраживања: приступ проблему истраживања, проблем истраживања, предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, хипотезе, значај истраживања, основне варијабле, методе, технике и инструменти, узорак, организација и ток експерименталног истраживања и статистичка обрада података. Од мјерних инструмената кориштени су: скала за испитивање моралног расуђивања ученика, инвентар о суђењу ученика у моралним ситуацијама, скала селф-концепт ученика, скала емпатије, скала ал-

труизма, инструмент за испитивање мотивације постигнућа, инвентар за испитивање искреног понашања ученика, инвентар за испитивање моралне самосталности ученика, упитник о општим подацима ученика. У оквиру статистичке обраде кориштени су статистички поступци: израчунавање аритметичке средине, стандардне девијације, t-теста, корелације.

Четврто поглавље носи наслов *Резултати истраживања и њихова интерпретација* (141–214. стр.). У овом дијелу књиге, на основу добијених резултата, анализиран је утицај интерактивне наставе на формирање моралне аутономије ученика (добијени резултати представљени су табеларно и графички). Анализа обухвата утицај интерактивне наставе на критичко и самостално расуђивање ученика, суђење ученика у моралним ситуацијама, селф-концепт, емпатију и алтруизам. Конкретније одређено, анализирани су резултати утицаја интерактивне наставе књижевности на поједине аспекте критичког и самосталног расуђивања ученика који се односе на: 1) супротстављање притисцима социјалног окружења, 2) критичку анализу важећих друштвених норми и њихову сагласност са начелом правде и 3) поштовање личности и достојанства сваког људског бића и прихватање једнакости људских права. Такође је анализирано колико је интерактивна настава књижевности утицала на поједине компоненте селф-концепта: 1) школску компетентност, 2) социјалну прихваћеност, 3) регулацију понашања, 4) физички изглед и 5) опште самопоштовање ученика. Аутор је истраживао колико је интерактивна настава утицала на поједине аспекте емпатичког реаговања: 1) емоционалне компоненте, 2) мотивационе компоненте, 3) когнитивне компоненте и 4) кинестетичке и невербалне компоненте. У представљеним резултатима истраживања анализиран је и утицај експерименталног фактора на способност емпатичког реаговања на свакој супскали емпатије понаособ и на скали емпатије у цјелини. Такође је у представљеним резултатима истраживања анализиран утицај експерименталног фактора (интерактивне наставе књижевности) на способност алтруистичког дјеловања ученика на свакој супскали алтруизма понаособ и на скали алтруизма у цјелини. На основу утврђених статистичких показатеља и добијених резултата овог експерименталног истраживања може се рећи да интерактивна настава књижевности утиче на постизање већих ефеката у формирању моралне аутономије личности ученика. Установљено је да у интерактивној настави ученици постижу веће ефекте у критичком и самосталном расуђивању о моралној исправности, суђењу у моралним ситуацијама, селф-концепту, емпатичком реаговању и алтруистичком дјеловању ученика.

На основу добијених резултата истраживања дошло се до одређених сазнања која је аутор исказао у виду закључака у оквиру петог поглавља (215–220. стр.). Између осталог, аутор закључује да је анализом укупних резултата утврђено да се интерактивном наставом књижевности постиже успјешније критичко и самостално морално расуђивање него у традиционалној настави књижевности. Претпоставља се да је успјех већи у

условима гдје ученик има могућност да самостално бира своје понашање на основу више могућих варијанти. Релативна аутономија поступка стално се развија, тако да је најнижи ниво те аутономије када ученици усвајају захтјеве без личног самосталног вредновања. Виши, етички вреднији, ниво је када ученици долазе до моралних поступака, након вредновања, на основу избора. Наставник у интерактивној настави развија самосталне изборе поступака и позитивно утиче на развитак ученикове релативне аутономије. Ученици су подстакнути да размотре моралне импликације сопствених одлука и поступака. Аутор наглашава да се не смије занемарити чињеница да је школа један од чинилаца који утиче на формирање аутономије личности ученика. Такође за релативно досљедно испољавање личности постојаних особина и изграђеног селф-концепта која аутономно и непристрасно морално расуђује, успјешно суди у моралним ситуацијама, те посједује развијене способности емпатичког реаговања и алтруистичког дјеловања уклопљене у уравнотежену и јединствену цјелину – интегрисану личност неопходно је јединствено дјеловање породице, школе, вршњака, уже и шире друштвене средине.

Резиме рада (221–228. стр.) преведен је на енглески, руски и њемачки језик. Након наведене обимне шире научне и стручне литературе (229–238. стр.) коју је аутор користио за писање ове монографије, наведен је и индекс имена (239–245. стр.) као и прилози (247–336. стр.). На 337. стр. налази се биљешка о аутору.

Можемо закључити да је аутор уложио велики труд, који је свакако резултат вишегодишњег научног и образовног рада, за стварање ове научне монографије. Из свега наведеног увиђа се значај ове монографије у области дидактике као педагошке дисциплине, јер представља крупан искорак у односу на досадашња тангентна истраживања из области интерактивне наставе и моралног васпитања. Монографија пружа резултате који показују да интерактивна настава утиче на постизање већих ефеката у формирању моралне аутономије личности ученика у односу на традиционалну наставу. Али, исто тако добијени резултати, како нам указује аутор, отварају и нека нова питања: 1) планског и организованог развијања научноистраживачког рада из области интерактивне наставе, васпитања и моралности, 2) израде цјеловитог програма моралног васпитања за све узрасте ученика који би био уграђен у подручја наставе књижевности, ликовне, музичке умјетности, васпитања за демократију и сл. и 3) стручног усавршавања наставника за примјену различитих модела интерактивне наставе. Нове спознаје о отвореним проблемима наставе и моралног васпитања, што је случај и са овом научном монографијом, могу бити извориште даљих научних истраживања и истовремено допринијети унапређивању васпитно-образовне праксе.

POLITIČKE PARTIJE I ODNOSI S JAVNOŠĆU U REPUBLICI SRPSKOJ

(Ljubomir Zuber, *Politički odnosi s javnošću u Republici Srpskoj*,
Filozofski fakultet Pale/Comesgrafika Banja Luka, 2012.)

Knjiga *Politički odnosi s javnošću u Republici Srpskoj* dr Ljubomira Zuber predstavlja opširno istraživanje nedostataka sa kojima se političke partije u Republici Srpskoj suočavaju kada je u pitanju još uvijek nedovoljno istražena oblast (političkih) odnosa s javnošću, pogotovo u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj. S tim u vezi, ovaj rukopis možemo posmatrati i kao svojevrsnu kritiku upućenu političkim partijama koje zanemaruju značaj sistematski razvijene strategije komuniciranja s ciljem ostvarivanja dugoročnih političkih interesa. Naime, nakon ratnih dešavanja u BiH (1992–1995) političke partije nisu imale znanja/potrebe za razvijanjem jasne i dugoročne komunikacijske strategije odnosa s javnošću i odnosa s medijima, a svoje aktivnosti zasnivali su (i danas zasnivaju) na stihijskoj komunikaciji partijskih lidera s novinarima. Politička praksa u BiH zasnovana na kultu ličnosti lidera političke partije dolazi u prvi plan, pri čemu je svijest o potrebi za stručnim portparolima, koji se još uvijek doživljavaju samo kao „tehnička lica“, ostala nerazvijena.

Političari imaju direktnu komunikaciju sa „svojim“ novinarima čime nastoje obezbijediti pozitivan imidž u javnosti, dok portparoli predstavljaju samo „višak“ – „šum“ u komunikacionom kanalu. Već u samom uvodu Zuber ističe da je dosadašnja praksa političkih partija u RS neodrživa *na duže staze*, te zaključuje kako je potrebno da partije izvrše rekonstrukciju odnosa s javnošću kako bi ostvarile željene dugoročne rezultate. Obećavanjem nerealnog i pritiskom na medije (političkim ili ekonomskim), njihovi predstavnici, uglavnom, zanemaruju i stavljaju na marginu etička načela komunikacije po principu „cilj opravdava sredstva“, ostvarujući tako kratkoročni uspjeh.

Knjiga *Politički odnosi s javnošću u Republici Srpskoj* strukturisana je u četiri poglavlja (*Konceptualizacija i priroda političkih odnosa s javnošću*, *Političko komuniciranje u BiH i RS*, *Strategije odnosa s javnošću političkih partija i Etika političkih odnosa s javnošću*) i predstavlja značajno osvježanje u domaćoj literaturi iz oblasti političkih odnosa s javnošću. Dosadašnja dostignuća u razvoju odnosa s javnošću u političkom životu RS i BiH kroz teorijsko-empirijska istraživanja koja su sadržana u knjizi značajna su i mogu biti od koristi kako političkim partijama tako i PR menadžerima, ali i svima koji se na bilo koji način bave politikom, medijima i marketingom. Autor precizno i konkretno dijagnosti-

* vuceticvuk@yahoo.com

cira i ukazuje na sve nedostatke u praksi političkih stranaka u RS insistirajući na tome da je izgradnja, održavanje i unapređivanje imidža partija u savremenoj politici nezamislivo bez adekvatnih strategija i taktika odnosa s javnošću i stručnjaka koji će ih kreirati i sprovoditi.

U prvom poglavlju *Konceptualizacija i priroda političkih odnosa s javnošću* autor nam nudi različite teorijske pristupe u izučavanju odnosa s javnošću kao i političkih odnosa s javnošću, čime se ukazuje na kompleksnost i interdisciplinarnost ove oblasti. Zuber zaključuje da odnose s javnošću ne smijemo posmatrati samo kao „dodatnu opciju“ pri ostvarivanju zacrtanih ciljeva, već kao važan segment cjelokupne komunikacijske strategije, u ovom slučaju određene političke partije, bez koje ne možemo računati na dugoročne pozitivne rezultate. U skladu s tim, politički odnosi s javnošću usmjereni su na aktivnosti obezbjeđivanja pozitivnog imidža (političke partije ili lidera) i pridobijanje povjerenja što većeg broja glasača.

Detaljnou analizom postdejtonskog stanja u medijima u BiH završava se prvo poglavlje. Generalni zaključak je da jedan od ključnih problema u medijima danas predstavlja postojanje političkog klijentelizma i velikog uticaja koji političke elite imaju na rad medija u BiH. Mediji (kako štampani tako i elektronski) sve više su „megafoni“ političara koji su u službi interesa vladajućih elita. Medijskom scenom dominira jezik mržnje i neprofesionalizam novinara, a kao rješenje se nameće dodatna edukacija mladih kadrova.

Izučavanje odnosa s javnošću na postojećim univerzitetima u RS još uvijek je na počecima, a za značajniji napredak neophodan je veći broj stručnog nastavnog kadra. Pored toga, postojeća udruženje za odnose s javnošću iz RS i BiH nemaju potrebnu institucionalnu podršku države, entiteta i šire društvene zajednice kako bi radili na razvijanju svijesti o značaju (političkih) odnosa s javnošću.

U drugom poglavlju *Političko komuniciranje u BiH i RS* autor daje detaljan prikaz kompleksnog i tromog političkog sistema postdejtonske BiH i RS, a situaciju dodatno otežavaju problemi koji se mogu prepoznati u stagnaciji industrijske proizvodnje, nezaposlenosti, korupciji, velikoj i netransparentnoj javnoj potrošnji, slabim profesionalnim standardima u novinarstvu, medijskom zaostajanju u odnosu na Evropu i region (BiH još uvijek nije prešla sa analognog na digitalni način emitovanja, u medijskoj sferi postoji izražen govor mržnje, medijska regulativa nije dovoljno primijenjena).

Osim toga, značajno je istaći da su političke partije ključni igrači na političkoj sceni BiH, koji svoju snagu crpe iz uticaja koji imaju i na štampane i na elektronske medije. Politički lideri dogovaraju i kroje sudbinu države, a njihovi dogovori se samo naknadno i formalno usvajaju u državnim i entitetskim institucijama. Ipak, političke partije u RS još uvijek nemaju razvijenu svijest ni potrebu za obrazovanim i stručnim portparolima, koji će graditi i štititi pozitivan ugled partije ili kandidata. Osim što ne postoje posebni odjeli za odnose s javnošću, u partijama ne postoje ni odjeli za odnose s medijima, već političari ostvaruju direktnu komunikaciju sa „svojim novinarima“. Zbog toga Zuber s

pravom postavlja pitanje da li i najstručniji kadrovi za odnose s javnošću mogu uopšte ispravno djelovati u sistemu koji nema sluha za njihove sposobnosti.

U trećem poglavlju *Strategije odnosa s javnošću političkih partija* predstavljeni su rezultati istraživanja koje je uključivalo analizu stavova predstavnika političkih partija, novinara i javnosti o značaju i funkciji odnosa s javnošću. Opšti zaključak je da političke partije ne posjeduju razvijenu svijest o značaju odnosa s javnošću, što se ogleda u činjenici da nijedna od deset analiziranih političkih partija nema zvaničnog portparola koji obavlja i dodatne aktivnosti po potrebi partije (najčešće administrativne i sekretarske), dok se odnosi s javnošću posmatraju u svjetlu manipulacije i ubjeđivanja javnosti da prihvati stavove partije. Pored toga, stranke mahom nemaju jasne strategije komuniciranja ni za eventualne krizne situacije. Dominantan je stav da je kriza zapravo „neočekivano loš publicitet“ i da se ona ne može predvidjeti, te da sam vrh stranke treba da se bavi rješavanjem tih problema. Međutim, autor tvrdi upravo suprotno, da se „potencijalne krize moraju prepoznati i identifikovati, jer u vrijeme krize zbog brojnih okolnosti partija više ne djeluje kao prije, što može imati negativan uticaj na njen imidž. Pravilno upravljanje krizom može da bude prilika i za poboljšanje imidža partije, što se u političkom životu RS i BiH još ne prepoznaje“. Analiza je pokazala da predstavnici političkih partija nisu protiv članstva pojedinih novinara u svojim strankama, što predstavlja samo još jedan dokaz da novinarstvo nije u službi javnosti nego „megafon“ političara. Istraživanje javnog mnjenja u vezi sa donošenjem određenih odluka nije na dnevnom redu političkih partija, što predstavlja indikator niskog stepena političke kulture u BiH. S druge strane, novinari su ocijenili da je generalno loš odnos političkih partija u RS prema medijima. Partije nemaju sluha da svoju saradnju sa medijima nastave i nakon izbora (bilo parlamentarnih bilo lokalnih), već je saradnja pojačana samo tokom predizbornih kampanja. Problem javne promocije političkih partije je u tome što svoj imidž grade prvenstveno na imidžu svog prvog čovjeka. Jedan od tipičnih predstavnika ovakvog političkog trenda u RS jeste SNSD, koji zahvaljujući harizmi svog lidera Milorada Dodika ostvaruje pozitivan imidž u javnosti. Kada je u pitanju odnos građana prema političkom informisanju, izraženo je veliko nepovjerenje u političare kao izvor informacija. Rezultati istraživanja pokazuju da je na ovim prostorima formirana opšta klima nepovjerenja u političke stranke i lidere, koja se sve više manifestuje kroz izbornu apstinenciju, anomiju i političku pasivizaciju.

U četvrtom poglavlju *Etika političkih odnosa s javnošću* ističe se da je danas izražen sve veći raskorak između etičkih principa i političkih ciljeva, s tim da u toj napetosti politički ciljevi odnose prevagu. Kritikujući trenutno stanje ugroženosti principa etike od strane političkih interesa i ciljeva, autor kao da priziva nekadašnje (antičke) vrijednosti koje nisu pravile razliku između etike i politike. Kao jedan od trenutno najvećih problema odnosa etike i politike Zuber potertava zloupotrebu djece u predizbornim kampanjama. U rješavanje ovog problema, pored političara i PR službenika, svoju ulogu treba da imaju i novinari, ali i šira društvena zajednica.

Na kraju knjige autor je čitaocima ponudio obimnu zbirku primjera neprofesionalnih izjava predstavnika institucija RS i BiH i međunarodnih organizacija kako bi iskritikovao nizak stepen kulture dijaloga, odnosa prema novinarima i medijima, kao i neprofesionalizam pojedinih PR službi, koji se ogleda u lošem pisanju saopštenja za javnost i neprofesionalnoj saradnji sa novinarima. Ovim primjerima predstavljena je „smiješna“ strana političke realnosti u BiH, gdje političari svojim gafovima i nespretnim izjavama svakodnevno pune novinske stupce i zabavljaju javnost. Ipak, cilj nije bio ismijati političare, već pokazati realnost loših i slabo organizovanih odnosa s javnošću, ali i ukazati na nepostojanje strategija za komuniciranje s medijima i javnošću, bez kojih je nemoguće dugoročno računati na pozitivne rezultate.

Prva knjiga dr Ljubomira Zuberera predstavlja sveobuhvatnu kritiku trenutnog stanja u oblasti političkih odnosa s javnošću u RS, ali i priručnik koji bi mogao poslužiti svim stručnjacima za PR da lakše prevazilaze probleme pred kojima se svakodnevno nalaze. Svojim laganim, ali temeljnim i detaljnim stilom pisanja, autor plijeni pažnju i omogućava i onima koji nisu usko vezani za oblast političkog marketinga i odnosa s javnošću da prate sadržaj i bez poteškoće shvate analizu i zaključke. Osim sa aspekta odnosa s javnošću, značaj ovog djela možemo posmatrati i sa istorijskog aspekta. Naime, riznica podataka koje Zuber nudi iz ratnog i postratnog (postdejtonskog) perioda, tokom kojeg su se osnivale političke partije u BiH i RS, dodatno pojašnjava prilike u BiH i stvara jedan širi kontekst koji omogućava da se lakše shvati politička svakodnevnica kompleksne BiH. Stoga sa sigurnošću možemo tvrditi da će knjiga obezbijediti svoju publiku i u akademskoj i u široj društvenoj zajednici.

ИЗМЕЋУ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ИНТУИЦИЈЕ (Светозар Богојевић, *Игра и симболизација*, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2011.)

Као што то чини у неким ранијим текстовима, Светозар Богојевић и у књизи *Игра и симболизација* наглашава комплекс флексибилности као генеричку одлику човјека. Суштина комплекса флексибилности је у човјековој специјализованости за неспецијализованост. Компоненте комплекса флексибилности су конформност и креативност. Прва почива на разуму и интелигенцији, а друга на интуицији и инвентивности. Обје ове компоненте су интегрални дијелови људске природе и човјек је интегрално биће само ако су те компоненте у равнотежи. Аутор нарушавање равнотеже између конформности и креативности, у виду преузимања примата интелигенције над имагинативношћу, повезује са изазовима којима је људска врста била изложена у својој давној прошлости и који су угрожавали сам њен опстанак. Угроженост човјека као врсте у одређеним историјским периодима довела је до запостављања креативне компоненте на рачун конформности, тј. интелигенција је преузела примат над имагинативношћу. Човјек је успио да преброди неке егзистенцијалне изазове, стекао је одређен степен слободе од природне нужности, али је ту слободу платио другим облицима неслободе. Како каже Богојевић, „удружени разум и воља кроз јачање рационалности воде ка дисолуцији разума од ума у процесу који се сматра еманципацијом човјека од природне нужности“.

Током даљег историјског развоја заоштравала се супротност ум – разум; духовност – интелигенција, при чему су све више доминирали разум и интелигенција. Аутор упозорава да је у данашње вријеме ова неравнотежа доведена до границе која човјека ставља у парадоксалну позицију. Он се ослања на разум у толикој мјери да је на рачун рационалног налажења рјешења занемарио трагање за смислом и интуитивно поимање свијета. Такво стање резултира у савременој оријентацији ка рационалном рјешавању парцијалних проблема до чега се стиже алгоритамски разрађеним процесима који, уз прецизну примјену правила, обезбјеђују исходе, али не и циљеве. Разум је усмјерен на кретање од исхода до исхода према законима процесуалности уз занемаривање питања циља, питања крајње сврхе. Рационалност је толико потиснула духовност да човјек све боље зна како да уради најразличитије ствари, али све мање зна зашто ради баш те ствари и куда га све то води.

* zlatkopa@yahoo.com

Аутор наглашава да разум и интуиција, као ни интелигенција и имагинативност нису у супротности, него су компатибилни. Управо због тога стање у којем су интуиција и имагинативност у толикој мјери искључени сматра важним и бави се тим проблемом. Проблем је заправо у томе што криза ума, изазвана доминацијом разума и интелигенције, доводи до безидејности, дезоријентације и губитка осјећајности за човјека (и као појединца и као врсту). Ову безидејност, са свим њеним посљедицама, Богојевић и наводи као основни проблем којим се у књизи бави.

Обухватити тако комплексан проблем није нимало једноставно. Трагајући за начином да захвати проблем односа интелигенције и интуиције и да кроз потенцијале њиховог уравнотежења трага за одговорима на питање о могућностима опстанка и даљег развоја човјека, аутор се опредјељује за разматрање односа између симболизације (у чијој основи су разум и интелигенција) и игре (која почива на интуицији и имагинацији) чиме је одређен и наслов књиге.

Сасвим је разумљива ауторова оријентација да проблему приступи мултидисциплинарно. Након уводног дијела, у књизи слиједе дијелови под насловима: Филозофски дискурс, Антрополошки дискурс, Психолошки дискурс и Педагошки дискурс. У тим поглављима аутор проблем односа интелигенције и имагинативности разматра са филозофског, антрополошког, психолошког и педагошког становишта.

У поглављу са насловом *Филозофски дискурс*, Богојевић доминантно анализира Бергсонове, Хусерлове и Поперове идеје о односу рационалног и интуитивног. Насупрот Бергсоновом страховању да рационалност може бити опасна по интуицију и имагинацију и Хусерловом настојању да одбрани рационалност инструмантализацијом интуиције, стоји Поперов став да се баш у имагинацији и инвентивности налази носилац свијета рационалности. Дио текста је посвећен анализи промјена које доноси виртуелизација компјутерских програма. Виртуелизација је присутна давно прије појаве компјутера. Апстрактно теоријско мишљење је ванконтекстно и као такво представља виртуелизацију стварности, али такву виртуелизацију која искључује све ирелевантне релације те тиме постаје изразито рационално мишљење. С друге стране, виртуелизација компјутерског програма представља посебну врсту виртуелизације која омогућује нову врсту контекстности, омогућује поступање, како каже аутор, „као да смо укључени у контекст ситуације“, што има карактеристике игре. Тиме се на сцену поново враћа интуиција и имагинација. Отуд Богојевић у компјутерској виртуелизацији види шансу за успостављање нове равнотеже између рационалног и имагинативног.

Поглавље *Антрополошки дискурс* посвећено је разматрању проблема из антрополошког угла. Аутор се позива на друштвеност човјека као једну од његових суштинских одредница и истиче је као основу око које су се обликовали говор и мишљење, око које су се организовале тенденције одвајања понашања од контекста ситуације кроз све израженију симболи-

зацију. Друштвеност подразумијева усаглашавање, а оно се остварује произвођењем симбола. Симболизација омогућује и редуковање непосредних контаката са свијетом и на тај начин растерећење од мноштва утисака којима је човјек изложен због отворености према свијету. Међутим, ово растерећење путем симболизације окреће се против отворености тако што мишљење претвара у формално-логичко мишљење као заокружено и до краја доведено па тако и затворено мишљење. Одлика затвореног мишљења је конформност, а не креативност и тако аутор опет долази до основног проблема: превласт овог првог над другим.

Проблем којим се бави Богојевић разрађује даље из психолошког угла (*Психолошки дискурс*). У овом дијелу дата је анализа психолошких аспеката развоја симболизације на рачун интуитивности. Процес развоја одвео је мишљење од представног ка појмовном, чиме је радња потпуно симболизована. Ово је јако повећало наше моћи омогућивши нам тачност у предвиђању догађаја, а тиме и осјећај сигурности, али је значило и губитак способности да задовољство проналазимо у самом чину дјелања или, како каже аутор, „[...] да опуштено учествујемо у догађају“. Богојевић се посебно осврнуо на теорију Жана Пијажеа и његово схватање интелигенције. Не слажући се са Пијажеовим свођењем цјелокупног развоја мишљења на развој интелигенције као и са неразликовањем биогенезе и социогенезе човјека, посебно изражава неслагање са третирањем интуитивног мишљења као пуке прелазне фазе коју треба превазићи да би се стигло до виших облика мишљења. Тиме Пијаже, према мишљењу аутора, пропушта да уочи потенцијале које интуитивно мишљење носи.

И у овом поглављу се Богојевић осврће на промјене које доносе савремена комуникациона средства. Комуникација посредством интернета захтијева брзо и често доношење одлука да ли ће се уопште улазити у процес комуникације, а то се чини на основу процјене смисла понуђених садржаја. Ово трагање за смислом, уз неформалност и отвореност комуникације, уноси у њу много више од линеарног ишчитавања спољашњег значења поруке. Тиме се аутор опет враћа на идеју да савремена средства комуникација отварају неке могућности за „рехабилитацију“ интуиције и инвензивности.

У овом поглављу Богојевић подсећа и да су психолози данас свјесни како даровитост није резултат само високе интелигенције, него је одређена интеракцијом интелигенције, креативности и мотивације. Тиме проблем креативности и њеног подстицања добија на значају и у контексту даровитости.

Кад је ријеч о психолошком углу гледања на проблем, можда је најважније ауторово указивање на природу игре као поља у којем се сусрећу креативност и интелигенција. Симболизација се доминантно ослања на интелигенцију, док је игра прибјежиште креативности, али је игра (за разлику од појмовне симболизације) отворена и за сусрет креативности са интелигенцијом.

На крају Богојевић разматра педагошке аспекте проблема у поглављу *Педагошки дискурс*. Пошто је искључено из животног контекста (сегрегација дјетета и педагогизација дјетињства), дјетету је преостало да комплекс флексибилности на начин креативности користи путем игре, бајке, цртаног филма и компјутерских игара. Будући да се школа индивидуацијом бави врло ограничено и само посредно, школска средина није нарочито подстицајна за развој интуитивности и имагинативности. То се може рећи за цјелину савременог потрошачког друштва.

Том друштву требају личности које лако хватају преовлађујуће импулсе и лако и брзо им се прилагођавају, које су подложне утицајима и лако развијају потребе сагласне са производњом и тржиштем. Ово друштво ствара привид слободе, јер наизглед нема ауторитета као раније, спољашњи ауторитет је постао непотребан, а контрола се, умјесто преко отвореног ауторитета, остварује преко скривеног, дифузног и неодређеног ауторитета. Друштвена контрола се не остварује кроз контролу положаја, већ кроз контролу личности. Ово се одражава на све друштвене односе па тако и на односе одрасли – дијете. Потреба за личностима које одговарају потрошачком друштву условила је потребу за новим концептом васпитања, за имплицитном педагогијом која, умјесто на ауторитету који дисциплинује, почива на пермисивности и доводи до узајамне манипулације свих учесника у васпитном процесу.

Скицирајући овако савремено друштво и васпитање у њему, Богојевић објашњава педагошки значај проблема којим се бави. Прихватајући став да је васпитање усмјерено на регулисање комплекса флексибилности и да разлике у стиловима васпитања јесу разлике у употреби комплекса флексибилности, аутор долази до оног што је суштинско у педагошком погледу на проблем. Два начина на која се користи комплекс флексибилности (начин конформности и начин креативности) одређују основне васпитне стилове у друштву. У концепту експлицитне педагогије употреба комплекса флексибилности на начин креативности ограничена је ограниченом флексибилношћу понашања индивидуе услед хијерархијом ограниченог броја њених улога. У оквиру концепта имплицитне педагогије креативан начин употребе комплекса флексибилности условљен је неоправданим поистовјеђивањем флексибилности понашања (мноштво улога) са стваралачким мишљењем, што ствара привид креативности, а заправо се ради о псеудо-креативности. Ово је резултат доминације манипулативног стила васпитања унутар концепта имплицитне педагогије у савременом потрошачком друштву. Богојевић сматра да у таквом друштву симболичка игра губи значај као прибјежиште за употребу комплекса флексибилности на начин креативности, јер дијете не мора игром да се вјежба за различите улоге одраслих када већ рођењем добија улогу коју имају сви у том друштву: улогу потрошача. Игра постаје спектакл намијењен свим узрастима. Богојевић ипак оптимистички гледа на могућност да виртуелни свјетови компјутер-

сих програма доведу до превазилежења границе између игре и дјелатности те тако и обједињавања интелигенције и интуиције.

У закључном дијелу Богојевић истиче да проблем односа игре и симболизације не може бити ријешен закључком који би био коначни заокружени одговор. Тај однос се испољава у отвореном процесу сталног уравнотеживања и нарушавања равнотеже. Шансу за успостављање равнотеже аутор види у могућности да симболизација не мора тећи само као процес диригован разумом и интелигенцијом. Симболизација је могућа и на начин игре, а игра подразумева интуицију и имагинацију. Такву могућност симболизације у наше вријеме актуелизују потребе учеће цивилизације и неопходност учења учења. Учење учења подразумева инвентивност, те се тако симболизација враћа својим коријенима, враћа се игри.

Богојевић нам приказује човјека као биће које је у сталном развоју (и онтогенетском и филогенетском) при чему тај развој није обиљежен само добицима, него и губицима. Освајање новог простора тражило је напуштање дијела простора којим већ располажемо. Развијајући разум и интелигенцију (који су омогућили сјајна постигнућа људском роду), човјек се морао добрим дијелом одрећи интуиције и имагинације (што га је удаљило од његове суштинске природе). Питање од којег зависи будућност човјека јесте питање да ли ће на сваком новом развојном степену успјети да успостави равнотежу између оног што добија и оног што губи, да ли ће освајање новог простора значити трајни губитак ранијег простора или ће се нешто од старе постојбине моћи повратити, то је питање да ли ће човјек успјети да постигне равнотежу између ума и разума, између интелигенције и интуиције. Тренутак у којем се налазимо личи на тренутак у којем је клатно, давно напустивши равнотежни положај, дошло у крајњи положај неравнотеже. Да би сат наставио куцати, клатно ће морати кренути ка равнотежном положају – човјек ће морати активирати своје интуитивне потенцијале.

Књига Светозара Богојевића *Игра и симболизација* представља изазовно штиво свакоме ко је склон да у трагању за одговорима на нека педагошка (и не само педагошка) питања „копа мало дубље“ и критички се односи према одговорима који преовлађују у савременом свијету таквом какав он данас јесте.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву уређују се према акту о уређивању научних часописа прописаног од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Радови који не буду испуњавали неку од неведених препорука неће се узимати у обзир за рецензирање и штампање у часопису.

Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу – као отворени документ (Word), на адресу: radovi@filozof.org.

1. **Дужина рукописа:** до 16 страница
2. **Формат:** *фонт:* Times New Roman; *величина фонта:* 12; *размак између редова:* Before: 0; After: 0; Line spacing: Single
3. **Параграфи:** *формат:* Normal; *први ред:* увучен аутоматски (Col 1)
4. **Име аутора:** Наводе се име(на) аутора, средње слово и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.
5. **Назив установе аутора (афилијација):** Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.
6. **Контакт подаци:** Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка. Ако је аутора више, даје се само адреса једног, обично првог.
7. **Језик рада и писмо:** Језик рада може бити српски, руски, енглески, немачки, француски или неки други словенски или језик раширене употребе у међународној филолошкој комуникацији. За радове на српском језику препоручено писмо је ћирилица.
8. **Наслов:** Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.
9. **Апстракт:** Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има од 100 до 250 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или на језику чланка. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before:* 0; *After:* 0; *Line spacing:* Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
10. **Кључне речи:** Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]
11. **Претходне верзије рада:** Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. Навођење (цитирање) у тексту: Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

... (Бошковић 1978: 47-51)..., / (в. Бошковић 1978: 47-51)..., / (уп. Бошковић 2001: 47-51)... / Р. Бошковић (1978: 47-51) сматра да...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’’]

13. Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу]

Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Огледи из поетике*, Београд: Просвета.

[за чланак]

Милановић 2000: А. Милановић, Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила, Београд: *Српски језик*, V/1-2, Београд, 623-639.

[за прилог у зборнику]

Чутура 2009: И. Чутура, Употреба прилошких израза са именицом 'место' у пренесеном значењу, у: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277-288.

[за радове штампане латиницом]

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

[за радове на страном језику – латиницом]

Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, 12. ed., Unvin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

Плотникова 2000: А. А. Плотникова, *Словари и народная культура*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *a*, *б*, *в*, нпр.: *2006a*, *2006b* или *2009a*, *2009б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Симић, Остојић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др*.

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.:

Лич²1981: G. Leech, *Semantics*, Harmondsworth *etc.*: Penguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред: куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, са менија Format), нпр.:

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд:

Српски језик, VIII/1-2, 251-258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с Интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пр.: Veltman, K.H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d>>.02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. *ASLIB Proceedings*, February 2000. Proquest. 21.02.2000.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса са интернета>. Датум преузимања.

Пр.: Wilde, Oscar. *Encyklopedia Americana*.< >15.12.2004.

16. **Резиме:** Резиме рада јесте у ствари апстракт на другом језику на којем није рад. Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од словенских или светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка *Литература*. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

Садржај

<i>Расправе и чланци</i>	7
Nada B. Zečević CONFIRMATION GRANT OF KING ALFONSO V OF ARAGON TO LEONARDO III TOCCO (JULY 16 1452): AN AUTHENTIC CHARTER WITH A FAKE JUSTIFICATION?	9
Златко М. Павловић ВАШЕ ДИЈЕТЕ ВАСПИТАВАТЕ ВИ, НАСТАВНИЦИ И ВЕЛИКИ БРАТ	21
Mirjana S. Vuković STOLZ-KARAMATA THEOREMS, PART II	33
Blagoje V. Nešić RAZVOJ PROSTORNIH SPOSOBNOSTI UČENIKA OSMOGODIŠNJE ŠKOLE	43
Грујо С. Бјековић и др. ПОСТУРАЛНИ СТАТУС И СВАКОДНЕВНА КРЕТНА АКТИВНОСТ СТУДЕНТКИЊА РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ	61
Vesna M. Đurić Aleksandra N. Mandić TELEVIZIJA I MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA	77
Драгољуб М. Крнета и др. СОЦИЈАЛНИ И ЛИЧНИ ФАКТОРИ СТАВОВА НАСТАВНИКА ПРЕМА ОЦЈЕЊИВАЊУ У ШКОЛИ	89
Александар Д. Стаматовић УЛОГА И ЗНАЧАЈ ДОМАЋЕГ ЗАДАТКА У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ	113
Невена О. Ћеклић ПРИХВАТАЊЕ (НЕПРИХВАТАЊЕ) ОД СТРАНЕ АУДИТОРИЈУМА ЈЕЗИКА МОДЕРНЕ МУЗИКЕ У ДЈЕЛУ ИГОРА СТРАВИНСКОГ	127
Данијела Н. Василијевић Новак Р. Лакета КА НОВОЈ ОБРАЗОВНОЈ ТЕЛЕВИЗИЈИ	135
Јелена Ж. Максимовић ЛЕВИНОВ МОДЕЛ АКЦИОНИХ ИСТРАЖИВАЊА	151

Gorjana D. Koledin ANALIZA OPŠTEG STAVA STUDENATA PREMA ORGANIZACIJI UNIVERZITETSKE NASTAVE	163
Милорад К. Бањанин и др. АНАЛИЗА АЛГОРИТАМА КОДОВАЊА МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ ПОДАТАКА	179
Биљана М. Сладоје-Бошњак МЕТАКОГНИТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ У УЧЕЊУ	193
Анида Р. Фазлагих Ђурђа М. Солеша-Гријак ПОВЕЗАНОСТ ИЗМЕЂУ ТЕМПОРАЛНОГ ЗАДОВОЉСТВА, УСАМЉЕНОСТИ И РЕДОСЛЕДА РОЂЕЊА	207
Лука В. Тодоровић КОНФЛИКТИ И ПРЕГОВАРАЊЕ У МЕЂУНАРОДНОЈ ПОЛИТИЦИ	221
Бојана Р. Попадић РАЗЛИКЕ У ПЕРЦЕПЦИЈИ ПОНАШАЊА РОДИТЕЉА РАНИХ АДОЛЕСЦЕНАТА	239
Маја Р. Лаковић РУСКИ КОНЗУЛСКИ ИЗВЈЕШТАЈИ О СОЦИЈАЛНО ЕКОНОМСКОМ ПОЛОЖАЈУ СРПСКОГ СЕЉАШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ТОКОМ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВИЈЕКА	253
Миљан Б. Попић ЕСТЕТСКО ПРИБЛИЖАВАЊЕ ИКОНИ	263
Наташа Т. Костић КОНАТИВНИ ОДНОС О ЗАЈЕДНИЧКОМ ЖИВОТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	271
Живорад М. Миленовић Мирјана Р. Јефтовић ФАКТОРИ НАЈЧЕШЋИХ СОЦИЈАЛНО-КОМУНИКАЦИЈСКИХ КОМПЕТЕНЦИЈА ВАСПИТАЧА	287
Tatjana N. Đurović Nadežda R. Silaški THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS BEHIND THE METAPHORICAL VEIL OF THE MEDIA	303
Јелена Д. Малинић МОГУЋНОСТИ ПРЕДВИЂАЊА СТЕПЕНА ТРАУМАТСКИХ ИСКУСТАВА КОД АДОЛЕСЦЕНАТА НА ОСНОВУ ОСОБИНА ЛИЧНОСТИ	323

Биљана Ж. Грачанин АРИСТОТЕЛОВА ПРАКТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА	335
Tatjana M. Vulić Aleksandra I. Lazić MEĐIJ I POTROŠAČKO DRUŠTVO	347
Вук М. Миљановић ЧОВЈЕК ПО КАНТУ: ДОБРО И ЗЛО	361
Биљана М. Радовановић АРИСТОТЕЛ КАО ИСТОРИЧАР ФИЛОЗОФИЈЕ	375
Велизар А. Мирчов АНТРОПОЛОГИЈА ИСХРАНЕ У ПЕРСПЕКТИВИ КУЛТУРНОГ МАТЕРИЈАЛИЗМА МАРВИНА ХАРИСА	393
Alma H. Solaković ZADOVOLJSTVO POSLOM I ANKSIOZNOST	415
Љубица М. Драгишић ЕМОЦИОНАЛНА ЕМПАТИЈА И АГРЕСИВНО ПОНАШАЊЕ УЧЕНИКА	425
Milica Z. Mitrović i dr. PARTNERSKA AFEKTIVNA VEZANOST, SAMOROŠTOVANJE I EMOCIONALNA KOMPETENTNOST	445
Дејана Д. Радовановић-Шаренац ГОВОР МРЖЊЕ, МЕДИЈИ И НОВИНАРСКА ПРОФЕСИЈА У БиХ	461
<i>Прилози</i>	479
Горан В. Мутабџија ШУМСКИ ПОЖАРИ И УГРОЖЕНОСТ ТЕРЕНА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	481
Dijana Z. Sulejmanović KORIŠĆENJE HUMORA U REBT SEANSI	493
Љиљана В. Грујић ЈЕДАН КОНЦЕПТ РАЗВОЈА СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА	499
Ernas M. Hajder PROFINITNE TOPOLOŠKE GRUPE	509

<i>Прикази</i>	515
Бојан Ђ. Крунић СРЕБРЕНИЦА – ПРИВРЕДНО, ДРУШТВЕНО И КУЛТУРНО СРЕДИШТЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНОГ ПОДРИЋА	517
Далиборка Б. Шкипина УТИЦАЈ ИНТЕРАКТИВНЕ НАСТАВЕ НА ФОРМИРАЊЕ МОРАЛНЕ АУТОНОМИЈЕ УЧЕНИКА	521
Vuk B. Vučetić POLITIČKE PARTIJE I ODNOSI S JAVNOŠĆU U REPUBLICI SRPSKOJ	525
Златко М. Павловић ИЗМЕЂУ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ИНТУИЦИЈЕ	529

CIP – Каталогизација у публикацији

УДК 0/9

РАДОВИ Филозофског факултета /
Универзитет у Источном Сарајеву.
Филозофски факултет; главни и одговорни
уредник Владимир Милисављевић.- Пале:
Филозофски факултет, 2012, бр. 14 (Пале:
Dis-Company).- 24 cm

Излази годишње.

ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

Број 14: Књ. 2 Филозофске и природно-
математичке науке.- 533 стр.

Тираж 300.